

PUBLICATIONES

UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XIII. – FASCICULUS 3.



E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC 2008

TARTALOMJEGYZÉK

<i>A Szapolyaiak a magyar történelemben</i>	9
Bessenyei József: A Szapolyai–kutatás feladatai	11
Balogh Judit: A székelyek Szapolyai Erdélyében	15
Draskóczy István: Erdély sótermelése az 1530-as években	31
Feld István: A magyarországi építészet Szapolyai János korában	97
Gyulai Éva: Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban	125
Horváth Zita: A 19. századi történetírás Szapolyai-képe	165
Kenyeres István: A Szapolyai család és Trencsén	177
Korpás Zoltán: Két ellenfél és a Hostis Naturalis. (Fejezetek Szapolyai János és V. Károly közti diplomáciai kapcsolatokról 1532-1538)	195
Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik)	227
Nagy Gábor: Szapolyai István és János alakja Isthvánffy Historiaejában	267
Puskár Anett: Szapolyai János és Perényi Péter	295
Simon Zsolt: Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből	315
<i>Erdély története a 15-17. században</i>	333
Balogh Judit: A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a Liber Regius oklevelei alapján	335
Bessenyei József: Pesti Bornemisza Ferenc kalandjai Erdélyben 1564-ben	363
Nagy Gábor: Adalék Philip Sadler 1626. évi erdélyi követségéhez	373
Pál Judit: A székelyek eredetének kérdése a történetírásban a 17. század végéig	393
Tóth István György: Missziók és misszionáriusok az Erdélyi Fejedelemségben	405
Szerzőinknek	417

A SZAPOLYAI–KUTATÁS FELADATAI

BESSENYEI JÓZSEF

Úgy vélem az itt jelenlevők mindannyian tudatában vannak annak, hogy Szapolyai János életének és munkásságának feldolgozása a magyar történettudomány egyik nagy adóssága.

Az adósság törlesztéséhez előttünk már többen hozzákezdtek. Közülük első helyen Barta Gábor nevének kell, ebben a körben elhangoznia. Az ő egész történetírói munkássága azt a célt szolgálta, hogy eme bonyolult, nehéz korszak problémáira fényt derítsen. Mindnyájan, akik ezt a korszakot kutatjuk, az ő munkásságára építünk. Műveinek alapos megértése és feldolgozása nélkül nem lehet világos képünk arról, milyen forrásbázison folyt és meddig jutott el a korábbi kutatás.

E nélkül ugyanis nem tehetünk eleget magasztos feladatunknak, annak, hogy méltó emléket állítsunk a magyar történelem egy meghatározó személyiségének, akit nem minden alap nélkül tartottak utolsó nemzeti királyunknak.

Kezdetnek néhány előzetes megjegyzés: Mint tudjuk, a források pusztulása még a magyar történelemben szokásosnál is jelentősebb, ami nagymértékben akadályozza, nehezíti a munkát. A törökforrások megfogyatkozása nem meglepő, ám az igen, hogy a János király idejében bekövetkezett drámai tömegű veszteség még ennél is nagyobb. Kezdjük az egyik legfontosabbal: A Szapolyai-család levéltára nem maradt ránk, sőt a magyar királyi levéltár sem lelhető fel. Az utóbbi eltűnésének okai között a török hadjáratok pusztításai, valamint a királyi udvar inkább menekülésnek, mint költözésnek nevezhető sorozatos helyváltásai tudhatók be.

A Szapolyai körül tevékenykedő legfontosabb személyek, Perényi Péter, Török Bálint, Werbőczy István, valamint a szintén említést érdemlő Bebek, Ráskay, Kosztká család levéltára nem maradt ránk. Eme hiányokat távolról sem pótolhatja az 1956-ig fennmaradt és publikált Héderváry-levéltár – még ha témánk szempontjából igen hasznosnak tekinthető is. Továbbá a korszak jelentős tényezőjének számító Podmaniczky-család archívuma sem, amelyet – szerencsénkre – Lukinich Imre 1939-ben közzétett, még mielőtt – 1945-ben – e gazdag gyűjtemény is elpusztult volna.

Nem jobb a helyzet a Szapolyai által birtokban tartott városok forrásanyagával sem. A főváros, Buda levéltára a török foglaláskor csekély kivétellel elvesztett, úgy mint Szapolyai legfontosabb mezővárosainak, Solymosnak, Lippának levéltárai is. Gyulafehérvár 1658-ban, Nagyvárad 1660-ban ugyancsak a török foglaláskor veszítette el anyagát. Segesvár levéltárának nagy része 1601-ben semmisült meg, amikor a székelyek bevették.

Ezek után nézzük, mi az, ami fennmaradt? Az erdélyi városok közül Bras-

só, Beszterce és Szeben iratanyaga szerencsésen megmenekült a pusztulástól, mint ismeretes Brassó 1530-tól, Beszterce 1531-től, Szeben – ahol az egész szász nemzet levéltárát őrizték – 1536-tól volt Szapolyai kezén. Továbbá nagyrészt megvan az, amit nem Magyarországon őriztek, vagyis a külügyekre vonatkozó források. A bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv hungarikái azok, amelyek segítségével nemcsak János király külkapcsolatai, de belpolitikájának körvonalai is éles kontúrokkal megrajzolhatók. Nyomtatásban csak töredékük látott napvilágot, azonban már e kevés anyagból is megállapítható roppant történeti értékük (Schullernak az 1526–1538 közti erdélyi eseményeket bemutató regesztakiadására gondolok.) Igen jelentősek még Szapolyai diplomatáinak – Brodaricsnak, Frangepánnak és a többieknek – külföldre írott vagy odavitt levelei, és az azokra adott válaszok. Az eddigi kutatók tükrében ezek legnagyobb számban a vatikáni, a krakkói, és a velencei gyűjteményekben maradtak fenn. Egy részük nyomtatásban is megjelent, miképp a brüsszeli burgundi, londoni levéltárak hungarikái is.

Végül – de nem utolsó sorban – meg kell említeni a török kapcsolat forrásanyagát, amely a Topkapi Szeráj levéltárában várja a feltárást s a publikációt, ezek remélhetően alapján fogják meghatározni a korszakról alkotott képet.

Az elbeszélő források közül többet megbízható kiadásban használhatunk, így pl. Tinódi Lantos Sebestyén munkáit Szakály Ferenc sajtó alá rendezésében, és hála Barta Gábornak, Hieronym Laski naplóját, amely 1996-ban jelent meg. Verancsics Antal munkáit és kéziratgyűjteményét jó színvonalon adta ki Szalay László 1857-től, s ennek modern, magyar nyelvű kiadására sem kell már remélhetőleg sokat várnunk. Ám a korszak több kiadott anyaga csak nehezen hozzáférhető, például a két király közötti polgárháborút feldolgozó Zermegh János műve, amelyet tanítványa, Schwandtner adott ki a *Scriptores Hungaricarum veteres ac genuini* 2. kötetében 1746-ban, hasonlóképpen a másik, e korszakkal foglalkozó elbeszélő munka, Caspar Ursinus Velius műve, Kollár 1762. évi edíciójában.

A kutatás – teljesen logikus módon – a leginkább hozzáférhető külpolitikai témakör feldolgozásában hozott látványos eredményeket. Ilyen volt Szalay 1859-ben megjelent tanulmánya: *János király és az európai hatalmasságok 1526-1528*. A bécsi levéltárak anyagát alaposan kiaknázva írta meg művét Károlyi Árpád: Adalék a nagyváradi béke s az 1536-38. évek történetéhez. *Századok*, 1878. 591–617, 687–732, 790–840, és ugyanő: A nagyváradi béke okmánytára. In: *Történelmi Tár*, 1878. Majd Fraknoi Vilmos: János király és a római szent-szék. (*Századok*, 1902, 697–715, 793–809, 895–911.) c. munkája, utána pedig Barta Gábor 1981-ben publikált dolgozata: A Sztambulba vezető út 1526-1528. (A török-magyar szövetség és előzményei) (*Századok*, 115. 1. sz. 152–205.) is a külpolitikát taglalja. A török külpolitikát markánsan, új forrásokat is felvonultatva mutatja be Fodor Pál: Török politikai törekvések Magyarországon. 1520-1541. In: *Magyarország és a török hódítás*. 1991. Budapest, 13–121.

Sajnos több, egyéni kutatáson alapuló fontos munkát nem tudok e témában felsorolni.

A korszak napról-napra gyökeresen változó, bizonytalan helyzeteiben a döntéshozó csoport választásai, cselekedetei rendkívüli jelentőségűek, ezért személyiségük vonásai rendkívül izgatják a kutatókat. Ezért historikusaink a külpolitikai mellett a biográfiai megközelítést tartották a leglényegesebbnek. Néhány 19. századi kísérlet után (Majláth Béla: Maylád István, Kretschmayr: Gritti), Barta Gábor volt az, aki hatalmas forrásismerettel és kitűnő íráskészséggel rajzolta meg a korszak vezetői közül Werbőczy, Gritti, Fráter György portréját. János király uralkodásának módszeres kidolgozásához is hozzáfogott, s sajnálhatjuk, hogy csupán Szapolyai uralkodása első korszakának megírására engedett neki időt a sors.

Sokat profitált a Szapolyai-kutatás az elmúlt évtizedekben örvendetes fejlődésnek indult helytörténeti kutatásokból is. Kubinyi András fejezete az 1973-ban megjelent Budapest-monográfiában, továbbá Szakály Ferencnek a törökkori Pápáról (1994) és Pécsről szóló fejtegetései (utóbbi a *Mezőváros és reformáció* c. kötet (1995) Schreiber Farkasról szóló fejezetében) mutattak fel igen sok új eredményt.

Szakálynak A dél-dunántúli hadszíntér 1526-1543. c. fejezete a *Pécs a törökkorban* c. tanulmánykötetében (1999, 17–51.) az eseménytörténeti megközelítés egyik leghasznosabb művelőjévé avatta őt (Barta Gábor tanulmányai mellett) sajnos immáron ennek folytatását is mástól kell várunk.

A korszak fontosságához képest ezek talán nem igazán látványos eredmények, de még egyszer hangsúlyozom, nem szabad elfelejtenünk, forrásokban mennyire szegény Szapolyai országlásának majdnem másfél évtizednyi időszaka.

Merre indulhat a továbblépés?

Természetesen folytatható és folytatandó is a kutatás mindazon irányokban, amelyekben eddig zajlott. Sokat várok az Erdéllyel kapcsolatos publikációktól, hiszen ott viszonylag jelentős számú, még fel nem használt forrás maradt fenn. Továbbra is ígéretes terület a diplomáciatörténet, ott reményeink szerint Tóth Péter varsói kutatásai járhatnak új eredményekkel.

Emellett a legfontosabb, hogy összegyűjtsük Szapolyai korának minden lehetséges magyarországi forrását. Nagyobb mennyiségről természetesen szó sincs, viszont éppen ezért roppant fontos ez az anyag. A diplomatikai levéltárhoz hasonlóan képzelek el egy gyűjteményt, már csak azért is, mert jól tudjuk, hogy 1526 a magyar okleveles gyakorlatban, és általában az írásbeliségben nem jelent fordulópontot, az csak valamikor a század közepe táján következett be. A diplomatikai levéltár tehát nyugodtan kiterjeszthetné időbeli határait az 1540. év végéig. Az összegyűjtött anyagban tallózva bizonyára közelebb jutunk e rejtélyekben gazdag kor titkainak megfejtéséhez.

Végül felettébb hasznos lenne az is, ha a korszak kutatói időről-időre összegyűlhetnének, hogy számot adjanak újabb eredményeikről – egymásnak és az érdeklődő tágabb szakmai közösségnek is. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara kész magára vállalni ennek megszervezését.

THE PROBLEMS OF THE SZAPOLYAI-RESEARCHING

JÓZSEF BESSENYEI

The main problem of the Szapolyai-researching is the lack of sources of this era. Because of the expeditions of the Turks and the rare moving of the Hungarian court the sources of the Turkish era had been seriously decreased. So neither the Szapolyai family's archive nor the court's archive of the Hungarian king didn't remain. It makes the work hard that we also don't have other important persons' archives like Péter Perényi, Bálint Török, István Werbőczy and families' like Bebek, Kosztka, Ráskay. This lightens that the Podmaniczky and Héderváry families' documents had been publicated. It could also help if some towns' archives like, Buda, Solymos, Lippa, Gyulafehérvár, Nagyvárad, Segesvár would remain, but these were also destroyed by the Turkish occupation. Beside this, there are some sources from other special fields like the archives of the Transilvanian towns (Brassó, Beszterce, Szeben) or the Vatican, Krakow and Venice, where the documents of the Hungarian foreign affairs can be found. The Turkish connection also has a unique and excellent source-base in Turkey in the Serai of Topkapi. Beside the primer sources there are good narrative sources in reliable editions. The local historical researches with the biographical approach also gave new data to several problems in connection with the Turkish era. To sum up these it could be state that we need collecting more other sources and publicating them and continuing the existing researches.

A SZÉKELYEK SZAPOLYAI ERDÉLYÉBEN

BALOGH JUDIT

„Vajda korában vitéz és gondos, az ügyekben serényen eljáró volt, de királyságában semmire sem merészkedett, hanem reszketővé vált. Mindnyájan csodáltuk, hogy a mindenható Isten elvette az ő vitézségét”¹ – Szerémi György Szapolyai Jánosról írott ismert jellemzése egy jelentős fordulatot dokumentál, ami Szapolyai politikálásában bekövetkezett. A székelységgel kapcsolatos viszonyában a források, rendelkezésre álló adatok alapján szintén végbement egy jelentős fordulat.

Szapolyai János tevékenysége 1510-től, erdélyi vajdává választásától kezdve érintette a székelyeket. Minthogy Hunyadi János vajdaságától kezdődően az erdélyi vajda egyben betöltötte a székely ispáni tisztséget is, egészen direkt módon avatkozhatott a székely társadalom életébe, annak a székely társadalomnak, amely a 16. század elején a bomlás jeleit kezdte mutatni. A korábbi, zárt társadalmi rend megbomlására utaló jelek a 15. század közepén jelentkeztek először igazán erőteljesen, amikor a Székelyföldön kívül is birtokot szerzett székely főemberek egyre erőszakosabban igyekeztek függő helyzetbe kényszeríteni a legszegényebb székely közrendűeket, valamint a bevándorló idegeneket. Megjelent az inquilinusi réteg tehát, és megindult a korábbi kollektív nemesség szétzilálódása. A székely szabadok közösségéből leváló rétegek indultak el, és ezt a változást elsőként néhány vezető székely család ismerte fel, akik karrierjük stratégiájaként az erőszakoskodást választották, és gyakran szembe fordultak, nem csupán a közszekelyekkel, de a lófőkkel is. A két veszélyeztetett réteg tagjai ezért védelemért Hunyadi Mátyáshoz fordultak, aki vajdájával, Báthory Istvánnal együtt a székely közrendűek és lófők szabadságban való megtartásának az útját választotta, és 1466-ban, majd pedig 1473-ban kiadott okleveleikben is megerősítették a közszekelyek és lófők szabadságát.² Mátyás, aki törökkel szembeni védelmi feladatait részben a könnyen mozgósítható székely haderővel kívánta megoldani, olyan keményen fellépett a székelység eljobbágyosítása ellen, hogy a székely előkelők 1492-ben panaszkában olyan mértékűnek ítélték a vajda által alkalmazott erőszakot, hogy szavaik szerint féltő, hogy a vajda ki akarja irtani.³ Báthory vajda nem csupán a székely primorokkal szemben erőszakoskodott, de a katonáskodni képtelen közszekelyeket is az udvarhelyi vár szolgálatára rendelte, így lehetetlenné téve, hogy a székely főemberek tegyék szolgálóikká. 1493-ban azonban a főemberek elérték, hogy az

¹ Idézi MAKKAI 1977, 38.

SZOKL. III. k. 82–87, I. k. 220.

³ SZOKL. I. k. 272–280.

uralkodó leváltsa Báthoryt a vajdaságból és a székely ispáni tisztségről,⁴ II. Ulászló 1499-ben kiadott kiváltságlevele pedig már elsősorban a kialakult helyzetet kívánták állandósítani, mint a székely eljobbágyosodás ellen fellépni.⁵

A székely közösségen belüli feszültség azonban nem csökkent, 1505-ben és 1506-ban is tartottak székely nemzetgyűlést a vitás kérdések megoldása céljából.⁶ Az 1506-os, agyagfalvi nemzetgyűlést azonban megelőzte egy székely lázadás.⁷ A felkelés oka egy azidáig természetes uralkodói utasítás volt. Ulászló ugyanis fia, II. Lajos születésekor régi szokás szerint kivetette a székelyekre az ökoradót, amire válaszul a székelyek, akik tekintet nélkül arra, hogy a székely közösség mely rétegébe tartoztak, pusztán azért, mert székely autonómiájukat féltették a királyi hatalomtól, Marosvásárhely mellett táborba szálltak, és az ellenük küldött Tomori Pál seregét először megverték, s csupán komoly áldozatok árán sikerült a felkelést vérbe fojtani.⁸

A Szerémi fenti idézete szerint vajdaként határozottan cselekvő Szapolyait talán ez a valóban rendkívül feszült helyzet befolyásolta, de erdélyi vajdaként és székely ispánként szinte folyamatosan szemben állt a székelyekkel. 1514 október 11-én Brassó panaszára megtiltotta Sepsiszentgyörgynek, hogy vásárt tartson,⁹ 1515 folyamán pedig folyamatosan rendeleteket bocsátott ki a székelység ellen, melyekben utasítja őket, hogy a szászokat zaklatni ne merjék.¹⁰ Sőt 1515 januárjában kelt rendelkezése szerint Orbai szék közösségének meghagyta, hogy a székely Béldi Pált, aki az ő segítségükben bízva a brassói és barcasági szászokat háborgatja, segíteni ne merjék, hanem a szászokat oltalmazzák Béldi ellen.¹¹

A vajda és a székelység között meglévő feszültség akkor hatalmasodott el, amikor 1517 áprilisában a király Szapolyainak adományozta a kézdiszentléleki várat és tartozékait, ezzel megsértve a székelységnek azt az alapvető kiváltságát, amely szerint a *ius regium* nem hatolt be a Székelyföldre.¹²

1517 és 1518 folyamán a székelyek, bízva korábbi kiváltságaik jogi érvényében, több pert indítottak a szóban forgó birtok visszaszerzéséért, ami a dicsőszentmártoni Sándor család kihalásával maradt birtokos nélkül.¹³ Ám míg az

⁴ SZOKL. I. k. 271. p.

⁵ SZOKL. I. k. 307. p.

⁶ SZOKL. VIII. k. 219. p.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 103.

⁸ Való igaz, hogy akkor már szinte feledésbe merült az a gyakorlat, amit ekkor felelevenítettek, ezért is hatott olyan drasztikusan a már bomlóban lévő székely közösség számára ez a megterhelés.

⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 104.

¹⁰ SZOKL. III. k. 185, 188, 189.

¹¹ SZOKL. III. k. 187.

¹² SZOKL. III. k. 192.

¹³ SZOKL. III. k. 193–200.

addig szokásos eljárás szerint a birtoknak a székely közösségre kellett volna szállania, az uralkodó, illetve képviselője, Szapolyai János vajda és székely ispán ezt a rendet felborítva kisajátította, valamint eladományozta. Egy 1518 februárjában kelt oklevélben somkerei Erdélyi Márton a királyt, Szapolyai Jánost, héderfájai Barlabássy Lénárt és székely alispánt a néhai kézdi Sándos János és fia, Gáspár nemesi birtokainak elidegenítésétől tiltotta el.¹⁴

A törvényes tiltakozások azonban – úgy tűnik –, nem vezettek eredményre, sőt 1518 folyamán újabb és újabb, a székelyekkel szemben a szászokat előnyökben részesítő rendeletek láttak napvilágot.¹⁵ Ezek az intézkedések csak még inkább elmergesítették a vajda és a székelyek közötti, már amúgy sem túl baráti viszonyt. Mindezek következményeképpen 1519. január 22-én a hét székely szék közönsége Székelykeresztúron tartott gyűléséről értesítette Torda vármegye nemességét, és ebben a levelükben újra felemlítették azt a – már 1515-ben is többször megemlített kötelezettséget, amely a három erdélyi nemzet uniója értelmében a vármegyék nemességére valamint a szászokra hárult. Eszerint – minthogy a vajdától a székelység jogaiban és szabadságában elnyomatást, személyük, javaik és örökségük tekintetében kárt és sérelmeket szenvedtek – szükséges, hogy összejöjjenek és ezt orvosolják, ezért 1519. február 23-án Tordán gyűljenek össze és tanácskozzanak a további teendőkről.¹⁶

Az említett, 1519. esztendő tavaszán a székelység mozgalma olyan komoly méreteket öltött, hogy Szapolyai, amint minderről Budán értesült, a híreket hallva rögtön Erdélybe utazott és a Székelyfödre, Udvarhelyszékre ment, hogy a lázadást elnyomja. Fennmaradt levele, amelyet Székelyudvarhelyről írt a szászoknak június 12-én, pünkösöd napján. Ebben a levélben, amelyben a felkelés leveréséhez kért katonai segítséget, mégpedig háromszáz lovas és ötven puskás gyalogot, egyértelműen látható, hogy nem a lázadók lecsendesítésének, megbékítésének a szándékával érkezett, hanem katonai akcióra készült.¹⁷ A felfegyverkezett székelyek eközben Csíkban egymásnak estek, és, minthogy éppen ebben a székben éltek azok a főemberek, akik a legnagyobb mértékben növelték a közelmúltban a vagyonukat és a leghatározottabban indultak el a székely közösségből való kiválás útján, mint például az Andrássyak vagy az Aporok. Őket a közszékelyek és a velük szövetkezett két másik rendből valók elűzték, megtámadták, a házaikat megrohanták, lerombolták az ingóságait, a marháikat pedig felpredálták. A csíki zendülők ezek után átkeltek a Hargitán, leereszkedtek a Homoród folyó völgyében Erdővidék felé, hogy a háromszékiek is csatlakozzanak hozzájuk. Szapolyai János az udvarhelyi táborából indult ellenük Udvarhelyszéken összevont hadaival, és Homoródszentpál

¹⁴ SZOKL. III. k. 195.

¹⁵ SZOKL. III. k. 197–198.

¹⁶ SZOKL. III. k. 198.

¹⁷ SZOKL. III. k. 201–203.

valamint Darócz között ütközött meg a székely hadakkal. A véres ütközetben Szapolyai vajda serege győzött. A felkelés elfogott vezetőit kivégeztette, az elmenekültekre szintén büntetés várt; száműzték őket. Szapolyai a felkelés után, mintegy demonstratív, bejárta a Székelyföldet,¹⁸ és a száműzöttek birtokait a hozzá hűséges Apor család tagjainak adományozta.¹⁹ A szigorú ítélkezés és a kegyetlenségig menő katonai akciók mellett tehát ismét megsértette a székely közösségnek a ius régiummal kapcsolatos jogait. Szapolyai a Székelyföld bejárása közben igyekezett a székely közösség ígéretét és a hűségesküjét is kicsikarni, ezért még ugyanebben az esztendőben, 1519 június 27-én a jelenlétében megjelent a székelység három rendje, többek között a primorok között számon tartott Kun Antal,²⁰ és szövetséget kötött Prázmáron a külső ellenséggel szemben, illetve kimondták azt is, hogy a jövőben minden lázadást és pártütést közös erővel akadályoznak meg.²¹ Eszerint hogyha valaki közülük hatalmaskodást, gyilkosságot, rablást, gyújtogatást és paráználkodást vesz valahol észre, az ilyet idéztesse a bíró elé és ítéltesse el, és ha az ítélet után a vádlott a felsőbbeknek ellenáll és engedetlen lesz, a sértett fél vigye az ügyét a vajda vagy a székely ispán elé,²² aki ha nem tesz igazságot, hívja segítségül a szék és a szomszéd székek tagjait.

A felkelés ügyében hozott ítéletekre még 1521 februárjában, Szent László napján is visszatért az erdélyi nemzetgyűlés; kimondták, hogy azért végezték ki, illetve száműzték a székely vezetőknek a hadakozásban részt vevő tagjait, mert megszegték a király, valamint a korona iránti hűséget. A kivégezettek között volt többek között a csiki Blaskó János és Imre, a száműzöttek között pedig a nagynevű székely primori családból származó Betz Imre.²³

Mind a prázsmári gyűlés, mind a büntetések módja azt mutatja, hogy Szapolyai vajdaként igyekezett megosztani a székely közösséget, némelyeket maga mellé állítva. A közösség egésze azonban bizalmatlan maradt vele szemben, mert a székely szabadságot féltette a vajdától. Szapolyai minden tisztviselőjének túlkapásait egyenesen a vajda bűnének és kiváltságaik megsértésének tekintették. Így volt ez alig három évvel a felkelést követő büntetések utolsó fejezetének a lezárulása után. Ekkor Sárváry Miklós fogarasi várnagy egy székely nemest, bizonyos Székely Pált ártatlanul fölakasztatott. Emiatt 1524. november 15-én az erdélyi neme-

¹⁸ Az év július 19-én Csíksomlyó ferences kolostorának a szabadalmait 32 szerzetesre nézve megerősítette=SZOKL. I. k. 340–342.

¹⁹ SZOKL. II. k. 7–8. p. Egyes vélemények szerint, például SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos szerint, ekkor kezdődött meg a királyi jognak a Székelyföldre való behatolása, azonban úgy véljük, hogy erre már volt példa ez előtt is, már Szapolyai vajdasága alatt is.

²⁰ SZOKL. III. k. 131.

²¹ SZOKL. I. k. 337–338.

²² Ekkor a székely ispán tisztségét már régóta a vajda viselte, Hunyadi János erdélyi vajdasága óta.

²³ SZOKL. II. k. 7–8., valamint III. k. 201–202.

sek és székelyek Marosvásárhelyen gyűlést hívtak össze, ahol legfőbb sérelmüként említették Székely Pál felakasztását, ám emellett a székelység elnyomását is felpanaszolták. Elégtételért és jogorvoslatért Budára készültek küldöttséget meneszteni az uralkodóhoz, és felszólították a szászokat, hogy a három nemzet között fennálló szövetség értelmében együtt harcoljanak a székely szabadság megsértése ellen.²⁴ Az erről szóló iraton több nemes pecsétje található, a vármegyei nemesek közül Apaffy Ferenc, Bánffy Ferenc, Bánffy Farkas, Kendi Gál, Bethlen Elek és Vas Balázs, a székelyek közül Patóchy Miklós, Somkereki Erdélyi Ferenc, Cakó Benedek és Nyújtódi Demeter pecsétje.²⁵

A mohácsi vereség sajátosan új helyzetet teremtett Szapolyai János és a székelyek viszonyában. 1526. november 10-én Szapolyai hatezer fős hadseregét Székesfehérvárra a háromszéki, osdolai Kun Kocsárd, a székely hadak főkapitánya vezette. Hadakozásaiban a későbbiek folyamán is jelen voltak a székelyek, különösen a már előbb említett Kun Kocsárd, 1527-ben Bodó Ferenc, a magyarországi hadak fővezérének seregében is ott voltak, amikor Tokaj, majd pedig Szina mellett csatát veszített. Ott voltak a székely hadak 1528. szeptember 25-én is, a Sárospatak melletti győztes csatában. Istvánfi szerint Báthory István és Czibak Imre mellett Kun Kocsárd várta az erdélyi hadakkal Szapolyai Jánost és kísérte Lippára.²⁶ Az ekkor Ferdinánd által Erdélybe küldött Georg Reicherstorffer ugyan néhány székelyt a Habsburgok mellé állított, számuk azonban a Szapolyai támogatottságához képest nem volt jelentős. 1529. június 22-én is a János király segítségére érkezett moldvai vajda mellett harcoltak Földvárnál, és ezzel döntötték el a csata sorsát.²⁷ Péter vajda azonban, aki Ferdinánddal is szövetséget kötött, minthogy ő neki adományozta segítségéért Bálványos, Csicsókeresztúr, valamint Küküllővár várait, hadaival betört a Székelyföldre és katonáival kirabolta a határszéli székeket Gyergyótól Háromszékig. Az elpusztított területeken élők ekkor robbantottak ki Lázár Ferenc primor vezetésével egy összeesküvést, azzal a céllal, hogy a székelység egészét Ferdinánd mellé állítsák.²⁸ Somlyai Báthori István, a későbbi lengyel király apja, akit Szapolyai János királyi helytartóként küldött Erdélybe, és akit a székely Kun Kocsárd haddal várt Kolozsvárnál, megtorlásként és elrettentésképpen is, kivégeztette Lázár Ferencet és szentpáli Kornis főszékelyt, valamint Bögözi Ferencet, és a vagyonukat is elkoboztatta. A trónküzdelmek során a székelység is két táborra szakadt, ám ez nem tartott sokáig. Báthori erős kézzel látott munkához. Marosvásárhelyen országgyűlést tartott, ahol minden tizedik jobbágyot táborba szólította, 1530-ban Erdély meghódoltatásáért harcolt, és a szász városok Szeben

²⁴ SZOKL. III. k. 237.

²⁵ SZOKL. III. k. 238.

²⁶ ISTVÁNFI hist. 97.

²⁷ KÖVÁRY 1859, III. k. 26.

²⁸ KÖVÁRY 1859, III. k. 28.

kivételével meg is hódoltak, majd 1531-ben, amikor János király személyesen is Erdélybe jött, Szent György napján zsoldos hadat adtak neki a székelyek a szászok ellen, Nagyboldogasszony napján, augusztus 15-én pedig a király koronázására megadták az ökörsütés ajándékát.²⁹ Szapolyai, akinek királyként fölöttébb nagy szüksége volt arra, hogy Erdély bármikor mozgósítható hadereje, a székely mellette álljon a szászokkal folytatott küzdelmeiben, most adományokkal jutalmazta ezt a segítséget, és egyben adományai révén meg is erősítette a székely szabadságot, amire a székely közösség nagyon érzékeny volt. Már 1530-ban Kézdivásárhely mezővárosnak adományozott heti vásárokat és évenként három országos vásárt, egy évvel később pedig megerősítette Miklósvárszék 1459-ben szerzett kiváltságait, valamint hűséges hívének, Kun Kocsárdnak adományozta a Hunyad megyei Algyógy birtokát.³⁰ Az 1534-ben összeült tordai országgyűlésen³¹ Kun Kocsárdot az ország főkapitányává választották, aki Patócsi Miklóssal együtt a székelység élén indult el Medgyesre, a Gritti elleni akcióhoz.³²

1535. január 2-án a Marosvásárhelyen tartott tartományi gyűlésen a honvédelmi rendelkezései között székely tárgyúakat is találunk.³³ A lófő elnevezés már csak a két lóval szolgálókat illette, a szegényebb, de legalább 2 forintot érő ingó vagyonnal rendelkezőket „Siculi inferiores”-nek nevezték. Ők csupán addig tekinthették magukat a közrendűek fölött állóknak, ameddig képesek voltak lóval hadba vonulni. A közsékelyek csoportjának egy része ugyanígy elszegényedett, és már mint gyalogos székely sem mindig volt képes vállalni a haddal járó kötelezettségeket. Ekkor még azonban ők is hadkötelesek voltak, ám megkülönböztették őket, a „pauperiores Siculi” megnevezéssel. Nekik lándzsával, karddal és harci bárdal kellett hadba vonulniuk. Mivel a János király által folytatott harcokban jelentős számú állandóan mozgósítható kontingensekre volt szükség, a rendek kötelezték a székely nemeseket, hogy azokat a földönlakóvá lett székelyeket, akik önként kötötték magukat a szolgálatukra, bocsássák vissza a hadi szolgálatba. Ez az intézkedés egyrészt konstataulta a székelységen belüli differenciálódás tényét, másrészt viszont igyekezett megőrizni a hadra fogható elemeket az uralkodó szolgálatában. Ilyen értelemben szinte visszalépés volt ez a Mátyás korabeli állapotok, valamint uralkodói szándékok irányába.

Egy évvel később, 1536. május 30-án Maylád István vajda és székely ispán egy ugyancsak a székelységet támogató rendeletet adott ki Udvarhelyszék közösségének a szabad sókereskedésről, amelyben meghagyta az ország közhatóságainak, hogy az udvarhelyszéki székelyeket Segesvár és Kőhalom szász székekben a

²⁹ KÖVÁRY 1859, III. k. 53.

³⁰ SZOKL. II. k. 24–26.

³¹ Ekkor határozták el Gritti elfogását is.

³² KÖVÁRY 1857, I. k. 337.

³³ MOE. I. k. 613–614.

székely sóval való kereskedésükben – melyet régi bevett szokás szerint szabadon űzhettek – ne háborgassák.³⁴ A székelyekkel szembeni politikai szándék gyökeres változását láthatjuk ebben a rendeletben is. A politikai realitásokkal számoló Szapolyai János, aki vajdaként erélyes kézzel látott hozzá az állandóan lázongó és belső bomlással küszködő székely társadalom megrendszabályozásának és az erdélyi társadalmi közegbe történő beolvasztásának, aki folyamatosan és következetesen a szászokat támogatta a székelyekkel szemben, magyar királlyá választása után, amikor a Ferdinándhoz húzó szászok jelentős veszélyt jelenthettek az erdélyi végeken, visszatért a Mátyás által is folytatott székelypolitika néhány eleméhez. Intézkedéseivel, amelyek ugyan nem voltak tömegesek, ám annál inkább szimbólum erejűek, a székelyek értésére adta, hogy tiszteletben tartja szabadságukat és kiváltságait, és mint vitéz katonanéppel bánik velük. Miklósvárszék megerősített kiáltáslevele jó példa erre.

A székelység az újra kimondott és megerősített szabadságot a hadi vállalkozásokban való részvételével honorálta, sőt, jelentős mennyiségű ökor beszolgáltatásával érzékeltette, hogy megértette az uralkodó részéről érkezett jelzéseket. Már 1535-ben a marosvásárhelyi székely gyűlésen népfölkelést rendeltek el Szapolyai János mellett, és meghatározták, hogy mint a nemesek, a székely főrendűek is hadra készen állva tartsanak jó lovakat, dárdát, pajzsot, kardot, a lófők lovat, sisakot, dárdát, pajzsot, kardot, csákányt vagy buzogányt, vagy íjat nyílvevesszővel, a szegények pedig legalább tört vagy fejszét.³⁵ 1536-ban hirtelen nagy szükség is támadt a székely katonaságra, amikor Ferdinánd hadai bevették Szatmárt. Ekkor Szapolyai Kun Kocsárdot küldte a székely haderővel a vár visszavételére.³⁶ Kun Kocsárd maga is ebben a harcban esett el.³⁷

A küzdelmeknek és ezzel a székelység katonai terheinek is egy időre véget vetni látszott az 1538-ban megkötött váradi béke, amelynek értelmében Szapolyainak jutott Erdély és a Tiszántúl. A szultán azonban sereggel indult Moldva és Erdély ellen. Ekkor János király gyűlést hirdetett Tordára, ahol újra csak a székely sereget mozgósították, és Majlád István vajdát a székelyekkel megerősített Ojtozi-szorosba küldték. A szultán azonban csak Moldvát hódoltatta, Erdélyt Szapolyai követi közbenjárása és ajándékai miatt megkímélte.

1540-ben, Majlád István és Balassa Imre összeesküvése idején a székelyek többsége Szapolyai mellé állt, bár a marosvásárhelyi gyűlésen panaszkodtak a rendkívül súlyos adók miatt. Panaszaik szerint az utóbbi években több mint száz-ezer ökröt szolgáltatottak be.³⁸ Ennek ellenére Kornis Miklós Udvarhelyszékről,

³⁴ SZOKL. II. k. 40–41.

³⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 108.

³⁶ JAKAB-SZÁDECZKY 1901, 240.

³⁷ KÖVÁRY 1859, III. k. 51.

³⁸ JAKAB-SZÁDECZKY 1901, 109.

Andrássy Márton pedig Csíkszékből székely és szász csapatokat küldött a királyi sereg megerősítésére.³⁹ 1541-ben azonban már hadat szolgáltatott Izabella ellen, ami azt mutatja, hogy Maylád agitációja bizonyos körökben eredményes volt.⁴⁰ Egy esztendővel később, 1542. október 16-án a csíkszentmihályi Sándor Mihály primor viszont Fráter Györggyel volt kapcsolatban, hiszen neki írt levelében a moldvai eseményekről értesítette.⁴¹

Szapolyai János halálakor tehát a székelyek nagy része már nem tekintett sem rá, sem pedig a politikai örökségét képviselő Fráter Györgyre úgy, mint esküdt ellenségre. Ezt pedig annak a székelypolitikának köszönheték, amit 1526 után a királyként a székelyek támogatására igényt tartó Szapolyai és erdélyi vajdái követtek. A történelmi szükségszerűségnek engedő Szapolyai saját vajdai politizálásával tökéletesen szembefordulva szinte visszatért Hunyadi Mátyásnak a katonáskodó székelységet megtartani igyekvő és ennek érdekében a székely szabadságjogokat tiszteletben tartó politikájához. A székely társadalom állapota azonban ekkorra tovább romlott, a közösség erőteljesebben differenciálódott. Egyed Ákos szerint Erdély hadszervezetének és a székely katonai rendszernek a módosulásai a 16. század derekán váltak érezhetővé. E módosulások történetének két fontosabb aspektusa van, az egyik elvi, a másik konkrét, gyakorlati jellegű. Az előbbire az 1540-62 között tartott országgyűlési végzésekben találunk adatokat, a másodikra a korabeli eseményeket rögzítő forrásokban.⁴²

A székelységgel szembeni politika megváltozása és a fejedelmi korszakba belépő közszekelység erős rétegződése kiolvasható az 1535. január 2-án Marosvásárhelyt tartott tartományi gyűlés honvédelmi rendelkezéseiből. Addigra az előző évtizedek fejlődése egyedül a főemberek csoportját nem osztotta meg. A lovasok közül viszont már csak a két lóval szolgálókat illetik lófő névvel, a náluk szegényebbeket, de legalább 12 Ft-ot érő ingó vagyonnal rendelkezőket ugyanis „alacsonyabb rendű”-eknek (Siculi inferiores) mondják. Ezeket csupán lovas szolgálatauk óvja a közrendűek soraiba való visszacsúszástól. A közszekelységből még jobbágsorba nem süllyedtek, tényleges anyagi helyzetük alapján, már nem gyalogkatonáknak, hanem „még szegényebbek”-nek (pauperiores Siculi) nevezik e végzések. Nekik, akár a katonáskodó vármegyei jobbágyoknak, lándzsával, karddal és harci bárdal kellett hadakozniuk.

A közrendűekkel kapcsolatos kérdések közül legfontosabbnak már ekkor a függőségbe került zöm helyzetének rendezése látszott. Az idők változását jelzi e gyűlés határozata. A rendek kötelezték a székely nemeseket, hogy azokat a „földönlakóvá” lett székelyeket, akik maguk kötötték magukat jobbágságra, 15

³⁹ JAKAB-SZÁDECZKY 1901, 247.

⁴⁰ TT. 1880, 637.

⁴¹ ENDES 1938, 31.

⁴² EGYED 1979, 52.

napon belül bocsássák vissza korábbi szabad állapotukba, hogy szabad emberként a királyt és az országot szolgálják. Azokat a nemeseket, akik az ilyen székelyeket nem bocsátanák el, az ország árulóiként számúzik, és a rendek beleegyezése nélkül a vajda sem kegyelmezhet meg nekik. A fejlődést azonban már ilyen erélyes intézkedésekkel sem lehetett visszafordítani. A következő évtizedek adatai félreérthetetlenül tanúsítják, hogy nem csak az addig „földönlakóvá” lettek nem sikerült visszahelyezni (némelyeket esetleg akaratuk ellenére) korábbi közsabad állapotukba, hanem a közszekelyek jobbágyosodása feltartóztathatatlanul és egyre tömegesebb méretekben tovább folyt.

A török veszedelem nemcsak a nemesi szabadsággal élők, hanem a parasztság fegyverbe szólítását is megkívánta. Az államvezetés már a középkori királyság bukása előtt, így 1521-ben és 1526-ban eljutott valamennyi fegyverképes jobbágy mozgósításáig. Ez a megoldás Mohács után évtizedekre állandósult, és elmosta a köztudatban a jogi különbséget a személyében katonáskodó jobbágy és a hasonló fegyverzetben táborba szálló közrendű székely között. Például a már idézett 1535. évi országgyűlés előírta, hogy a jobbágy, akinek hat vagy nyolc jármos ökre van, karddal, íjjal és 32 nyilvesszóvel, az ennél gazdagabb még pajzzsal és harci bárdal is, a szegényebb pedig dárdával vagy lándzsával és harci bárdal felfegyverkezve vonuljon táborba. Zömmel a paraszti lakosság sorából toborzódtak azok a lovas katonák is, akiket a földesuraknak minden 16 jobbágyuk után a megye zászlója alá kellett küldeniük.

Azért ragaszkodtak a székelyek szabadságukhoz és nemességükhöz is, mert ezzel voltaképpen székelységükhöz ragaszkodtak.⁴³ Bonfini szerint a székelyek annyira szabadságszeretők voltak, hogy készebbek lettek volna inkább meghalni, mint adót fizetni.⁴⁴ Oláh Miklós szintén azt állapította meg, hogy mindnyájan nemeseknek kívánták magukat tartani és „nem tűrik, hogy valakinek közöttük a többinél nagyobb szabadsága legyen. Közöttük a legkisebbnek is ugyanez a szabadsága van, mint a legnagyobbaknak.”⁴⁵ Verancsics úgy jellemezte a székelyek nemességét, mint „amellyel valamennyien büszkélkedhetnek, még ha eke és kapa mellett élnek is le életüket, innen szabadságuk, hogy az évi adó fizetésétől és a robottól teljesen mentesek... ha véletlenül valaki szabadságaiknak valami új korlátozást találja ki, fegyverrel is üldözik, s ha elfogják, az országgyűlésen nyilvánosan megölik.”⁴⁶ Werbőczy a Hármaskönyvben szintén hangsúlyozta, hogy a székelyek mind kiváltságos nemesek voltak, akik teljesen külön törvényekkel és szokásokkal éltek.⁴⁷ Nemcsak a székelyek maguk tartották magukat nemeseknek, méghozzá

⁴³ A székely identitás problémáiról a későbbiekben még szólunk.

⁴⁴ Bonfinius *Rerum ung. Decades* 174. 88., idézi SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 61.

⁴⁵ MAKKAI é. n., 6.

⁴⁶ MAKKAI é. n., 11–13.

⁴⁷ Idézi SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 61.

„kiváltképpen való” nemeseknek, hanem a külvilág is ezt látta legfőbb jellemvonásuknak. 1529-ben is „főszékelynek” titulálták azt a Kornist, akit a Lázár Ferenc-féle összeesküvésben való részvételéért fej- és jószágvesztésre ítélték.⁴⁸ A 16. századra pedig a szárhegyi Lázárok a kászoni királybírószágot már családi tulajdonnak tekintették. A Lázárok és az Aporok a középkor végére magánvárossal is rendelkeztek a Székelyföldön belül, Gyergyóban a Lázár család birtokolta Szárhegy várát,⁴⁹ Kézdiszékben pedig az Aporok voltak Bálványos várának urai.⁵⁰ A primorok között Csíkszékben fontos szerepet töltött be a csíkszentmihályi Sándor család is.

1519-ben feltűnik a Kézdi széki Kún Antal, mégpedig szintén primori, azaz székely előkelői minőségében. Egy Prázsmáron megkötött szerződés szerint Szapolyai János erdélyi vajda előtt a székely előkelők megegyeztek arról, hogy a jövőben a Székelyföldön minden pártoskodást és lázadást közös erővel megakadályoznak. A jelen lévő főemberek közül egyedül a Kún Antal nevét ismerjük.⁵¹ A főemberek töltötték be a diplomáciai feladatokat is, őket választották, mikor a székelyek közül követséget küldtek valahová. A 16. században ilyen esetekben egyre gyakrabban tűnik fel a Béli család egy-egy tagja is.⁵² Úgy tűnik, hogy a család egyik tagja, Béli Pál a felemelkedés útját az erőszakos hatalmaskodásban látta, amint az kiderül a Prázsmárral folytatott pereskedéséből is.⁵³ A mezőváros bírái védelemért fordultak Szapolyai János erdélyi vajdához.

Külön kell azonban választanunk a nemesi kiváltságoknak a székelyek közt meglévő elemeit. Úgy tűnik ugyanis, hogy noha annak már a 16. század elejéről is vannak nyomai, hogy a megjelenő adókat a főnépek a köznéppel fizettették,⁵⁴ ez nem jelentette automatikusan a kiváltságok egészének elvesztését. Aki saját telkén gazdálkodott, bármilyen szegény volt is, a székely közösség része maradt és ezzel megőrizte személyi szabadságát, esetleg jogait a közösség-faluközösség életébe

⁴⁸ ENDES 1938, 29.

⁴⁹ Egy 1508-ban kelt oklevélben, amelyben Esztergomi Székely Ferenc a Székely-Vásárhely mellett fekvő Kisfaludot minden más székely örökségeivel (három lófősséggel) együtt 1000 aranyforintért Lázár Andrásnak eladta, a szerződő Lázár András neve előtt már ott szerepel a Gyergyai vagy Szárhegyaljai előnév is.

⁵⁰ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 281–282.

⁵¹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 337–339.

⁵² SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 110. 1542 októberében például arra a hírre, hogy Péter moldvai vajda Erdélyre akart törni, a székelyek követeket küldtek hozzá Kún Lázár, Béli Pál, Mihályfi Ferenc, Dániel Péter, Andrassy Márton és Tamassy Ferenc személyében. 1510-ben egy bizonyos Béli Pál pereskedik többekkel is, rokonával, majd két román szolgálóval, akik Béli Pál 200 juhát ellopták. SZOKL. I. k. 321–322.

⁵³ SZOKL. I. k. 331.

⁵⁴ Az 1559 nyarán hozott fejedelmi és országgyűlési rendelkezésekből kitűnik, hogy a primorok a székelysége kivetett adót teljesen áthárították a közrendűekre. SZILÁGYI 1875–1898, II. k. 118–120.

való beleszólásra is. Abban az esetben veszítette el szinte székely mivoltát is, hogyha jobbágyi sorba került. Sajnos azonban még ezt is csak meglehetősen óvatossággal jelenthetjük ki, a személyi kötődéseknek, függéseknek ugyanis roppant széles skálájával találkozunk a székelyek között. A bármiféle szolgálatban állók nagy többsége például rendelkezett saját telekkel, és nem annak a birtokán élt, akinek szolgált. Ezért ezek többsége nem feltétlenül tekintette jobbágyának magát. Megnevezésük is változó, sokszor nem következetes. Az azonban, aki földjét elveszítve valakinek a „földönlakójává”⁵⁵ vált, gyakorlatilag kikerült a székelység szervezőerejét jelentő faluközösségből és veszély fenyegethette székely identitását is. 1562-ig azonban nem fenyegette különösebb veszély a szabad paraszti székely társadalmat. Az 1466 után minden forrás által megemlített három székely rend vagy réteg elnevezése meglehetősen változatosságot mutatott,⁵⁶ és különösképpen így volt ez a főnépek esetében. A közrendűek elnevezése hol *communitas*, hol *pedites* lett, a hivatalviselő, középen elhelyezkedő réteg tagjainak elnevezése *lófő*, *lófej*, *primpili*, *equites* vagy *lovas székely* lett. Az 1499-es kiváltságlevél értelmében az első rend tagjai azok lehettek, akik legalább három nyílföld székely örökséggel rendelkeztek,⁵⁷ a valóságban azonban, mint ezt már a korábbiakban is láthattuk, ezt a réteget a hagyomány termelte ki.⁵⁸ Elnevezésük *seniores*, *potiores*, *primores* volt

⁵⁵ Az 1499-es kiváltságlevél megemlítette a földönlakókat, és úgy rendelkezett, hogy a földönlakók és azok a szegények, akik nem rendelkeztek 3 forint értékű ingósággal, külső háború alkalmával mentesültek a hadfelkeléstől, csak akkor kellett fegyvert fogniuk, amikor bármely ellenség Erdély területére tört be. SZOKL. III. k. 140. Az úgynevezett földönlakókról, a székely jobbágyokról írja SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, hogy „a székely földönlakók a nemesi jobbágytól jogilag főként abban különböztek, hogy személyes szabadságuk megmaradt és szabadon költözködhettek, nem voltak röghöz kötve. Önként vállalt szerződéses kötelezettségben állottak a székely földesúrral, amit tetszés szerint felbonthattak s elszegődhettek máshoz. Szabad költözésük 1562-ig érvényben állott.” Az 1555-iki szokás-jog szerint: „valamely székely szolgálni akart menni, bár más országban is, ki országunknak védelmére nem volt, szabad volt szolgálni menni, de a szerződött szolgát letartóztatták.” SZOKL. III. k. 124. SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 59. SZÁDECZKY szerint néhány közszékely már 1466-ban a főemberek védelme alá adta magát.

⁵⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 56.

⁵⁷ A három rend vagyoni különbségeit hangsúlyozza a hadba vonulási követelmények különbözősége is velük szemben. A 16. század közepéig ugyanis a főnépek fegyverzete kötelezően páncél, sisak, kopja, pajzs és kard volt, a lófőknek már csupán egy könnyű fegyverzetű lovasként kellett hadba vonulniuk, a ló mellett sisak, kopja, pajzs, csákány vagy buzogány valamint íj és nyíl tartozott hozzá hadfelszerelésükhöz. A gyalogság a háborúba gyakorta kézijat, gerelyt, tört, esetleg csak kiegyenesített kaszát vitt magával. GARDA 1994, 70.

⁵⁸ A három székely rend, társadalmi réteg közötti átjárás a hagyományok ellenére is minden bizonnyal lehetséges volt. Az 1554 januárjában Marosvásárhelyen tartott székely nemzetgyűlésen ugyanis, ahol a székelysége kirótt adó fizetéséről határoztak, kimondták,

a leggyakrabban. Emellett azonban, főleg olyan iratokban, amely nem a székelység önkormányzata által létrehozott irat volt, megjelent a nobiles elnevezés is. A legtöbb oklevél a továbbiakban is leginkább a primores kifejezést használta, főképp akkor, amikor a székely főnép egészéről szólt. Ezért nem állíthatjuk, hogy a nobiles cím automatikusan minden primor esetében használatos volt. Eppen ellenkezőleg, feltehetjük, hogy ezt a megnevezést csak bizonyos primorokra alkalmazták. Noha az 1505-ös és 1506-os székely nemzetgyűlések még az egységes székely nemesség mellett foglaltak állást, a 15. századtól kezdődően megszorodott székely felkelések arra utalnak, hogy feszültség keletkezett a székely társadalmon belül. A felkeléseket elsősorban a székely nemességgel szemben indították, érdemes azonban felfigyelnünk arra a tényre, hogy a székelység, alapvetően szabad paraszti társadalom-jellegéből következően, voltaképpen hasonlóan bánt mindazokkal, akik a jogok és kötelességek szigorú rendjéből kiestek vagy szabadulni próbáltak. Abban az esetben ugyanis, hogyha egy székely elköthette magát és valóságosan jobbágyi állapotúvá lett, a székely társadalom már nem tekintette székelynek sem. Ugyanezt tapasztalhatjuk azon városok esetében, akik a 15-16. században sorozatos összeütkezésekbe, pereskedésekbe keveredtek a székek közösségével, amikor városi kiváltságaikra hivatkozva igyekeztek kivonni magukat a székely közösségre hárult kötelezettségek alól.⁵⁹ Ugyanígyen indokok alapján érezték a közösségből kiszakadónak azokat, akik immár nemcsak székelységük miatt számítottak a nemesek közé, és igyekeztek minden eszközzel megakadályozni őket a kiemelkedésben. Ennek eszközeül leggyakrabban a nemesség házainak megdúlását választották, ami sokszor nem terjedt túl pár falu, esetleg egy szék határain. Az 1505-ös udvarhelyi székely nemzetgyűlésen megkísérelték visszaállítani és írásba foglalni a székelység régi jogait. Egy évvel később, az újra jelentkező mozgalom hatására határozatokat hoztak a közszekelyek kárára. 1510-ben a csíki és gyergyói székelyek üzték el a nemeseket otthonaikból, 1519-ben pedig szintén Csíkszékéből indult ki egy felkelés a vajda, Szapolyai János ellen. Ezeket 1541-ben újabb lázadások követték. Előfordult, hogy vagyonosabb székelyek álltak az ilyen mozgalmak élére, akik ezért a mozgalmak leverése után elveszítették birtokaikat, őket pedig száműzték. Ez történt 1519-ben is, amikor a száműzöttek birtokait Szapolyai János az Apor család-

hogy azok az őstől maradt lófők, akik nem Lajos király (II. Lajosról van szó) halála után lettek lófők, mentesek legyenek az adófizetéstől. A mondat azt feltételezi, hogy a 16. században több ízben is előfordulhatott, hogy valamely székely a lófők közé felvétetett. Az arányról ugyan nincs tudomásunk, de a megemlítés azt mutatja, hogy ez nem volt annyira szokatlan jelenség. SZOKL. II. k. 108–109. 1559-ben pedig a júniusban tartott országgyűlésen mondták ki, hogy adómentességet élveznek a főnépek és azok a lófők, „kiknek az ő elejék Mátyás király és egyéb királyok ideibe jámborúl és serényül vitézkedtek és véreket ontották.”. EOE. II. k. 117, 127.

⁵⁹ Erről bővebben BALOGH 1994.

nak adományozta.⁶⁰

A leghatalmasabbá váló primor családok ugyanis főképpen Csík és Háromszék területéről származtak, mint például a Mikó vagy a Lázár családok. A 16. századot vizsgálva ide sorolhatjuk a szintén csíki eredetű és a későbbiekben is jelentős Andrassy családot is. A még jelentősnek számító és udvarhelyszéki Kornis család nem volt ugyanis székely eredetű, Maroszáéken pedig a már említett csíki Lázárok szerezték a legnagyobb birtokokat.

A székely rendek közül a nemességhez a legközelebb álló réteg, a primori tehát a 16. századra mutat törekvést az elkülönülésre a székely társadalom többi rétegétől. Az elkülönülés ugyanakkor nem volt egyértelmű, hiszen gyakran találjuk azt, hogy a primorok a lófőkkel együtt említették meg mint kiváltságos rétegek. Ennek ellenére azonban anyagi erejét és tisztségeit tekintve még a primorok között is viszonylag kevesen számíhatták magukat a valóságos nemesek közé.

Noha Szapolyai János halálának az időpontjában még de jure fennállt a székely társadalom kollektív kiváltságainak a rendszere, még „nemes székely nemzet”-nek nevezték magukat, ám éppen ebben a században gyorsult fel a differenciálódás folyamata, amit Szapolyai vajdai politizálása is siettetni igyekezett. Igaz, hogy királlyá választása után a katonai erő megtartásának az érdekében támogatni próbálta a székely szabadságjogok megőrzésének tendenciáit, ám ez a tevékenység nem tartott húsz évig sem, és olyan időpontban folyt, amikor már egy sokkal szétziláltabb székely közösség volt politikájának alanya, mint egy évszázaddal korábban, Mátyás idején. Tevékenysége mindezért, bár kétségkívül érdekes színtöltte a 16. századi székely politizálásnak, mégsem hagyott maradandó nyomokat a székelység állapotában.

⁶⁰ SZOKL. II. k. 7–8.

BIBLIOGRÁFIA

BALOGH 1994

BALOGH Judit: A székely város a 16-17. században. In: *Város és társadalom a XVI-XVIII. században*. FARAGÓ Tamás (Szerk.). Miskolc, 1994. 27–34.

EGYED 1997

EGYED Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. I. k. Csíkszereda, 1997.

ENDES 1938

ENDES Miklós: *Csik- Gyergyó-, Kászon székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938.

EOE

Erdélyi országgyűlési emlékek. SZILÁGYI Sándor (Szerk.). I-XXI. k. Budapest, 1875–1898.

MAKKAI é.n.

Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. MAKKAI László (Szerk.). I-VII. k. Budapest, é.n.

GARDA 1994

GARDA Dezső: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós, 1994.

JAKAB–SZÁDECZKY-KARDOSS 1901

JAKAB Elek–SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időktől 1849-ig*. Budapest, 1901.

JAKÓ 1979

JAKÓ Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV-XVI. században. In: *Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. BENKÓ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly (Szerk.). Bukarest, 1979.

KÖVÁRY 1859–1861

KÖVÁRY László: *Erdély történelme*. I-VI. k. Pest, 1859–1861.

MAKKAI é.n.

Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. MAKKAI László (Szerk.). I-VII. k. Budapest, é.n.

MAKKAI 1989

Erdély története. I. k. KÖPECZI Béla (Szerk.). Budapest, 1989.

MOE

Magyar Országgyűlési Emlékek. FRAKNÓI Vilmos–KÁROLYI Árpád (Szerk.). I-XII. Budapest, 1874–1917.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1927

SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*.

Budapest, 1927.

SZILÁGYI 1875–1898

SZILÁGYI Sándor (Szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I-XXI*. Budapest, 1875–1898.

SZOKL.

Székely oklevéltár. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Samu (Szerk.). Budapest, 1872–1934.

SZOKL. új sorozat

Székely oklevéltár. Új sorozat. DEMÉNY Lajos–PATAKI József (Szerk.). I-IV. k. Bukarest-Kolozsvár, 1983–1998.

TT

Történelmi Tár

THE SZÉKELYS IN SZAPOLYAI'S TRANSILVANIA

JUDIT BALOGH

János Szapolyai's connection with the Székelys started in 1510, when he was elected voivode of Transilvania and overseer of the Székelys. To the battle of Mohács he had several conflicts with the Székelys, because he trespassed the Székelys' privileges in many cases, suppressed their revolts and enforced aggressively the king's will. The defeat of Mohács changed Szapolyai's relationship with the Székelys. To provide and strengthen his power he wanted to involve their military power to the fights with Ferdinand, thus he gave significant advantages to several layers of the Székely society, like King Mathias. He provided liberty to the Székely servants and obliged them to military service. But such his aims were anachronistic, because the Székely society's collective liberty had been broken up to this time.

ERDÉLY SÓTERMELÉSE AZ 1530-AS ÉVEKBEN¹

DRASKÓCZY ISTVÁN

A 16. század első felének Erdélyről szóló leírásai sosem feledkeztek meg a tartomány ásványi kincseiről, így saváról sem. Emlegették, mennyi sós forrás, kút található ezen a tájon, mily sok patak, tó tartalmazza ezt az ásványt.² Hans Dernschwam, aki 1528-ban vette át a Fuggerek nevében a tartomány sóbányáit, úgy vélekedett, hogy a tordai só a legjobb, ugyanis szilárd és fehér. Az erdélyi szász humanista, Georg Reicherstorffer is dicsérte a hegyek itteni kincsét. Kolozs sója ezzel szemben – a kortársak szerint – túlságosan földes, bár erős volt.³

Bányászat folyt a Székelyföldön, a Beszterce város birtokában lévő Fejéregyházán illetve a vajdai birtokállományhoz tartozó görgényi uradalomban (Szentmárton). A legfontosabb bányahelyek azonban Désen, Széken, Kolozson, Tordán és Vízaknán feküdtek, mindegyiküket a kincstár kezelte. Az 1530-as években Kolozson és Széken egy tárna működött. Az utóbbi helyen megpróbálkoztak egy új akna nyitásával, ám a bányászat nehézségekkel küzdött. Vízaknán egymás mellett két tárna (egy nagyobb és egy kisebb) üzemelt. Eme helységekkel szemben jelentős bányaművelés folyt Dés közelében. Désaknán két tárnába (nagyobb és kisebb) szálltak le a bányászok. Ezen kívül a Cserakna nevű helyen helyezkedett el egy másik bánya. Tordán két aknát műveltek, és megnyitottak egy újabb bányát is, ám itt még alig-alig termeltek sót.⁴ Az aknák harang alakúak voltak, és igen mélyre hajtották őket. Bennük talpművelés folyt, amelynek során réseléssel nagyobb darabokat (padokat) fészítettek fel (tulkónak hívták), s azokat vágták a törvényes méretnek („iusta quantitas”) megfelelő darabokra. Miként a padoknak, úgy a törvényes mértéknek is a nagysága bányahelyek szerint változott, s 1521 előtt mindenütt

A tanulmány az MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült. A 16. századi források segítségével sokszor középkori viszonyainkat ismerhetjük meg.

² OLAHUS 1933, 24, 33.; WERNHERUS 1746, 855–856. Werner ezen munkája 1546 előtt készült. Vö. RENSING 1933, 55. A 18. században a nagyobb bányahelyek mellett 40 jelentősebb sóelőhelyet, 120 településen pedig 300 sókutat tartottak nyilván. FICHTEL 1780, 131–134, 321.

³ STRIEDER 1933, 269.; VERANCICS 1945, 41–42.; REICHERSTORFFER 1994, 28.; WERNHERUS 1746, 55.; ENGEL 1798–1801, 28–29.

A széki új bányában 1532/33-ban mindössze 3475 kockát (a teljes termelés 1,54%-a), míg Tordán 1537-ben az új aknában 6050 tömböt (a bányászott só 1,13%-a) vágta. A vágók az ilyen helyeken többet kaptak. A székieknek 16, a tordaiaknak öt esztendővel később 10 dénár járt 100 kősó kitermeléséért.

kétféle sófajtát, hajósót és kocsisót vágtak.⁵

1521 februárjában II. Lajos király rendeletet adott ki, amelyben a sóbányászat és a sókereskedelem középkori viszonyait megreformálta. Megszüntette a hajósót, és ezentúl minden bányában egyforma nagyságú kockákat kellett készíteni, amelyeket a bányáknál a kincstár 3 aranyforintért árult. A mértéket a királyi tanács állapítja meg – szólt az utasítás. Az uralkodó megszüntette a kamarákat, bárki szabadon vásárolhatott a bányáknál ebből a termékből (ám nem hitelben, ami eddig szokásban volt), hajón és szekéren szállíthatta és árusíthatta az országban. Tilos volt őket feltartóztatni. A király tiltotta a túlzott vámokat (pl. sószállító szekér után legfeljebb 4 dénárt engedélyezett). Az uralkodó elrendelte, hogy vizsgálják felül a töményesek kiváltságait. A megvásárolt mennyiségen túl nem lehetett az apró darabos só a vevőnek átadni. A rendelkezés beszüntette azt a gyakorlatot, hogy fizetés fejében vagy jutalomként sót osztogattak egyeseknek. Megtiltotta azt is, hogy a székelyek a Székelyföldön kívül árusíthassák „fehér aranyukat” A kutatás rámutatott, a reform csak részben valósult meg.⁶

A tartomány kincstári bányatelepüléseit kamarának nevezték, élükön egy vagy két kamarás (hívták alkamarásnak is) állt. Ők a sókamaraispánnak voltak a familiárisai. A szervezet élén álló sókamaraispán a kincstartó alá tartozott. Székelye Tordán volt. Fizetés járt neki, miképpen a kamarásoknak is.

A kamarások (alkamarások) feleltek kamarájuk működéséért, számoltak el a sóval, a pénzbevételekkel és a kiadásokkal. Ők gondoskodtak a bányák karbantartásáról, a működésükhöz szükséges eszközök (bőr, vas, kötél, faggyú, a felvonó szerkezetet, a gépelyt működtető lovak, azok abrakja, ökör, bor s más élelmiszerek, a sóvágóknak posztó stb.) beszerzéséről, arról, hogy az alkalmazottak (számtartó, magulátor, millyés, bányász, kepelista, kovács stb.) megkapják járandóságukat (pénzben, sóban vagy élelmiszerekben). A kamarás felügyelt arra, hogy törvénytelenül senki se árusítson, csempésszen be ebből a fontos élelmészési és tartósítási cikkből. Ő gondoskodott arról, hogy a bányák melletti pajtákban, raktárakban a só

⁵ WOLLMANN 1995, 138 sk.; WOLF 1990; WOLF 1996, 552.; GREGOR 1938, 231. A 16. századi máramarosi források azt mutatják, hogy alkalmanként a tulkót illetve néha-néha a vágás során keletkező nagyobb darabokat, a faragósót ugyancsak a felszínre hozták, és értékesítették. (TAKÁTS 1906, 112. illetve MOL MKA E 206. 31. csomó Nr. 15. 169r.). A máramarosi számadások között egy helyütt olvashatunk az itteni tulkó nagyságáról is. Hossza 5 palmus (=97,7cm.), vastagsága/törmzse (spissitudo – a fordítási javaslatot Gericz József professzornak köszönöm) egy palmus (=17,54 cm). A palmus alatt ez esetben bizonyára nem tenyeret (túl kicsi lenne), hanem araszt érthetünk. Eme információ alapján a sópad súlyát jobb híján 80 kg körülire becsülhetjük. MOL MKA E 210. 65. csomó 7. tétel. No. 6. (1549). A palmus nagyságára vö. BOGDÁN 1978, 64–69, 118–122.

⁶ Dés lt. Nr. 112. (DF. 253406.), vö. IVÁNYI 1911, 107–113, 190–195.; KUBINYI 1991, 266–267. Egy 1514-ben keletkezett királyi utasítás szerint a szekér vámja két kósó és 4 dénár, a hajósé pedig 50 darab kósó (Dés lt. 95. – DF. 253389.) volt.

biztonságosan tárolják, s ha szükséges, meghatározott áron a kikötőkbe (Dés, illetve a Torda melletti Décse) szállítsák.

A tordai kamarás felügyelte a décsei kikötőt, ahová Tordáról többnyire szekéren vitték a sótömböket, a décsei és az újvári révet. Az alvinci sóraktár és rév, nevezték kamarának, ugyancsak Torda hatáskörébe tartozott. Ezen a helyen (illetve a vele szemben fekvő Borberekén) rakták hajóra a vízaknai bányák kincsét is.⁷

A kitermelt sót a kamaránál helybeliek vagy más vidékről való kereskedők vásárolták meg, szabott áron, és árulták a tartományban vagy Magyarországon. A kincstár elsősorban hajón (de előfordult hogy szekéren is) a bányatermék egy részét a magyarországi nagy királyi sóelosztó központokba, kamarákba szállíttatta. A hajók a Szamoson és a Maroson vitték a terméket, míg a szekeresek a Meszesi kaput, a Királyhágót, illetve délen a Vaskapu szorost vették igénybe. Magyarországon a legfontosabb sóhivatalok Temesvárott, Szegeden, Szolnokon, Poroszlón, Tokajban és Szatmáron működtek. A hajósok (cellérek) meghatározott áron továbbították a terméket ezekbe a központokba.

A sót még jó időben az aknáktól a kikötőhelyekre kellett vinni, ugyanis a tavaszi esőzések járhatatlanná tették az utakat. Az építéshez szükséges fenyőfát mind királyi, mind pedig földesúri erdőben vághattak. Az új hajók készítését már február elején, Gyertyaszentelő ünnepe után kezdték, és a tavaszi magas vízállás idején (többnyire áprilisban, májusban) indították útnak őket (összel nem). Ha elmaradt az áradás, a terméket akár 3–4 esztendeig is a kikötőkben vagy a bányáknál kellett raktározni. A bárkákat Magyarországon hagyták.⁸

Ferdinánd király az erdélyi kincstári jövedelmek felmérésére 1552 tavaszán két kiváló pénzügyi szakembert, Werner Györgyöt és Bomemissza Pált küldte ki. Különösen Werner György szakértelmére lehetett számítani, aki Felső-Magyarországon, Máramarosban felügyelte már a királyi jövedelmeket, és alaposan megismerte a bányászat viszonyait. Vele ment Erdélybe Dukk Bernát szepesi urburafelügyelő.

A két biztos az uralkodó instrukcióinak megfelelően járt el. Alaposan tájé-

HA. Handschriften Nr. 369, 373.; DERNSCHWAM 1984, *passim*.; ENGEL 1798–1801. II, 23–41, III. 20–27.· Vö. OBORNI 2002, 71–94.; IVÁNYI 1911, 18–24.; EMBER 1946, 509–513.

⁸ DERNSCHWAM 1984, 270–271.; ENGEL 1798–1801. II, 39–40.; Egyetemi Könyvtár (Budapest) Kézirattár LEO 35. sz.; MOL R. 284. 6. csomó Pestyéni I. sz.; 1519-ben a kolozsvári ferencesek savukat azért nem indították el Magyarországra, mert elmaradt az áradás. JAKAB 1870, 352. A Szamoson és a Maroson általában a február–május közötti időszakban (Dernschwam húsvét tájáról írt) lehet magas vízállásra számítani, illetve gyakran a júniusi esőzések idején, míg nyaranként kevés víz folyik bennük. Áradáskor a korábbi vízmennyiség sokszorososa (akár a kisvíz százszorososa is) folyik medrükben. VITUKI Adattár (Csenger, Makó) illetve Anuarul Hidrologic kötetei ugyanott. Vö. még MOL F. 234. Scr. V. Lit. H. Nr. 357. 27. pont.

kozódtak az egyes bevételi forrásokról, kikérdezték a kamarák dolgozóit. Ahol lehetett, Fráter György koránál régebbi elszámolásokat is megvizsgáltak. A király kívánságának megfelelően megfogalmazták javaslataikat, miként kellene megváltoztatni a pénzügyigazgatást a tartományban.⁹ Működésükről alapos jelentést készítettek, amihez pótjelentésükben több esetben korábbi kiváltságlevelek, elszámolások másolatát mellékeltek. Ez a körülmény különösen értékesé teszi munkájukat, hisz nélkülük mit sem tudnánk az azóta elpusztult dokumentumokról. Arról, hogy az uralkodónak a kamarák működésére vonatkozó iratok másolatait mellékelteként terjesztették fel, beszámolójuk szövege tanúskodik.

A Werner-Bornemissza jelentés nem ismeretlen a magyar történetírás előtt. Johann Christian Engel a 18. század végén publikálta. Sajnos a nyomtatott szöveg nem teljes, több helyütt hibákat tartalmaz. Ennek az az oka, hogy a 18. századi másolatból dolgozott a kiadó. Ám a bécsi Hofkammerarchiv ma is őrzi a jelentés kéziratának hivatali célból készült korabeli másolatát, amelynek segítségével a hiányosságok könnyen kiküszöbölhetők.¹⁰

A 16. századi kézirat két kötetből áll. Hajdan a 18. századi másolót és a kiadót csupán a tulajdonképpeni főjelentésnek a szövege érdekelte, s a mellékletekből csak annyit nyomtattak ki, amennyi az ún. 1. könyvben lelhető fel. A 2. könyv a biztosok „pótjelentését” tartalmazza (amelyet jórészt nem is ők készítettek). Anyagából (ahol többek között részletes leírás található a bányavárosokról, oklevelek szövege olvasható) Paulinyi Oszkár a középkorvégi illetve a 16. századi cemenvezési jegyzőkönyveket hasznosította, s publikálta. Emellett munkájában röviden ismertette ennek a kötetnek a tartalmát.¹¹ A biztosok jelentésükben rendszeresen

⁹ OBORNI 2002, 44–48; SZÜCS 1990, 8–11. Dukk Bernátra: EMBER 1946, 369.

¹⁰ OBORNI 2002, 17–18. Az eredeti lelőhelye: Österreichisches Staatsarchiv, HA. Handschriften Nr. 374. (Kutatható a MOL Mikrofilmtárában a W. 4519. tekercsen). Kiadás: ENGEL 1798–1801. Engel publikációjának hiányosságaira példaként lehetne idézni, hogy kimaradt a fol. 56–58. teljes szövege. Néhol a kiadás félreolvasta a kézírást. A II. kötet 31. oldalán pl. a helyes duodecem millia salium helyett csak decem olvasható (fol. 16r.). A II. 38. oldalról kimaradt, hogy a régi privilégiumokból ugyan megállapítható, hogy a vágók 10 dénárt kaptak, ám az nem, mekkora s milyen volt a só (fol. 23v.). Nem számlára, hanem a király számlájára vágták a hajósót (ENGEL II. 38. fol. 24r.). A sóvágóknak természetesen nem kolozsi, hanem kölni posztó járt (ENGEL II. 38. – fol. 24r.). A III. kötet 13. oldalán (fol. 34v.) a helyes connumeratio dicae vice-re változott vagy a 14. oldalon (fol. 35r.) Braniczka-t Branyilaka-nak olvasták. A biztosok lelkiismeretességére vet fényt, hogy 1553-ban Bornemissza Pál Gyalu várában bukkant rá a királyi jövedelmekről készített 15. század végi kimutatásra, amit utóbb elküldött az uralkodónak (FEJÉRPATAKY 1880, 169.).

¹¹ PAULINYI 1936, 40–41, 82–131. A 2. kötetben a bányavárosokról szóló rész jórészt Dukk Bernát és az innsbrucki Simon Hans munkája. Az oklevelek egy része nem ismeretlen a magyar történetírás előtt. Példaként idézhetjük Nagybánya 1347. évi kiváltságlevelét (a

hivatkoztak az ebbe a könyvbe bejegyzett dokumentumokra.

Az ún. főjelentésnek (1 könyv) a Hofkammerarchiv-ban őrzött kéziratán közelkorú kéztől lapszéli feljegyzéseket találunk. Innen tudjuk, hogy a beszámoló további mellékleteit még két másik könyv tartalmazta. Például a 4. könyvbe másolták be a székelyek ököradójára vonatkozó feljegyzés mellett az 1542. évi erdélyi dica regisztrumát (amit Fráter György egyéb könyvei között Gyulafehérvárott fedeztek fel) vagy azt a regisztrumot, amely arról szólt, miként osztották fel a szászok a 19 ezer forintnyi rendkívüli adót. Sajnos mindeddig ezt a kötetet a kutatóknak nem sikerült fellelniük.¹² A sókamarákra vonatkozó dokumentumokat az ún. 3. könyvbe másolták be.

A bécsi Udvari Kamara levéltára őriz egy korábban középkori kódexlapba kötött, a Werner-Bornemissza jelentéssel közelkorú írású 67 foliónyi füzetet, amely az erdélyi sókamarákra vonatkozó elszámolások (az 1515-1551 közötti időszakból), illetve oklevelek másolatait tartalmazza. A borítón ugyan 4. számot olvashatunk, ám a kis kötet áttanulmányozása után kiderül, hogy azokat a dokumentumokat lehetjük fel benne, amelyekről a királyi biztosok azt állították, hogy csatolták beszámolójukhoz, s a lapszéli megjegyzés szerint a 3. könyvben található. Vagyis ez a füzet képezhette a 3. számú könyvet. Ugyanakkor a biztosok által eredetileg mellékelte anyagban János király korából több kamarai számadás lehetett, ugyanis a biztosi jelentés rájuk hivatkozva olyan információkat idéz, amelyeket nem találunk meg a rendelkezésünkre álló füzetben.¹³

Ez a kis kötet nem volt ismeretlen a magyar történészek előtt. Annak idején Takáts Sándor, Iványi Béla hasznosította információit.¹⁴

A füzetben az erdélyi kamara 1515, 1520–22. évi, a tordai, kolozsi, széki, dési kamarák 1532/33., a vízaknai 1534. esztendei, a tordai és a dési kamarának pedig az 1537. évből származó elszámolásai olvashatók. Ezen kívül még a dési kamara 1550-51. évi működéséről szóló összesített számadatok leheltek fel benne.

A füzetet középkori kiváltságlevelek másolata zárja le. Közülük Mátyásnak két okmánya (1467. október 19. és 1478. május 20.) az erdélyi szász okmánytár VI. illetve VII. kötetében olvasható. Ám a kiadvány készítői már nem látták az eredeti példányokat, amelyek közül az egyik (1467) a 19. század elején még Víz-

dátum tévesen 1317), Hunyadi Jánosnak Felsőbánya számára kiadott 1455. évi okmányát Mátyás 1465. évi átírásában. (fol. 104v–112r). Vö. SCHÖNHERR 1910, 237 skk., ill. 250.

¹² HA. Handschriften Nr. 374. I. könyv 34v.

¹³ ENGEL 1798–1801, 33, 36, 38, 39. – HA. Handschriften Nr. 373. (MOL Filmtár W. 4519. tekercs) A mikrofilmezés óta a füzetet átkötötték. Az információt FAZEKAS István bécsi magyar levéltári delegátusnak köszönöm, aki egyben arra is felhívta a figyelmemet, hogy a 18. században egy szám alatt őrizték a köteteket.

¹⁴ TAKÁTS 1906; IVÁNYI 1911, 11. A füzetet ismerte PAULINYI Oszkár is. Mikrofilmmásolatát a jelentés szövegével egyetemben a MOL számára azonban csak 1988-ban GECSÉNYI Lajos rendelte meg (1991 óta kutatható itthon).

aknán megvolt, míg a másíknak már akkor is csupán hiteles másolatát ismerte a kutatás.¹⁵

II. Ulászló 1491. május 5-én szabályozta a vízaknai sóvágók járandóságát. Az okmánynak 1817-ből származó másolata fellelhető a Magyar Országos Levéltárban. Ebből a példányból olyasmit is megtudunk, amit középkori átírása során elmulasztottak feljegyezni. Arról van szó, hogy az uralkodó az oklevelet Osvát zágrábi püspök, kincstartó relációja mellett adta ki.¹⁶

II. Lajos 1526-ban Radu havasalföldi vajdának adományozta Alvincet és Borbereket. A két oppidum 1395 óta a Hétszékhez tartozott, így nem csoda, hogy a királyi adomány ellen a Gyulafehérvári káptalan előtt 1526. április 23-án a szász nemzet tiltakozott. Ennek az okmánynak a másolatát ugyancsak megtaláljuk füzetünkben. A Gyulafehérvári káptalan országos levéltára I. sz. protokollumkötetének 1-2. oldalán eme kiadványnak egykorú másolata lelhető fel.¹⁷

János király 1532. január 5-én erősítette meg a tordai hajósok kiváltságait. Mint az okmányból kiderül, okleveleiket II. Lajos idején a székelyek égették el. Ők arra kérték az uralkodót, hogy ama jogaikat, amelyeket idős, szavahihető emberek vallomása alapján a város összeírt, erősítse meg. Erre a király Mohácsnál bekövetkezett halála miatt csupán 1532-ben került sor. Az okmány az ún. Istvánffy-féle formuláskönyvben lelhető fel.¹⁸

Az a tény, hogy az oklevélszövegek közül legalább öt máshonnan is megismerhető, növelheti a bizalmunkat magának a kötetnek az információi iránt. Ezt a megállapítást megerősítik a számadások közt található adatok.

Az 1515. esztendőből származó elszámolásból megtudjuk, hogy Bornemissza János kamaraispánságának az időszakát ölelte fel. Ő név nélkül említett kamarásoktól vette át a hivatalt. Valóban, az előző esztendőben két személy, Dersi Benedek és Jósa András látták el ezt a funkciót.¹⁹ Forrásunk híradásából kiderül, hogy a kincstartói tisztet ekkor Beriszló Péter töltötte be. Az is kiviláglik, hogy

¹⁵ HA. Handschriften Nr. 373. fol. 62r–63r., 57r-v.; GÜNDISCH 1981–1991, VI. 3554. sz., VII. 4250. sz. Forrásunk készítője az 1467. évi oklevelet II. Lajos 1519. június 21-i, az 1478. esztendei okmányt II. Ulászló 1494. augusztus 25-i átírásában másolta le.

¹⁶ HA. Handschriften Nr. 373. fol. 63r–64v., II. Lajos 1519. június 21-i átíratában, amit átírt I. Ferdinánd 1528. november 20-án. Dl. 37074. A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4 (1897) 91–92. oldalon ismertette részletesen ennek az oklevélnek a tartalmát, mégpedig – állítása szerint – a vízaknai levéltárban őrzött eredeti példány alapján.

¹⁷ HA. Handschriften. Nr. 373. 66r–67r. Dl. 31171. Későbbi másolatai: Dl. 38767, 104812. Vö. GÜNDISCH 1987a, 120 (oklevelünket nem ismeri).

¹⁸ HA. Handschriften Nr. 373. 59r–60r. Formularium Agriense (Diplomatarium Regni Hungariae). Egeri Egyházmegyei Könyvtár. Y IV. 55. sz.

¹⁹ Nr. 373. fol. 2–7. BERGER 1986, 580, 585. sz. Bornemissza egyébként 1517 novemberében ismét az erdélyi sóbányászatot igazgatta. (Arhivă oraşului Dej. Nr. 107.=DF. 253401.)

utódjára, Szalkai László váci püspökre hány sókocka maradt Erdélyben. A szebeni kamara élén a dokumentum szerint Lulay János állt. Beriszló 1513 ápr./máj.-tól 1516-ig, II. Ulászló halálának (március 13.) időszakáig töltötte be ezt a tisztséget. Ezután lépett a helyére Szalkai László, vagyis a kimutatás valójában az 1515–1516-os pénzügyi esztendőt ölelte fel. Igazolható, hogy Lulay János ebben az időszakban (is) a szebeni pénzverő kamarát irányította. A sóbányászat költségeire különböző forrásokból (szászok adója, nagyszzebeni pénzverde bérlete, Bornemissza saját pénze, vízaknai kamara bevétele, három kolozsvári polgár kölcsöne) Tomori Pál fizetett ki 7457 forint 23 dénárt.²⁰

Az 1520. június 17-től induló egy esztendőt és 37 hetet (tehát 1522. február 22./március 1-ig) magába foglaló időszakot ölelte fel a következő számadás. Forrásunk ugyanis a június 17-től bányászott sómennyiséggel számolt el. Azt, hogy miért ekkor kezdődnek a számsorok, az a körülmény indokolja, hogy – miként a forrásból kiderül – Batthyány Benedek korábbi kincstartó helyére Várdai Pál lépett. II. Lajos 1519. június 15-én értesítette Besztercét és Brassót, hogy Batthyány Benedeket nevezte ki kincstartónak. A működésére utaló utolsó adat 1520. május 12-i oklevélből származik, míg Várdai Pál kincstartóságára vonatkozó első híradás 1520. június 10-én keletkezett. Őt – forrásunk szerint – Thurzó Elek követte. A számadás arról hallgat, hogy 1521. őszén a pénzügyeket Báthori András irányította. Thurzó a pénzügyek vezetőjeként 1522. január 22-én tűnt fel. Az uralkodó 1523. szeptember 24-én értesítette Bártfát, hogy Várdai Pált nevezte ki ismét kincstartónak. Thurzó tehát 1523 szeptember közepéig/végéig a hivatalában maradt.²¹ Forrásunk lényegében a Várdai Pál (illetve Báthori András) kincstartósága idejére eső korszakról tájékoztat bennünket.

Számadásunk szerint Thornallyai Jakab töltötte be eme egy év és 37 hét alatt az erdélyi sókamaraispán tisztségét. Ám véleményünk szerint a helyzet nem volt ilyen egyszerű. Thornallyai már Battyhány Benedek előtt a hivatalában volt, ám – úgy látszik – a pénzügyek új vezetője elmozdította őt pozíciójából (nem lehetett könnyen),²² s Batthyány Györgynek adta (első adatunk 1519. december 15-én kelt). 1520 szeptemberében még ő a sókamaraispán. Valamikor az év végén vehette át Thornallyai ismét ezt a hivatalt (1521. január elején már ő irányíthatta az ügyeket). Helyére a kincstartói változás nyomán Csányi Balázs került (1522. március 21-én már ebben a minőségében találkozunk vele), aki Thurzó leváltása után

²⁰ KUBINYI 1999, 173, 174.; KUBINYI 1994, 105.; Lulayra: FRAKNÓI 1882, 84.; JAKÓ 1990. II. 3596, 3603.sz.; KUBINYI 1957–58, 21.; Tomori, aki Bornemissza familiárisa volt, s fogarasi várnagy, ebben az esztendőben (is) valóban foglalkozott a sóbányákkal. Vö. FRAKNÓI 1882, 84.; SZAKÁLY 1976, 91 skk.

²¹ HA. Handschriften. Nr. 373. fol. 8–14.; Urkunden-Regesten 666.sz., Arhivă oraşului Braşov. Priv. et Instr. Nr. 343.(=DF.247159.), IVÁNYI é.n.; KUBINYI 1963–64, 100.; HERMANN 1975, 312–313. Thurzó Elekre újabban: ERDÉLYI 1998, 118–132.

²² Thornallyai 1511-ben Szapolyai debreceni offciálisa volt (Dl. 46890.).

ugyancsak távozott posztjáról (utoljára ebben a funkciójában ismereteink szerint 1523. október 13-án szerepelt, míg a régi-új erdélyi sókamaraispán, Thornallyai Jakab 1523. november 7-én tűnt fel, hogy aztán ne is váljon meg ettől a feladattól – pedig a kincstartók személye sűrűn változott).²³ A királyi sómonopólium reformja (1521. februárjában adták ki II. Lajos oklevelét) Várdai és Thornallyai időszakához kapcsolódik. Fenti áttekintésünk (ami a számadásba vetett bizalmunkat megerősíti) azt bizonyítja, hogy a kincstartói változás gyakran – ám késéssel – magával vonta az erdélyi kamarai szervezet vezetőjének a lecserélését is.²⁴

A kötetben található dokumentumok nem napról napra vezetett pénztári naplók, hanem a sókamaráknál található elszámolások kivonatai. Olyan kimutatásról, zárszámadásról van szó, amely a sótermelésről, a só felhasználásáról, bevételekről és kiadásokról adott áttekintést. A biztosok által Erdélyben meglett két kimutatás egy-egy kincstartónak illetve kamaraispánjaiknak a sóbányászattal kapcsolatos tevékenységére vet fényt. Alkalmasak arra, hogy a leköszönő hivatalnok tevékenységét ellenőrizni lehessen.²⁵

Hasonló tanulsággal szolgálnak az 1530-as években készült kimutatások. Ezek az elszámolások is a napi tevékenységről számot adó különböző számadások összesítéseinek tekinthetők. Ám midőn egy-egy kamaraispán korszakának pénzügyi adatait tartalmazzák, nem az erdélyi királyi sókamarai szervezet egészéről adnak képet, hanem csak egyik vagy másik erdélyi bányakamara működését világítják meg. Feltehetően ilyen típusú elszámolások révén ellenőrizhette a kamaraispán vagy a kincstartó beosztottjainak a tevékenységét. Amiképpen a kincstartónak (uralkodónak) benyújtott zárszámadás valószínűleg ilyen típusú összesítések alapján készült el.

²³ Thornallyaira: Arhivă oraşului Braşov. Priv. et Instrumenta Nr. 342, 358, 385. (=DF. 247158, 247176, 247205.), BERGER 1986, 641, 666, 669, 674, 694, 726, 796, 815, 865.sz.; Arhivele Statului Judeţul Sibiu, Colecţia documente IV. 260. (DF. 245819.), Uo. Konsularrechnungen 1520–1530, Nation-Ausgaben fol. 4, 14, 35. (MOL Filmtár 34739. tekercs); Batthyány Györgyre: Arhivă oraşului Braşov. Priv. et Instr. Nr. 349., 352 (=DF. 247165, 247168.), BEKE 1898, 154.; BERGER 1986, 681. Csányi Balázsra: Arhivele Statului Judeţul Sibiu, Colecţia documente IV. 262, V. 239, 240, 263. (=DF. 245821, 246136, 246137, 246159.); Thornallyait 1526. november 25-én nevezte ki Szapolyai János kincstartónak. PRAY 1806, 284–286. A kincstartó váltásokra KUBINYI 1963–64, 100. Thornallyai Jakab 1520 őszén a brassó számadásokban alvajdaként tűnik elő (RECHNUNGEN 1886–1889, I. 282, 284.)

²⁴ Ha a sókamaraispán személye változott is, az egyes kamarákat irányító alkamarásoké nem feltétlenül. Podvinyai Pál például 1520. december 12-én dési alkamarás (főnöke feltehetően Thornallyai), és gyűjtésünk szerint 1523. január 16-án tűnt fel utoljára ebben a funkciójában, azaz, Csányi Balázs átvette őt. JAKÓ 1990, 3796, 3847, 3849–50, 3886, 3893.sz.

²⁵ KUBINYI 1958, 45–48.; KUBINYI 1957, 38.; EMBER 1990, 62–63.; DERN SCHWAM 1984, 284–287.

A Szapolyai korszakra vonatkozó kimutatásaink egy-egy esztendőt ölelnek fel. Szemmel láthatóan szabályszerűség tapasztalható, többé-kevésbé egy év volt a hivatali idő. Az 1537. évi elszámolásban, amely az előző két esztendőre is visszatekintett, feltűnik a királyi év kifejezés is (miközben hosszabb ideig ugyanaz a személy irányította a kamarák működését), ami arra utal, hogy ekkor is pénzügyi esztendőben gondolkodtak.²⁶

Az 1537. esztendővel a témánkul szolgáló kötet János korabeli számadásainak a sora véget ért. Újabb elszámolásokat az 1550-51. évből találunk benne, amelyek azonban egy más történeti korszakhoz tartoznak.²⁷

Az erdélyi sókamarákról a legteljesebb képünk az 1532-33. kamarai esztendőről van. 1532. január 28-tól 1533. február 16-23. közötti hétig Pestyéni Gergely országbíró és Salgai Miklós irányították az itteni kamarai szervezetet. Előttük Gritti embere, Andreas Patavinus állt a szervezet élén, utánuk pedig ismét a kormányzó bizalmasa, Dobó Ferenc igazgatta sókamarásként a kamarákat. A következőkben eme periódus számadásai alapján próbáljuk meg az erdélyi sótermelést áttekinteni. Az elszámolások közül a vízaknai hiányzik, ám eme sóhivatal 1534-35. évi zárszámadásával pótolhatjuk a hiányt. 1534. november 22-től 1535. november 14-ig Telegdi Miklós és Salgai Miklós viselték a kamaraispáni tisztséget. A Fráter György időszakára (kamaraispánja Orosztonyi Bálint nagyváradi kanonok volt) eső dési és tordai 1537. esztendei elszámolások lehetőséget adnak arra, hogy a változásokat érzékeltessük. 1537-re a kamarák száma csökkent, ugyanis János király 1534. november 3-án Széket 10 ezer forintért Kendy Ferencnek zálogosította el.²⁸

A számadások felépítése hasonló. Először arról adtak számot, mennyi kocka maradt az előző kamaraispán után. A következő tételt a kibányászott só mennyisége képezte. Majd a termék felhasználásának a számadatait olvashatjuk bennük, illetve a kivonat készítője feljegyezte, mekkora raktári készletet vett át a kamarák következő vezetője. Ezután a pénzbevételek és -kiadások rovatai következnek.

²⁶ HA. Handschriften Nr. 373. 31r. Hogy milyen lehetett Erdélyben az 1530-as években az ügyvitel, kiderül abból az összeállításból, amit Dernschwam állított össze a tordai kamara ügyirattípusairól. Gyakran forrásaink egy-egy tétele a kamara által készített egy-egy számadással azonosítható. DERNSCHWAM 1984, 284–287. Az 1530-ból fennmaradt máramarosi számadások (MOL E. 210. MKA 65. cs. Sal. 7. tétel 2–4. sz.) adhatnak képet arra, miként folyt az iratkezelés Erdélyben.

²⁷ Fenti áttekintésünkben csupán arra vállalkoztunk, hogy a forrásunkban szereplő sókamaraispánokra fellelhető legszükségesebb adatokat összegyűjtsük. Érdemes lenne a kamarásoknak, a kamarai személyzet tagjainak (sokuk neve megismerhető) az életpályáját is feltárni. Az 1550–51 közötti elszámolásokhoz OBORNI 2002, passim.; DRASKÓCZY 2002, 187–200.

²⁸ HA. Handschriften Nr. 373.; MOL F. 4. Gyulafehérvári káptalan országos levéltára Colos Fasc. 4. Nr. 42., Uo. Cent. X. 43. (Itt köszönöm meg Bakács Bernadette levéltáros – MOL – segítségét.); Vö. BARTA 1971, 301–307, 313.

Végül arról is tájékoztat a forrás, mennyi pénzt nem tudtak beszedni. A korszakban különböző minőségű pénzek voltak forgalomban. Forrásunk száz dénárt tekintett egy forintnak.²⁹

Egyik elszámolás részletesebb, másik szűkszavúbb, így segítségükkel nem egyformán ismerhetők meg a kamarák viszonyai. Az 1532/33-as pénzügyi esztendőre vonatkozó kimutatások közül a dési a leg részletesebb. A Fráter György időszakában készült tordai és dési kivonatok (1537) hasonlóképpen bőséges információkkal szolgálnak. Az utóbbi három forrásból például kiderül, mennyibe került a termék elszállítása, hány kockát raktak egy-egy hajóra, a rakodás vagy a szállítás során mekkora veszteség keletkezhetett. Sajnos egyik kimutatás sem tájékoztat arról, hogy hány sóvágót stb. foglalkoztattak, miképpen alakult a napi termelés.

A másolás illetve a tételek összeadása során hibák keletkeztek, amelyek a forrás felhasználhatóságát korlátozzák, hisz az eredetiben ugyancsak akadhettek pontatlanságok. Megesik, egy-egy másolat hiányos. Előfordult, hogy ama mennyiség között, amivel a kamarás gazdálkodott, illetve ama sötömeg között, amelynek a sorsáról számot adott, néhány ezer darabos eltérés tapasztalható. Az 1532/33-as dési elszámolásban például majd 20 ezer kockával többről olvashatunk, mint amennyivel valójában a kamarás rendelkezett.³⁰ Nehezen ellenőrizhető, hogy a kamarai tisztviselők az eredeti kivonatok készítésekor pontosak voltak-e, illetve, hogy az eredeti számadások a valóságos helyzetet tükrözték-e. Mindenképpen számolnunk kell azzal, hogy a hivatalnokok a termelés illetve a bevétel egy részét eltitkolták.³¹

²⁹ A valódi aranyforintot ekkor 125-140 dénárral váltották. Eme pénzfajta értékváltozására: HORVÁTH 1959–1960, 34–35.; KAZIMIR 1964, 199, 206. Vö. még HUSZÁR 1975, 14–15, 47–48. Szapolyai János 1531-ben kísérletezett jó minőségű dénárok forgalomba hozatalával, ám kísérlete kudarcot vallott. Legközelebb 1535-ben vállalkozott pénzreformra. Így országában is használták a régi érméket illetve Ferdinánd dénárjait. HUSZÁR 1951–52, 45–47. Ha aranyforintról vagy régi jó pénzekekről volt szó, a korszak dokumentumai ezt rendszerint feltüntették.

³⁰ Az „Exitus salium” rovat arról adott képet, a kamarások miként használták fel (eladták, kiutalták, stb.) a rendelkezésükre álló sókockákat. DÉS 1532/33. évi elszámolásában azonban ide került a Mátyás ünnepétől Dorottya napjáig (1532. február 25. – 1533. február 6.) az aknáktól a dési révbe szállított sómennyiség (286025 darab). Az 1537. évi tordai kivonat készítője ugyancsak ebbe a rovatba jegyezte fel a bányáktól Décsére szállított só (345825 darab). Ezek a tételek számszakilag nem illenek bele a rovatba.

³¹ PÖLNITZ 1958, 235. Vö. DERN SCHWAM leírását. A Fugger-korszakban Tordán és Vízaknán kocsisót vágta. Az egyik helyen 11 hónap alatt 353850, míg a másikon 10 hónapon át 283855 tömböt bányásztak. 1532/33-ban Tordán 351850, 1534/35-ben Vízaknán 139125 kockát hoztak felszínre (a véssmász és a fölső nélkül). A két tordai szám valószínűsíti egymást, míg a vízaknai adatok ellentmondanak egymásnak. Mivel az utóbbi helység Szeben mellett feküdt, a Szapolyai és Ferdinánd párt közti frontvonalon, az alacsonyabb termelés magyarázható. (HA. Handschriften. Nr. 368.)

Az egyes kamarai elszámolások maguk is okot adnak a gyanúra. Az 1537. évi számadások részletesebbek, mint azok, amelyek az 1532/33-as pénzügyi évről szóltak. Tordán például hiába keressük azt a sómennyiséget, amit uraitól bér fejében a kamarás kapott, és Décsén tartotta. A Décsén és Alvincen raktározott termékről egyébként sem olvashatunk a kivonatban, ami talán azzal magyarázható, hogy kevés só tároltak az itteni raktárakban (1537-ben ezzel szemben már nem feledkeztek meg ezekről a helységekről).³²

1532. január végén illetve február elején Pestyéni és Sarlai lendületesen láttak neki a munkának. Mint egy Pestyéni titkáranak, litteratus Istvánnak szóló, valamikor 1532 késő tavaszán³³ készült feljegyzésből kiderült, a két újdonsült kamaraispán határozott kézzel próbált rendet teremteni.

Megkísérelték Erdély összes sóbányáit (a Székelyföldet leszámítva) királyi kézbe venni. Tudjuk, a görgényi uradalom területén Szentmártonban folyt sóbányászat. Görgény vajdai (korábban székelyispáni) vár volt, s az itteni bánya kikerült a kamaraispánok ellenőrzése alól. A feljegyzés tanúsága szerint Szentmártont lefoglalták.³⁴ A kamaraispánok a besztercei kézen lévő sókamarát is vissza akarták szerezni. Fejéregyházát ugyanis 1475-ben 10 esztendőre Mátyástól a város vette bérbe. 1514-ben már ötven évre jutott hozzá az itteni bányához. Beszterce 1532-ben a moldvai vajda birtokában volt, s vele ugyancsak kellett egyezkedni. Úgy látszik, a tárgyalások nem jártak sikerrel, mert a fejéregyházi sókamara továbbra is szász kézben maradt.³⁵

Az említett feljegyzés tanúsága szerint a sóbányákat leromlott állapotban vették át a kamarások. A termelést és a szállítást újból meg kellett szervezni, több bányászra volt szükség. A leírás szerint Tordán a sóvágók lázongóak, és sokuk házait otthagya Vízaknára ment, mert jobb fizetést remélhettek ott. Sikerült rövid idő alatt a sóvágók számát növelni, s ezzel a termelést – állítólag – megháromszorozták. A jelentés azt sejteti, hogy az olasz bérlő idején a bányászat nehézségekkel küzdött.³⁶

A bányászoknak minden 100 darab kősó mellé azért az árért, amennyiért százat kivágtak, még kellett sót termelniük. Az egyik csoportba tartozott a fölső (az

³² HA. Handschriften Nr. 373. fol 19.r.

³³ Datálására vö. HA. Handschriften Nr. 373. fol. 26v., 30r.

³⁴ MOL R. 284. Pestyéni. 2. sz. (korábbi jelzet: Dl. 48322.). Görgényre: CSANKI 1913, 670–671. A Werner-Bornemissza jelentés az itteni bányát a Székelyföldhöz sorolta. ENGEL 1798–1801. II. 35.

³⁵ DRASKÓCZY 2002, 190–191.; BERGER 1986, I. 1457, 1487. sz.; *Documente privitoare* 1911, 372, 375.

³⁶ Tán a problémákkal magyarázható, hogy Debrecenben 1531 őszén drágán, 10-12 forintért árultak 100 kockát. (MOL MKA E 185. Missiles. Sárközy Gergely. A körülményeikkel elégedetlen sóvágók máskor is úgy próbáltak helyzetükön javítani, hogy máshová telepedtek. Vö. WENZEL 1857. 2 kötet, 396–397.; Vö. KOVÁSSY 1975, 96–100.

elszámolásokban „superflui”-ként emlegették). A fősót földes kockák helyére kellett a bányászoknak vágniuk. A másik csoportba sorolták a véssmást, amit az összetört illetve a nem megfelelő méretű kockák pótlására kellett vésní. Désen $4+12=16$, Széken $6+10=16$, Kolozson $12+4=16$, Tordán $8+10=18$, Vízaknán pedig $10+?$ fősót és véssmást kellett vágni. Vagyis bányahelyenként alig változó mértékben a sóvágók 16-18 darab sötömböt ingyen termeltek ki. Ezen kívül a bányászok kis mennyiségben termelték a Miasszonyunk sóját, ami a többenél nagyobb darab volt (utóbbira az 1537. évi tordai elszámolásban látunk példát), s lelki célokra fordították. Elszámolásaink nem utaltak rá, ám tudjuk, némelyik kamara megváltozott.³⁷

Számadásaink a bányászott mennyiség mellett külön-külön feltüntették a fősónak és a véssmásnak is a mennyiségét (százalékra pontosan annyit, amennyit a bányászoknak ki kellett vésníük), és a fősó és a vésmáss a termelés 16-18%-át képezte.

Az értéktelen földes kockákat nem mindenütt jegyezték be a kivonatokba, ugyanis elvben megsemmisítették őket. Egy bizonyos hányadukat a termelés során az ép, törvényes darabok között vették nyilvántartásba (s utólag szerzünk róluk tudomást), míg másutt (pl. Szék, Dés, Vízakna) nem foglalkozott velük a számtartó. 1532/33-ban Kolozson a kamarás rendelkezésére álló só 11,2%-a, Tordán 4,36%-a, 1537-ben pedig 2,73%-a (mindkét helyen a fel nem használt, és maradóként megmaradt termékbe lett beszámítva) tartozott ide. Arra, hogy nem megfelelő méretű darabok is kikerültek a bányákból (darabsó), egy helyen találtunk példát. Tordán 1537-ben 8890 kockát (0,82%) neveztek ilyennek. A földes, összetört, illetve nem megfelelő méretűre vágott darabok aránya óvatos becsléssel is legalább 15%-ot képezett. A terméket, miképpen a művelés során keletkezett törmelék, porsót (millye a neve), a miliaristák (millérek) vitték ki az aknákból. A termelésnek legalább a 10%-át sorolhatjuk ebbe a kategóriába.³⁸ Mivel 1532/33-hoz képest növekedett a kitermelés, természetesen eme sófajtáknak a mennyisége is gya-

³⁷ DERNSCHWAM 1984, 275.; ENGEL 1798–1801. II. 25. Tordán 1528-ban is ugyanannyi fősót és vásmást bányásztak, mint 1532/33-ban, 1537-ben illetve 1552-ben. Désen 1537-ben $4+10=14$ kockát tett ki ez a mennyiség. 1552-ben Tordán $8+10=18$, Kolozson 16, Désen 4, Vízaknán pedig 16 kockát kellett még ezen a címen kivágni. (ENGEL 1798–1801. II. 25, 29, 30, 33.). A Miasszonyunk sójára vö. TAKÁTS 1906, 109–110. Az újonnan nyitott aknákból és a Miasszonyunk sója után nem kellett véssmást és fősót adni.

³⁸ A milyét Máramarosban nyilvántartották és árusították. MOL MKA E 206. 31. csomó illetve E 210. 35. csomó. Noha a tömbök nagysága megváltozott, ám a bányászmunka csak alig, s ezért az arányok érzékeltetésére némi támpontot nyújtanak az 1860-as évek adatai. Volt, ahol több milye vagy földes kocka, illetve darabsó került ki a föld mélyéből, volt, ahol kevesebb. Az alaksóhoz viszonyítva a földes kockák aránya 15-20%-ot ért el. A milye a szabályos tömbök mennyiségének a 12-14%-át tette ki. *Erdély földrajzi sótelepeinek földisme V. táblázat.; Über das Salz-Monopol 6.*

rapodott. A törvényes nagyságú kockákkal együtt alkalmanként a bányászok kicsempészték s árulták.³⁹

A bányászok bérük mellé még saját maguk számára is termelhetek napon-ta egy-egy kockát (amit a kamara korábban 3 dénárért alkalmanként megváltott tőlük). Ennek a tételnek nincs nyoma elszámolásainkban. Ezzel szemben azt a mennyiséget, amit a vágók (vagy mások) subsidiumként kaptak, feljegyezték.⁴⁰

A termelés során keletkező porsót (millye), amelyről nem készítettek kimutatást, ugyancsak hasznosították. Tordán, Vízaknán a bányászok kaptak belőle. Vízakna 1491-ből származó (1528-ban megerősített) kiváltságlevele szerint a helyiek a nekik adott millyét a Hétszék és a Kétszék területén a Küküllőig szabadon árusíthatták, ám az itteni sókamara 1534/35-ös számadásai hallgatnak erről a tételről.⁴¹ A szebeniek ebben a városban olcsón jutottak hozzá a termékhez, aminek hasonlóképpen nincs nyoma az elszámolásban. Végül sehol sem könyvelték azt a mennyiséget, amit az erdélyi nemesek háztartási szükségleteikre ingyen kaptak, amennyiben szekereiken élelmiszert, zabot stb. hoztak a bányákhoz, s azt az officiálisoknak adták.⁴²

Számadásunk szerint 1532/33-ban a négy kamarában összesen 1430525 darabot vágtak. Ha az 1534/35. esztendei vízaknai adatokat is figyelembe vesszük, úgy az öt kamara termelése 1611465 sókocka (kerékítve 1700 ezer) lesz (lásd 1. sz. táblázat). A legtöbbet Désen (46,13% – 659852) illetve Tordán (29,02% – 415183) hozták a felszínre. Ez a két bányahely együttesen kockákban számolva a termelés kétharmadát (66,71%, 1075035 tömb) adta.

Az 1537. esztendőből sajnos csupán két bányászati körzetnek, a tordainak és a désinek a számadásai maradtak fenn. Tordán mintegy 29%-kal több kockát vágtak (537459), míg Désen csupán 15%-os emelkedés (764512 darab) tapasztalható (2. sz. táblázat).

Szék ebben az időben földesúri kézen volt, ám valamilyen mértékű kitermelést még folytattak itt. A termelés nagyságának a megállapítására sajnos csak egy támpontunk van. Ennek alapján hozzávetőlegesen legkevesebb százezer (120 –

³⁹ DENSCHWAM 1984, 278.; ENGEL 1798–1801. II. 25.

⁴⁰ DERN SCHWAM 1984, 275.; ENGEL 1798–1801. II. 25. Az 1550-1552 közötti dési elszámolásokban azonban már precízen feltüntették, hogy azt a sót, amit munkások a maguk számára vágtak, visszaváltották. Egyedül az 1537. évi dési kivonatban olvashatunk arról, hogy a bányászoknak subsidiumként adott só egy részét megváltották. Ezenkívül megesezt, hogy hétvégén, ünnepnapokon bibalia címén is kősót kapott a bányász (WOLF 1990, 1635.)

⁴¹ HA. Handschriften Nr. 373. 64r.; ENGEL 1798–1801. III. 25. Az eljárás azért is furcsa, mert Máramarosban a millyét és a darabos sót hivatalosan árulták, a belőlük befolyt jövedelmet gondosan számon tartották. E 206. 31.csomó, E 210 65.csomó. Libri Instr. A 2226. k. Nr. 36, 37, 44, 45, 45 ½, 87, 97.

⁴² ENGEL 1798–1801. II. 35.

140 ezer?) tömböt hozhattak a felszínre. Ha véleményünk helytálló, úgy a Kendy Ferenc birtoklása idején – a kincstári ellenőrzés dacára – a kitermelés a felére esett vissza. A dési elszámolásban nincs nyoma annak, hogy a terméknek legalább egy részét a szokásoknak megfelelően a Szamos parti városba szállították volna.⁴³

Egy-egy kamarás (alkamarás) azonban nem csak azokkal a tömbökkel gazdálkodott, amelyeket hivatali működése során a hegy mélyéből a felszínre hoztak a bányászok, hanem azokat is felhasználta, amelyeket elődeitől örökölt. 1532/33-ban a négy bányahelyen így 1811520 kocka állt a rendelkezésükre, amelynek 80,88%-át működésük során termelték ki. A kép nem változik akkor sem, ha a vízaknai adatokról sem feledkezünk meg, 1992513 (illetve 2014636) sőtömbre (kerékítve 2 millióra) nő a mennyiség, amelynek a négyötödét (79%) a kamarai év során hozták a felszínre. A mintegy 2 milliárdnyi tömbből 340-380 ezer tömböt (a teljes mennyiség ötöde) hagyott az előző kamaraispán, Andreas Patavinus az utódaira.⁴⁴

A kibányászott ásványnak egy része szállítás, rakodás, számlálás során ment tönkre. 1515-ben a termelés 14%-át (2537916 tömbből 369500-at) írták le emiatt. Désen 1532/33-ban a regisztrum szerint a teljes mennyiség 16,49%-a (167080) tört darabokra vagy semmisült meg (valószínűleg több ment tönkre). Torda elszámolása meglepő módon erről a körülményről nem tett említést. 1537-ben Désen 17 hajó rakodásakor a rakomány 15,2%-ának megfelelő mennyiség ment veszendőbe. Tordán ugyanebben az esztendőben azonban csupán a teljes sőtömbmennyiség 4,64 %-áról állították azt, hogy a szállítás során tört apróra.

A só egy részét helyben adták el, helybelieknek vagy idegeneknek. 100 darabnak az ára 3 forintot tett ki. Elszámolásaink tanúsága szerint azonban csupán 338451 darabra, az összmennyiség 16,8%-ára akadt vevő. Az egyes kamarák között jelentős különbségek alakultak ki. Amit eladtak, annak több mint harmadát Tordán értékesítették (124498 darab, az ottani készlet 29,75%-a), míg a legkevesebbet Kolozson (20980, a helyi só 16,3%-a). Désen viszonylag sok tömb talált gazdára, ám a helyi készletnek alig egytizedét képezte ez a mennyiség. 1537-ben sem javult a helyzet.⁴⁵

⁴³ Az 1537. évi tordai kivonatban olvashatunk arról, hogy a széki kamarából 82,86 forintnyi „Senghpenzi” vagy másként lécpénzt utaltak át ide (HA. Handschriften, Nr. 373. 38v.). Mivel Désen 100 tömb után 6, Tordán 7 (1528-ban és 1532/33-ban még 10!), Vízaknán pedig 1534/35-ben 8 dénár volt, a hozzávetőleges eredmény kiszámítható. A lécpénzre: DERNSCHWAM 1984, 279. (illetve Tardy Lajos kiadásában 512. l-on magyarázata)

⁴⁴ Az a gyanúnk, hogy a tordai kamarai készletnek egy része (amit Décsén illetve Alvincen raktároztak) hiányzik a rendelkezésünkre álló kivonatból. Vö. 1.sz. táblázat és a hozzá fűzött megjegyzés.

⁴⁵ Vízakna nélkül a 4 kamarában 285136 kockát adtak el 8554,08 forintért (amiből a pénzügyi esztendő során befolyt 8390,34 forint). A kamarák rangsora a következő: Torda (124498 kocka, 29,57%), Dész (108370 kocka, 13,74%), Vízakna (53315 kocka, 29,46%),

A középkorban az erdélyi termelés javát Magyarországra szállították.⁴⁶ Mivel kortársi vélemény szerint Erdélyben a kamarák kevés sót tudtak értékesíteni, az eladott (és valamilyen címen kiutalt) kockák túlnyomó része feltehetően ekkor is Magyarországra került.⁴⁷

1529-ben és 1530-ban még szállítottak sót a Maroson.⁴⁸ Minden bizonnyal az olasz kamarás 1531-ben is gondoskodott arról, hogy a folyón az erdélyen kívüli fogyasztókhoz eljusson a kősó, ugyanis Tordán mindössze 120 kockát hagytak utódaikra (Kolozson pedig semmit sem).

Észak-Erdélyben már korántsem sikeredett ilyen kedvezőre Patavinus gazdálkodása. Széken 251775 Fuggernek nevezett sókockának nem találtak gazdát, míg Désen 79100 tömböt hagyományozott két utódjára, pedig 1531-ben sem szünetelt a hajóforgalom a Szamoson és a Tiszán.⁴⁹

Nem állíthatjuk azt, hogy Pestyéni és Sarlai ne szándékoztak volna ezt a fontos cikket Magyarországra eljuttatni. A tordai kormányosok megvizsgálták a folyót, (10,25 forintot kaptak), majd sor került megtisztítására (Tordán erre 10 forintot költöttek). Ellenőrizték a décei kikötőt (2,97 forintba került).

Midőn 1532-ben átvették hivatalukat, lefoglalták a celleristáknak Décsén és Tordán lévő savát, amiből nagy felzúdulás támadt, úgyhogy a hajósok panaszt

Szék (31288 kocka, 6,5%), Kolozs (20980 kocka, 16,3%). 1537-ben Désen eladtak 111800 darabot (14,5%), míg Tordán megvettek 75277-et (6,9%). Ezen kívül Alvincen még 930 kockának akadt gazdája, ám itt százát már 4,5 forintért árusították.

⁴⁶ 1397-től kezdve Máramaros látta el a Tisza-Zagyva által határolta országrészt, amely jórészt a kassai pénzverőkamara körzetét illetve a nagybányainak egy kisebb darabját foglalta magában. Megfelelt a 16-17. századi Felső-Magyarországnak. Vö. HÓMAN 1921, térképmelléklet, SZÜCS 1990, 7. A királyság nagyobbik hányada Erdélyből jutott hozzá ehhez a létfontosságú cikkhez. Vö. KUBINYI 1991, 263.

⁷ DERNSCHWAM 1984 azt állította, a fuvarosok a terméket Magyarországra vitték. ENGEL 1798–1801. II. 35.

⁴⁸ PÖLNITZ 1958, 190.; 1529 tavaszán Lippáról János hajón küldött ebből a cikkből Nándorfehérvárra. Az ügylethez Pestyéni Gergely adott 160 forintot kölcsön. Pestyéni Gergely kölcsöneiről készült regisztrumban (TT 1898, 174.) a Lippán folyósított pénzek között találjuk az említett összeget. A jegyzéknek ez a része János 1529. évi itteni tartózkodására datálható. A következő esztendőben az uralkodó mind több sötömböt vitetett hajón és szekéren Szeged felé. Lippán júniusban 24 hajónyi rakomány várakozott. (MOL MKA E 185. Missiles. Szentiványi Ferenc.)

⁴⁹ HA. Handschriften Nr. 373. fol. 22r, 26r.; MOL MKA E 185. Missiles. Nagyváthy János. 1531. augusztus 14. Dernschwam, midőn a 16. század közepén Isztambulba utazott, Szendrőn dési gályákat látott, amelyekkel hajdan – állítása szerint – a Fuggerek savát szállították a Duna parti városba (DERNSCHWAM 1984. – magyar fordítás 142–145.). Vagyis Désről 1529 után is vittek Fuggersót a Balkán félszigetre. Véleményünk szerint a Tordáról elindított szállítmányok egy részének ugyancsak a Balkán félsziget lett a végállomása.

tettek az uralkodónál. Ahhoz, hogy a hajókat Désről el lehessen indítani, kezdetként 600 forint készpénz kellett volna. Tordán ugyanehhez 650 forintra lett volna szükség. Az esőzések, amelyek tönkretették az utakat, a celleristáknak a kamaraispánokkal támadt vitája, a pénzhiány (ha hihetünk elszámolásainknak) és nem utolsósorban az 1532. esztendő hadi eseményei magyarázhatják, hogy 1532/33-ban Tordáról a kincstár nem vitetett sót Magyarországra. 1534/35-ben Vízaknáról sem jutott hivatalosan „fehér arany” az anyaországba.⁵⁰

Az 1532/33-as pénzügyi évben Tordával szemben Dés került előnyösebb helyzetbe. A kikötőben 369700 darabot (36,5%, értéke 11091 forint) hajóztak be, amiből 189833 (18,74%) kősót Szatmárban rakodtak ki. A különbség abból fakad, hogy a rakományt részben útközben értékesítették, részben továbbszállították, illetve rakodás, szállítás során a termék egy része tönkrement. A nagy alföldi kereskedővárosban vontatottan haladt a raktárkészlet értékesítése vagy elszállítása, hisz 128244 kősónak (67,56%) a gondja a következő kamarispánra, Dobó Ferencre maradt.⁵¹ Ugyancsak neki kellett gondoskodni még három másik településen kirakott tömbökről (48152 darab).⁵² A széki kősónak Désre való szállítása akadozhatott, ugyanis 187287 kocka (javarészt Fuggersó) az itteni pajtákban maradt.⁵³

Ezeknek az adatoknak az ismeretében nem okozhat meglepetést, hogy a sókészletnek mintegy a fele (1011554) a kamarák raktáraiban maradt (Kolozson 83%!). Ez a tény nem dicséri a két kamaraispán tevékenységét.⁵⁴

Érdeemes felidézni a máramarosi adatokat. Az 1530. március 4. és 1531. február 6. közötti időszakban a Nádasdy Tamás kezén lévő máramarosi hivatal 1103216 tömbbel gazdálkodott, amelyből 237350 (21%) maradt az előző időszaktól meg. 1531 februárjában az új kamarás 207900 kockát (18,84%) kapott meg maradványként az elődeitől.⁵⁵

⁵⁰ 1532-34. között nagy esőzések, hatalmas árvizek keserítették meg az emberek életét, 1535-36-ban pedig a rossz termés okozott gondot. (RÉTHLY 1962, 67–69.). Ám 1532-ben a Szamos tavaszi áradásával mégis elindították a hajókat, pedig Désen pestis dühöngött. Vö. MOL R. 284. 6. csomó Pestyéni. Vö. BARTA 1979, 45–46.

⁵¹ Szatmárban a kamara 3700 darabot adott a helyi szekereseknek, hogy a kikötőből a városban fekvő kamaraházba szállítsák a terményt. Vagyis 100 kockánként 2 darabba került a szállítás. (fol. 26v.) Gyanúnk szerint a rakomány jórészt széki Fugger-só illetve helyi maradék hajósó képezte. Az alföldi településen a celléreket illetve a kikötőből a kamaraházba való szállítás bérét a dési kamara fizette.

⁵² A három Szamos melletti faluból kettő, Inó és Szélszeg Közép-Szolnok megyében, a harmadik, Berencemező Szatmár megyében (CSÁNKI 1890-1913, I, 471, 557, 564.) feködt. Berencemező Csánkinál Berendmező néven is szerepel.

⁵³ HA. Handschriften. Nr. 373. 22v.

⁵⁴ Ezt a megállapításunkat különösképpen aláhúzza az a körülmény, hogy ők az előző időszakból (beleértve a Fugger-korszakot is) csupán mintegy 380 ezer kockát örököltek.

⁵⁵ MOL MKA E. 210. 65. csomó Sal. 7. tétel 2.sz. fol. 10v.

II. Lajos 1521-ben ígéretet tett arra, senkinek sem ajándékoz vagy ad fizetésképpen ebből a termékből, felülvizsgáltatja a töményesek kiváltságait. János király nem tartotta magát ehhez a rendelkezéshez.⁵⁶ Elszámolásaink szerint 1532/35-ben 268484 darab (13,33%, ára a bányahelyeken 8064,52 forint) sorsáról intézkedett közvetlenül az uralkodó. Ha csupán Tordának és Désnek a számaikat vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy erről a két helyről 161597 tömböt (11,29%, ára 4847,91 forint) adományozott a király. A két kamarának az 1537. évi kivonataiból eltérő kép bontakozik ki. Kiváltságok alapján 115492 kősó (6,23%, ára 3464,76 forint) lett magánszemélyeké. Úgy látszik, Fráter György takarékos gazdálkodásra törekedett.

Meglepő, hogy a harmincas évek első felében az egyháziaknak kiváltságlevél alapján járó sóról Torda, Kolozs elszámolásában nem olvashatunk, ám a tordai kamarás pénzben teljesítette kötelezettségét (400,76 forint).⁵⁷ Désen az egyháziak 14566 tömbből részesültek (értéke 436,98 forint). Kétséges, hogy az egyház mindenütt megkapta-e járandóságát.⁵⁸

A kamarai gazdálkodás 1537-re megváltozott. Úgy tűnik, Dés kedvezőbb helyzetnek örvendett, mint Torda, hisz itt az előző időszakból alig 7506 tömb maradt, míg Tordán a megelőző 2-3 esztendő során 553760 kocka (4758,9 tonna, 16612,80 forint az értéke) halmozódott fel kihasználatlanul, ami több mint az itteni aknák egy esztendei termelése (537459 darab=4618,82 tonna). Az 1537. kamarai év lejárta után a Szamos parti város körzetében megint csak jóval kevesebb kocka maradt meg, mint az Aranyos mellékén, ahol a sómennyiség majd egyharmadával „nem tudtak mit kezdeni” Ez a körülmény azzal magyarázható, hogy Dés magyarországi kapcsolatai nem szakadtak meg, míg Tordáról (és Vízaknáról) egy ideig a kamara nem vitt terméket Magyarországra.

Az 1537. évi tordai elszámolás arról tanúskodik, hogy a cellérek az előző esztendőben is elindították gályáikat a Maroson lefelé.⁵⁹ Úgy látszik tehát, legké-

⁵⁶ IVÁNYI 1911, 109–110.; MOL P. 707. Zichy lt. 1. Fasc. 4. Nr. 1798, 1802.; a középkori gyakorlatra: KUBINYI 1988, 227–228. A töményesek királyi kiváltságlevél alapján jutottak sóhoz. (Vö. DERNSCHWAM 1984, 285.) Hol többet, hol kevesebbet utaltak ki nekik (pl. 1515-ben 24530, 1520-22-ben 175783 darab). A lécpénzt illetve a pecunia cisuralis-t fizették.

⁵⁷ Feltehetőleg ebben a pénzösszegben benne volt pl. az a 100 forint értékű só is, amit 1498-ban II. Ulászló örök időkre adatott az erdélyi káptalannak (DI. 30943.)

⁵⁸ Pl. 1455-ben Hunyadi János örök időkre a kolozsvári domonkosoknak 50 forint értékű sót adatott Székről. Ennek a tételnek azonban nyoma sincs a széki elszámolásban (csupán a helybeli plébános jutott hozzá 1000 kockához, aminek a helyi ára 30 forint). Vö. JAKAB 1870. I. 191.; BALOGH J. 1935, 16–17.; JAKÓ 1990, II. 4362, 4559, 4561.sz.

⁵⁹ A cellérek hajóik salláriumra címén tavaly szintén kaptak sót, amiért fizetniük kellett. Eme összegnek a hátráléka csupán 1537-ben folyt be. (HA. Handschriften Nr. 373. fol. 38r.)

sőbb az évtized második felére helyreálltak a korábbi kapcsolatok, és mind több termék jutott el Szegedre, Lippára, Csanádra. Most többet költöttek a víz megvizsgálására, a folyók megtisztítására, mint korábban.⁶⁰ Az ásványt hajón szállították, ám Csanádra kocsival („Kochy” olvasható a szövegben) is vittek.⁶¹ 1537-ben 435928 kockát (a teljes sómennyiség 40,32%-a, 3746,71 tonna, értéke 13077,84 forint a bányáknál) fogadott a három helységben található sóhivatal. Egyedül Szegedre 340478 darabot (78%, 2926,34 tonna, értéke 10222,44 forint a bányahelyeken) szállítottak.⁶²

Désről sem került kevés termék az Erdélyen kívüli fogyasztóhoz. 17 hajóra 403830 tömböt raktak fel, vagyis a rendelkezésre álló sókészletnek több mint a felét (52,34%, kb. 2000 tonna, ára 12114,90 forint) indították vízen útnak. A két kamarából 839758 darabot (az értéke a bányáknál 25192,74 forint) vittek el jórészt magyarországi célpontok felé.

Miközben ennek a cikknek a Magyarországra való szállítása örvendetesen emelkedett, addig helyben jóval kevesebb kockát adtak el (188007), mint a két hivatalnál öt esztendeje (232868). Tordán a teljes készlet 7,05%-a, Désen valamivel több, 14,48%-a talált gazdára. Feltűnő, hogy ebben az esztendőben az egyháziak megkapták sójárandóságukat, amiképpen jótékonykodásra is jutott ebből a termékből (a két helységben összesen 28371 kocka, amelynek az értéke 851,13 forint).

Gyakran előfordult, hogy a kamarás sóval fizetett szénáért, faggyúért stb. vagy segélyként ezt a cikket utalta ki az alkalmazottaknak. Megesett, hogy a bért is

⁶⁰ A víz próbájáért a kormányosoknak fizettek 8,75 forintot, ám még kaptak 200 sót (értéke 6 forint). A fatörzsek eltávolítása 21,98 forintba került.

⁶¹ Lippa gazdaságában a „fehér arany” kiemelkedő szerep jutott, ugyanis 1554-ben a szandzsákösszeíró szerint a sóból származó bevétel 65000 akcse (azaz mintegy 929-1083 arany forint, a teljes összeg 69, 71%-a, az áruforgalomból származó jövedelemnek pedig 89,35%-a!) volt. FODOR 1997, 321. A szerző szerint a város elfoglalása után hamar helyreállt a hagyományos kereskedelem (uo. 318.). A lippai sójövedelem a szegedinek kevesebb mint a negyede. Az aranyforintra való átszámításnál 1 aranyforint=60–70 akcse árfolyamot alkalmaztuk. BUZA 2001, 891–892.

⁶² 1530-ban Szentiványi litteratus Ferenc szegedi (egyben szolnoki és poroszlói) kamarásnak Máramarosból 203148 kósót vittek. Ez a kamarai készlet a 18,41%-ának felelt meg (MOL MKA E. 210. 65. csomó Sal. 7. tétel 2. sz. fol. 14v. illetve E 185. Archivum Familiae Nádasdy. Missiles. Szentiványi Ferenc.). A Tisza parti város töretlenül kiemelkedő szerepet töltött be a sókereskedelemben. A török hódítók 1546-ban csak a sóból 266666 akcse (azaz 4444-4848 aranyforint) bevételre számítottak, ami a reménybeli jövedelemnek az egynegyedével ért fel. *Szeged története* I., 509–510, 570–571, 575. (A vonatkozó rész SZAKÁLY Ferenc munkája). 1549-1550-ben a környező tiszai kikötőkben a kósó darabjára a török igen különböző vámokat vetett ki, ám mindenütt jelentős tétel képviselt ez a bevételi forrás. VASS 1979, 30. Az akcse átszámításánál 1 arany forint=55–60 akcse kurzust vettük alapul. (Vö. BUZA 2001, 891.)

legalább részben – sóban fizették.⁶³ 1532/33-ban a mennyiségnek mindössze 1,8%-át (36105 tömb) fordították erre a célra. Ebből bérre, subsidiumra elment 31958 (88,51%, Szék, Dés és Vízakna, ára 958,74 forint), dologi kiadásokra pedig 4147 kocka (11,49%, Dés). 1537-ben a két sóhivatalban 198280 (15,56%) fordítottak bérre, üzemköltségre. Ám csupán 45171 darabot használtak fel (2,44%) tisztán erre a célra, mert a többiért bizonyos pénzt fizettek a kamarák.⁶⁴ Az alkalmazottak bérére, subsidiumára 39980 (88,51%, 1199,40 forint az értéke) kockát szántak, a dologi kiadások 5191 kockát (11,49%, 155,73 forint az értéke) tettek ki. Tehát az öt esztendővel ezelőtti állapothoz képest a helyzet csupán azért változott meg, mert a szállítást stb. lényegében természetben fizették meg.⁶⁵

Midőn az országbíró és kamarástársa elbúcsúzott 1533 februárjában sóhivatalától, rosszabb helyzetben adták át a kamarákat, mint ahogy átvették. Ugyanis egymillió tömböt meghaladó készletet (50%) hagytak örökül. A két főbb kamaránál (Torda és Dés) 45-46 százaléknyi sómennyiség maradt raktáron.

Sajnos nem tudjuk, hogy midőn Orosztonyi Bálint átvette a bányákat, milyen állapotokat talált. Az azonban megismerhető, hogy az 1537. királyi évet mekkora raktári készlettel kezdte. Mint már utaltunk rá, Tordán 553760, Désen pedig mindössze 7506 kocka állt halomban. Az elszámolásból kiviláglik, hogy ezen az utóbbi helyen a teljes maradék, míg a kamaraispán székhelyén még 61200 tömb (a maradvány 11,05%-a) az Orosztonyi Bálint előtti évekből maradt 1537-re. Az a körülmény, hogy nem csupán Dobó Ferenc időszakából, hanem a Telegdi-Sarlói korszakból is eladatlan készleteket örökölt, azt sejteti, hogy a só értékesítése illetve Magyarországra való szállítása korábban sem ment könnyen, és 1536-ban a barát emberének egyik fontos feladatát képezhette, hogy a megörökölt raktári készletnek a sorsát rendezze.⁶⁶

A kérdés megoldása nem mehetett könnyen. Ugyanis amíg Désen az 1536. évi készlet egészét (tehát az esetleges maradványt és a termelést) hasznosítani tudták, addig Tordán majd félmilliónyi kősó felhasználatlanul halmozódott fel. Ebből

⁶³ 1532/33-ban és 1550-ben ismét Désen könyveltek bizonyos szatmári vonatkozású kiadásokat.

⁶⁴ A rakodás során összetört kockákért cserébe például Tordán 2692, Désen pedig 4546 darabot kaptak a szekerek. Ám az alkamarások ezek darabjéért egy dénárt felszámítottak (a szabott ár 3 dénár volt), így 72,38 forint a kamarát illette. Tordán a cellérek hajóik salláriuma címén hozzájutottak 145871 kősóhoz, ám a hivatal ennek fejében 5105 forint és 18 s fél dénár bevételt könyvelt el (vagyis 3,5 forint/100 darab). A szekerek, a cellérek a kősót saját tetszésük szerint adhatták el.

⁶⁵ Máramarosban szívesebben fizettek sóval. Vö. KUBINYI 1988, 231.; MOL MKA E. 210. 65.cs. Sal. 7. tétel 2-4. sz.

⁶⁶ 38075 Dobó Ferenc, 23125 kősó Nagysarlói Miklós /és Telegdi/ időszakából származott. Eme két utóbbi kamaraispán hivatali idejéből Orosztonyinak kellett 86 forint 19 dénárnyi hitelt (ami 2873 kősónak az ára) behajtani.

a tényből ugyan közvetlenül nem következik, ám nem is zárható ki, hogy Erdély központjában lassan növekedett a termelés. Ugyanakkor bizonyosnak látszik, hogy 1536-ban ez a hivatal még nem lábalt ki válságából, személyzete nem tudta megfelelően hasznosítani a kamarai készletet. Nem véletlenül kapott ez a kamara majd 5000 forintot a kamaraispántól vagy más királyi jövedelmek terhére.

A változást az 1537. esztendő hozta magával, amely ígéretesen alakult. 30%-kal többet termeltek, mint öt esztendeje. Az 1081213 kockából mindössze 342804 (31,71%) maradt meg,⁶⁷ vagyis a rendelkezésre álló mennyiség 70%-át (738409 kockát) fel tudták használni. Másképpen úgy fogalmazhatjuk meg az eredményt, hogy sikerült helyet találni mind a termelés, mind pedig a korábbi készlet nagyobbik hányadának (az eladás csökkent ugyan, de jelentős mennyiséget vittek Magyarország felé – Szeged, Lippa, Csanád).

Dés sorsa másképp alakult. A maradvány ugyan nagyobb lett, mint amit az előző időszak hagyott örökül, ám nem beszélhetünk jelentős raktári készletről. Többet adtak el, többet indítottak útnak mint öt esztendeje. Ezen a téren a fejlődés nyilvánvaló. A termelés is nőtt, ha nem is olyan mértékben, mint Tordán. Ám tegyük hozzá, a dési kockák – sejtésünk szerint – kisebbek voltak a tordaiaknál.⁶⁸

Összefoglalóan azt mondhatjuk, Orosztonyi (és Fráter György) arra törekedtek, rendbe tegyék a bányák zilált viszonyait, növeljék a kitermelést, hogy a kincstár ismét több pénzt lásson belőlük.

A kivonatok pénzbevételekről szóló oldalai arról tájékoztatnak, hogy mekkora összeggel gazdálkodtak a kamarások, és a pénz honnan származott. Elszámolásainknak ezek a részletei nem egyformák, szemmel láthatóan tételek hiányoznak. Ez a körülmény befolyásolja következtetéseinket. Az 1530-as évek első felének kamaráit bemutató számadásokból hiányzik a korábban be nem hajtott pénzek számbavétele (kivételnek tekinthető Vízakna). Tehát (ha hihetünk a kivonatoknak) az előző, pénzügyekben járatos olasz kamarás (Gritti embere) nem bízott semmit sem a véletlenre, nem hagyott kintlevőséget. Eljárása érthető, hisz ő nem hivatalnok volt, hanem kamarabérlő.

Utódai ugyancsak serényeknek mutatkoztak a pénzek behajtásában, azonban munkájuk már korántsem sikerült tökéletesre. A lécpénzt sehol sem jegyezték fel, csupán Tordán találjuk meg ezt a bevételi forrást a még beszedésre váró hátrálékok között. Nem tudni, mivel magyarázható ez a hiányosság. Az eladott sónak az árát a hivatalnokok éves működésük során jóformán maradéktalanul be-

⁶⁷ Ebből 50139 még a hajók rakodásakor tört össze, 29441 földes volt, 8890-t pedig kicsire vágtak. Tehát 254334 ép darabbal számolhatunk.

⁶⁸ 1534. augusztusában Nádasdy Tamás átpartolt Ferdinándhoz, s ezzel a máramarosi bánnyavidék elveszett János király számára. Ez a körülmény bizonyára javított az erdélyi termék értékesítési lehetőségein. BARTA 1971, 321.

szedték, pedig a vevők (ill. szállítók) hitelben vették át a terméket.⁶⁹ A vásárlók Désen 163,74 forinttal maradtak adósak (ami az ebből származó bevételnek mindössze 5%-át képezte), míg Tordán csupán 10,96 forintot nem sikerült tőlük behajtani. Ha arra gondolunk, hogy Pestyéni Gergely országbíró társa, Sarlai Miklós már Mohács előtt alkamarásként működött Désen, az eredményesség magyarázható.

Vízaknáról érdemes külön is megemlékeznünk, ugyanis az itteni kivonat az 1534/35. kamarai évből származik. A kamarás bevételei között olyan hátrálékokat találunk, amelyeket Székről illetve Kolozsról korábban kellett volna ide átutalni (300 forint). A következő tisztségviselőre pedig a lécpénz beszédése maradt.

Ebben az időszakban a kamarai bevételek tulajdonképpen két forrásból származtak. Egyrészt a kitermelt, illetve a korábbi időszakból megmaradt só eladásából jutottak a kamarások pénzhez (100 darabot 3 forintért). Az árat a szállítás növelte meg. Így esett például, hogy 1537-ben Alvincen százat már 4,5 forintért árult a kamara.⁷⁰ A sóeladás az 1530-as évek első felében az öt erdélyi kamarában az összbevételek tekintélyes hányadát, 70% -át képezte. Mint láttuk, viszonylag kevés tömbnek akadt gazdája, így nem csoda, ha egy esztendő alatt alig tízezer forint (9978,83) folyt be.

A kamarai üzem nem nélkülözhetette a más királyi jövedelemforrásokból, a sókamaraispánoktól származó pénzeket, amelyek az összbevételek 30%-át tették ki. Különösen sok pénzt kapott Dés. Nem volt szokatlan ez a megoldás, a középkorban is alkalmazták.⁷¹

A bányászat és a szállítás megszervezése szempontjából a legnagyobb gondot a pénzhiány okozta. Andreas Patavinus kamaraispán 1531 tavaszán a királynak írott levelében azt állította, hogy a kamarákat oly leromlott állapotban találta, hogy 10 ezer forintot vagy még kicsivel többet kellett rájuk, hajók építésére költenie. A Pestyéni titkárának szóló, 1532 tavaszán készített feljegyzés írója szintén a pénzszűkéről panaszkodott.⁷²

A kamarások ebben az esztendőben több helyről vettek fel kölcsönt. Például Balassa Imrétől 500 forintot, amit tulajdonképpen az adóbevétel fedezett. 1532. február 24-én Beszterce 18 forintot adott a dési bírónak, Seryeni Miklósnak

⁶⁹ A hitelt II. Lajos király tiltotta, ám mégis éltek vele. Példa rá az az 1526 előtti vonatkozású lista, amit 1530/31 táján készíthettek (Dl. 32680.)

⁷⁰ HA. Handschriften. Nr. 373. fol. 38r., 39v, 41v. Tordán a bányáktól Décsére 1000 kockát 2 dénárért, Alvincről Lippára 1,21 forint (?) készpénzért szállítottak. A celleristáknak természetbeni juttatás is járt. Brassóban 1528-34 között a kőso darabját 3-3,5 asperért (6-7 dénár) vették (RECHNUNGEN 1886-1889, II. 116, 363. 1 asper 2 dénárt ért).

⁷¹ HA. Handschriften Nr. 373. 1515. évi és 1520-22. évi elszámolások, Arhivă oraşului Braşov. Priv. et Instr. Nr. 342, 370.(=DF. 247158, 247189.), Arhivele Statului Judeţul Sibiu, Colecţia documente IV. 277, 280, 281.(=DF. 245836, 245839, 245840.), Documente private I/15. i. m. 242 (1520) stb.

⁷² MOL MKA E. 200. 19. csomó, 70 tétel: Zápolya. 14.; MOL R 284. 6. csomó Pestyéni.

(aki egyben Dés alkamarása is). Augusztus 22-én Pechy Miklós széki kamarás 100 forintot vett fel a szász várostól az azévi adó terhére.⁷³

Különösen sok pénzt kölcsönzött Pestyéni. 1532. február 18. és július 25. között 1775 forint 62 dénárt hitelezett meg a sókamarák ispánja. A pénzt elsősorban posztóra, illetve más árucikkek vásárlására fordították. Az árukért Kolozsvár városát keresték fel.⁷⁴

Érdeemes fellapozni a 4 kamara (Torda, Kolozs, Szék és Dés) 1532/33. évi elszámolásait is. Ha az összegeket összeadjuk, akkor kölcsönképpen a 4 kamara elszámolása szerint 3951 forint 29 és fél dénárt folyósítottak a működtetésükre (amennyiben a Pestyéni fenti elszámolása szerint adott összeget vesszük számításba, 4707 forint 91 dénárt kapunk). Pestyéni felülmúló mértékben hitelezett a másik ispán, Sarlói Miklós, aki összesen 1864 forint 35 és fél dénárt adott (47,18%). Rajtuk kívül Seryeni Miklós dési alkamarás tekintélyes summával (459 forint 94 dénár) támogatta meg sóhivatalát. Megtudjuk azt is, hogy az erdélyi adóból 500 forintnyi összeget (12,65%) folyósítottak a kamaráknak (Désnek 400, Széknek 100 forint).⁷⁵ A kölcsönök végösszege igen tekintélyes, ugyanis a 4 sókamarának az elszámolás szerinti 12330 forintra s 67 és fél dénára rügő készpénz bevételéből majd minden harmadik forint (32,04%) kölcsönökből származott. Már maga ez a tény is jelzi, hogy milyen jelentős pénzhiánnyal küszködtek eme bevételi forrásnak a kezelői. Ha a vonatkozó pénzügyi évből nem hiányozna Vízakna számadása, a hitel nagyobb lenne. A település a két király közötti frontvonalon feküdt, így bányszata rászorulhatott a segítségre. Az 1534-es elszámolás szerint korábban mint írtuk – a széki és a kolozsi kamarák bevételéből rendeltek ide pénzt. Vízakna összbevételének (1899 forint 45 dénár) ez a „segély” mindössze 15,79%-át képezte, ami az itteni alkamarásokat dicséri.⁷⁶

Kivonataink tanúsága szerint az 1530-as évek első felében az öt erdélyi kamarából 14230,13 forint készpénzbevétel származott. Ha a mintegy 531,68 forintnyi hátrálékot is hozzászámítjuk, amelynek a behajtása a következő esztendőre maradt, akár 14761,81 forintnyi készpénznek is örvendhetek volna a kamarások.

⁷³ MOL R. 284. Pestyéni 2. sz.; Archvă Oraşului Bistriţa. Städtische Rechnungen IV. A. Nr. 21. 56, 70.1. (MOL Filmtár 295. tekercs)

⁷⁴ MOL R. 298. Erdélyi iratok. 8. tétel. Figyelemre méltó, hogy két esetben asperokat adott Pestyéni embere, ami a déli fizetőeszköz hazai elterjedtségére mutat.

⁷⁵ HA. Handschriften Nr. 373. passim. Érdekes, hogy a beszerceiek által adott 18 forintot egyetlen számadásban sem könyvelték el. Pestyéni neve alatt csupán 1127 forintot jegyeztek fel (Désen és Széken, 28,52%), pedig az országbíró többet adott. Torda hozzájuttott 1258 forint és 79,5 dénárhoz (25,21%), Kolozs kapott 192,70 forintot (23,44%), Széknek juttattak 390,60 forintnyi összeget (29,4%), míg Désre igen tekintélyes summa érkezett máshonnan (2109,20 forint – 41,91%).

⁷⁶ Vízaknára. HA. Handschriften Nr. 373. fol. 33. A kolozsi pénz Dobó Ferenc idejéből származott, a székit nem tudtuk megállapítani.

A legtöbb bevételt a dési kamara könyvelhette el (5196,56 forint, 36,52%), míg Torda a második helyre szorult (4982,77 forint, 35,02%). Ami a sóeladást illeti, Tordán lényegesen többet értékesítettek ebből a cikkből, s ha Dész nem jutott volna több pénzhez más forrásból, Erdély központi kamarája megelőzte volna őt. A két hivatal együttesen 10179,34 forintnyi összeggel gazdálkodhatott, s az összbevétel 71,53%-a származott tőlük.

Más kép bontakozik ki előttünk az 1537. évi két kivonatból. Az elszámolások bővebbek mint a korábbiak. A bevételek továbbra is a hátrálékok beszédéséből, a só eladásából, más királyi jövedelemforrásokból származtak. Ám növekedett a lépcéznék és más egyéb bevételi lehetőségeknek (*pecunia cisuralis* és *gyralis*) a szerepe.

1537-re nőtt a kamarák jövedelmezősége. Tordán (14661,47 forint) és Désén (5661,56 forint) együttesen 20323,03 forintnyi bevételt regisztráltak, tehát Fráter György kamaraispánja a két helységben – nehezen hihető módon – majdhogynem megduplázta a jövedelmet. Kettejük közül a désiék lehettek a kevésbé büszkéek, hisz csak 10%-kal növelték jövedelmüket. Ezzel szemben Tordán az öt esztendővel ezelőtti eredménynek majd a háromszorosát tudták felmutatni. A két hivatal teljes bevételének háromnegyedét (72,14%) az erről a kamaráról szóló oldalakon olvashatjuk.

A két erdélyi bányahely ismert számai alapján valószínűsíthetjük, a kincstári bányák ekkor 22-24 ezer forint körüli összeggel gazdálkodtak, azaz 60-70%-kal többel, mint öt évvel korábban.⁷⁷

Érdemes azonban a számok mögé pillantanunk. Mind a két helyen a legtekintélyesebb tételt a só közvetlen árusításából származó bevétel képezte, holott Désén alig többet, Tordán azonban helyben lényegesen kevesebbet adtak el (befolyt 2258,35 forint), mint korábban. A bevételt növelte, hogy Erdély központi helyén a celleristáknak hajóik szálláriuma fejében adott sónak száz darabját 3,5 forintos áron számították fel (5105 forint és 18,5 dénár).⁷⁸ Amint tehát megindultak a hajók, a hivatal rögvest sava egy részét úgy tudta értékesíteni, hogy maga számára megtakarította a szállítási költséget.

Ebben az évben a korábbinál jelentősebb (négyeszeres!) „tőkeinjekcióban” részesült Torda, s ez a körülmény magyarázatot ad ennek a kamarai hivatalnak a feltűnő eredményességére. Különböző tételekből 4946 forint 35 dénárt juttattak a kamarának, ami az összbevétel 33,73%-ával volt azonos. Eme pénznek a fele

⁷⁷ Szék nélkül a négy kamara korábban 12330,68 forint bevételt mutatott fel, amelynek 82,56%-a származott Dészről és Tordáról. Ez az arány képezte becslésünk alapját.

⁷⁸ Ama kockák után, amelyeket az összetört darabok helyére adtak a szekereseknek, egyenként 1-1 dénárt kértek (26,92 forint). Az Alvincen eladott 930 kocka (száza 4,5 forintba került) ára 41,85 forint volt. Ezt a tételt a hátrálékok között ismét feljegyezték.

(2462,87 forint) az adóbevételekből (ötvened, 99 dénáros adó) származott.⁷⁹ A kamaraispán egymaga adott több mint másfélezer forintot (1587,94). A subák árát (54 forint) Désen fizették ki, Székről pedig 82,86 forintot küldtek.

Dés sem panaszkodhatott, ugyanis a kamaraispántól 1457 forint 60 dénárt kapott (sajnos a kimutatás nem részletezte, hogy milyen forrásból származott a pénz), ami az itteni összbevétel 25,75%-ának felelt meg. Igaz, ez az összeg csupán kétharmada annak, amit öt esztendővel ezelőtt a kamarának átutáltak. A két sóhivatal összesen tehát 6403,95 forintnyi (31,51%) külső segítségben részesült.⁸⁰

A jövedelemnek egy tekintélyes hányada abból származott, hogy a kamarásoknak sikerült olyan pénzeket beszedniük, amelyeket korábban kellett volna a hivatalba befizetni. A kamarák hatékonysága ezen a téren feltűnően romlott. Désen eme hátrálék (637,70 forint, a bevétel 11,26%-a) egésze a két esztendővel ezelőtti időszakból (1534/35-ös kamarai év) maradt meg. Tordán ebből a korszakból csupán jelentéktelen összeget (86,19 forint) kellett behajtani. Ennél a hivatalnál a hátrálék maradéka, ami az itteni bevétel 14,64%-nak felelt meg (2145,72 forint) Fráter György kamaraispánjának illetve helyi embereinek a tevékenysége nyomán halmozódott fel. Emme summának majd 90%-a (1904,12 forint) abból keletkezett, hogy az előző esztendőben értékesített só (benne a celleristák ismert salláriuma) árával a vevők adóság maradtak.

A kincstartó embereinek működését 1537-ben sem kísérte több szerencse. Feltételezhető, hogy a valóságban kevesebb pénz folyt be az év során a kamarai pénztárba, mint amit a bevételek tételei alapján egyszerű összeadás révén kiszámoltunk. Ezt a tényt a következő királyi évre maradó hátrálékokat tartalmazó rovat elemzése világítja meg. Ebben a rovatban ugyanis olyan pénzeket könyveltek el hátrálékként, amelyek a bevételek között is szerepeltek. Melléjük természetesen olyan összegeket is találunk, amelyeknek másutt nem akadunk a nyomára.⁸¹

Amíg az 1532/33. évi elszámolások készítője ebben a rovatban jelentéktelen összegeket jegyzett fel, addig 1537-re változott a helyzet, ugyanis helyenként komoly summát könyveltek. Kiderül, hogy Tordán a lécpénz jelentős hányadát (550,75 forint) nem sikerült behajtani, így a hivatal vezetői elvben 15212,22 forintnyi jövedelemre számíhattak. Ám az is kiviláglik a rovat tételeinek az átnézése után, hogy az eladott só árának tekintélyes részét (1602,03 forintot) még sem sikerült beszedni. Összesen 1723,13 forinttal csökkentenünk kell tehát a tordai bevételeket.⁸² Gyanúnk szerint 12938, 34 forinttal gazdálkodhatott az itteni két

⁷⁹ A juhötvened 510,55, a nyolcvanöt és kilencvenkilenc dénáros adó 1952,82, különböző erdélyi jövedelmek 758,18 forinttal segítették a tordai hivatalt.

⁸⁰ HA. Handschriften Nr. 373. fol. 37v-38v., 47r-v. Torda részesült a 85 dénáros adóból is, ám elszámolásunk nem tüntette fel az összeg nagyságát.

⁸¹ Elképzelhető, hogy a hiányt akarták így eltüntetni.

⁸² Végző soron 1602,03 forinttal maradtak adóság a vásárlók (ebből az összegből 94,50 forint a két esztendővel ezelőtti restanciából maradt meg). Az ispán 55,33 forintot nem

alkamarás.

Ha a dési elszámolás bevétel és hátrálék rovatait párhuzamba állítjuk, azt tapasztaljuk, hogy a hátrálékok között akadnak olyan tételek, amelyeknek megfelelőit hiába keressük bevételek számai között (287,39 forint), vagyis elvben a kamarások annál több pénzre (összesen mintegy 6000 forint) számíthattak, mint amennyit a „bevétel” rovaton nyilván tartottak.⁸³ Mivel a bevételek között található 440,93 forintot nem sikerült beszedni, végső soron a hivatal bizonyosan csupán 5220,63 forintot használhatott fel. Következésképpen a két kamaránál az esztendő során összesen 18158,47 forintnyi pénz állt biztosan a kamarások rendelkezésére.

Fráter György embereinek a munkáját ellentmondásosan értékelhetjük. Egyrészt elismerés illeti meg őket azért, hogy arra törekedtek, hogy növeljék a termelést és eljusson Magyarországra az erdélyi bányák fehér aranya. Ugyanakkor a pénzügyi fegyelem megromlott, és viszonylag jelentős kintlevőség halmozódott fel. A két kamara hivatalnokai közül a désiék talán jobban dolgoztak. Tordához viszonyítva az 1536-os és 1537-es pénzügyi évben kevesebb hátrálékot halmoztak fel. Sőt! A számadás alapján arra következtethetünk, hogy el tudták azt érni, hogy az eladott só árát a hivatal megkapja, s hogy viszonylag csekély készlet maradjon raktáron. Tegyük hozzá, már 1532/33-ban is Dész bizonyult jobbnak. Ezzel szemben Tordán sok só maradt a következő esztendőre, az alkamarások pedig jelentős restanciát halmoztak fel, ami a bevételként számon tartott jövedelem 15%-ának (2272,72 forint) felelt meg.

Az 1532-37 közötti időszak mérlegének a megvonásához nem elegendő csupán a sóval való gazdálkodást, a jövedelem alakulását megvizsgálnunk, hanem meg kell ismernünk azt is, mire fordították a bevételeket.

Az 1530-as évek első feléből származó kimutatások alapján 13733,59 forintnyi kiadásból Désen költötték a legtöbbit (5196,44 forint, 37,84%), míg Torda a maga 4629,39 forintjával a második helyre került (33,71%).

Az 1537. évi kivonatokból más kép bontakozik ki. Közös kiadásaik mintegy 50%-kal emelkedtek (9825,83 forintról 14997,24 forintra). A két bányahely viszonya is megváltozott. Amíg 1532/33-ban Tordán költöttek kevesebbet (kettejük összkiadásából 47,11% esett Tordára), most már Erdély központi kamarájában használták fel közös kiadásaik negyötödét.

A kamarák kiadásait négy részre bontottuk. Az elsőbe azokat a tételeket osztottuk be, amelyek a személyzet, a celleristák és a fuvarosok bérezéséhez, javadalmazásához sorolhatók. Ebbe a rovatba vettük fel tehát a kamarások, sókamara-

fizetett meg, és nem sikerült beszedni 22,77 forintnyi lécpénzt, és még két hajóról 42 forintot (nem tudni, milyen pénzről van szó).

⁸³ 323,99 forinttal az alkamarás maradt adós, 169,83 forintnyi pecunia cisuralis és gyalis befizetése pedig elmaradt.

ispánok, magulátorok stb. díjazására vonatkozó feljegyzéseket.⁸⁴ A másodikba soroltuk a kamarák dologi kiadásait.⁸⁵ A harmadik csoportba az a pénz került, amit alamizsnálkodásra fordítottak, vagy amit az egyház kapott. Végül utoljára hagytuk azokat a kiadásokat, amelyek nem kapcsolódtak a kamara működéséhez.

A negyedik rovat tükrözi a kincstárnak a középkorban jól ismert jövedelemkezelési módját. Azt történt ugyanis, hogy az uralkodó illetve a kincstartó nem közvetlenül fizetett, hanem a kamarákat utasította, hogy egyik vagy másik személynek vagy valamilyen célra pénzt adjanak át. Előfordult, hogy a kincstartónak kellett pénz.⁸⁶ 1532/33-ban Tordán és Désen a pénznek mindössze 8,73%-át (az öt bányahelyen 10%), öt évvel később pedig alig 6,5%-át tették ki az ilyen típusú kiadások. Ekkor még 1000 forintot sem ért el az egyéb rovatban található pénzősszeg. (Természetesen korántsem ilyen kedvező a kép, ha hozzászámítjuk annak a kősonak az értékét, amit a király természetben utalt ki.) Vele együtt az uralkodó majd 10 ezer forint bevételről mondott le 1532/33-ban.⁸⁷

Változás az egyházi, kegyes célokra fordított tételek területén csak látszólag következett be. Feltételezhető, hogy a váradi püspök, György barát jobban figyelt az ilyen típusú juttatásokra. Ám ha az elszámolást figyelmesen átolvassuk, kiderül, jótékonykodásra elsősorban sőt használtak fel, és ritkán pénzt. Kivüláglík, öt esztendő alatt alig változott a helyzet.⁸⁸

⁸⁴ A csoportosítás során ide soroltuk a sóvágók fürdőjére, posztójára, borára vonatkozó kiadásokat, a különböző segélypénzeket.

⁸⁵ Pl. viasz, kötél, vaseszközök, lovak s más állatok vásárlása, zab, széna beszerzése stb. De ide kerültek pl. Seryeni Miklós dési kamarásnak és szolgáinak szatmári tartózkodásakor felmerült költségek stb.

⁸⁶ 1532/33-ban a tordai kamara 13,68 forintnyi összeget könyvelt el azon a címen, hogy vendégül látta a kormányzót. A vízaknai számadásból kiderül, hogy az itteni kastélyra, a puskások fizetésére 176,06, Maylád István vajdának 143 forintot utalt át a hivatal. Az 1532/33-as pénzügyi évben Tordáról 287,16 forintot folyósítottak az offenbányai bányákra. 13,41 forintért pedig nemcsak a tordai, hanem a vízaknai sőt is összeszámolták. Vízaknáról ekkor kellett volna Désre küldeni 100 forintot, ám végül csak 1534/35-ben tudta az itteni kamara ezt a kötelezettségét teljesíteni. 1537-ben Tordáról 16 forintot aranybeváltásra szántak, 423, 40 forint a kincstartó ügyeire ment el.

⁸⁷ 1532/33: 268448 kőso, értéke 8053,44 forint; ebből Tordára és Désre esett 161597 darab, ára 4847,91 forint. 1537-ben ennél az utóbbi két kamaránál 115292 kőso használtak fel az uralkodó utasításai alapján, aminek az értéke 3458,76 forint volt, vagyis 30%-kal javult a helyzet.

⁸⁸ 1532/33-ban Tordán pénzt (410,02 forint), Désen 14566 tömböt (=436,98 forint) szántak egyházi célra. Öt évvel később Tordán alamizsnára elment 7,61 forint, ám 2158 kocka is. Kegyes célra ugyanitt 9732 kőso fordítottak. Désen alamizsna címén 1314, egyházi járandóság megnevezés alatt pedig 15167 kockát illetve 6,26 forintot könyveltek. A sómennyiség a bányahelyeken 851,13 forintot ért, és a pénzzel együtt kegyes célokra ösz-

A kamara működéséhez szükséges kiadásokat az első és a második csoportban találjuk meg. Az 1530-as évek első felében mintegy 12032,07 forintot (87,61%) áldoztak erre a célra. A két fő kamaránál a működési költségek tetemesen megnövekedtek, úgyhogy az összköltségen belül 1537-re 87,61%-ról 93,44%-ra emelkedett az aránya (8548,38 forintról 14010,88 forintra). Figyelemre méltó, hogy az üzemeltetési kiadások oroszlánrésze az alkalmazottak, bányászok, celleristák illetve a szekereszek díjazására ment el.

A dologinak tekinthető pénzkidadások az általunk elemzett két kamarai évben az összköltségeken belül sajnos azonos arányt mutatnak (14%), ám 1537-ben mintegy 60%-kal többet szántak erre a célra, mint korábban. Désen az összeg mintegy 20%-kal nőtt, míg Tordán dupla annyi lett. Érthető ez a változás, hisz ha jobb eredményt akart a kamaraispán elérni, a bányászat befektetést igényelt.⁸⁹

Bármelyik sóhivatalnak az elszámolására pillantunk, első helyen a személyi kiadások állnak. A költségek majd háromnegyedét teszik ki. Különösen magas Désen és Kolozson a különböző illetményeknek az aránya. Kolozson a viszonylag szerény költségeket különösen az alkamarás és magulátor fizetése (150 és 31 forint), illetve a nekik folyósított egyéb összeg (220,25 forint) terhelte meg.

Más helyzettel találkozunk Désen. A személyi kiadások között a szállításra fordított pénzek vezetnek. Érthető, hisz Székről Désre, a bányáktól a kikötőbe vitték a terméket. Különösen sokat fizettek a celléreknek. Szállításra itt 1607,29 forint ment el (a kamara teljes költségének 30,33, a személyi résznek pedig 36,65%-a).⁹⁰

A két fő bányahelyen – akárcsak öt esztendeje – 1537-ben ugyancsak a személyi jellegű kiadások vezettek. Ám akkor alig érték el az összköltségek 3/4-ét, most pedig a 4/5-ét tették ki. A változás azzal magyarázható, hogy Tordáról ismét szállítottak sót Magyarországra. Itt 8455,8 forintot (a személyi kiadások 85,49%-át,

szesen 865 forintot szántak. Az összeg tehát alig emelkedett, csupán a juttatás mikéntje módosult.

⁸⁹ Ebben a csoportban találjuk azokat a pénzeket, amelyeket különböző élelmiszerek, állatoknak zab, széna vásárlására fordítottak. Gyakran kellett lovat venni a kepelisták munkájához. Désen öt ló 38, Vizaknán hét ló 45 forintba került. Jelentős tételt képviselt a fagyynak a beszerzése (Tordán 1532/33-ban 167, Széken 54, Désen 166,1, 1537-ben Tordán 168,39, Désen 149,73 forint). A bányáknak kötélre, bőrre, fára mindig szükségük volt. A legdrágább kötelet a tordaiak vásárolták meg 1532/33-ban – 49,89 forintért. Az új aknák létesítése pénzt emésztett fel. A széki kamarának csupán 13,49 forintja bánta (itt két kötélre többet – 41,50 forintot – áldoztak), ám a tordaiak ugyanekkor 48,48 forintot költöttek erre a célra. Az új bánya még 1537-ben is csak vitte a pénzt (64,34 forint).

⁹⁰ Azok, akik a bányákról a dési kikötőbe vitték a terméket, 171,62 forintot (100 kockára 6 dénárt), akik pedig Székről szekereztek a sót ide, 326,56 forintot (100 tömb után 16 dénárt) kaptak. A celleristáknak 1091,70 forint járt. Az egyébként az erdélyi városból származó hajósokat Szatmárban is Désről fizették. 1550-ben Técsőig mentek, ott ugyancsak anyakamarájuk térítette meg a szállítás költségét (HA. Handschriften Nr. 373. fol.54v.)

az összes költségek 70,45%-át) folyósítottak a szállítóknak.⁹¹

Ám meglepő, hogy Désen milyen keveset költöttek a termék továbbítására. Különösen keveset kaptak a cellérek.⁹²

A vezetők jövedelmét elvben a sókamarai szervezet teremtette elő, és a középkorhoz képest alig változott. A fizetésük mellett még külön pénz illette meg őket háztartásuk céljaira. A magulátori jövedelemmel együtt kaptak 5249,02 forintot (38,22%, a személyi rész 52,26%-a). Tordán az alkamarások (kamarások) bére 400 forint volt, Széken, Kolozson 150-150, Vízaknán 300 forint járt nekik (Tordán és Vízaknán 2-2 fő tölthette be ezt a pozíciót). Háztartásukra jutott 1339,22 forint (akadt, ahol a magulátor, akadt ahol a kamaraspán ilyen típusú pénzével vonták össze). Vízaknán például 324,27 forintot kaptak még. Désen a javadalmazása 455,84 forintot tett ki (ám beleértették a széna és zab vásárlására fordítható summát is), továbbá 6666 kocka kősót kapott (=199,98 forint).

Meglepően kevés pénz jutott a két sókamaraispánnak: 1703,75 forint (ha hozzászámítjuk a Tordán a konyhájukra járó 425,68 forintnyi összeget, akkor sem kapunk többet 2130 forintnál). Vízaknáról 1534-ben a két sókamaraispánnak 2416 kocka sót utaltak ki (72,48 forint). Pontosan tudjuk, milyen szerződés kötött Werbőczy István Pestyénii Gergellyel 1532 januárjában. A főúrnak országbírói és kamaraispáni tisztsége fejében járt 4000 forint, 50 lovas után 2200 forint, és ha Budán volt, konyhájára havi 100 forint. Eme megegyezés ismeretében joggal tehetjük fel, hogy ebben az évben a két kamaraispán illetményét más bevételi forrásokból kellett kiegészíteni.⁹³

⁹¹ Ebből 691,65 forintot tett ki az az összeg, amit azok kaptak, akik a terméket Tordáról a décsei kikötőbe vitték (100 darabért járt 20 dénár). A cellérek, mint írtuk, szabott áron (3,5 forintért százát) sóban is részesültek, ám még 7764,15 forintnyi illetmény járt nekik!

⁹² Nem tudjuk okát adni. A dolog annál is meglepőbb, hisz 403830 tömböt raktak fel 17 hajóra, 1532/33-ban 369700 kősót indítottak innen útnak. A dési celleristák kaptak 11165 kocka sót (értéke 334,95 forint) és még 398,5 forintot hajóik jövődö szálláriumaként. Legalább 700-800 forint szállítási költség hiányzik. A szekereseknek, akik a bányáktól Désre vitték a termést, 280,99 forint és fél dénárt fizettek ki. 100 kocka szállításának a díja nem változott.

⁹³ MOL R 298. Erdélyi iratok. 8. tétel. Véleményünk még akkor is megállja a helyét, ha arra gondolunk, hogy Pestyénii – nem tudni milyen célból (talán királyi adósság rendezésére) – 40 ezer sókockát kapott (értéke a bányánál 1200 forint). A Werner-Bornemissza jelentés szerint a kamaraispán a középkor végén évi ezer forint fizetésre és lovasenként (100-200-at fogadhatott szolgálatába) havi 2 forintra számíthatott, és természetesen élelemre, ellátásra is jogosult volt. Tordán az alkamarás (kinék 6 lovas lehetett a szolgálatában) fizetése 200 forintra rúgott, amit kiegészített újabb 200 forint és élelmiszerek természetben. Ha két alkamarás működött, egyforma fizetést igényelhetek, ám közös háztartással kellett megelégedniük (1528-ban is így volt). Kolozsi és széki társa az ellátásához szükséges pénz mellett 100-100 forintban részesült (3-3 lovast tartottak). 1528-ban Kolozson és Széken a 2-2 alkamarás 12-12 lovast tartott, egyik helyen 150, másikon 100

Az 1537. esztendei kivonataink mostohán bántak a kamaraispánnal. Tordán különböző címeken mindössze 362,4 forintot írtak a sókamaraispánnak jóvá. Az alkamarások bérére 4800 kocka (=144 forint) ment el, illetve a nekik vásárolt gabona 132,10 forintba került. A dési hivatal vezetői jobban jártak, ugyanis bér fejében 8666 kősót (=259,98 forint), konyha ellátmány címén pedig 271,18 forintot kaptak. Ha összehasonlítjuk eredményünket mindazzal, amit az alkamarások, illetve a sókamaraispán járandóságáról tudunk, úgy látszik, vagy más forrásból pótolták a hiányzó összegeket, vagy Fráter György nem fizette rendesen vezető hivatalnokait.

A sókamarák kiterjedt személyzettel rendelkeztek. Az 1532/33. esztendei és az 1537. évi illetmények alig tértek el egymástól. Hasonló összegeket olvashatunk DERNSCHWAMNÁL vagy az 1552. évi felmérésben.

A magulátorok legfontosabb feladata az volt, hogy a felszínre hozott kősót összeszámlálják. A bérük bányahelyek szerint változott, Tordán és Désen 60 forintot tett ki (de Kolozson 31, Széken 1000 kocka=30 forint, Vízaknán ketten voltak, 60 forint). A pénz mellett ellátásra is igényt tarthattak. Désen ezen a címen 448 forintot, Tordán 151,20 forintot fizettek ki (1532/33).⁹⁴

Minden kamaránál alkalmaztak kovácsot. Tordán és Vízaknán heti 50 dénár, együttesen 26 forint illette meg öt (1552-ben ugyancsak ennyi volt a bére). Désen 56 forint járt kettejüknek (1537-ben 53 forint, ám ezt kiegészítette 66 sónyi=1,98 forint ruhapénz). Kolozson és Széken elegendőnek bizonyult eme mester-ség művelői közül egy is (12 illetve 22,40 forint illetmény járt nekik).⁹⁵

Fontos szerepet töltöttek be a gépelyesek (vagy kepellisták), akik lovaikkal azt a szerkezetet üzemeltették, amely a bányából felszínre hozta a kitermelt sót. A kamarák több embert alkalmaztak ebben a funkcióban. Széken, Kolozson összesen 12-12, Désen 24 forint járt nekik. Tordán a faggyúosztóval együtt könyvelték az illetményüket (27,5 forint). Vízaknán a négy kepellista (lovaik ellátmányával, öltözetükre járó pénzzel együtt) 103 forintot keresett. 1537-ben sóban folyósították illetményüket (Tordán 1400 darab és még lovaikra 300, összesen 1700 kősó, ami 51 forintot ért, Désen 900 kocka, amelynek az értéke 27 forintot tett ki.).

forint volt az illetményük. A vízaknai vezető (1528-ban ketten voltak 200 forintért, 12 lovasnak parancsoltak) ezzel szemben 150 forintnak és az ellátását biztosító pénznek örülhetett. Igaz, ő 5 vagy 6 lovassal büszkélkedhetett. ENGEL 1798-1801. II. 25-37.; VÖ. OBORNI 2002, 87-88. Az 1528-as helyzetre DERNSCHWAM 1984, 287.

⁹⁴ Désen 1528-ban a két magulátor 6 lóval 120 forintban részesült. 1532/33-ban ugyanitt kettejüknek 4000 kősót, azaz 120 forintot fizettek. 1528-ban és 1552-ben a magulátorok 60 forint (Vízaknán 1528-ban 60, 1552-ben 30) fizetést húztak, és élelemre, itálra tarthattak igényt. DERNSCHWAM 1984, 287.; ENGEL 1798-1801. II. 25-37.; OBORNI 2002, 87-88. 1537-ben Tordán sószámlálásra 218,76 forintot költöttek.

⁹⁵ Az 1552-es leírás szerint Tordán heti 50 dénár volt a bére, fürdőre heti egy dénárt, egész esztendőre 9 vég posztót és egy ködmönt kapott. (ENGEL 1798-1801. II. 25.)

A bányáknak (alkalmanként a csűröknek is) a tisztítását, a só kihordását a milliaristák végezték. Általában azokra a napokra kaptak bért, amikor dolgoztak. Ha bérüket a kitermelt só mennyiségével összevetjük, úgy tűnik, hogy 100 sókocka után a törmelék- illetve a porsó stb. kihordásáért stb. 1-2 dénárnyi (Tordán 3 illetve 4 dénár) illetményre számíthattak.

A számadásokból megtudjuk, hogy sóbíró, bányabíró, révbírákat (Décse, Újvár), sáfárt, számtartót, pénzosztót, kulcsárt, szakácsot, fagyúosztót, a bányáknál és réveknél öröket alkalmazott egy-egy kamara. Természetesen gondoskodni kellett a szekerek és a cellérek díjazásáról, illetve arról, hogy az utóbbiak a folyók megtisztításáért, a kormányosok pedig a vízpróbáért a járandóságukat hiánytalanul megkapják. 1532/33-ban Dész kamarája biztosította azt a 3700 kockát, amiért a kikötőből a raktárba szekerezték Szatmáron ezt a terméket (100 kősóra adtak 2 darabot). A szatmári örök 3141 darab sótömbbel lettek kifizetve. Arról, hogy a sót Szatmárban számba vegyék, Désen 16,38 forinttal gondoskodtak.⁹⁶

Igen tekintélyes összeget költöttek a sóvágók díjazására. 1532/33-ban az öt kamaránál 2362,36 forintot (a személyi kiadások 23,52%-át, a teljes költségeknek pedig 17,2%-át tette ki ez az összeg). Ez a kiadási tétel a legmagasabb arányt Désen képviselte (1165,77 forint, a személyi rész 40,8%-a, az összes elköltött pénz 25,18%-a). Tordán összesen 409,55 forintot folyósítottak különböző címen a bányászoknak.⁹⁷ Öt esztendő múlva Désen 634,90 forintot (a személyiinek nevezett rovatba került pénzek 31,42%-a), és támogatásként 2487 kockát (74,61 forint) képviselt a részesedésük, vagyis tulajdonképpen 700,67 forint lett az illetményük. Tordán rosszabb helyzet alakult ki, ugyanis 482,11 forinttal (4,87%) és 1897 (56,91 forint) kockával kellett megelégedniük a munkásoknak. Végző soron tehát a kamara 539,02 forintot adott nekik.

Kétféle sóvágó volt, helybeli illetve az alkamilag felfogadott idegenek, akik csak ideig-óráig dolgoztak. A helyiek egy esztendőre szegődtek el, és ezért meghatározott nagyságú posztó járt nekik. Számadásaink sajnos nem tájékoztatnak

⁹⁶ Előfordult, hogy a járandóságokat más tételekkel összevontan jegyezték meg. Ahol megállapítható volt, az illetmények forintban a következőképpen alakultak: sóbíró 3 (Kolozs) vagy 6 (Szék, Dész, utóbbi helyen 1537-ben 240 só=7,20 forint); bányabíró: 12 (Kolozs); révbírák: 20 (Tordán a decsei és újvári); sáfár: 6 (Dész); számtartó: 12 (Szék, Dész, itt 1537-ben többen vannak, bérre és ruhára 1800 kősó=54 forint); pénzosztó 12 (Torda); kulcsár: 8 (1537-ben Dész, fizetésre és ruhára); szakács: 12 (Dész, 1537-ben itt 900 kősó=27 forint és ruházatra 3,12 forint); bányaörök 78 (1537-ben Torda, ellátásukra) illetve 200,81 forint ellátásra, öltözékre valamint 3300 sótömb (=99 forint, Dész 1537-ben); alvinci révör 25,45, decsei révörök 13,50 (Torda 1537-ban). A kamarák személyzetére és feladataikra újabban összefoglalóan OBORNI 2002, 71–90.

⁹⁷ Másutt a következőképpen néztek ki a számok: Kolozs: 192,72 forint (29,33 illetve 24,01%), Szék: 355,51 forint (36,28% illetve 27,07%), Vízakna: 132,96 (18,6% illetve 13,13%). Az utóbbi helységben nem olvasunk a subsidiumról.

bennünket arról, hány helyi, hány alkalmi bányász dolgozott a kamaráknál, sem arról, miben különbözött a díjazásuk. A sóvágók száma hullámzott. Egyik nap többen, máskor kevesebben szálltak le a mélybe. Elvben a fürdőjükre fizetett díj tájékozthat bennünket (ami Tordán 1528-ban és 1552-ben egyaránt személyenként heti egy dénárt tett ki) a számukról.

Meglepő, hogy Tordán 1532/33-ban alig fordítottak kevesebbet erre a célra, mint 1537-ben. Désen már többet költöttek fürdőre, és az összeg valamelyest emelkedett (14%-kal). Ez a körülmény egyrészt azt sejteti, hogy a Szamos vidékén többen dolgoztak, mint az Aranyos partján, másrészt pedig arra utal, hogy a sóvágók közössége az 1530-as években általában keveset gyarapodott, miközben többet termeltek. A két jelentősebb bányahelyen többen dolgoztak, mint a kisebb kamaráknál.⁹⁸

A posztójárandóságukra felhasznált pénzek vizsgálata meglepő eredménnyel jár. Vízaknán nyolc vég⁹⁹ trotheniért (ennyi rőf trautteni járt 1552-ben) fizettek 48 forintot. 1552-ben Tordán (itt 1528-ban is) és Désen ugyanebből a németalföldi posztófajtából (vagy a rövid nürnbergiből) 9-9 rőfnyi illetve meg a vágókat, így feltehetően a 30-as években sem változtattak ezen a szokáson.¹⁰⁰ 1532/33-ban Erdély központi kamarájánál mégis csupán 18,10 forintot költöttek erre a célra, amíg Désen 356,70 forintnyi kiadást találunk eme tétel alatt. A számok arra mutatnak, hogy Tordán a vágóktól eme járandóságuk nagyját elcsalták (vagy gyengébb minőségű áruval voltak kénytelenek megelégedni?), miközben a Szamos partján fejlődési ellátásban részesültek. Alighanem mások posztójárandóságát itt ezen a címen számolták el. 1537-ben mind a két helységben ennél a tételnél hihető, egymáshoz közelítő számokat találunk (Torda: 122,48 forint, Dész: 135,50 forint).¹⁰¹

⁹⁸ Torda – 1532/33: 29,75 forint, 1537-ben 30,28 forint.; Dész: 1532/33: 57,28 forint, 1537: 65,19 forint, Kolozs: 27,06 forint, Szék: 17,80 forint, Vízakna: nincs adat. Vö. DERNSCHWAM 1984, 275.

⁹⁹ Bizonyosan rőf helyett írtak tévedésből véget.

¹⁰⁰ A közepes minőségű Trautten (St. Trond Németalföldön, a mai Belgiumban található) végjének vámértéke a nyugat-magyarországi hamincadon 1542-ben 5 forint volt, ugyanúgy mint a rövid nürnbergié. A hosszú nürnbergit dupla ennyire taksálták, míg a boroszlóit 4, az iglautit (Jihlava) 3 forintra becsülték. (EMBER 1988, 77.). Ugyanekkor Brassóban a hosszú nürnbergi a vámon már 13 forintot ért. (MANOLESCU 1965, 153.) Trauttenel nem találkozunk a brassói számadások között. Hosszú nürnbergivel annál inkább, amelynek a rőfje (átszámítva) az 1530-as években a városban 40 dénárért kelt el. A boroszlói rőfjét 16-21 dénárért árulták. (Rechnungen 1886–1889, II. 298, 319, 428, 446.). Eme adatok alapján fogalmat alkothatunk a Trautten értékéről. Kolozson 1552-ben a kamara a posztójárandóságot két forinton váltotta meg (ENGEL 1798-1801, II. 28.), ami nagyjából megfelelehetett 8-9 rőfnyi Trautten piaci árának.

¹⁰¹ Ha a két forintos kulcsot alkalmazzuk, akkor az 1537. esztendő adata alapján Désre 67, Tordára 61 (a fürdőpénz alapján 58) posztós sóvágót számolhatunk ki. Mivel (mint lát-

A vágóknak még bor járt. Néhol azt is megtudjuk, hogy a pénzt mennyi italra költötték. Vízaknán például egy hordó dukált (ára 5,26 forint), Kolozson kettő (18,20 forint, azaz hordónként 8,1 forint), Széken három (19, 5 forint, azaz egy hordót 6,5 forintért vettek). Désen négy hordó borra a hivatal 48 forintot fizetett. 1537-ben látszólag kevesebb innivalóval kellett beérniük a bányászoknak, hisz erre a célra csupán 23,09 forintot költöttek. Ugyanakkor még vásárolt a kamara 112,82 forintért bort. Tordán ebben az esztendőben egy hordóra 6,60 forintot adtak ki. Öt esztendővel korábban több nedű jutott a sóvágóknak, 13,25 forintért (feltehetően két hordó).¹⁰²

Segélyképpen, hogy jobban dolgozzanak, vagy sót adtak vagy pénzt fizettek a sóvágóknak. Ennek összege kamarák szerint változott. Kolozson vagy Széken szépen fizettek (14,50, illetve 16 forint), ellenben Tordán s Désen a kamarások a termelés nagyságához képest szűkmarkúbbaknak bizonyultak (17,95 forint és 20,48 forint). 1537-re sokat javult a helyzet, ugyanis a pénz (Tordán 5,95 forint) mellett feltüntették a bányászoknak adott sókockák számát is. Ekkor itt 1897 darabot (értéke 56,91 forint) kaptak, míg Désen csak sónak örvendhetett a bányásznép. 2487 tömböt (74,61 forint) használhattak fel saját céljaikra, ám ebből valamennyit (291 darab?) 8,74 forintért megváltott tőlük a hivatal. Ezen kívül, mint írtunk róla, a bányásznép a maga számára vághatott sót, aminek azonban nem találtuk nyomát a kivonatokban.¹⁰³

A bányászok munkájuk után bért kaptak. A bérek a Fugger-korszak óta

tuk) ebben az utóbbi helységben a fürdő járandóság összege alig változott 1532 és 1537 között, joggal vélekedhetünk úgy, hogy itt a sóvágók száma 60 körül mozoghatott.

¹⁰²A kamarák végeredményben többé-kevésbé annyi bort juttattak a vágóknak, mint amennyit az 1552-ben készült jelentésben olvashatunk. Tordán karácsonykor, az új kamarás beiktatásakor egy-egy hordó bor illette meg őket. Ugyanez a szabály érvényesült Kolozson illetve Désen (ám itt a két bánya miatt dupla annyit kellett venni). Mindenütt még járt valamennyi – meg nem határozott – innivaló a bányásznépnek. ENGEL 1798-1801, II. 25, 28, 31. A bor árában mutatkozó nagy különbség a helyi viszonyokon túlmenően feltehetően az ital minőségétől, a hordók nagyságától függött. BOGDÁN 1991, 181. az erdélyi hordók méretére.

¹⁰³DERNSCHWAM 1984, 273–275. és a Werner-Bornemissza jelentés részletesen tájékoztat a sóvágók bányahelyek szerint változó illetményeiről (ENGEL 1798-1801, II. 25–41.) 1552-ben a 100 kocka vágásáért kifizetett béren felül eltérő volt a helyiek és az idegenek díjazása. Például Tordán a helyiek 100 kősó után négyet kaptak, az idegenek nyolcat (amit Sáksoonak mondtak) és ezrenként még 100-t. Állításuk szerint a bányászok szombatonként egy vagy két tarisznya törött (darabos) sót hazavihettek, illetve ki hogy dolgozott, vasárnaponként innivalóra, segélyre tarthatott igényt. A járadékok szerkezete másutt is ehhez hasonló volt, legfeljebb a mértékében akadt különbség. 1528-ban Vízaknán egy kalap törmelék járt nekik hetente. Vö. OBORNI 2002, 72–90. Az újonnan nyitott aknáknál a vágókat kedvezőbb díjazás illette meg. Így történt, hogy a széki új vágatban 16, a tordainál pedig 1537-ben 10 dénárt kerestek a bányászok 100 tömb kivésése után.

csökkentek. A tordai aknáknál a korábbi 20 helyett 10 dénárt (1537-ben, Fráter György idején 7 dénárt!), Vízaknán 18 helyett 10 dénárt! (1534/35), Kolozson és Désen 16 helyett 12 dénárt tett ki a sóvágók alapbére (1537-ben már 6 dénárt!), amit 100 tömb kocsisó kitermeléséért kaptak. Széken ezzel szemben 10-ről 16 dénár-ra nőtt a díjazás. A Werner-Bornemissza jelentés szerint akadt, ahol János király idején 14 dénárt fizettek csak (az erről szóló regisztrum füzetünkéből hiányzik). A kamaraispánok láthatóan leszorították ezt a tételt (így természetesen a kamarai bevétel emelkedett), ám nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Tordát leszámítva mindenütt kisebbek lettek a kockák. A tömbök nagyságának a változása azonban nem állhatott arányban a bérek zuhanásával.¹⁰⁴

Hogy Fráter György politikáját megértsük, érdemes megnéznünk, miként változtak a bérek és az egyéb juttatások. Természetesen csak a két legjelentősebb hivatalt van módunk összevetni. 1532/33-ban a sóvágóknak juttattak 1596,67 forintot, amiből a bér 1035,16 forintot (64,83%) tett ki. Ezzel szemben 1537-ben a két kamarában a bányászok összesen csupán 1239,78 forintban részesültek, amelyből 718,17 forintot képviselt a bér (57,93%).¹⁰⁵

Az alacsony béreket csak részben egyenlítették ki a nem bérjellegű juttatások. Mivel Tordán a sóvágók posztójárandóságának és a subsidiumoknak az összege növekedett, a kamara többé-kevésbé pótolta a kieső bért. Ugyanerre a következtetésre nem adnak lehetőséget a dési számok, ugyanis itt mind a bér, mind pedig az elkönyvelt egyéb juttatások nagysága csökkent. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a bányászok olyan egyéb juttatásokban is részesülhettek, aminek nem maradt nyoma az elszámolásokban. György barát mindenesetre láthatóan arra törekedett, hogy amit lehet, a személyi jellegű járandóságokon megtakarítson. Ennek a politikának lettek az áldozatai a sóvágók, akiket csak részben kárpótolt.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Vö. táblázatunk. ENGEL 1798-1801, II. 38. A Mátyás- és a Jagelló-korban 10 dénárt kaptak (HA. Handschriften Nr. 373. 1515, és 1520-22. évi számadások illetve 58r, 61r, 63v.). Arra, hogy a bányászok a kisebb kockákat jobban kedvelték DERNSCHWAM 1984, 276. A hihetetlenül alacsony 1537. esztendei bérek számszaki szempontból pontosan beépültek a kiadások közé.

¹⁰⁵ 1532/33-ban kamarák szerint így alakultak az összegek. Torda: 430,9 (bér: 351,85 – 81,65%), Dés: 1165,77 (bér: 683,31 – 58,61%), Kolozs: 192,72 (bér: 132,96 – 69%), Szék: 355,51 (bér: 245,21 – 68,97%), Vízakna: 217,46 (bér: 164,20 – 75,51%). Összesen 2362,36 forint, amiből bér 1577,53 forint (66,78%). 1537-re (a sóban kiutalt járandóságot is figyelembe véve) a következőképpen alakult a helyzet: Torda: 539,02 forint (bér: 315,80 – 58,59%), Dés: 700,76 forint (bér: 402,38 – 57,42%).

¹⁰⁶ Az Aranyos partján a régi bér alapján 448,55 forintot kellett volna a vágóknak 1537-ben kapni, ám csak 315,80 forinttal kellett megelégedniük. A különbség 132,75 forint. Ugyanakkor az öt esztendővel korábbi állapothoz képest az egyéb járandóság 138,14 forinttal emelkedett. Hozzá kell azonban tennünk, hogy mint írtuk, véleményünk szerint 1532/33-ban itt a vágók nem jutottak hozzá az őket megillető posztóhoz, borhoz.

A kamarai gazdálkodás pénzügyi mérlege nem kedvező.¹⁰⁷ Kivonataink alapján azt mondhatjuk, hogy a harmincas évek első felében alig 500 forintnyi felesleg keletkezhetett (496,54 forint), míg 1537-ben Tordán és Désen együttesen 3162,23 forint (935,86 + 2994,26) nyereség rekonstruálható. Ám eredményünk hitelességét kétségessé teszi, hogy feltehetően a másolás során tételek maradtak ki (pl. Désnél hiányos mindaz, amit a cellérek járandóságáról megtudunk, véleményünk szerint 700-800 forint hiányzik).¹⁰⁸ Torda és Dész adata alapján az öt kamarából mintegy 4000 forintnyi nyereséget könyvelhetünk el. Ezt a kedvezőtlen pénzügyi mérleget a rossz gazdálkodás, a szerény kiadások (pl. dologi rész) ellenére is magas költségek magyarázzák. Vízaknán pl. 1535-ben Orosztonyi Bálint mindössze 12 forintot talált.

A sóhivataloknak vannak olyan kiadási tételei, amelyek nem kapcsolódtak az üzemköltséghez, ama összegekhez, amelyeket egyes célokra fordítottak. Az egyéb kiadások között található pénzeket kiváltságok alapján, uralkodói, illetve kincstartói utasításra fizették ki, azaz az esetleg keletkező felesleg terhére. 1532/33-ban mindössze 1313,5 forint sorolható ide. A kivonatokat követve, ha nem fizették volna ki őket, az erdélyi kamarai szervezet velük együtt sem tudott volna ekkor többet, mint 1700-1800 forintnyi nettó jövedelmet kitermelni. 1537-ben az egyéb rovat pénzeivel (972,49 forint) egyetemben Torda és Dész nettó nyeresége 4100 forint fölé emelhető. Ám ha a dési celleristák (véleményünk szerint) hiányzó fizetését levesszük, 3300-3400 forintra módosul az összeg. Mivel eme két sóhivatal bruttó bevétele – mint írtuk – az összes sókamara bruttó jövedelmének a 71%-át tette ki, úgy sejtjük, 1537-ben mintegy 5000 forintnyi tiszta nyereséget termelhetek ki a sóbányakamarák.

A nehézségekre gondolva, az eredményt nem tekinthetjük rossznak. Az 1537. esztendei nyereség több tényezővel magyarázható. Nőtt a termelés, igen jelentős külső segítséget kaptak a kamarák. Csökkentették a béreket, javult a tisztviselők munkája. Ám a számokat látva felébred a gyanú, hogy a sóhivatalok tisztviselői 1532/33-ban (de akár 1537-ben is) korántsem könyvelték precízen a termelést, a bevételeket. Tételeket (tán nem véletlenül) kihagytak, s csupán arra vigyáztak, hogy a könyvelési mérleg többé-kevésbé egyensúlyban legyen.

Láttuk, II. Lajos király idején Pestyáni Gergely több mint négyezer forintot kölcsönzött a sókamarák céljaira. Az 1530-as években sem nélkülözhatték az erdélyi sóhivatalok a több ezer forintra rúgó külső segítséget (ami számításaink szerint felülmúlta a tiszta nyereséget), igaz előfordult, hogy a kamarák segítettek ki más pénzügyi hivatalt. Mindebből az következik, hogy ezen pénzek nélkül az erdélyi

¹⁰⁷ A kétmillió sókocka ára a kamaráknál (100 darab 3 forint) 60 ezer forint lenne. 1532/33-ban a kockák fele raktáron maradt, s mintegy 20-25% veszteséggel számolva, elvben a bruttó bevétel akár 21-23 ezer forint is lehetett volna.

¹⁰⁸ Az 1532/33. esztendei szállítási költségek alapján következtettünk erre.

bányászat és értékesítés súlyos nehézségekkel találta volna magát szembe. Mint láttuk, 1537-ben a külső segítség fele az adókból folyt be, ám magának az ispánnak is mélyen a pénztárcájába kellett nyúlnia.

1552/53-ban, Haller Péter kincstartósága idején a sókamarák (ekkor a kincstartó 900 forintot utaltatott át ide más jövedelemforrásból) 5590 forint nettó eredményt tudtak előteremteni.¹⁰⁹

A kamarák veszítettek azon, hogy az uralkodó illetve a kincstartó sóval jutalmazott, a töményesek kősót kaptak. Az 1532/33-i számadások alapján 268484, az 1537. évi alapján pedig 115292 kockát sorolhatunk ide, amelyeknek az értéke 8054,52 illetve 3458,76 forint lenne. Ugyancsak hátrányt okozott a kincstárnak, hogy sóban fizettek, engedték, hogy a bányászok a maguk számára kitermelt kősót elvigyék.

Kérdéses azonban, hogy ha ez a sótömeg a hivataloknál marad, tudtak volna-e vele mit kezdeni a tisztviselők. Ugyanis helyben – láttuk – kevés terményt adtak el. Megoldást kínált volna, ha a kamarák képesek lettek volna arra, hogy a termelés minél nagyobb hányadát juttassák el a magyarországi (vagy külföldi) fogyasztókhoz (a szállítás nem kevés pénzt emésztett fel). Désen – úgy látszik – kedvezőbb volt a helyzet, mint Tordán, s ennek köszönhetően itt mindig kevesebb termék maradt a következő kamaraispánra. Nem csupán a pénzhiány, hanem az értékesítési problémák, a kamarai szervezet nehézkessége magyarázzák azt a megoldást, hogy alkalmanként sóval fizettek, jutalmaztak. Az eladási nehézségeken segíthetett volna, ha kevesebb kősó kerül kézen-közön forgalomba. Sajnos maga a kitermelés sem fejlődött eléggé (az új aknák létesítése vontatottan haladt).

Számadásaink csupán az erdélyi bányákról adtak képet, a magyarországi helyzetről nem. Egyedül a dési kivonatokban bukkan fel néha Szatmár neve, ugyanis alkalmanként ez a hivatal fizetett ki ottani feladatokat (szatmári szekerezés, ottani kamaraház). 1532 tavaszán Seryéni Miklós dési alkamarás hosszabb időn át felügyelte itt a só kirakodását. Vagyis a magyarországi elosztóközpontok külön vezették elszámolásaikat a hozzájuk került só sorsáról, költségeikről. Fontos lenne tudni, hogy milyen sikeresen tevékenykedtek ezek a sóhivatalok.¹¹⁰ Az erdélyi számadások elemzése alapján úgy látszik, elsősorban az ő eredményességükön múltott, hogy a kincstárnak mekkora tiszta nyeresége származott ebből az élet szá-

¹⁰⁹ OBORNI 2002, 55–56. 112–114, 209–210, 236. Úgy véljük, eme összeg mögött nem egy esztendő, hanem 18-22 hónap pénzügyi mérlegét kell látnunk, ugyanis az összegzésnél részletesebb elszámolás nagyjából ezt az időszakot öleli fel. HA. Hofkammerarchiv. Nr. 372. fol. 49–64. (Vö. DRASKÓCZY 2002, 191.) A kitűnő pénzügyi szakember nagy nehézségekkel küszködött, ám hatékonyabban dolgozott, mint elődei. Pedig működése idején a bányák termelése elmaradt a harmincas évek szintjétől. Úgy számoltak, hogy 20 arany forint 28 forinttal azonos: Uo. 62r.)

¹¹⁰ OBORNI 2002, 85.; EMBER 1946, 499.

mára nélkülözhetetlen cikkből.¹¹¹

Az 1460-as években Mátyás király a magyarországi bányászat és értékesítés monopóliumából 80-100 ezer aranyforintra számíthatott. Egy 1476-ból származó jelentés szerint az összeg még mindig 80 ezer aranyforintot tett ki.¹¹² A bányászatból és értékesítésből származó haszon a Jagelló-korban csökkent radikálisan. Közrejátszhatott ebben az is, hogy a máramarosi kamarák sorsa elvált az erdélyiekétől.¹¹³ Ám a hanyatlást elsősorban az okozta, hogy a kincstár tisztségviselőket, katonaságot sóval fizetett, romlott a kamarai alkalmazottak munkája. Minden bizonnyal a termelés úgyszintén csökkent. Nem lehet véletlen, hogy 1494/95-ben a kincstartó a só vágására több mint 10 ezer forintot volt kénytelen költeni. A bányakamarák – mint utaltunk rá – a Jagellók idején később sem nélkülözhatték a „segítséget” 1516-ban így már csak 25 ezer, 1519-ben pedig mindössze 14 ezer forint tiszta jövedelem folyt be a sóból.¹¹⁴

Midőn 1528-ban a Fuggerek átvették az erdélyi sóbányákat, arra számítottak, hogy esztendőként 28000 forint tiszta bevételre tesznek szert. Mivel az augsburgiak már évtizedek óta Magyarországon tevékenykedtek (üzletársuk, Thurzó Elek kincstartó volt), ismerték a hazai viszonyokat, az elképzelés nem tűnhetett kivihetetlennek. Végül az üzlet a bankház számára veszteséggel zárult. Hajdan Gustav Gündisch úgy látta, hogy az öt nehéz helyzetben lévő erdélyi kamarára a cég rövid idő alatt 22491 forintot költött, amivel szemben állt a 4894 forintnyi nyereség. A vállalkozás tehát 17597 forint veszteséggel zárult.¹¹⁵

Gritti ugyancsak sok pénzt remélt a sóüzletből. 1529. október 26-án – nem keveset tódítva azt írta a velencei signoriának, hogy az erdélyi határvidékre megy, ahol reményei szerint a sóból származó királyi járandóság beszédésével 300 ezer dukátra tesz szert.¹¹⁶ Később már kevesebbel is beérte volna. Laski Jeromos

¹¹¹ Az 1515. évi kivonat, illetve az 1520-22. esztendei elszámolás is csupán Erdélyről szólt.

¹¹² KUBINYI 1988, 227.; FÜGEDI 1990, 44, 53.

¹¹³ Máramaros a hozzátartozó kamarákkal egyetemben királynéi birtoknak számított (BERZEVICZY 1908, 270.; HEIß 1976, 86–87.). 1506 után a királyi gyermekeké lett, ám 1508-1511 között Szalkai László és Sárkány Ambrus bérelték. Az uralkodó 1511-ben Perényi Gábornak zálogosította el. 1516-tól Perényi és a kincstár képviselője közösen irányították a vidéket. Várdai Pál kincstartó 1521-ben váltotta csak vissza, s lett ismét a királynéé. (DI.71119, 71121, 71127, 71145, 71168.), *A máramarosi sóbányák* 1897, 139–141., FÖGEL 1917, 11.; KUBINYI 1994, 104, 106. Mária királyné 1540-ben a kamara és a hozzátartozó huszti uradalom bevételét 14 ezer forintra tartotta (vele szemben Ferdinánd környezete csupán 8 ezer forintot tartott elfogadhatónak). HEIß 1976, 86–87.

¹¹⁴ FÖGEL 1913, 15.; KUBINYI 1988, 227–231.

¹¹⁵ WENZEL 1883, 160–166.; GÜNDISCH 1987b, 150–152, 165–166.

¹¹⁶ ALBERI 1846, 151. A 300 ezres szám összecseng azzal az összeggel, amennyi Werbőczynek 1514-ben készített, realitást nélkülöző elaborátuma szerint a sómonopóliumból befolyhatna a kincstárba. HERMANN 1981, 111–119. Ugyanakkor az olasz levelében arról

1531-ben azt állította, hogy a várt 80 ezer forint helyett legfeljebb ha 10 ezer jön ki belőle.¹¹⁷ Pestyéni országbíró és társa esztendejében – mint láttuk – ennél az összegnél alig tett ki többet a bányák bruttó bevétele, s csupán Orosztonyi idején javult a helyzet.¹¹⁸ Mindezzel szemben a Szapolyai környezetéhez tartozó Verancsics Antal úgy vélte, a magyar királyoknak nagy jövedelmük van belőle.¹¹⁹

Kérdéses, hogy a számadásaink által kimutatott termelés milyen mértékben fedezte a hazai igényeket. A kérdés ma még alig válaszolható meg, hisz keveset tudunk arról, mennyi sót fogyasztottak az emberek, használtak fel tartósításra stb., mennyire volt szüksége az állattartásnak.¹²⁰ A hazai szükségletet – az európai szakirodalom véleményét követve – óvatosan 24-30 ezer tonnára becsüljük (ezen belül Erdélyé mintegy 3-4 ezer tonna lehetett).¹²¹

A következő oldalakon megkockáztatjuk (legalább a nagyságrend érzékeltetése

is írt, hogy az egri püspökség jövedelme évi 22 ezer dukát, ami többé-kevésbé megfelelt a valóságnak (Vö. 1981, 98, 111–112.). Ez az utóbbi körülmény arra utal, hogy Gritti valamilyen tájékoztatást kapott a hazai helyzetről.

¹¹⁷ PÖLNITZ 1958, 237.: A kormányzó emberei, Andreas Patavinus 1531 januárjában az erdélyi és a máramarosi bányák bérleti díjának esedékes 10 ezer forintnyi első részletének a felét fizette meg. MOL MKA E 185. Missiles. Patavinus. illetve Uo. fasc. 40. Nr. 27, 31. (Nádasdy elismervényének a kiadása: HORVÁTH 1951-52, 62.)

¹¹⁸ Erdéllyel szemben Máramarosban az 1550-es évek elején 8500-10800 forint tiszta bevétel keletkezett. Pedig a sókészlet 40-45%-a ott is a bányáknál maradt. TAKÁTS 1899a, 192–195. HA. Handschriften Fasc. rote 80. fol. 118-121. A részletes máramarosi számadás a MOL MKA-ban (E. 210. 65.csomó, 7. tétel. Sal.) lehető fel. Vö. OBORNI 2002, 92-94. Érdemes lenne az 1530-as évek máramarosi számadásait elemezni.

¹¹⁹ VERANCICS 1945, 41. Reicherstorffer szerint, aki ugyanekkor az ellenpárthoz tartozott, a tordai sóaknákból az uralkodóknak „annuam maximam pensionem” származik. REICHERSTORFFER 1994, 28. Ezek a vélemények arra utalnak, a sóüzlet valóban komoly haszonnal kecsegtetett.

¹²⁰ Kubinyi András egy számítása szerint sokat. KUBINYI 1991, 270.

¹²¹ Számításunk során hárommillió lélekszámot (Erdély esetében félmillió) vettünk alapul. KUBINYI 1996, 159. Európa-szerte több sót fogyasztottak a 15-17. sz-ban, mint manapság: igen óvatos becsléssel 6-8 kg-t tett ki. WYROZUMSKY 1968, 136.; HOCQUET 1988, 39.; PIASECKI 1987, 55–57. Vannak, akik ennél többre becsülik a középkori éves sófogyasztást, és a 15 kg/fő mennyiséget sem tartják elképzelhetetlennek. Vö. VOLK 1984, 15, 27–33. Érdemes más történeti korszak példáit is felidézni. Franciaországban (17. század) egy paraszti gazdaság évi igénye alapján legalább 11 kg./fő értékkel lehetne számolni. HOCQUET 1985, 369–377. Az Alpok vidékére ugyanő 8 kg/fő fogyasztást számolt ki. HOCQUET 1991, 22–23. Az 1780-as évek Erdélye mintegy másfélmilliónyi lakosa a tartomány bányáinak a termeléséből legkevesebb 220-230 bécsi mázsányi (=12-13 ezer tonna) sót fogyasztott. Az itteni viszonyokat kiválóan ismerő szakember szerint ez a szám az állattartással magyarázható, s ha a sós vizeket, sós kutakat is figyelembe vesszük, tovább növelhető. Vagyis egy főre legkevesebb 8,5 kg. esik. Vö. FICHTEL 1780, 128, 214. Erdély 18. század végi lakosságára: ERDÉLY TÖRTÉNETE II. 978–979.

érdekében), hogy számadásaink alapján az erdélyi termelést tonnára számítsuk át. Pillanatnyi ismereteink alapján aligha fogunk sajnos pontos eredményre jutni. A megoldást nehezíti, hogy a kockák súlya bányahelyek szerint változott, és attól is függött, hogy hajón vagy szekéren kívánták-e a felhasználókhöz eljuttatni. Ennek megfelelően vágtak a középkorban hajósót és kocsisót.

A sókockák nagysága minden bizonnyal a középkorban sem lehetett állandó, s bányahelyek szerint különbözött egymástól. Az, hogy a középkor végén mekkora volt a kétféle só súlya, az 1552-ben készített Werner-Bornemissza jelentésből derül ki. Ám a biztosok sajnos a régi méretek közül csak a vízaknai illetve a tordai daraboknak a nagyságával ismertetnek meg bennünket. Tordán a hajósó 5,5 magyar fontot (=2,7 kg.), míg a kocsisó 17,5 fontot (=8,5938 kg.) nyomott. Vízaknán az előbbi súlya 10 fontnyi (=4,9108 kg), az utóbbié pedig 22 fontnyi (=10,8036 kg) volt.¹²²

1521-ben II. Lajos király szabályozta a sókockák nagyságát, s elrendelte, hogy többé ne vágjanak hajósót. 100-100 tömb árát az uralkodó 3 arany forintban rögzítette. Mivel ezen az áron számolták a bányahelyeken a kocsisót, feltételezhetően az elképzelt új királyi só-tömb közel hasonló súlyú lehetett. A király által megígért törvényes méretet bizonyára megállapították.¹²³ Nem szüntették be azonban sem a hajósó, sem a kocsisó termelését, amiképpen a kockák nagysága sem lett egyforma. A hajósót (nevezték máglyasónak is) – miként a Werner-Bornemissza jelentésből kiderül – nem árulták Erdélyben, hanem a király számára vágták, és a végvárakba vitték, hogy az ottani katonaságot fizessék. A só ára 100 darabonként

¹²² ENGEL 1798-1801 II. 30, 38. A magyar (budai) font 0,49107558 kg-t tett ki. HÓMAN 1916, 115, 122. (Eredményét elfogadta BOGDÁN 1991, 445, 447.). DERNschwam szerint régebben egészen apró só-t bányásztak, mégpedig százát 10 dénárért. Amikor nagyobb méretre (kocsisó) tértek át, lett 20 dénár a bér (DERNSchwam 1984, 279.). A neves szakember eme véleményét részben valóban alátámasztják középkorvégi források. Mátyás 1471. esztendei (többször megerősített) kiadványa szerint a tordai sóvágók 100 sókockáért 10 dénárt kaptak. 1515-ben az ásvány 84,5%-át 10, a többit 8 illetve 12 dénárért termelték ki, és ebből a szempontból nem tettek különbséget a hajósó és a kocsisó között. 1520-22-ben a bányászok alapbére Kolozson 8, másutt 10 dénár volt, függetlenül attól, épp milyen kockát vágtak. (HA. Handschriften Nr. 373.) Véleményünk szerint 1515-ben már a jól ismert tordai és vízaknai súlyok szerint vették az ásványt (DRASKÓCZY 2002, 195.). Kérdéses, mikor alakult ki a két sófajta közötti valóban jelentős súlykülönbség.

¹²³ IVÁNYI 1911, 107–113, 190–195. Az 1515. illetve 1520-22. évi elszámolások szerint 100 tömbönként a hajósó kamarai ára 1,1 forint, míg a szekérsóé 3 forint volt. (HA. Handschriften Nr. 373.). Máramarosban, ahol ekkor emelte az uralkodó a sóvágóknak 100 tömb után járó bérét 20 dénárra, az 1498-as szabályozás szerint a sókocka darabját már 3 dénáros áron számították a bányászoknak (OKLEVELEK 2000, 91.)

három forint lett. A véghelyeken 5 forintjával számolták.¹²⁴

Az idők során a tömbök formája ugyancsak változhatott. Egy, a 16. sz. közepekről származó híradás szerint négyzetes darabokat hoztak a felszínre. A Fuggerek idején alkalmazott forma, amit az 1530-as években is irányadónak tekintettek, ettől némileg eltért.¹²⁵ A kockák nagysága rendszeresen vita tárgyát képezte, ráadásul a bányászok korántsem tudtak pontosan dolgozni. Dernschwam (1528) azt állította, hogy midőn megvizsgálta az erdélyi viszonyokat, Tordán egy mázsából 4 és ½, 5 vagy éppen 6 darabot vágtak. A bányásznép a nagyobb darabok helyett egyébként a kisebbeket jobban kedvelte. Sajnos semmi közelebbit nem tudunk meg arról, hogy milyen mázsára gondolt a szakember.¹²⁶ Amikor az augsburgi cég vette át a bányákat, új méretre tértek át, amely kisebb lett a korábbinál, ám a hajósónál valamelyest nagyobb. Tehát az 1521. esztendei szabályozás szellemében az egységes méretet tartották fontosnak. Százát Dernschwam 12 dénárért akarta kitermelteni, és 3 forintért árulni, ami nyilvánvalóan a termék drágulását hozta magával.

A Fugger-számadás átnézése után az a benyomás alakul ki, mintha nagy-szabású reformra nem került volna sor. Továbbra is hajósót és kocsisót vágtak, a bányászok alapbére sem változott meg. A helyi ár 3 forint volt. Mégis, változás fedezhető fel. Ugyanis – úgy látszik – Széken a teljes mennyiséget, Désen és Kolozson a termelés majdnem egészét hajósó képezte, míg velük szemben Vízaknán és Tordán kocsisót vágtak. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a kocka méretét sikerült valamelyest (ha nem is mindenütt) megváltoztatni.¹²⁷

A Fuggerek távozása után új korszak kezdődött. Patavinus egy leveléből (1531. április 12.) arról értesülünk, hogy a királyi jövedelmek kezelője, Nádasy Tamás nemcsak azzal volt elégedetlen, hogy a sókamaraispán keveset szállított a

¹²⁴ Egyetemi Könyvtár (Budapest) Kézirattár LEO 35.sz.; DERNSCHWAM 1984, 264, 267, 270, 275.; ENGEL 1798-1801. II. 26, 38–39; IVÁNYI 1911, 108.

¹²⁵ „...das salcz wiert zu Dornberg, Desh, Salzburg und andern mer orthen wie zimblich quadratten stain gegraben...” – olvassuk Castaldo hadi titkárának a jelentésében. Bécs, Nationalbibliothek, Nr. 7234. Codex Vindobonensis Patavinus fol. 74r. (MOL Mikrofilmtár W 3496. tekercs). A titkár személyére és művére SZEKFŰ 1914, 17–26.; MOL R. 284. 6. csomó Pestyéni.

¹²⁶ DERNSCHWAM 1984, 275. Az általánosan elterjedt 120 fontos mázsá (=58,93 kg) szerint a kockák 26,7 – 24 – 20 fontosak lennének (azaz 13,13 – 11,7858 – 9,8215 kg). Ha 100 fontos mázsában (=49,11 kg) számolunk (Budán ezt a mázsát szintén ismerték), 22,2 – 20 16,7 fontnak (azaz 10,9019 – 9,8215 – 8,201 kg) megfelelő értékeket kapunk. Az utóbbi sor közelebb áll a Werner-Bornemissza jelentés 17,5 fontjához. BOGDÁN 1991, 445, 455–457.

¹²⁷ DERNSCHWAM 1984, 264, 276–279.; HA. Handschriften Nr. 369. A vonatkozó, igen alapos Fugger számadásokon marosvásárhelyi kutató, Simon Zsolt dolgozik. Lelőhelyük: HA. Handschriften Nr. 366, 367, 368, 369. E sorok írásakor Magyarországon csupán az Nr. 369. alatti kötet kutatható (MOL Mikrofilmtár).

királynak, hanem azt is kifogásolta, hogy kicsik a kockák. Az olasz szabadkozott, hogy kevés idő állt a rendelkezésére a termelés fokozásához. Tehát korábban sem volt minden rendben a sóbányák körül. Ami a kockákat illeti, szerinte megfelelő a nagyság és a forma, ám kívánatos lenne kicsivel nagyobb, csakhogy a munkásokat nem lehet nagyobbra szorítani, mint amilyen szokásban volt, mert inkább itt hagyják a munkát. A levélből arra következtethetünk, hogy a hagyományostól eltérő feltételek kialakításához a sóvágók ellenállását kellett leküzdeni.

A Pestyéni titkárának szóló 1532 tavaszi jelentés szerint a tordait leszámítva állítólag a tömbök kisebbek (mihez viszonyítva?), ám Fugger formára vágták őket. Ha arra gondolunk, hogy eme kisebb méretű kocka ugyanúgy 3 forintot ért, mint korábban, nem lehetetlen, hogy a kincstár burkolt áremelést hajtott végre, miképpen azt 1528-ban Dernschwam tette.

1532-re már a bányahelyeken kocsisót termeltek, és csupán elvétve olvasunk hajósóról, vagyis az 1521-ben elindított reformot legalább részben meg tudták valósítani. Mivel az előző kamaraispán, Andreas Patavinus idejéből (illetve korábbról) Désen és Széken maradt még hajósó, az a gyanúnk, hogy a reform Pestyéni és Sarlói működésére fejeződött be. Ám arra nem futotta erejükből, hogy egész Erdélyre egységes sóméretet vezessenek be. A bányászok között természetesen nem mentek feledésbe a régi szokások. Olyannyira nem, hogy 1552-ben a biztosokat részletesen tudták tájékoztatni.¹²⁸

1532/33-ban Désen legalább két különböző méretű sókocka állt a kamarások rendelkezésére. Andreas Patavinustól megmaradt 89100 darab hajósó. Székről átszekereztek a Fugger-féle termék négyötödét (amit ott hajósónak is mondtak), és ezzel együtt 293200 ún. hajósó továbbításáról kellett gondoskodni. Az a körülmény, hogy a Fugger-féle kockákat a hajósóval azonosították, arra mutat, hogy rokonítható egymáshoz a kétféle sófajta.

Megkíséreltük a dési sókockák nagyságának kiszámítását. Ehhez a hajók befogadóképességéből indultunk ki. Számításunk szerint a dési nagyobb darabok 4,44 – 5,33 kg-t (átlagosan 4,88 kg), míg a kisebbek 2,33 – 2,8 kg-t (átlag 2,6 kg) nyomtak. Másképpen 9,04 – 10,9 (kb. 10), illetve 4,75 – 5,7 (átlag 5 – 5,5) fontot tennének ki ezek a sókockák, ha feltevésünk helyes. A kisebb darabok a tordai hajósóval (2,7 kg=5,5 font) rokoníthatók, ám nem állíthatók párhuzamba a dél-erdélyi vízaknaival (4,9108 kg=10 font). Úgy gondoljuk, hogy a nagyobb darabok tekinthetők kocsisónak, míg az apró kockák a tulajdonképpeni hajósóval azonosíthatók.¹²⁹

¹²⁸ MOL MKA E 185. Missiles. Andreas Patavinus.; MOL R. 284. 6. csomó Pestyéni.; ENGEL 1798-1801, II. i. m. passim. Megjegyezzük, a bérek is csökkentek.

¹²⁹ A dési nagyobb vízi szállítóalkalmatosságon (elfogadva a Werner-Bornemissza jelentés adatait) magas vízállás idején 93,3 – 112 (átlagosan 102,65) tonna árut lehetett szállítani (lásd később). Az 1532/33-as számadások tanúsága szerint egy itteni hajóra 21000 na-

Mivel 1532-ben Tordát leszámítva, a Pestyéninek szóló beszámoló szerint mindenütt kisebb sótömböket vágtak, mint korábban, felvethető, hogy Désen (és Széken) előzőleg súlyosabb volt a kocsisó.¹³⁰

Úgy látszik, a méretek 1537-ben sem változtak.¹³¹ Ekkor már bányahelyek szerint csupán egyféle só termeltek. Az 1550 előtti évek valamelyikében Fráter György a tömböket alaposan megnövelte. Így lett Vízaknán 33 fontos (=16,2055 kg), Tordán 32 fontos (=15,7144 kg), és Kolozson 21 fontos (=10,3126 kg) a hiva-

gyobb vagy 40000 kisebb sókocka fért rá. Egy hajónyi sóért Désen 61 forint 33 dénár és Szatmárban ugyanennyi járt a hajósoknak. A nagyobb tömbök esetében egy tömény (10 ezer darab) szállítási díja tehát 29-29 forint lenne, míg a kisebb darabokból ugyanennyit 15,33 forintért továbbítottak egy-egy folyószakaszon. Óhatatlanul felmerül Mátyás 1471. évi rendelkezése (amely Ozorai Pipo 1406. évi szabályozásával rokonítható), amely szerint a dési hajósoknak egy töményért, amennyiben Szolnokig viszik, 46 forint és 200 kocka só járt. A járandóságot három részletben fizették ki, harmadát Désen, harmadát Szatmárban, a maradékot pedig Szolnokon, azaz egy-egy alkalommal 15,33 forintot (és természetesen kősót). DERNschwam szerint csupán 46 forint a díj, amit három részletben fizetnek (Dés lt. 51.sz. =DF. 253347.; DERNschwam 1984, 267.). Az 1515. esztendei és az 1520-22. évi elszámolások szerint 3 tömény hajósó továbbításának a díja Szatmárig 46-46 forint (HA. Handschriften, Nr. 373. fol. 5r, 12r.), amit Désen illetve Szatmárban fizettek ki, azaz töményenként 15,33-15,33 forint járt. Vagyis eme sófajta szállítási tarifája (hacsak a számokat nézzük) majdhogynem megfelelt annak a szabályozásnak, amelyet nagy királyunk 51-52 esztendeje hozott, s csak bizonyos esetekben tapasztalható emelkedés. Werner György és Bornemissza Pál 1552. évi tájékoztatója szerint ugyancsak 61-61 forintot adtak a celléreknek egy hajónyi rakományért Désen, Szatmárban s ha Szolnokig mentek, Szolnokon. Mindezek alapján kockáztatjuk meg azt a feltevést, hogy a kisebb darabok többé-kevésbé a hajdani hajósónak feleltek meg. Ugyanakkor 1532/33-ban másfajta díjazást is alkalmaztak, mégpedig nem kis mennyiségről (348700 tömb) volt szó. 3 tömény továbbításáért Désen 52, Szatmárban ugyancsak 52 forintot fizetett a kamara (azaz 17,33-17,33 forintot töményenként). Ez a díjazás még közelebb állt a mátyási rendelkezéshez, hisz a 15,33 forintra rátett 2 forint nem más, mint a 200 sókocka kamarai árának (=6 forint) az a hányada, ami Dése illetve Szatmárra esett. Megjegyezzük, akadtak dési bárkák mind 1532/33-ban, mind pedig 1537-ben, amelyekre 21000-nél több tömböt raktak rá. A dénár értékváltozását figyelembe véve, Mátyás király idején jobban fizették a celléreket, mint az 1530-as években.

¹³⁰ Furcsa, bár az azonos ár magyarázza, hogy miképpen lehetett 40 ezer tordai só ugyanennyi désire cserélni, holott az utóbbi helyen az általánosan alkalmazott méret kisebb volt.

¹³¹ Désen ekkor egy bárkát ugyanúgy terheltek meg, miként 1532/33-ban. Tordán 1000 kocsisót 18 forintért szállítottak hajón. A Werner-Bornemissza jelentés szerint a Fugger-időkben a cellérek 21 forintot kaptak ennek a sófajtának a Szegedig való szállításáért. A díjat János király idején csökkentették 18 forintra. A celléreknek még természetbeni juttatás is járt. (ENGEL 1798-1801, II. 26, 40.; HA. Handschriften Nr. 373. fol. 39v. Vö. Függelék I.)

talos méret. A barát egyúttal megemelte a kamarai árat is. Vízaknán, Tordán a korábbi három forint helyett 5 forintért adták a terméket, miközben Kolozson csupán 4 forintra emelkedett az eladási ár. Mint látható, a kincstartók mindegyike arra törekedett, hogy a tömbök nagyságát emelje.¹³²

Más eljárást követett György barát Dés esetében. Mint kiderült, itt nem változtatott a kocka súlyán. A Werner-Bornemissza jelentésből azt is megtudjuk, hogy az itteni 19 fontnyi (=9,3304 kg) darabok közepes nagyságúak (valóban a hajdani hajósó és a 16.század közepi kocka mérete közé helyezhetők), és akkorák, mint amelyeket hajdan Erdélyben általánosan vágtak („qui sunt mediocres, et ea quantitate, qua olim communiter apud fodinas sunt excisi Transylvaniae”). Nem csodálkozhatunk ezek után azon sem, hogy a három forintnyi korábbi ár itt változatlanul megmaradt. A dési kockákra vonatkozó információt megerősíti Haller Péter kincstartónak egy 1552 decemberében írott levele.¹³³

Amennyiben az 1530-as évekbeli dési súlyról írott véleményünk helytálló, joggal vetődik fel a kérdés, mikor lehetett „hajdan” a dési sómérethez többé-kevésbé hasonló tömb Erdélyszerte „communiter” Azelőtt bizonyosan általános volt, mielőtt Fráter György az 1552-ben érvényes nagyságúvá nem változtatta meg a tömbök nagyságát. Mivel azonban a Szamos parti bányászok által vágott kocka (19 font) közbülső helyet foglalt el a tordai (17,5 font) és a vízaknai (22 font) kocsisó között, s mivel Erdélyben 1515-ben, 1520/22-ben egyaránt 3 forintot tett ki ebből a nagyobb fajtából 100 darabnak a kamarai ára, miközben a hajósót a bányahelyeken eme két esztendő kivonatának a tanúsága szerint 1, 1 forintért árulták, joggal vethető fel az a gyanú, hogy a rendszer még a középkorban alakult ki.¹³⁴ Ha

¹³² A fejedelemség idején a sőtömbök mérete tovább nőtt. 1671-ben cca. 60 fontot tett ki, ám nehezen lehetett elérni, hogy a bányászok egyforma darabokat vágjanak. „Vágasson egyenlő quantitasu sókat” – szolt egy utasítás. Idézi: KULCSÁR 1991, 421. Az utasítást nemigen tarthatták be, ugyanis egy jelentés szerint bányahelyektől függően 50-90 font között ingadozott a súly a 17. század végén. Ekkor növelték a kockák nagyságát, de az új mérethől 70-160 font közötti darabokat mértek le az ellenőrök. MOL F 234. Scr. V. Lit. H. Nr. 357.

¹³³ DRASKÓCZY 2002, 194–196. Haller levelében arról is beszámolt, hogy tudomása szerint hajdan az erdélyitől a máramarosi sóméret sem különbözött. Az utóbbi tájon ugyancsak 3 forintot ért 100 kósó. OBORNI 2002, 154–155. Dés és Máramaros termékei versenyeztek egymással (tán épp ezért nem lett 19 fontnál nagyobb a dési méret.) Erdélyi terméket csempészték a Tisza másik partjára, miképpen gyakran az is előfordult, hogy a szállítók azon a címen, hogy máramarosit visznek, valójában erdélyi kósót szállítottak. Ilyesmire akkor lehetett könnyen hivatkozni, ha a kétféle kocka között nem volt nagyságrendnyi különbség (MOL MKA E. 136. Libri Instructionis A. 2216. k. 174v., 178v, A 2219.k. 48v-50r.)

¹³⁴ Az 1520-22 időszakban Désen Drágffy János egy alkalommal kapott egy teljes hajónyi kocsisót és még más bárkákról is ebből a fajtából, összesen 14600 darabot. A 19 fontos (=9,3304 kg) súlyt alkalmazva, a fenti mennyiség 136,22 tonna lenne, vagyis a dési hajó

valóban így történt, akkor a dési kocsisó hajdan körülbelül 19 fontot nyomott, s erről az értékről csökkenthették le kb. 10 fontra. Majd valamikor 1537 után állhattott vissza – vélekedésünk szerint – a régi állapot.¹³⁵

Az 1532-34 közötti számaink értelmezéséhez a már ismert súlyokat (Torda: 17,5, Vízakna: 22 font) illetve azt a mértéket, amit Désre kiszámoltunk (10 font) használjuk fel. A széki és a kolozsi kockák súlyának az alakulásáról semmit sem tudtunk (még) megállapítani, amiképpen arról sincs információnk, 1532-ben mennyivel lett könnyebb a vízaknai méret. Ám eme utóbbi helységeknek a termelése elmaradt a másik két kamara mellett (ahol a tömbök kétharmadát hozták a felszínre). Mivel Szék terményét Désre,¹³⁶ Kolozsét pedig rendszerint Tordára vitték és onnan szállították tovább, jobb híján feltételesen Székre a dési, Kolozsra a tordai méretet alkalmazhatjuk. Ugyanakkor a Székkel, Kolozsszal és Vízaknával kapcsolatos bizonytalanság miatt számítási eredményünk a valóságosnál valamivel magasabb lesz.¹³⁷

Az öt kincstári bányahelyen, ha csak a számadások tételeire támaszkodunk, számításunk szerint összesen 10986,46 tonna sót termeltek (4. táblázat). A kamara-ispánok hivatali ideje 1532/33-ban egy évig és három hétig tartott, 1534/35-ben pedig csak 51 hétig. Ezért a termelést átszámítottuk naptári évre. Ezen időszakban 10532, 14 tonna ásványt hoztak a bányák mélyéről a felszínre. A legtöbb „fehér aranyat” Tordán termelték, de rögtön utána Dés következett. Ez a két helység adta a termelés 61,97%-át (6828,40 tonnát). Óvatosan 10 ezer tonnányi termelésről beszélhetünk.¹³⁸ 1537-re a mutatók javultak. Ekkor Erdély két legjelentősebb bányahelyén 8373,19 tonnát bányásztak, és ennek alapján 13-14 ezer tonnányi terme-

teherbíró képességének az ismeretében egy fahajóra valóban nehezen fért volna rá. Vö. Függelék 1.

¹³⁵ DRASKÓCZY 2002, 196–198. A 3 forint átlagár, hisz a kockák különbözőek voltak. A tordai hajósó súlya az itteni kocsisónak 31,43%-a volt, míg Vízaknán a kisebbik tömb a nagyobbiknak 45,45%-át tette ki. Mivel 1515-ben, 1522-ben a hajósót a kocsisó árának 36,67%-áért árulták, az ár a kétféle kockanagyság átlagának felelt meg. Feltehető, a vevők nehezen fogadták el, hogy kisebb tömbökért ugyanazt az árat fizessék, mint a nagyobbért. A Fugger-számadások részletes elemzése új szempontokat hozhat!

¹³⁶ Széken a hajósó és a Fuggersó kifejezést egymás szinonimájaként alkalmazták. Désen pedig a széki hajósót az itteni könnyebbik tömbökkel vették egynek.

¹³⁷ ENGEL 1798-1801, II. 32. Ha feltesszük, hogy a méret Déshez hasonlóan másutt is a korábbiak nagyjából majdnem a fele lett, úgy az erdélyi termelés nagyságára mintegy 10%-kal alacsonyabb értéket számolhatunk ki. Ám korántsem bizonyos, hogy mindenütt egyszerűen megfelezték a korábbi kockákat. Ha mégis így történt, akkor Vízaknán majdhogynem a hajdani hajósónak megfelelő tömböket vágta kocsisó elnevezéssel.

¹³⁸ Mivel Vízaknát Szapolyai csupán 1531 tavaszán hódította meg, korántsem biztos, hogy 1532-ben ez a kamara azt az eredményt tudta felmutatni, mint amit a két esztendővel későbbi számadásokban látunk.

lést feltételezhetünk.¹³⁹

Fentebb már szóltunk arról, hogy milyen tételek maradhattak ki a számadásból. Láthattuk azt is, hogy néhol a földes kockákat (legalább részben) a megfelelőekkel együtt könyvelték. Hozzátehetjük, hogy ama kockáknak a számáról is bajos fogalmat alkotnunk, amelyeket még az említettekén kívül nem könyveltek, illetve elloptak.¹⁴⁰ Mindezek alapján bizonyos, hogy az általunk becsülnél több só (2-3 ezer tonna?) hoztak fel a bányák mélyéről.¹⁴¹

Erdély termelése nem csak a királyi kamarákra támaszkodott. Szék 1534-től földesúri kézre került, ám feltettük, valamilyen mértékű termelés folyt itt. A görgényi uradalomról illetve Beszterce birtokáról, Fejéregyházáról sem feledkezhetünk meg. Innen a Szamoson szállították ki a terméket. Görgény vidékéről rendszeresen csempészték ebből az ásványból a tartomány belsejébe. Náluk jóval nagyobb mennyiséget hozhattak felszínre a Székelyföldön. A székelyek saját savukat szabadon felhasználhatták. Joguk volt arra, hogy Erdély bizonyos tájaira szállítsanak belőle. II. Lajos ezt a lehetőséget 1521-ben megtiltotta. 1536-ban Maylád István vajda elismerte, hogy Udvarhelyről Segesvár- és Kőhalomszékek területére lehet só szállítani. A székely terményből részesült azonban Brassó vidéke is. Az 1521. évi tiltás ellenére a töröcsvári uradalom számadásaiban ugyanis rendszeresen fellelhetjük a székely föld kincsét. Ferdinánd biztosainak tájékoztatása alapján felvethető, hogy Fogaras vidékére is került székelyföldi só. Ezen kívül a székelyek rendszeresen csempészték ebből a termékből Erdély belsejébe.¹⁴² A Székelyföld sótermelését minimálisan mintegy 1000 tonnára becsülhetjük.¹⁴³ Nem lehetetlen tehát, hogy Erdélyben 1532/33-ban 12-13 ezer, 1537-ben 15-17 ezer tonna „fehér aranyat” bányásztak.

1552/53-ban, Haller Péter kincstartósága idején az erdélyi kamarák egy

¹³⁹ Számításunk alapját az a körülmény képezte, hogy Szék nélkül Dés és Torda együttes aránya mintegy 70%-ot képezett. Korábbi tanulmányunkban nagyobbban véltük eme kor sótermelését (DRASKÓCZY 2002, 198.). Désen nyomon követhető, miként alakult a kamarai évek során a kitermelés az 1532-1552 közötti időszakban. 1532/33: 659852 kocka (=3240 tonna), 1537: 764512 kocka (=3754,37 tonna), 1550: 425800 kocka (=3972,89 tonna), 1551/52: 311854 kocka (=2909,72 tonna). Láthatóan a bányászat folyamatosan javult, s csupán az 1551-52-es esztendő válsága hozott hanyatlást.

¹⁴⁰ Sólópásra vö. DERN SCHWAM 1984, 273–275.; JAKÓ 1990, II. 3254, 3897.sz.

¹⁴¹ A felső és a wessmás aránya (16-18%) alapján nem elképzelhetetlen eredményünk.

¹⁴² ENGEL 1798-1801, II. 35.; III. 105., IVÁNYI 1911, 191–193.; RECHNUNGEN 1886–1889, I. 132, 141, 159, 468, 538, 583, 626, 678, II. 470-471, III. 467 stb.; SÓFALVI 2001, 151–160.

¹⁴³ A Székelyföld, Kőhalomszék és Segesvárszék lakosságához a rendszeres szállítások miatt hozzászámítjuk Brassó vidéke népességét (együttesen 120-130 ezer fő). Figyelembe vehető még az állattartás igénye is. A népességre: KUBINYI 1996, 159.; DRASKÓCZY 1999, 25.

esztendei termelése véleményünk szerint minimálisan mintegy nyolc és félezer tonnát tett ki. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ő jobb pénzügyi eredményt tudott felmutatni, mint 15-20 esztendővel korábban elődei.¹⁴⁴

Az 1530-as évek első feléből származó számadásaink szerint a korábbi maradvánnyal (mintegy 1000 tonnára becsülhető) egyetemben 12000 tonnányi só állt a kamaraispánok rendelkezésére. Utódaikra rossz gazdálkodásuk következtében maradt becslésünk szerint 5707 tonna, vagyis 6293, kerekítve 7000 tonnányi kősót használtak fel.¹⁴⁵ A Székelyföld termelésére és a számadásokból kimaradt tételekre gondolva, mintegy 10000 tonna kősó kerülhetett a fogyasztóhoz. Az erdélyi igényekre gondolva, s arra, hogy Erdélyben nehéz volt a kincstári kockákat értékesíteni, eme mennyiség nagyobbik hányada a Királyhágón túlra került. Az 1537-es esztendőben a két fő kamarahelyen a korábbi évek maradványaival együtt mintegy 13082,95 tonna só állt a kamarások rendelkezésére, és számításaink szerint mintegy 2695,2 tonna maradt a következő évre. Ha arra gondolunk, hogy Tordán és Désen kívül is folyt bányászat a tartományban, jóval több mint 10 ezer tonna só (12-15 ezer?) került be – különböző módokon – a forgalomba, nagyobbik hányada a kincstár hajóival vagy magánemberek, az egyház szállító eszközeivel eljutott Magyarországra.

Igencsak kérdéses, hogy ez a mennyiség sok-e vagy kevés. Ha a feltételezhető országos igényre gondolunk, azt a választ adhatjuk, hogy az erdélyi és a máramarosi termelés kevésnek bizonyult. A két király között dúló belháború miatt a 30-as évek első felében a két bányavidék termékeiből elsősorban Szapolyai János országgrészébe juthatott.¹⁴⁶ Nádasdy Tamás átállása után változhatott meg a helyzet. Megjegyezzük, a korszak hazai szükségletét részben az import (Ausztria, Lengyelország) fedezte.¹⁴⁷ Ugyanakkor számolnunk kell azzal is, hogy az erdélyi bányák savának egy bizonyos hányada a Balkánra került.¹⁴⁸

¹⁴⁴ DRASKÓCZY 1999, 197.; Vö. OBORNI 2002, 111 skk.

¹⁴⁵ Számításunk szerint a maradvány tonnában (zárójelben közöljük azt a mennyiséget, ami elődeiktől maradt meg). Torda: 1497,246 (1,031); Kolozs: 800,1 (-); Szék 939,566 + 124,02 (Fuggersó)= 1063,586 (654,15); Dés: 2262,124 (231,660+?195,2=426,86 ?).

¹⁴⁶ Ma még nem ismerjük eléggé a máramarosi kamara viszonyait, ám a számadások azt sejtetik, a kitermelés az erdélyivel vetekedett. Mint írtuk, 1530-31-es pénzügyi évben 1103216 kockával gazdálkodtak, amiből 237380 az előző időszakból maradt meg, vagyis a termelés 865836 tömböt tett ki. A következő kamaraispán 207906 kősót vett át, tehát mintegy 900 ezer darab bekerült a forgalomba. MOL MKA E. 210. 65. csomó. Sal. 7. tétel. 2. sz. fol. 10r. Az 1530-as évek első fele termelési adatai ismeretében elmondhatjuk, biztos piacot talált Szapolyai országgrészében is az itteni termék.

¹⁴⁷ A kor sóhiánya panaszkodott. DRASKÓCZY 1999, 187–188. A váradi béke előírása szerint Máramaros savát Ferdinánd királyságában használhatták. GOOSS 1911, 79.

¹⁴⁸ DERNSCHWAM 1984, (Tardy Lajos fordítása) 145, 197, 484. Az alföldi sókereskedelmet a század második felében a török hódítás sem tudta megakasztani. Mi sem mutatja ezt

FÜGGELÉK

I. Sószállító alkalmatosságok a 16. század közepén

A következőkben a Werner-Bornemissza jelentés alapján határozzuk meg az egyes szállítóeszközök nagyságát. A kósó szállítására különböző nagyságú és fogatolású eszközöket használhattak.¹⁴⁹ A biztosok szerint az erdélyi sót szállító szekérre a 32-33 fontos tordai illetve vízaknai tömbökből átlagosan 100 darabot tudtak elhelyezni, vagyis erre a szállítóeszköze 15,7-16,2 métermázsa terhet lehetett rakni. Utóbb az uralkodónak készített előterjesztésükben avval érveltek a 20 fontos (9,8215 kg) tömbök bevezetése mellett, hogy belőlük akár 150 is ráfér egy szekérre (14,7 métermázsa). Vagyis azok, akik ennek a terméknek a fuvarozásával foglalkozkodtak, olyan szállítóeszközzel rendelkeztek, amelyik legalább 15-16 métermázst bírt ki.

Ez az alkalmatosság a közönséges paraszti szekérnél valamivel nagyobb, vasalt alkotmány lehetett.¹⁵⁰ Ám országosan akadtak olyan járművek, amelyek ennél több terhet is kibírtak.¹⁵¹

Az 1552. évi felmérés szerint más hajókat építettek Tordán és másokat Désen. Tordán háromféle bárkát készítettek. A legnagyobb itteni vízi szállítóalkalmatosság 30 láb (=kb. 9,4 m) hosszú és 15 láb (=kb. 4,7 m) széles volt, s mintegy 22 ezer hajósó (=59,4 tonna), illetve 7-8 ezer, maximum 9 ezer (=60,2/68,8 – 77,3 tonna) kocsisó fért rá (Dernschwam szerint a kisebb kockákból 2 tömény). Vagyis magas vízállás idején, amikor elindították a hajókat, átlagosan kb. 60 tonna

jobban, hogy a magyarországi oszmán területre rendszeresen eljutott az erdélyi termék. Vö. pl. SZAKÁLY 1973, 81.; KÁLDY NAGY 1982, 21, 164, 211.; KÁLDY NAGY 2000, 18, 148–149., 159.; FODOR 1997, 321, 327.

¹⁴⁹ Désen 1528-29-ben egy-egy szekérre 100-600 kósót (javarésze ún. hajósó lehetett) helyeztek. HA. Handschriften. Nr. 367. 111v-114v. A 18. sz. utolsó harmadában a tartományt jól ismerő Fichtel szerint a kocsikra 10-30 akkori sőtömböt (80-90 font, azaz 450/500 – 1350/1500 kg) rakodtak. FICHTEL 1780, 127. Ebben az időben 6-10 ökröt fogtak a sót szállító szekér elé. MOL F 234. Scr. XII 1/2. Fasc. 31. B. Nr. 747.

¹⁵⁰ ENGEL 1798-1801, II. 38. A parasztszekér átlag 13-14 mázsát bírt el. Vö. SZÜCS 1984, 19–22.; BALOGH I. 1966, 75. szerint az alföldi város közepes nagyságú vasalt járműtípusa 15-18 métermázsanyi terhet tudott elszállítani.

¹⁵¹ Oláh Miklós szerint Máramarosban a sószállító alkalmatosságok elé 16 ökröt fogtak be. (OLÁH 1933, 33.) A 16. sz. közepi máramarosi számadások arról tanúskodnak, hogy a szekeresek járműveiken 200-260 tömböt vittek a külső kamarákba (MOL MKA E 206. 31. csomó 2.sz.). Feltételezve, hogy egy itteni kocka 10-11 kg-t nyomott (KUBINYI 1991, 270.), a teher meghaladhatta a 2,5 tonnát is. Vö. MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON III. 517, IV 463.; TAKÁTS 1961, 223. A szekerek vasalási tarifája az öt máramarosi városban (1569): P. Innocentii Simonchicz: Noctium Marmaticarum Vigiliae. Tom. II. 1803.e. OSZK Kézirattár. Quart. Lat. 273. 97r.

áruval lehetett őket megterhelni. 1537-ben egy tordai vízi alkalmatosságra 6043 (=51,9 tonna) tömböt halmoztak fel. A só mennyiségéhez képest a vízi szállítóalkalmatosság kicsinek tűnik.¹⁵² Ahhoz, hogy veszély nélkül lehessen velük hajózni, 1532-ben a tordai cellérek úgy vélték, legalább 66 cubitus (=kb.40 m) szélességű szabad hajóút szükséges.¹⁵³

Számadásaink és a Werner-Bornemissza jelentés egyaránt arra mutatnak, hogy a 16. sz. közepén meglepően nagy befogadóképességű hajók közlekedtek a Szamoson. A dési bárka, miként azt 1552-ben előadták a biztosoknak azok az emberek, akik már János király idején a kamarákat igazgatták, hegyes orrú volt, s legalább kétszer olyan szélesre, négyszer olyan hosszúra készítették, mint tordai társát. A hossza 61 erdélyi rőföt (=kb. 36,6-38 m), míg a szélessége 18/19 erdélyi rőföt (=kb. 10,8/11,4-11,3/11,9 m) tett ki. Mintegy 10-12 ezer itteni sőtömböt raktak rá, vagyis a biztosok jelentését követve 93,3 – 112 t árut (átlagosan 102,65 tonnát) lehetett rajtuk szállítani. A hajó terjedelmére gondolva, az eredmény nem is tűnik meglepőnek.¹⁵⁴ Feltehetően lapos fenekű, fenyőfából készült dereglyéről

1515-ben, 1520/22-ben, 1528-ban a tordai hajósóból egy töményt 42 forintért vittek Szegedre. Erről a tarifáról tájékoztattak Ferdinánd biztosai is. DERN SCHWAM 1984, 271–272.; ENGEL 1798-1801, II. 26, 39–40.; HA. Handschriften Nr. 373. fol. 5r, 12r, 36v. A 18. században a hajók a Maroson Marosújtórtól Marosportoig 450-500, onnantól Zámig 500-600, majd Aradig 1000, végül innentől Szegedig 1500 korabeli mázsa terhet tudtak átlagos körülmények között magukkal vinni (EPERJESSY 1933, 145–147.). A 18.sz.-ban és a 19. sz. első felében nagyobb és más formájú hajók jártak a Maroson (18-22 m hosszúak és 5,6 m szélesek, 1,2-1,3 m mélyek), mint a középkorban, s évente háromszor is megjárhatták a Marosváradja és Szeged közötti utat. Jó vízkor akár 1000 mázsányi (56 tonna) terhet is elvittek. KÖVÁRY 1853, 148. A 19. sz. közepén árvízkor a Maros vízszintje a Décsétől feljebb, a folyó bal partján fekvő Marosújtórtól és Gyulafehérvár között 10-12 lábat (3,16-3,8 m) ért el, míg Gyulafehérvártól lejjebb már 12-15 lábnyi magasságig jutott el (3,8-4,74 m). Gyulafehérvárnál egyébként a közepes vízálláskor 1,2-1,9 m mély volt a folyó. A folyó szélessége a marosújtórtól 94 méterrel (50 öl) az erdélyi határig 133 méterre (70 öl) növekedett. BIELZ 1857, 42. A lábat 31,6 cm-rel, az ölet pedig 1,896 m-rel számoltuk. Vö. BOGDÁN 1991, 148, 177.

¹⁵³ HA. Handschriften Nr. 373. 59v. A cubitusra vö. BOGDÁN 1978, 105–106. A vízi szállítóalkalmatosság értékére vet fényt, hogy 1537-ben három hajó elkészítése, vásárlása és elindítása a tordai kamarának 105,60 forintjába került.

¹⁵⁴ ENGEL 1798-1801, II. 31, 40 (HA. Handschriften Nr. 374. 1. könyv fol. 16r.). A tudósítást megerősítik az 1550-51-es dési számadások. 1550-ben például 11 bárkára 131500 tömböt (11955/hajó) raktak. (HA. Handschriften Nr. 373. fol. 48r, 53r.). 60-62 cm-es erdélyi rőffel számoltunk. BOGDÁN 1990, 195–196. szerint 1540-től 62,54 cm lett a hossza. Ezzel szemben a Quellen 412. cca 60 cm hosszúnak tartotta. 1537-ben 17 dési bárkára 403830 kősót raktak fel (darabja véleményünk szerint 10 fontot nyomott), azaz egyre mintegy 23754 került (=kb.116 tonna). Ez a híradás azzal magyarázható, hogy a tömböket nem mindig sikerült egyformára vágni. Ezzel szemben 1530 júniusában három dési

lehetett szó,¹⁵⁵ amit terjedelme miatt valóban legfeljebb magas vízállás idején tudtak elindítani. A született erdélyi kortárs, Reicherstorffer szerint ugyan hajózható a Szamos, ám kanyargós és keskeny. Nagy gondot kellett tehát fordítani arra, hogy a hajók útját ne akadályozzák az elsodort fatörzsek, hulladék, malomgátak, vagy a vizet elvezető fokok, csatornák.¹⁵⁶

A Kis- és a Nagy-Szamos Dés felett egyesült, s bővizű folyóvá vált (a 19. sz. közepén a városnál 113-114 m szélességgel rendelkezett), ám kis vízálláskor medre többnyire sekély vagy legalábbis változatos mélységű volt. A száraz időszak 0,6 méteres medermélysége a 19. sz. közepén árvízkor Erdélyben a három métert is meghaladhatta. A szatmári részen az 1780-as évekből származó leírás szerint hol keskenyebb (pl. Nagysikárló 63-75 m), hol ugyanakkora mint Désnél (pl. Szatmár). Alacsony vízálláskor a mélysége a torkolati szakaszt leszámítva 0,6 – 1 méter között váltakozott. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az Alföldön sok helyütt magas parttal rendelkezett. Szatmárnál pl. a part 3-4 öl magas (5,6-7,5 m), amit még ugyanekkorra töltéssel tovább magasítottak. Mégis, nagy árvízkor szinte mindent elöntött. A 18. században gondot okozott, hogy a folyón gyakran nem lehetett közlekedni.¹⁵⁷

A Werner-Bornemissza jelentés alapján tehát dereglyéket, uszályszerű al-

bárkán 87450 kósót (feltehetően hajósót / 5-5,5 font) küldtek Szegedre (MOL MKA E 185. Missiles. Szentiványi Ferenc. 1530. jún. 12.). Ez esetben egy hajó 29150 darabot (azaz kb. 75-76 tonnát) fogadott be.

¹⁵⁵ MAGYAR NÉPRAJZ 2001, 990-992.; Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a 17-18. sz.-ban a Szamoson egy-egy szállítóalkalmatosság kisebb terhet vitt magával. Egy, az erdélyi bányákról készült 1695. évi elaborátum szerint az április-májusi időszakban Désen 100 hajóra 134 ezer darab akkori kockát raktak, ami 100 ezer mázsának felelt meg. Eszerint 56 tonna lehetne egy-egy hajó terhe. Ám ebben az időben ezen a vidéken (Dés, Szék) a tömbök nagysága 70-160 erdélyi font között ingadozott, így nem lehetetlen, hogy 60 tonnát is kibírtak ezek a gályák. MOL F 234. Scr. V. Lit. H. Nr. 357. A súlyokra: BOGDÁN 1991, 445, 456. A 18. században a Szamoson tutajon csak 700 mázsát (39 tonna) tudtak szállítani. Vö. TAKÁTS 1898, 553, 576.

¹⁵⁶ REICHERSTORFFER 1994, 50.; TAKÁTS 1898, 550-553. II. Lajos rendeletet adott ki 1516-ban a Szamos és a Maros tisztításáról (Dés lt. 102. = DF. 253396.). A folyók tisztántartásáért a kamarák fizettek. 1530-31-ben Máramarosban egy-egy tiszai bárkát 2700-3950 sőtömbbel terheltek meg (E. 210. Miscellanea. 65.csomó, Sal. 7 tétel. Nr. 2.).

¹⁵⁷ BIELZ 1857, 43.; PÓK 1998, 67, 113 stb. A 18. században töltésepítéssel és mederszabályozással kísérleteztek, hogy védekezzenek az árvizek ellen, illetve hogy a folyót hajózhatóvá tegyék. Vö. TAKÁTS 1898, passim illetve BOROVSZKY é. n. 279-280, 293. Árvízkor az ecsedi láp a Szamosból is kapott utánpótlást (TAKÁTS 1899b, 1-34. Hogy mennyi vizet szállít a folyó árvízkor vö. VITUKI Adattár (Csenger,) illetve Anuarul Hidrologic kötetei ugyanott. Fenti adataink arra utalnak, hogy nem lehetetlen, magas vízálláskor ezt a hatalmas terhet elbírta a folyó. Ugyanakkor felvethető az a gondolat, hogy már a középkorban magasították a partját.

alkotmányokat képzelhetünk magunk elé, amelyeket az árhullám levonulta után természetesen igen nehéz lehetett visszajuttatni Erdélybe.¹⁵⁸

Mindannak, amit a szamosi hajókról elmondtunk, ellentmond Possevinonak 1584-ből származó híradása, amely szerint a folyón az év bizonyos időszakaiban kis hajókon továbbították a sót Magyarországra. A bárkák azonban csak akkor tudtak visszahajózni kiinduló állomásukra, ha a víz megnőtt. Hitelt adva a szerzőnek, fel kell tennünk, hogy 1550 után megváltozott a szamosi vízi szállítóalkalmatosságok mérete. A jezsuita atya arról is beszámolt, hogy a Maroson hajókaravánok szállították ezt a terméket Magyarország felé. A szerzőnek arról szintén volt tudomása, hogy az Olton tutajokkal vitték ki a sót az országból.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Ausztriában ugyancsak nagy szerep jutott a különböző típusú, lapos fenekű, kisebb merülésű vízi járműveknek abban, hogy a só eljutott a fogyasztókhoz. Különösen jól beváltak az Alpok hegyi folyóin a különböző nagyságú Zille-k. Ez a típus akár 30 m hosszát is elérhetett, viszonylag keskeny (2-4,5 m), hegyes orrú alkotmány volt. A 30 m hosszú, 4, 5 m széles és 1,24 m mély Trauner-nek nevezett hajó a dunai szakaszon akár 70 tonnát is elvitt, míg a Traun folyócskán csupán eme mennyiségnek a felét. Vö. NEWEKOWSKY 1952, 185–215. A Zille-vel kapcsolható össze egyébként a csille és a sóhajósokat jelentő cellér szavunk. MOLLAY 1982, 219–220.; KISS 1987, passim. Középkorvégi sószállító hajóink tehát kevéssé hasonlíthattak a Zille-re.

¹⁵⁹ POSSEVINO 1913, 10. Figyelemre méltó, hogy tutaj szavunkat 1568-73 között egy 1551-ben Tordán született kolozsvári diák jegyezte fel (VISKI 1906, 223.). A Calepinus szótár szerint latin megfelelője (ratis) „barona bol rot haio, tsillye haio” (CALEPINUS 267.). Vö. PALKÓ 1993, 89. skk.

II. Táblázatok

I. A kamarások rendelkezésére álló só mennyisége (kockában)-1532/33

Név	korábbi maradt	bánya- szott mennyi- ség	főlsó	vessmás	teljes kibá- nyászott mennyiség	Összes só
Torda	120 0,03%	351850	28148	35185	415183 99,97%	415303 20,84%
Dés	89100 (+40000?) 16,36%	569425	22777	67650	659852 83,64%	748952 +40000=788952 39,6%
Együtt	89220 (+ 40000?) 11,56%	921275	50925	102835	1075035 89,27%	1164255 +40000=1204255 60,44%
Kolozs		110800	14296	4547	129643 100%	129643 6,51%
Szék	251775 52,71%	194850	11691	19306	225847 47,29%	477622 23,97%
Összes	340995 (+40000?) 21%	1226925	76912	126688	1430525 79%	1811520 90,92%
Vízak- na 1534/3 5	50 0,03%	164200	16420	320	180943 99,97%	180993 9,08%
Együtt	341045 (+40000?) 19,12%	1391125	93332	127008	1611465 80,88%	1992513

2. Torda és Dés termelése 1537-ben

Név	Korábbiól maradt só	Bányászott só	Fölsó	Véssmás	Teljes bá- nyászott mennyiség	Összes só	Maradék
Torda	553760	458550	35884	43025	537459 49,25%	1091219	342804 31,42%
Dés	7506	670625	26825	67062	764512 99,03%	772018	36673 4,75%
Együtt	561266	1129175	62909	110087	1412058 71,56%	1973324	379477 19,23%

Magyarázat az 1-2.sz. táblázatokhoz:

1. A kockák különböző nagyságúak voltak, Továbbá Széken Fugger-féle sókockák képezték a korábbiól megmaradt mennyiséget.

2. A maradvány között találjuk a földes (s így elvben fel nem használandó) kockákat Tordán (8098) és Kolozson (14563), míg Széken, Désen és Vízaknán ezt a sófajtát nem tüntették fel. Désen a maradvány számlálásakor az összetört kockákat (11352) vették számításba. Ugyanakkor a rakodás során tönkrement darabokat (155728) a sófelhasználás tételei között jelölték. Feltehetően másutt sem voltak pontosabbak, mint Désen, ám a számlálásakor tönkrement kockákat nem regisztráltak külön. Tordán a földes nélkül 174234, Kolozson 93100, Széken 240234 (ebből 47100 a Fugger-korszakból maradt), Désen az összetört nélkül 463550 kocka maradt. Vízaknán a maradványt 7775 tömb képezte.

3. A dési sorban a megmaradt kockákat tartalmazó rovat értelmezéséhez tudni kell, hogy Székről Dése átszállítottak 204100 darab Fugger-féle sót, valamint a kamarás még elszámolt 40000 kockát, amit a király pénzért Pestyéninek adott, ám végül visszavett és a tordai sóhivatal terméséből adta oda a főurnak (mi egyéb támpont híján a korábbiól megmaradt só tömbök közé soroltuk). Így a kamarás 993052 kockával gazdálkodhatott, s ebből a mennyiségből maradt a következő kamarásra 474902 kocka (47,82%), amelyben Székről átszállított, ám megmaradt tömbök is lehetnek.

4. Midőn a regisztrumok arról adnak számot, mire fordította a kamarás a sót, illetve mennyit hagyott utódjára, az összeadások nem mindig pontosak. Így Tordán 418427, Kolozson 128643, Désen 1013051 tömbről olvashatunk. Széken és Vízaknán nem tapasztaltunk különbséget. Így végeredményben csekély mértékben 2014636-ra növekszik a sómennyiség. Az eltérő eredményeket a másoló rovására írhatjuk.

5. 1537-ben Tordán nyilvántartották a Décsén illetve Alvincen tárolt mennyiséget. Ugyanitt Tordán az előző időszakról elkönyvelt maradvány között találunk 81525 Kolozsról átszállított kockát. Így a korábbról megmaradtak között 472235 (76,25%) lesz a tordai eredetű kocka. Az 1537. évi maradvány között számolták el egyrészt a nem megfelelő méretű darabokat (8890), a földes sót (29441) illetve a hajók rakodásakor összetört kockákat (50139). Nélkülük (88470) 254334 (23,31%) ép kocka maradt Tordán a következő kamarásra.

3. Az 1532/33 - 1537. kamarai évek termelése (tonnában)¹⁶⁰

Név	1532-35	1537	Naptári év 1532-35	Naptári év 1537
Torda	3568 -32,48%	4618,82 - 55,16%	3373,38	4618,82
Dés	3240,40-29,49%	3754,37 - 44,84%	3063,65	3754,37
Együtt	6808,40-61,97%	8373,19	6437,03	8373,19
Kolozs	1114,13 - 10,14%	?	1053,36	?
Szék	1109,09 - 11%	?	1048,58	?
Vízakna	1954,84 - 17,8%	?	1993,17	?
Összesen	10986,46	?	10532,14	?

¹⁶⁰ A széki és a dési számokat úgy is kiszámoltuk, hogy a kocsisó nagyságát 19 fontosnak (9,3304 kg.) tekintettük. Így 1532/33-ban Désen a termelés 6156,68 tonna, míg Széken 2107,24 tonna lenne. Ezen a módon a 4 erdélyi kamara termelése 12946,05 tonna, Vízaknával együtt pedig 14907,29 tonna lenne. 1537-ben hasonló elv alapján a következőképpen módosulnak dési adataink: termelés 7133,2 t. Torda és Dés sótermelése 11752,02 tonnát tenne ki.

4. A só hasznosítása (1532-35)¹⁶¹

Név	Eladás	Király	Egyház	Kamara	Magyarország felé vittek	Tönkrement	Maradt	Összes
Torda	124498	101597	?	?	?	?	192332	418427
Dés	108370	60000	14566	23089	176397?	155728	474902?	1013051
Együtt	232868	161597	14566	23089	176397?	155728	667234?	1431478
Kolozs	20980	?	?	?	?	?	107663	128643
Szék	31288	?	1000	1000	?	?	240234	273522
Vízakna	53315	106887	1000	12016	?	?	7775	180993
Összesen	338451	268484	16566	36105	176397?	155728	1022906	2014636

5. A só hasznosítása 1532-1535 (százalékban)¹⁶²

Név	Eladás	Király	Egyház	Kamara	Magyarország felé vittek	Tönkrement	Maradt	Összes
Torda	29,75	24,28	?	?	?	?	45,97	20,77
Dés	10,7	6	1,44	2,28	17,41	15,37	46,88	50,2
Együtt	16,27	11,29	1,02	1,61	12,32	10,88	46,61	71,05
Kolozs	16,41	?	?	?	?	?	83,59	6,4
Szék	11,44	?	0,37	0,37	?	?	87,83	13,58
Vízakna	29,46	59,06	0,56	6,64	?	?	4,3	8,98
Összes	16,8	13,33	0,82	1,8	8,76	7,73	50,77	100

A táblázat az „Exitus salium” rovat bejegyzésein alapul. Tordán 3000 tömbbel többet könyveltek, mint amennyi az „Introitus salium” rovat szerint rendelkezésre állt. A Székről Désre szállított 204100 kockát Széken is, Désen is könyvelték. Mivel az utóbbi helyen használták fel, az előző kamaránál nem vettük számításba. A dési kamara „Exitus salium” rovata elszállított terméként csupán azt tüntette fel, ami Dobó Ferencre maradt, így ez az adat szerepel táblázatunkban, holott bizonyos, hogy ennél a mennyiségnél többet hajóztak be.

¹⁶² Amennyiben Széken vesszük figyelembe a Désre vitt mennyiséget (42,73%), az adatsor a következőképpen fog alakulni: eladás: 6,6%, egyház: 0,21%, kamara: 0,21%, maradt: 50,3%.

6. A só hasznosítása 1537-ben

Név	Eladás	Király	Egyház	Kamara	Magyarország felé vitt	Tönkrement	Maradt	Összes
Torda	76207	11199	11890	160885	435928	92439	292665	1081213
Dés	111800	104293	16481	37395	403830	61545	36673	772017
Együtt	188007	115492	28371	198280	839758	153984	329338	1853230

7. A só hasznosítása 1537-ben (százalékban kifejezve)¹⁶³

Név	Eladás	Király	Egyház	Kamara	Magyarország felé vitt	Tönkrement	Maradt	Összesen
Torda	7,05	1,04	1,1	14,89	40,32	8,55	27,07	58,34
Dés	14,48	13,51	2,13	4,84	52,31	7,97	4,75	41,66
Együtt	10,14	6,23	1,53	10,7	45,31	8,31	17,77	100

8. A bevétel alakulása 1532-1535

Név	Hátrálék	Sóeladás	Lécpénz	Más forrás	Egyéb	Összes
Torda	?	3723,98	?	1258,80	?	4982,78
Dés	?	3087,36	?	2109,20	?	5196,56
Együtt	?	6811,34	?	3368	?	10179,34
Kolozs	?	629,40	?	192,70	?	822,10
Szék	?	938,64	?	390,60	?	1329,24
Vízakna	300	1599,45	?	?	?	1899,45
Összes	300	9978,83	?	3951,30	?	14230,13

9. A bevétel alakulása százalékban 1532-1535

Név	Hátrálék	Sóeladás	Lécpénz	Más forrás	Egyéb	Összes
Torda	?	74,74	?	25,26	?	35,02
Dés	?	59,41	?	40,59	?	36,52
Együtt	?	66,91	?	33,09	?	71,53
Kolozs	?	76,56	?	23,44	?	5,78
Szék	?	70,61	?	29,39	?	9,34
Vízakna	15,79	84,21	?	?	?	13,35
Összes	2,11	70,12	?	27,77	?	100

¹⁶³ Désen az „Exitus salium” rovat összesítésekor 1091214-t számoltak ki a helyes 1081213 helyett.

10. A bevétel alakulása 1537-ben

Név	Hátrálék	Sóeladás	Lécpénz	Más forrás	Egyéb	Összes
Torda	2231,91	7432,90	30,47	4946,35	19,84	14661,47
Dés	637,70	3396,46	169,80	1457,60	?	5661,56
Összes	2869,61	10829,36	200,27	6403,95	19,84	20323,03

11. A bevétel alakulása százalékban (1537)

Név	Hátrálék	Sóeladás	Lécpénz	Más forrás	Egyéb	Összes
Torda	15,22	50,70	0,21	33,74	0,14	72,14
Dés	11,25	60	3	25,75	0	27,86
Összes	14,12	53,29	0,99	31,51	0,1	100

12. A kiadások 1532-1535 között

Név	Személyi	Dologi	Egyházi	Egyéb	Összes
Torda	2851,63	540,48	410,02	817,26	4629,39
	61,6%	11,67%	8,86%	17,65%	33,71%
Dés	4385,45	770,82	0	40,17	5196,44
	84,39%	14,83%		0,79%	37,84%
Együtt	7237,08	1311,3	410,02	857,43	9825,83
	73,65%	13,35%	4,17%	8,73%	71,55%
Kolozs	657,09	144,01	0	0	801,10
	82%	18%			5,83%
Szék	980,12	306,12	0	27	1313,24
	74,63%	23,31%		2,06%	9,56%
Vízakna	1169,23	205,13	0	419,07	1793,43
	65,2%	11,44%		23,37%	13,06%
Össze- sen	10043,52	1988,55	410,02	1313,5	13733,59
	73,13%	14,32%	2,99%	9,56%	

13. A tordai és a dési kamara kiadásai 1537-ben

Név	Személyi	Dologi	Egyházi	Egyéb	Összes	Arány
Torda	9891,18	1131,70	7,61	972,49	12002,98	80,03
	82,41%	9,43%	0,06%	8,1%		
Dés	2020,70	967,30	6,26	0	2994,26	19,97
	67,49%	32,35%	0,21%			
Összes	11911,88	2099	13,87	972,49	14997,24	100
Arány	79,43	14%	0,09	6,48		100

14. A bányászok alapbére 1527-1552 (100 tömb vágásáért) dénárban¹⁶⁴

Név	1527/28	1528/29	1532/33	1537	1552
Torda	hajósó: 10 kocsisó: 20	hajósó: 10 kocsisó: 20	kocsisó: 10	kocsisó: 7(!)	kocsisó: 20
Kolozs	hajósó: 10 kocsisó: 16	hajósó: 8 kocsisó: 16	kocsisó: 12	?	kocsisó: 16
Szék	hajósó: 10 kocsisó: 16	hajósó: 10	kocsisó: 16	?	
Dés	hajósó: 10 kocsisó: 16	hajósó: 10 kocsisó: 16 egyéb: 12	kocsisó: 12	kocsisó: 6(!)	kocsisó: 16
Vízakna (1534/35)	hajósó: 10 kocsisó: 18	kocsisó: 18	kocsisó: 10	?	kocsisó: 20

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK (Rövidítések)

MOL DF=Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképtár
 MOL DL=Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
 MOL F=Magyar Országos Levéltár, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak
 MOL MKA=Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma
 MOL P=Magyar Országos Levéltár, Családi Levéltár
 MOL R=Magyar Országos Levéltár, 1526 utáni gyűjtemény
 HA.=Österreichische Staatsarchiv, Hofkammerarchiv
 OSZK=Országos Széchényi Könyvtár

BIBLIOGRÁFIA

ALBERI 1846

Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. Edited a Eugenio ALBERI. II/3. Firenze, 1846.

A máramarosi sóbányák

A máramarosi sóbányák II. Lajos trónraléptekor. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 4 (1897) 139–141.

¹⁶⁴ Forrás: DERNSCHWAM 1984, 283.; ENGEL 1798-1801, II. 25, 29, 30, 33.; HA. Handschriften Nr. 369,373.

- BALOGH J. 1935
BALOGH Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Kolozsvár, 1935.
- BALOGH I. 1966
BALOGH István: Lófogatok Debrecenben a 18-19. században. *Ethnográfia* 77 (1966) 74–92..
- BARTA 1971
BARTA Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531-1534). *Történelmi Szemle* 15 (1971) 289–317.
- BARTA 1979
BARTA Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest, 1979.
- BEKE 1898
BEKE Antal: A kolozsmonostori konvent levéltárából. *Történelmi Tár* 1898. 154.
- BERGER 1986
Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203-1570. Von Albert BERGER. Aus dem Nachlaß herausgegeben von Ernst WAGNER. I-II. Köln-Wien, 1986.
- BERZEVICZY 1908
BERZEVICZY Albert: *Beatrix királyné 1457-1508*. Budapest, 1908.
- BIELZ 1857
BIELZ, Ede Albert: *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens*. Hermannstadt, 1857.
- BOGDÁN 1978
BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek a 16. század közepéig*. Budapest, 1978.
- BOGDÁN 1990
BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601-1874*. Budapest, 1990.
- BOGDÁN 1991
BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991.
- BOROVSKY é. n.
Szatmár megye. Budapest, é. n. 279–280, 293. (*Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. BOROVSKY Samu.)
- BUZA 2001
BUZA János: A magyar és török dukát árfolyama a 16. század közepén. *Századok* 135 (2001) 889–906.
- CALEPINUS
Ambrosii CALEPINI Dictionarium decem linguarum. Előszó MELICH János. Budapest, 1585. (MTA, Budapest, 1912.)

CSÁNKI 1890–1913

CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Budapest, 1890–1913.

DERNSCHWAM 1984

DERNSCHWAM, Hans: *Erdély, Besztercebánya, törökországi utinapló*. Közreadja TARDY Lajos. Budapest, 1984.

Documente privitoare 1911

Documente privitoare la istoria românilor. Culese Eudoxiu de Hurmuzaki, 15/1. Bucuresti, 1911.

DRASKÓCZY 1999

DRASKÓCZY István: Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete a 16. század elején. *Erdélyi Múzeum* 61 (1999) 1–30.

DRASKÓCZY 2002

DRASKÓCZY István: Erdély sótermelése a 16. század közepén. In: *Tanulmányok Erdély újkori történelméből*. Magyarai András Emlékkönyv. Szerk. PÁL Judit–RÚSZ FOGARASI Enikő. Cluj-Napoca/Kolozsvár, 2002. 187–200.

EMBER 1946

EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*. Budapest, 1946.

EMBER 1988

EMBER Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a 16. század közepén*. Budapest, 1988.

EMBER 1990

EMBER Győző: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. *Levéltári Közlemények* 61 (1990) 63–143.

ENGEL 1798–1801

ENGEL, Johann Christian: *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer* II-III. Halle, 1798-1801. II.

EPERJESSY 1933

EPERJESSY Kálmán: Politikai és gazdasági elemek a Maros történetében. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1933.

Erdély földrajzi sótelepeinek földisme

*Erdély földrajzi sótelepeinek földisme és sóbányászata művelési viszonyainak rövid vázlat*a. Kolozsvár, 1873.

ERDÉLY TÖRTÉNETE

Erdély története I-III. Főszerk. KÖPECZI Béla. Budapest, 1987.

ERDÉLYI 1998

ERDÉLYI Gabriella: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*. Szerk. TUSOR Péter. Budapest, 1998. 118–132.

FEJÉRPATAKY 1880

FEJÉRPATAKY László: II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. *Történelmi Tár* 1880.

FICHTEL 1780

FICHTEL, Johann Ehrenreich: *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen II. Die Geschichte des Steinsalzes und der Steingruben im Großfürsten Siebenbürgens*. Nürnberg, 1780.

FODOR 1997

FODOR Pál: Lippa és Radba városok a 16. századi török adóösszeírásokban. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 313–334.

FÓGEL 1913

FÓGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490-1516)*. Budapest, 1913.

FÓGEL

FÓGEL József: *II. Lajos udvara 1516-1526*. Budapest, 1917.

FRAKNÓI 1882

FRAKNÓI Vilmos: Tomori Pál kiadatlan levelei. *Történelmi Tár* 1882.

FÜGEDI 1981

FÜGEDI Erik: A 15. századi magyar püspökök. In: Uő.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorból*. Budapest, 1981. 89–113.

FÜGEDI 1990

FÜGEDI Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. In: *Mátyás király, 1458-1490*. Szerk. BARTA Gábor. Budapest, 1990. 53–147.

GOOSS 1911

GOOSS, Roderich: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen*. Wien, 1911.

GREGOR 1938

GREGOR Ferenc: Nyelvtörténeti adatok. *Magyar Nyelv* 64. 1938.

GÜNDISCH 1981–1991

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. VI – VII. Hg. Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH etc. Bukarest, 1981–1991.

GÜNDISCH 1987a

GÜNDISCH, Gustav: Winz und die Sächsische Nationsuniversität. In: Uő.: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Köln-Wien, 1987. 113–127.

GÜNDISCH 1987b

GÜNDISCH, Gustav: Die siebenbürgische Unternehmung Fugger 1528-1531. In: Uő.: *Aus Geschichte und Kultur der siebenbürger Sachsen*. Köln-Wien, 1987.

HEIß 1976

HEIß, Gernot: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen

Besitzungen der Königin Maria (1505-1558) und ihre Verwaltung. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. 29. (1976) 316–331.

HERMANN 1975

HERMANN Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. *Századok* 109 (1975) 331–336.

HERMANN 1981

HERMANN Zsuzsanna: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. *Századok* 115 (1981) 111–119.

HOCQUET 1985

HOCQUET, Jean-Claude: *Le sel et le pouvoir*. Paris, 1985.

HOCQUET 1988

HOCQUET, Jean-Claude: Handel, Steuer(system) und Verbrauch in Verona vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. In: *Stadt und Salz*. Linz/Donau 1988. Hg. v. Wilhelm RAUSCH.

HOCQUET 1991

HOCQUET, Jean-Claude: Les Alpes. Un marché des sels âprement disputé (XIIIe-XVIIIe siècles). In: *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*. Hg. v. Wolfgang Ingenhaeff. BERENKAMP, 1991.

HÓMAN 1916

HÓMAN Bálint: *Magyar pénztörténet*. Budapest, 1916.

HÓMAN 1921

HÓMAN Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Róbert Károly korában*. Budapest, 1921. (reprint: 2003.)

HORVÁTH 1951-52

HORVÁTH Tibor Antal: Adatok a XVI. századi magyar pénztörténethez. *Numizmatikai Közlöny* 50-51. (1951-52).

HORVÁTH 1959-60

HORVÁTH Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490-1710 között. *Numizmatikai Közlöny* 58-59 (1959-1960)

HUSZÁR 1951-52

HUSZÁR Lajos: János király dénárjai. *Numizmatikai Közlöny* 50-51 (1951-52) 45–47.

HUSZÁR 1975

HUSZÁR Lajos: *A Habsburg-házi királyok pénzei 1526-1657*. Budapest, 1975.

IVÁNYI 1911

IVÁNYI Béla: Két középkori sóbánya-statutum. *Századok*, 45 1911. 187–195.

IVÁNYI é.n.

IVÁNYI Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára*. II. 4945, 4959, 5269.sz. (Kézirat, ELTE Történeti Könyvtár)

JAKAB 1870

Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Összegyűjtötte és szerkesztette

tette JAKAB Elek. Buda, 1870.

JAKÓ 1990

A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556). Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta JAKÓ Zsigmond. I-II. Budapest, 1990.

KÁLDY NAGY 1982

KÁLDY NAGY Gyula: *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba, 1982.

KÁLDY NAGY 2000

KÁLDY NAGY Gyula: *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Szeged, 2000.

KAZIMIR 1964

KAZIMIR, Štefan: Vývoj realnej hodnoty drobných mincí na Slovensku v rokoch 1526-1711. *Numismatický Sborník* 8 (1964).

KISS 1987

KISS Lajos: A tutajfélék elnevezései a magyarban. *Magyar Nyelv* 108 (1987) 201–207.

KOVÁSSY 1975

Dr. KOVÁSSY Zoltán: Sóvágók sztrájkja 1551-ben. *Honismeret* 1975/5-6. sz. 96–100.

KÖVÁRY 1853

KÖVÁRY László: *Erdély földje ritkaságai*. Kolozsvár, 1853.

KUBINYI 1957

KUBINYI András: A kincstári személyzet a 15. század második felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 12 (1957) 38.

KUBINYI 1957-58

KUBINYI András: A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. *Numizmatikai Közlemény* 56-57 (1957-58).

KUBINYI 1958

KUBINYI András: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. *Levéltári Közlemények* 28 (1958).

KUBINYI 1963-64

KUBINYI András: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*. 52 (1963-64).

KUBINYI 1988

KUBINYI, András: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs im Mittelalter. In: *Stadt und Salz*. Hg. v. RAUSCH, Wilhelm. Linz/Donau, 1988.

KUBINYI 1991

András KUBINYI: Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters. In: *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*. Hg. v. Jean-Claude

- HOCQUET, Rudolf Palme. SCHWAZ, 1991.
- KUBINYI 1994
KUBINYI András: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. *Aetas* 1994/1. 102–119.
- KUBINYI 1996
KUBINYI András: A magyar királyság népeisége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996). 135–161.
- KUBINYI 1999
KUBINYI András: Beriszló Péter és budai szereplése. In: Uő.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999.
- KULCSÁR 1991
KULCSÁR Árpád: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apaffy Mihály uralkodása idején. *Századok* 125 (1991) 415–448.
- MAGYAR NÉPRAJZ 2001
Magyar néprajz. II. Gazdálkodás. Szerk. PALÁDI KOVÁCS Attila. Budapest, 2001.
- MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON
Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. ORTUTAY Gyula. I-V Budapest, 1977-1982.
- MANOLESCU 1965
MANOLESCU, Radu: *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul, secolele 14-16*. București, 1965.
- MOLLAY 1982
MOLLAY Károly: *Német-magyar nyelvi érintkezések a 16.sz. végéig*. Budapest, 1982.
- NEWKOWSKY 1952
NEWKOWSKY, Ernst: *Die Schifffahrt und Flößerei im Raum der Oberen Donau*. I. Linz, 1952.
- OBORNI 2002
OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552-1556*. Budapest, 2002. /Fons könyvek 1./
- OKLEVELEK 2000
Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárban 1300-1525. Összegyűjtötte, átírta BALOGH István, szerkesztette ÉRSZEGI Géza. Nyíregyháza, 2000.
- OLAHUS 1933
OLAHUS, Nicolaus: *Hungaria et Athila*. Ediderunt Colomanus EPERJESSY et Ladislaus JUHÁSZ. Budapest, 1933.
- PALKÓ 1993
PALKÓ Attila: Tutajozás a Maroson a 17. század végétől a 20.század első feléig. In: *VII. Kézműipari Szimposium*. Szerk. NAGYBÁKAY Péter. Veszprém, 1993.

PAULINYI 1936

PAULINYI Oszkár: Magyarország aranytermelése a 15. század végén és a 16. század derekán. In: *A gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. 6. Szerk. MISKOLCZY Gyula. Budapest, 1936. 32–81.

PIASECKI 1987

PIASECKI, Peter: *Das deutsche Salinenwesen (1550-1650)*. Idstein, 1987.

PÓK 1998

Szatmár vármegye 1783-1785. Szerk. bev. PÓK Judit. Nyíregyháza, 1998.

POSSEVINO 1913

POSSEVINO, Antonio: *Transilvania (1584)*. Ed. Dr. Andreas VERESS. Budapest, 1913. /*Fontes rerum Transylvanicarum III.*/

PRAY 1806

PRAY, Georgius: *Epistolae procerum regni Hungariae I-II. Posonii 1806*. 1.

PÖLNITZ 1958

PÖLNITZ, Götz Freiherr v.: *Anton Fugger*. I. Tübingen, 1958.

QUELLEN

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt Bd. 9. Zunfturkunden 1420-1580. Bearb. Gernot NUSSBÄCHER und Elisabeth MARIN. Kronstadt/Brasov, 1999.

RECHNUNGEN 1886–1889

RECHNUNGEN aus dem Archiv der Stadt Kronstadt I-II. Kronstadt, 1886–1889.

REICHERSTORFFER 1994

REICHERSTORFFER, Georg: *Chorographia Transilvaniae. Chorographia Moldaviae 1550* (Kétnyelvű kiadás). Gondozta, fordította: SZABADI István. Debrecen, 1994.

RENSING 1933

Elfriede RENSING: Georg Wernher (1490?-1556), Präsident der Zipser Kammer. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve III*. Szerk.: ANGYAL Dávid. Budapest, 1933. 31–58.

RÉTHLY 1962

RÉTHLY Antal: *Időjárési események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest, 1962.

SCHÖNHERR 1910

SCHÖNHERR Gyula dr. *Emlékezete*. Budapest, 1910.

SÓFALVI 2001

SÓFALVI András: A Sóvidék (székelyföldi) sóbányászatának kritikai története a kezdetektől 1562-ig. In: *Aeropolis. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok I*. Szerk. HERMANN Gusztáv Mihály–RÓTH András Lajos. Székelyudvarhely, 2001.

STRIEDER 1933

STRIEDER, Jacob: Ein Bericht des Fuggerschen Faktors Hans Dernschwam über den Siebenbürgener Salzbergbau um 1528. *Ungarische Jahrbücher* 13 (1933) (nem teljes magyar fordítása: Hans DERNSCHWAM: *Erdély, Besztercebánya, törökországi utinapló*. Közreadja TARDY Lajos. Budapest, 1984.)

SZAKÁLY 1973

SZAKÁLY Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a 16. sz. derekán. *Somogy megye múltjából*. 4. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1973. 55–112.

SZAKÁLY 1976

SZAKÁLY Ferenc: Tomori Pál emlékezete. *Új Írás* 16/9.sz.(1976) 91 skk.

SZEDED TÖRTÉNETE

Szeged története I. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1984.

SZEKFŰ 1914

SZEKFŰ Gyula: Két historiográfus Castaldo seregében. *Századok*, 48 (1914) 17–26

SZÜCS 1984

SZÜCS Jenő: A gabona árforradalma a 13. században. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 5–33.

SZÜCS 1990

SZÜCS Jenő: *A szepesi kamarai levéltár*. Budapest, 1990.

TAKÁTS 1898

TAKÁTS Sándor: A Szamos szabályozása a múlt században. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 5 (1898) 545–576.

TAKÁTS 1899a

TAKÁTS Sándor: A máramarosi sóbányák jövedelme 1551/2 és 1600/1-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 5 (1899) 192–195.

TAKÁTS 1899b

TAKÁTS Sándor: Az ecsedi láp eresztése a múlt században. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 6 (1899) 1–34.

TAKÁTS 1906

TAKÁTS Sándor: A magyar sóvágók régi műszói. *Magyar Nyelv* 2. 1906. 22–29.

TAKÁTS 1961

TAKÁTS Sándor: *Művelődéstörténelmi tanulmányok*. Budapest, 1961.

Über das Salz-Monopol

Über das Salz-Monopol in Ungarn seit 1852/55 bis Ende 1864. Pest, 1865.

VASS 1979

VASS Előd: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. 3. Szerk. FARKAS József. Szeged, 1979.

VERANCSICS 1945

WRANCIUS /VERANCSICS/, Antonius Sibenicensis Dalmata: *Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transylvaniam libri duo, de situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius*. Ed. Colomannus EPERJESSY. Budapest, 1945.

VISKI 1906

VISKI Károly: Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a 16. századból. *Magyar Nyelv* 35 (1906)

VOLK 1984

VOLK, Otto: *Salzproduktion und Salzhandel mittelalterlicher Zisterzienserklöster*. Sigmaringen 1984.

WENZEL 1857

WENZEL Gusztáv: Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez. *Új Magyar Múzeum* 7 (1857) 2 kötet.

WENZEL 1883

WENZEL Gusztáv: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. Budapest, 1883

WOLLMANN 1995

WOLLMANN, Volker: Steinsalzbergbau in Siebenbürgen und im südlichen Karpatenraum. *Der Anschnitt* 47 (1995). 135–147.

WERNHERUS 1746

WERNHERUS, Georgius: De admirandis Hungariae aquis hypomnemation. In: Joannes Georgius SCHWANDTNER: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini*. I. Vindobonae, 1746.

WOLF 1990

WOLF Rudolf: Adatok az erdélyi sóbányászok (sóvágók) fejedelemség korabeli helyzetéről. *Korunk* 1, 1990. 275–279.

WOLF 1996

WOLF Rudolf: Az erdélyi sóügyek az Apafi korszaknak a végén. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: KOVÁCS András–SIPOS Gábor–TONK Sándor. Kolozsvár, 1996. 549–569.

WYROZUMSKY 1968

WYROZUMSKY, Jerzy: *Panstwowa gospodarska solna w Polsce do schytku 14. wieku*. Kraków, 1968.

THE SALT PRODUCTION OF TRANSILVANIA IN THE 1530'S

ISTVÁN DRASKÓCZY

The descriptions from the first half of the 16. century's Transilvania dealt with the minerals, especially the salt accurately. The most important mining sites were in Dés, Szék, Kolozs, Torda and Vízakna and were directed by the royal chamber. With using several sources, it became possible to write down in detail the function of these mines. Thus we can get know the financial turnover, the division of incomes and expenses on the basis of the groups of costs. The most complete returns are on the 1532–33 years and these accounts provide the basis of this paper also. The researches revealed that the exploited salt was transported by carts and ships and the overseer of the salt estates tried to increase the size of the salt cubes. The appendix contains the description of the typical instruments of salt-transport also. Summerizing the data we can state that in the second half of the 1530's more than 10 million salt got into circulation from the salt mines of Transilvania and Máramaros. It couldn't satisfy the demands of Hungary, so that the further demands were covered with import from Austria and Poland. Functioning the salt estates was an important element of the royal incomes and was directed by the officers of the chamber, who had to give a serious account of the incomes.

A MAGYARORSZÁGI ÉPÍTÉSZET SZAPOLYAI JÁNOS KORÁBAN

FELD ISTVÁN

Az ember által épített környezet történetének kutatása a középkor vagy a korai újkor vonatkozásában csak ritkán vállalkozhat arra, hogy egy olyan rövid időszak építészetéről adjon átfogó értékelést, mint Szapolyai János alig másfél évtizedes uralkodása. Így érthető, hogy ez utóbbira, azaz a mohácsi csata és Buda 1541. évi eleste közötti időszak építészetének egy ugyan csak néhány oldalas, de mégis önálló fejezetben való tárgyalására csupán néhány éve tett először kísérletet Buzás Gergely egy elsősorban tudományos népszerűsítő összefoglalásban.¹ Mindez csak részben magyarázható az ebből a szempontból jól hasznosítható írott és képi források csekély számával, sokkal inkább az ekkor keletkezett emlékek nagyfokú pusztulásának és emellett az épületrégészeti kutatások mindeddig még elég korlátozott voltának tudható be.

Így ma még elsősorban csak néhány fő tendencia felvázolására vállalkozhatunk, azaz olyan jelenségek sorra vételére, melyek mai tudásunk szerint jellemzőnek tűnnek erre az igencsak változatos történeti időszakra. Ezek közül a legfontosabb, hogy az ismétlődő török hadjáratok és a kettős királyválasztást követő belső harcok a hadiépítészet addig ismeretlen mértékű előtérbe kerülését eredményezték – ehhez mérhető aktivitás Mohács előtt csak a számunkra a részletek vonatkozásában sajnos nagyrészt még ismeretlen déli végvár vonal elemei esetében tételezhető csak fel.

Ha elsőként a közvetve-közvetetten a magához az uralkodó személyéhez, azaz János királyhoz kapcsolódó építkezéseket vesszük számba, mindenekelőtt a fővárosról, Budáról kell szólnunk. A város és a királyi palota közös védelmi rendszerrel övezett együttesét Szapolyai 1527-ben még ellenállás nélkül feladta, s csak azután tehetett ismét székhelyévé, hogy Szulejmán 1529-ben rövid ostrom után elfoglalta Ferdinánd katonáitól. Majd 1530-ban már meg tudta védeni Wilhelm von Roggendorf csapataival szemben, bár ez bizonyára még nem annyira a várfalak erejének, mint inkább a körülmények szerencsés összejátszásának volt köszönhető. Ezt követően azonban jelentős erősítési munkákra került sor, mint ezt legújabban a budai védelmi rendszer változásait tárgyaló munkájában Végh András meggyőzően bizonyította.²

A király haláláig terjedő évtizedben elsősorban a hegyi város kiterjedt vé-

¹ BUZÁS 2001, 181–185.

² VÉGH 1997, 295–310., különösen 297–299. – további irodalommal, mely általában elvittatta ezeket az építési munkákat Szapolyaitól.

dővonalának sarokpontjait igyekeztek megerősíteni. Ezek közül kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető az ún. déli nagy rondella, egy jelentős méretű, egykor többszintes ágyúvédőmű emelése a Várhegy Gellérthegy felé néző végén, ahol már a korai időktől kezdve kapuval számol a kutatás. A II. világháborút követő, kiterjedt ásatásokkal kísért helyreállítási munkák eredményeként a budai vár látképét ismét meghatározó – bár nem teljes egészében a legkorábbi formájában visszaállított³ védőműhöz ugyancsak csatlakozott egy toronnyal ellátott kettős kapu, melynek építéstörténetét szintén Végh András tisztázta.⁴ Bár az aligha állítható, hogy ez a védőmű „egy kapuvédő barbakán funkcióját” is ellátta volna⁵ – a történeti irodalom ma még eléggé következtelenül használja a tűzfegyverek korának hadiépítészeti terminológiáját⁶ – az írott és tárgyi forrásanyag, köztük János király egykor a kaputornyot díszítő, töredékekből rekonstruált idomtégla címere⁷ egyértelműen meghatározza építettségét. Ugyanekkor épülhetett a rondellától induló és a korábbi völgyzárófal előtt a Dunáig húzódó fedett, a későbbiekben tárgyalandó sárospataki Vörös-toronnyal is ismert rendszerű lőréses folyosó is.⁸

Emellett János király korában elsősorban a város északi oldalának védelmét kívánták fokozni. Ekkor épülhetett az északkeleti sarokban a – régészeti kutatások hiányában – csak 17. századi ábrázolásokból ismert ún. Erdélyi-bástya. Ez valószínűleg egy előrenyúló nyaktaggal rendelkező, nem épp szabályos ötszögű építmény lehetett, melyet azonban ma még aligha sorolhatunk egyértelműen az ekkor Európa-szerte elterjedő olasz hadiépítészettel kapcsolatba hozható emlékek közé.⁹ Részleteinek ismerete nélkül így csupán egy tetszetős, de nem igazolható feltevés, hogy építésében Alvise Grittinek, János kincstartójának is szerepe lehetett – Buzás Gergely ugyanis jó párhuzamának tartja Padova 1520-30-as városerődíté-

³ VÉGH 1997, 298.

⁴ VÉGH 1992, 124–131.; VÉGH 1998, 35–37.

⁵ VÉGH 1997, 298. – Sőt, BUZÁS 2001, 182. úgy véli, hogy „valójában a vár déli bejáratát védő barbakán volt”

⁶ Erre jó példa VÉGH 1997, 298., ahol rondella néven említi az esztergomi vár a budai déli nagy rondellával egykorúnak tartott és Várdai Pál érsekhez kötött, belül azonban zárt kerek ágyútornyát. Itt kell megjegyeznünk, hogy semmiképp sem fedi a valóságot a VÉGH 1997, 53. jegyzetében olvasható megállapítás, miszerint „a magas ágyútoronyokat Magyarországon csak ekkortájt kezdik felváltani még csak az alacsonyabb, de szélesebb bástyák vagy rondellák.” Ágyútoronyok ugyanis még később is épültek, mai tudásunk szerint inkább egymás mellett éltek – az egymástól sokszor pontosan el sem választható – védőművek, melyek egységes korabeli megnevezése ugyanakkor valóban nem létezett. Vö. FELD 2002, 17. skk.

⁷ Itt tehát továbbélt a késő középkori eredetű, a torony, a kapu és a címer együttesében megfogalmazódó uralkodói reprezentáció. A címer rekonstrukcióját ugyancsak Végh András készítette el: VÉGH 1998, 45. kép

⁸ VÉGH 1997, 298.

⁹ VÉGH 1997, 298. – a korábbi irodalom ezzel ellentétes megállapításai felsorolásával.

seit, melyek Gritti apjához, Andrea velencei dózséhoz köthetők.¹⁰ Korabeli leírások szerint olasz módra épített bástyák épültek a Szombat-kapu két oldalán, de ezekről ugyancsak nincsenek közelebbi ismereteink. Az északnyugati sarkokon ugyanakkor egy rondella épülhetett, s az 1541. évi – s így a Szapolyai-kori erődítések egy részéről is összefoglaló képet adó Schön-féle metszet tanúsága szerint hasonló köríves ágyúvédőművek emelkedhettek a nyugati hosszfalon is. Végül Végh András erre az időszakra helyezi a keleti oldal szintén csupán ábrázolásokból ismert ún. Híradás-bástyáját is, mely szerinte talán egy nyaktagos rondella lehetett.¹¹

János királyhoz köthető emellett – elsősorban az 1529. évi ostrom tanulságai alapján a polgárvárost a palotától elválasztó védelmi rendszer kiépítése is. Minden bizonnyal ekkor kerültek földbe a Szent Zsigmond-templom és a várpalota Zsigmond-kori híres szobrai is, amikor kialakításra került a nagy kiterjedésű északi előudvar és a korábbi épületeket is magában foglaló északi zárófal.¹²

Sajnos, nem rendelkezünk biztos adatokkal az erődítéseket tervező és a munkákat irányító építészek és hadmérnökök személyéről. A korábbi irodalom néhány közvetett forrásadat alapján Domenico da Bologna személyében kereste a déli nagy rondella és a többi, az előzőekben felsorolt erődítmények mesterét, az olasz hadmérnök azonban 1533-ban még Ferdinánd szolgálatában állt, s csak 1540-ben tűnik fel Magyarországon, így ezek az ágyúvédőművek aligha hozhatók biztosan kapcsolatba vele – bár ugyanakkor kiépítésük időrendje sem ismert.¹³ Tény ugyanakkor, hogy az így minden bizonnyal nem a legkorszerűbb hadiépítészeti elvek szerint¹⁴ megerősített Buda 1541-ben sikeresen tudott ellenállni Ferdinánd hadvezéré, Wilhelm von Roggendorf ostromának.

Domenico da Bologna neve a másik, a király személyével kapcsolatba hozható erősség, az erdélyi Újbálványosvár, későbbi nevén Szamosújvár esetében is felmerült. Itt 1538-ban Fráter György kezdett hozzá Szapolyai nevében egy, a korábbi hegyivár szerepét átvevő Szamos-völgyi erősség emeléséhez. A szakirodalom itt feltételelesen továbbra is elfogadja az olasz építész itteni közreműködését,

¹⁰ BUZÁS 2001, 182. – Ugyanitt szerinte „a budai hosszú nyaktagos bástyák legközelebbi rokona” a pécsi vár – már elbontott – délkeleti rondellája. A kutatásban lépten-nyomon fellelhető terminológiai bizonytalanságra jó példa itt a bástyának nevezett rondella!

¹¹ VÉGH 1997, 298.

¹² FELD 1999, 35–50. további irodalommal.

¹³ VÉGH 1997, 299. és 75. jegyzet – Eltérő felfogást képvisel ugyanakkor Buzás Gergely – vö. BUZÁS 2001, 185. – aki szerint a déli rondella, sőt az egész várerődítés építőmestere 1540-1541-ben biztosan da Bologna volt. Tételének bizonyítása természetesen nem várható el az alapvetően tudományos népszerűsítő kötetből, arra azonban szerencsés lett volna utalni, végül is mi számított ekkor „korszerű” itáliai hadiépítészeti elemnek, a rondella vagy az olaszbástya?

¹⁴ Azaz a rendelkezésünkre álló adatok alapján aligha oszthatjuk BUZÁS 2001, 182. kifejtett álláspontját.

annak ellenére, hogy az erre utaló, 1540-ben keltezett levél melynek csak regesztája ismert, benne „*Dominicus, Architector et edificiorum regalium fundator*” megfogalmazással – elveszett vagy lappang.¹⁵

Arról azonban, hogy pontosan mit is terveztek illetve mi épült meg János király idején, annak ellenére nincs közelebbi tudomásunk, hogy a jelenleg fegyház céljára hasznosított épületegyüttes a romániai politikai fordulat óta már hozzáférhető a kutatás számára. Ez természetesen még nem jelentette az épületrégészeti kutatás – ásatás és falkutatás – lehetőségét, így az Erdély késő-reneszánsz építészetét legutóbb feldolgozó Kovács András is csupán feltételezi, hogy a király és várnagya, Bánk Pál – ma másodlagos helyen található – címertáblái a már elpusztult kaputornyot és a két keleti bástyát díszítették eredetileg.¹⁶ Tekintettel arra, hogy az erősség kiépítését – feliratainak tanúsága szerint – János halálát követően Fráter György folytatta, s ott János Zsigmond is építkezett – nem szólva itt az 1600-as évek erődítéseiéről – ma még aligha állítható, hogy a számos 17. századi felmérésből és egy, talán a mai állapotot mutató, számtalanszor reprodukált alaprajzból¹⁷ ismert, közel szabályos négyzet alaprajzú, négy (?), kifejezetten hegyes sarokbástyákkal épített erőd már János életében „a legkorszerűbb itáliai hadiépítészeti képviselte Magyarországon”¹⁸ – annak ellenére, hogy az 1564 és 1567 között itt járt Giovanni Andrea Gromo a kevés korabeli „alla moderna” épített erdélyi erősség közé sorolta. Ehhez alaposabban kellene ismernünk ezen rendkívül fontos erdélyi építészeti emlék építéstörténetét.¹⁹

Hadiépítészetünk kutatói mindenesetre ma még aligha vállalkozhatnak a Mohácsot közvetlenül megelőző illetve azt követő évtized(ek) kifejezetten a tűzfegyverek számára – illetve azok ellen – épített védőműveinek rendszeres tárgyalására, sőt még a terminológia (torony, bástya, rondella, ágyútorony, barbakán) alapvető kérdései sem tekinthetők tisztázottnak.²⁰ A királyi építkezések áttekintése után a Szapolyai-kor nemesi építkezései kapcsán ezért csupán az eddigi irodalom által tárgyalt legfontosabb emlékeket veszem az alábbiakban sorra, jelezve egyúttal a

¹⁵ KOVÁCS 2003, 51. (160 lj.) – az idézet forrása: BALOGH 1985, 239.

¹⁶ KOVÁCS 2003, 50.

¹⁷ KOVÁCS 2003, 50. közli az 1687. évi, feltételesen Luigi Ferdinando Marsigliának tulajdonított felmérést, s a könyvet záró alaprajzi összeállításában is megtaláljuk (oldalszám nélkül) a mai (?) állapotot mutató, értelemszerűen nem értelmezett rajzot. LECHNER 1917. c. kötetében ugyanakkor az 5. ábrán ez utóbbitól lényegesen eltérő felmérést közöl „mai” – azaz korabeli – alaprajzként. Ugyanő munkája 1. ábráján egy, az említettől számos ponton különböző 17. századi ábrázolást találunk. Mindezen – s a feltételezhető további – rajzi ábrázolások feldolgozása a kutatás fontos feladata lenne.

¹⁸ BUZÁS 2001, 185.

¹⁹ Az eddig ismert adatokra, további irodalommal: KOVÁCS 2003, 51–54.; Gromora ugyanott 47.

²⁰ Ld. a 6. lj-ben említettek!

kutatás előtt álló további feladatokat. Szemlém során természetesen nem szorítkozhatom csupán János híveire – már csak a gyakori pártváltoztatások miatt sem.

Szimbolikus jelentőségű, hogy a nemesi társadalom felső rétegébe ekkor felemelkedő Csoron András – egy festett reneszánsz ajtókeret tanúsága szerint – épp 1526-ban alakította ki egy korábbi udvarház felhasználásával két-traktusos, emeletes palotaépületből s az azt övező, még kifejezetten középkorias, tornyos-kapuházás–lőréses falból álló devecseri rezidenciáját. Ez a jellegzetes castellum azonban elsősorban kényelmes lakóhelyként épült, s bár védhetőnek, s így katonai objektumnak is számított, sokkal inkább szimbolizálta, mint ténylegesen biztosította is az ágyúk korában urának hatalmát.²¹

Úgy tűnik azonban, hogy az ország belsejében a Mohács előtti időszakban szinte teljesen ismeretlen volt a modern európai hadiépítészet a vár- és kastélybirtokosok előtt. Annál lázasabb erődítési munkákba kezdtek a veszttelt csata után. Úgy a hegy-, mint a síkvidéki erősségek esetében szinte minden, megfelelő anyagi erővel rendelkező nemes kísérletet tett arra, hogy építményeit védhetővé tegye az ostromlók tűzfegyvereivel szemben. Érdekes azonban, hogy ekkor sem csupán a falakat-védőműveket építették, de egyúttal a lakóépületek átépítése-modernizálása is megfigyelhető, talán épp azért, mivel a kialakult veszélyhelyzetben állandó lakásra is alkalmassá akarták tenni ezeket a minimális biztonságot mindenképp nyújtó, gyakran több évszázados és már sokszor csak birtokközpontként vagy csupán hatalmi bázisként hasznosított épületeket. Magam azonban úgy vélem, hogy ekkor csak egy már korábban jelentkezett tendencia erősödött fel a bizonytalanra váló közállapotok hatására, hiszen már a 15. század utolsó évtizedeitől megfigyelhető, hogy a különböző nemesi birtokosok építkeznek státuszszimbólumnak tekintett hegyiváraikban.²²

Különösen jó példa minderre a baranyai Máré vára, melyet a Várdaiaktól foglalt el az 1530-as évek elején a Szerbiából menekült Bakics Pál. Nem csupán egy íves, talán rondellának is nevezhető védőművet emeltetett a kis 13. századi eredetű nemesi vár leginkább támadható déli oldala elé, de a lakóépületet is átépítette, s a korábban a pécsi püspök számára dolgozó kőfaragókkal készíttetett, címeres-feliratos reneszánsz faragványokkal – ajtó- és ablakkeretekkel, kandallókkal díszíttetete.²³

A Balaton szigetén emelkedő Szigliget ugyancsak korai eredetű hegyivárát akkori birtokosa, Török Bálint itteni várnagya, Martonfalvy Imre ugyancsak az 1530-as években erődítette. Bár azt a jelenleg is folyó régészeti kutatások sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudták, hogy a vár ma talán legjobb állapotban megmaradt része, a keleti várfalat erősítő rondella biztosan ekkor épült-e, Gulio Turco

²¹ KOPPÁNY 1999, 135., további irodalommal.

²² FELD 2004, 151–158.

²³ G. SÁNDOR 1984, 34–48.

1569. évi nézet- és alaprajza alapján kétségtelennek tűnik, hogy egyedül aligha biztosított tényleges védelmet a várnak.²⁴

Ugyancsak felmérte Turco a közeli Vázsony (Nagyvázsony) 15. századi eredetű, de stratégiai szempontból igen előnytelen fekvésű várát. Romjaiban ma is álló íves kapuelő-védműve – mely ugyan aligha tekinthető klasszikus barbakánnak²⁵ – ugyancsak épülhetett ebben az időben is, bár korábbi volta sem kizárt. Birtokosai, a Horváthok ekkor a lakószárnyakat is átalakíthatták, biztos ismeretek azonban itt is csak az épület monografikus feldolgozásától remélhetők.²⁶

Palota (Várpalota) késő-középkori főúri rezidenciából épült ki jelentősebb török kori erődítménnyé – a 16. századra helyezhető védőművei azonban mindedig elsősorban csak Turco rajzaiból ismertek. Az ott látható rondellák és az ugyancsak némi megszorítással barbakánnak nevezhető kapuelő-védmű így épülhetett akár a várat 1533 előtt erőszakkal megszerző Móré László idejében is, valószínűbb azonban, hogy az 1537-től birtokos Podmaniczkyaknak köszönhető megépültük. Az eddigi régészeti kutatások során tett megfigyelések szerint ez idő tájt a teljes négyzetes vár egy kifejezetten védelmi célzatú, támpilléres köpenyfalat is kapott.²⁷

A Felvidék nyugati részén emelkedő Trencsén hegyivára a késő középkorban János király családjának egyik székhelye volt. Kiterjedt régészeti kutatása mind- eddig nem nyert monografikus feldolgozást, s emiatt ma még aligha dönthető el egyértelműen, mikor épült ki az épületegyüttes délkeleti, hegyfelőli oldalának védelmet szolgáló falrendszer és annak két központi eleme, az U-alaprajzú ágyútorony (Jeremiás-torony) illetve előtte a már a várárokba előretolt, háromnegyed-köríves Malomtorony. Egyes feltevések szerint elképzelhető 1526 előtti eredete is – ebben az esetben az egyik legfejlettebb haditechnikai megoldást képviselte volna a királyság területén, mely ugyan – tekintve birtokosait és funkcióját – nem zárható ki teljesen. Valószínűbb azonban, hogy csak az 1528. évi, Ferdinánd hadvezére, Katzianer vezette eredményes ostroma után, tehát már a Habsburg-birtoklás során került sor megépíté-

²⁴ A várról a legutóbbi összefoglalás: GERE 2003. – Turco ábrázolásai: FELD 2002, 22.

²⁵ BUZÁS 2001, 182. tartja annak, bár a kapuelő-védművek ezen típusánál általában alapfel-tétel az ún. nyaktag megléte. Azt azonban semmiképp sem tartjuk elfogadhatónak – már csak az óriási méretbeli különbségek miatt, hogy „közeli párhuzama” lenne a budai déli rondella. Mindez vonatkozik a következőkben tárgyalandó Várpalotára is. Ld. minderre FELD 2002, 17. skk.

²⁶ A vár feltárását végző régész, Éri István jelenleg dolgozik egy nagyobb összefoglaláson. Hasonlóan feldolgozatlanok illetve közöletlenek a Gersei Pethők két közeli várában, Rezin és Tátikán az utóbbi években meghatározott reneszánsz átalakítások (Vándor László kutatásai).

²⁷ A vár építéstörténetének utolsó összefoglalása: LÁSZLÓ 1992, 183–192. – BUZÁS 2001, 182. nem indokolja a számára valószínűbb korai kelteezést.

sére, azaz tárgyalásuk talán nem a nemesi várak sorában indokolt.²⁸

Ágyútoronyok azonban – tehát magas, többszintes, s ennek megfelelően több sor ágyúülőressel rendelkező, legalább részben boltozott, tehát zárt és fedett védőművek²⁹ melyek ugyanakkor nem mindig határolhatóak el egyértelműen a rondelláktól³⁰ – az 1530-as évek végén más felvidéki magánvárakban is épülhettek. Árván talán már a Thurzók birtokszerzése előtt, 1539-ben Dubovai János emeltetett két szabálytalan, íves alaprajzú védőművet a középső várban, s talán a felsővárat lezáró félköríves ágyútorony is ebből az időből származik.³¹ Krasznahorkán 1545 elé helyezi a kutatás Bebek Ferenc várának három köríves ágyútoronyos külső falöve megépítését.³²

Míg a sorra vett várak többségénél az új ágyúvédőművek – legyen szó akár rondelláról, akár kerek vagy félkörös ágyútoronyról – különösebb rendszer nélkül, legfeljebb az erősség különösen gyenge pontjainak (kapuk, könnyen elérhető falak) erősítésére épültek, Krasznahorka esetében már megfigyelhetjük annak a jeleit, hogy tudatosan, egy logikus rendszerbe illesztve, a védelem egészét szem előtt tartva igyekeztek elhelyezni az építész az új védelmi elemeket.

Mindennek legkorszerűbb, valóban a korabeli európai fejlődésnek megfelelő példáit azonban két főúri erőd képviseli – jól tükrözve nem csupán a Fuggerek és a Balassák európai szintű tájékozottságát, de politikai-hatalmi súlyukat is a kettős királyválasztást követő években. Jellemző e két családra a megvalósítás gyakorlata is. Míg a hazai rézbányászat feletti ellenőrzést megszerző augusburgi kereskedőcsalád egy korábbi hegyivárat elbontva, annak helyén építteti fel 1539 és 1541 között Vöröskő új erődítményét – a korszak Dürer neve által fémjelzett délnémet erődépítészetének elvei szerint, négy hatalmas kerek ágyútorony emelkedik ma is a közel négyzetes alaprajzú építmény sarkain – Balassa Zsigmond az általa elfoglalt bozóki premontrei prépostságot veteti körül hasonló ágyútoronyos védővonallal. Az utóbbi kiépítésének pontos időpontja nem ismert – valamikor 1530 és 1546 között kerülhetett sor rá – de az eddigi irodalom amúgy sem foglalkozott még fontosságukhoz mérten e két jelentős emlékekkel.³³

Eddigi áttekintésünk alapján megállapítható, hogy miközben a tűzfegyverek korának olyan erődépítészeti elemei, mint a rondella és az ágyútorony Mohács után elég széles körben megjelennek várépítészetünkben, a klasszikus olasz rend-

²⁸ A vár legutóbbi, inkább népszerűsítő jellegű építészettörténeti összefoglalása: BRUNOVSKY–FIALA–NESPOROVÁ–SISIMIS 1991. – BUZÁS 2001, 184. tévesen barbakánként említi a Malom-tornyot, mely azonban – azon túl, hogy nem nyaktaggal, hanem híddal kapcsolódott a hátsó falrendszerhez – nem foglalt magába semmiféle kaput.

²⁹ Vö. DURDIK 1994, 235–244.

³⁰ Vö. FELD 2002, 17. skk.

³¹ HUBA 1986.; BUZÁS 2001, 183.

² BÓNA–SIMKOVIC 2003, 583.

³³ BUZÁS 2001, 183. – a két emlékre tájékoztatásul még: PISON 1977, 101–103., 108–114.

szerű erődépítészet³⁴ elemei esetében mindez ma még nem állítható. Mint láttuk, János király két nagyléptékű építkezése, Buda és Szamosújvár esetében még csupán feltételezni tudjuk, hogy itt olaszbástyákat – azaz jellegzetes ötszögalaprajzú ágyúvédműveket – is emeltek. Ugyanakkor a történeti körülmények, s így elsősorban az építető személyének ismeretében mégis érthető, hogy egyetlen esetben mégis viszonylag korán igazolható – ha nem is kifejezetten az olasz rendszer alkalmazása, de legalább olaszbástyák emelése.

Perényi Péter, a kettős királyválasztás időszakának meghatározó, ha úgy tetszik, hírhedt egyénisége az általa Mohács után megszerzett Pálóczi-rezidencia 1528. évi pusztulása illetve a török előrenyomulása után döntött úgy 1534-ben, hogy Patak (Sárospatak) mezővárosát – pontosabban annak déli felét – bástyás fallal veteti körül s abban felépítteti új családi lakóhelyét is. Az írott források – így az új erődítmény kapuja felett volt, s csak a hasonló budai és szamosújvári példák-
kal összevethető feliratos *Felix civitas, in qua verbum Dei preadicator et observatur* – címertábla évszáma alapján 1541-ig ki is épült az a már nem várnak vagy városnak, hanem *arx*nak nevezett erődítmény, mely méretét tekintve nem csupán az utóbb sorra vett nemesi-főúri erősségeket, de Szamosújvárat is felülmúlta, s így elsősorban csak a később, az 1550-es években megindult nagy királyi erődépítkezésekhez mérhető. Jelentőségét mi sem jelzi jobban, mint az a hatalmas tiltakozás, mellyel a felvidéki városok fogadták – megakadályozni ugyan ennek ellenére nem tudták – Perényi építési terveit.

A korabeli hazai hadiépítészetet különböző irányokból érő számtalan hatás jó példája, hogy az új pataki erőd délkeleti sarkában Perényi egy – mindenképp az általa jól ismert lengyel területek divatja által inspirált – díszes lakótorony és egy négyzetes alaprajzú, lőréses-belső védőfolyosós ágyútorony kombinációjaként építtette fel az eredetileg feltehetően ötszintes lakóépületét. De nem csupán az építészeti forma, hanem minden bizonnyal az egyedülálló kőfaragvány-dísz mestere is északi – lengyel-sziléziai – közvetítéssel jutott el Patakra, bár ennek beható elemzésével még adós a művészettörténet. Maga a torony 1537-ben már valószínűleg készen állt, de a vele egybeépített, kissé szabálytalan téglalapalaprajzot mutató erődfallak és a részben ma is álló, régészetiileg kutatott vagy csak Nicolo Angelini 1570 körül készített felméréséből ismert ötszögű bástyák építése azonban hosszan elhúzódott. Nem volt megállapítható, hogy pontosan mikor rekesztették le az „arx” torony előtti területét egy ugyancsak olaszbástyás belső fallal – ennek belső oldalához később palotaszárnyak épültek –, mint ahogy régészeti módszerekkel azt sem lehetett tisztázni, hogy a tornyot – a későbbi Vörös-tornyot – keletről, a Bodrog felől körbevevő bástyás falöv (az ún. Olaszbástya) pontosan mikor készült.

A szerencsés módon viszonylag jól ismert építészeti együttes részletes

³⁴ Ismérvei FELD 2002. munkája mellett elsősorban: DOMOKOS 2000, 11–29.

ismertetése helyütt nem lehet feladatom.³⁵ Így csupán azt kell hangsúlyoznom összefoglalásként, hogy egyrészt a torony építési ideje körüli korábbi vitákat már lezártak kell tekintenünk – a korai kőfaragványok vitathatatlanul egykorúak a toronnyal – másrészt az ekkor megépített ötszögű bástyák még egyértelműen az olasz rendszer korai időszakára utalnak, ahol a túl hosszú és nem mindig jó vonalvezetésű kötőgátak – a bástyák közötti falszakaszok – illetve az igen kis bástyaméretek még messze nem teszik lehetővé a hatásos védelmet. Változás e téren majd csak a század közepét követően, az Udvari Haditanács megalakulása után következik majd be.³⁶

A sárospataki „arx” esetében az eddigi kutatás a kronológia mellett különösen nagy figyelmet szentelt a mesterkérdéseknek. Miközben aligha vitatható, hogy a Perényiek szolgálatában állt észak-itáliai származású Alessandro Vedani az 1540-es években hadiépítésként (is) dolgozott – az egri Sándor-bástya mellett több más ottani erődítés, így a Varkoch-kapu vagy az utóbbi jó párhuzama, a füzéri vár kapubástyája, sőt talán az ónodi vár szabályos négyszögű bástyás öve is³⁷ az ő tudását dicséri – már csak életkora miatt sem kereshetjük személyében a Vörös-torony építőmesterét, netán faragványai készítőjét. Tudjuk ugyanakkor, hogy 1537 körül a híres Bonifázus Wolgemuth, Bécs és Prága építésze is megfordult itt, továbbá számos lengyel mester közreműködéséről is tudomásunk van, kérdés azonban, hogy valaha is konkrét nevekhez tudjuk-e majd kötni Perényi Péter korának pataki építészeti-szobrászati alkotásait.

„Olaszbástyával” ugyanakkor a főúr másik, délvidéki rezidenciája, a siklósi vár esetében is találkozunk. Az azonban ma igencsak problematikus, hogy a későgótikus szentély mögötti erődítést valóban bástyának tekintsük-e, nem is szólva a külső várfal szabálytalan alaprajzú, Perényi-bástyának nevezett védőművéről. Az utóbbi feliratos-címeres sarokköve – felirata: *Cum fortis armatis custodit atrium suum, in pace sunt omnia quae habet* – tanúsága szerint 1540-ben épült.³⁸ Maga az olasz hadiépítészeti rendszer tehát itt is csak – néha talán még félre is értett – elemeinek szórványos alkalmazásával jelent meg.

Végülis korántsem tekinthető meglepőnek, hogy a János király uralkodása idején kényszerű okokból fellendülő hadiépítészet legjelentősebb alkotásai – mai tudomásunk szerint – nem az uralkodó(k)hoz köthetők – e téren Habsburg Ferdinánd sem mutatott nagyobb aktivitást az általa uralt területeken, ha az említett Trencséntől eltekintünk – hanem a korszak jelentős főuraihoz. Az építészet, mint

Az elmúlt évtizedek kutatásainak első összegzései további irodalommal: FELD 2000, 80–88.; DÉTSHY 2002, 41–71. – egymással természetesen nem mindig egyező következtetésekkel.

³⁶ FELD 2002, 29. skk.

⁷ Vö. FELD 2000. megfelelő oldalai, valamint FELD 2002, 25–27., 44–46.

³⁸ G. SÁNDOR 1984, 52–63.

az anyagi kultúra speciális területe e szempontból jól tükrözi vissza a Mohács és Buda eleste közötti időszak hatalmi viszonyait.

Ezt tapasztaljuk akkor is, ha az építészet más területeinek – az eddig tárgyaltakhoz képest jóval szerényebb – emlékeit vesszük sorra. Egyházi építészetről volta-képp nem is beszélhetünk – a késő-középkor nagy késő-gótikus templomépítési lázának köszönhetően még a hadjáratok okozta pusztulások ellenére is elegendő tér állt rendelkezésére a reformáció eszméit lassan befogadó híveknek. Jellemző, hogy csupán egyetlen nagyobb építkezésről adhatunk itt számot. Perényi Péter pataki erődjének északi kortinafalában belefoglalta a nem sokkal korábban emelt késő-gótikus plébániatemplomot is. Építkezései utolsó szakaszában, 1540-42-ben elbontatta a nyújtott, sokszögzáródású szentélyt, s az épületből – a gótikus mérműves ablakokat újra felhasználva – egy téglalap alaprajzú, háromhajós, oldalkarzatos háromhajós csarnoktemplomot alakított ki, mely már az általa támogatott protestáns liturgia igényeinek felelt meg. Buzás Gergely szerint ennek során egyértelműen szászországi mintaképeket követett.³⁹ A főúri reprezentációnak tehát továbbra is része maradt az egyházi mecénatúra – Perényi építkezései így tehát egy egyedülálló építészeti egységet hoztak létre Sárospatakon, mely – független az építetői későbbi morális-politikai megítélésétől – művelődéstörténetünk egyedülálló értéke, s bizonyos mértékben csak ahhoz mérhető, melyet később ugyanitt a Rákócziak hoztak létre.

Befejezésként a városokról kell szólnunk, melyek (az adott politikai hatalomtól lényegében függetlenül) korlátozott politikai-gazdasági szerepe a tárgyalt időszak építészeti emlékanyagában is tükröződik. Feltűnő, hogy úgy ekkor, mint később milyen kevés erődítési munkáról tudunk a királyi városokban – Körmöcbánya 1539-ben felépített, előretolt új alsó kaputornya sokkal inkább jelképszerűt töltött be és a reprezentációt szolgálta. Erkélyének kőfaragóstillusa a sárospataki Vörös-torony faragványaihoz áll közel, mestere ugyanabból a közép-európai reneszánsz művészeti körben tanult, mint azok a kőfaragók, kiknek munkái néhány lőcsei házban maradtak fenn.⁴⁰

A Felvidékről vagy Nyugat-Magyarországról kifejezetten ebben az időszakban épült városi lakóházzal még nincs tudomásunk, ugyanakkor a János király által uralt Kolozsvárott állt az erdélyi városi háztípus egy jellegzetes példája, melyet 1534 és 1541 között a város utolsó katolikus plébánosa, Wolphard Adorján alakítatott ki. Kovács András kutatásai szerint beboltoztatta az addig nyitott kapualj első szakaszát és megépítette az emeleti traktus első három helyiségét és a hozzájuk vezető lépcsőházzal. Bár a főtéri ház utcai részét a 19-20. század fordulójának nagy városfejlesztési hulláma idején elbontották, előtte részletes dokumentáció készült róla, s így – továbbá a kőtárban fennmaradt évszámos-feliratos nyíláskere-

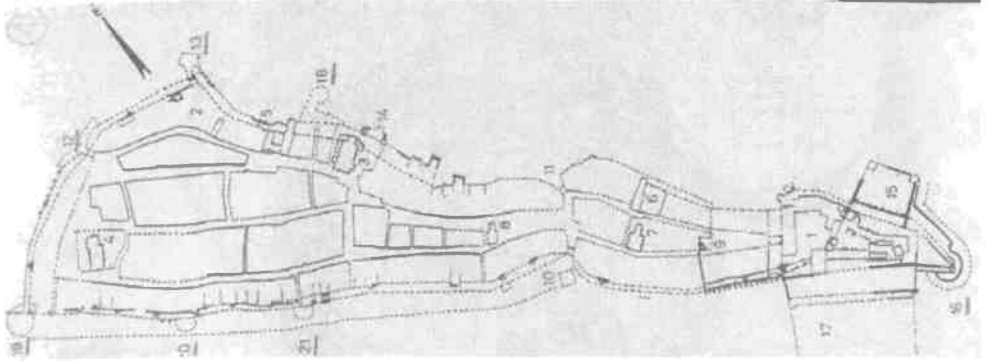
³⁹ BUZÁS 2001, 184.

⁴⁰ HROMADOVÁ 1979.; FELD 2002, 138. skk.

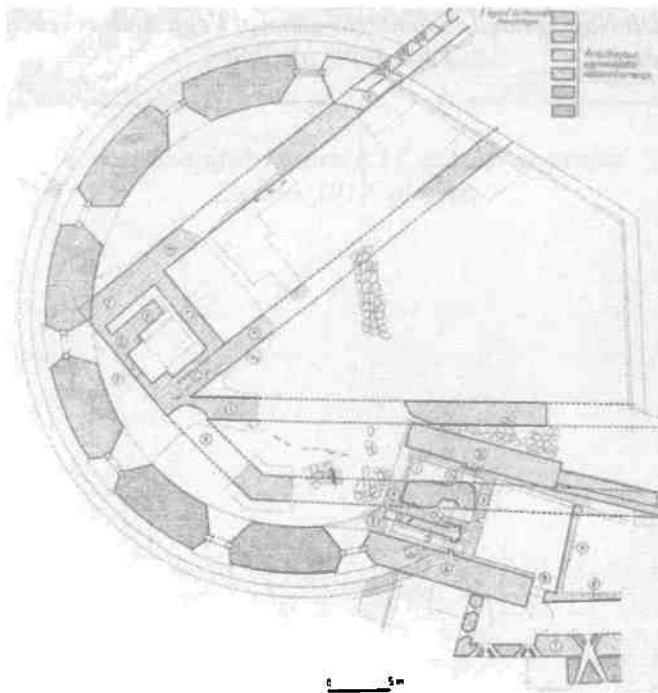
tevések alapján – tudjuk, hogy a királyi városainkban általános, talán még középkori eredetű homlokzatelrendezést mutatta, mely azután tovább élt még a kialakuló Erdélyi Fejedelemség idején is.⁴¹

⁴¹ KOVÁCS 2003, 31–32.; BUZÁS 2001, 185.; FELD 2002, 138.

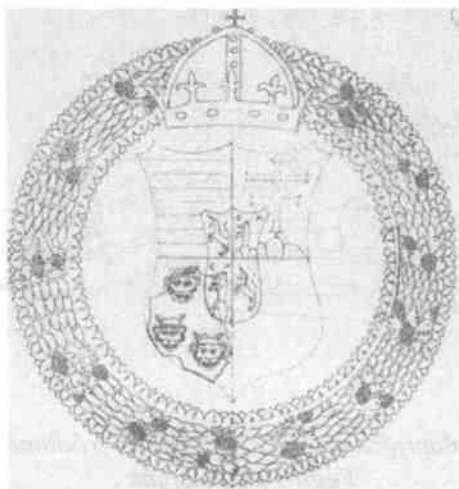
KÉPEK



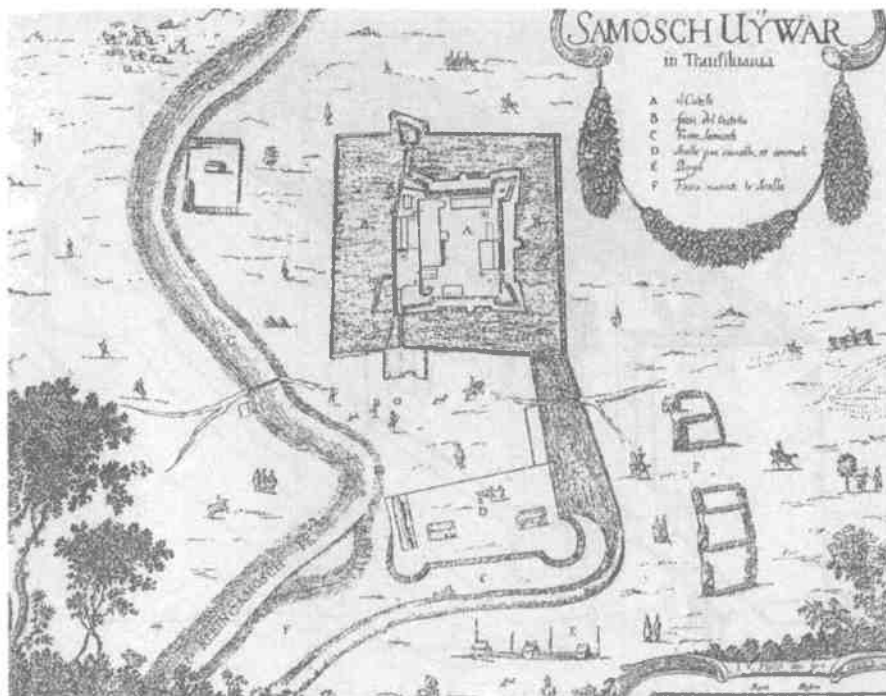
*1. Buda alaprajza az 1541 előtt épített erődítményekkel
Végh 1997. alapján*



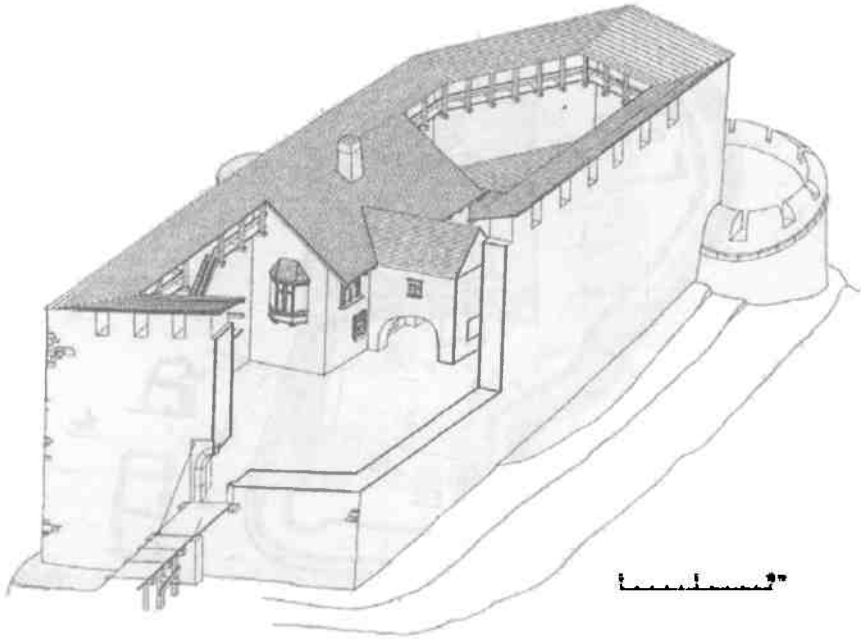
*2. A budai déli Nagyrondella feltárási alaprajza
Gerevich 1996. alapján*



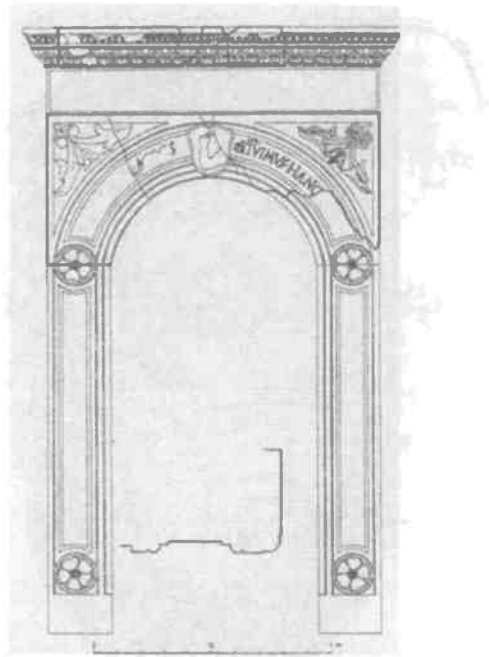
*3. A budai déli Nagyrondelta idomtégla-címere, Végh András rekonstrukciója
Végh 1998. alapján*



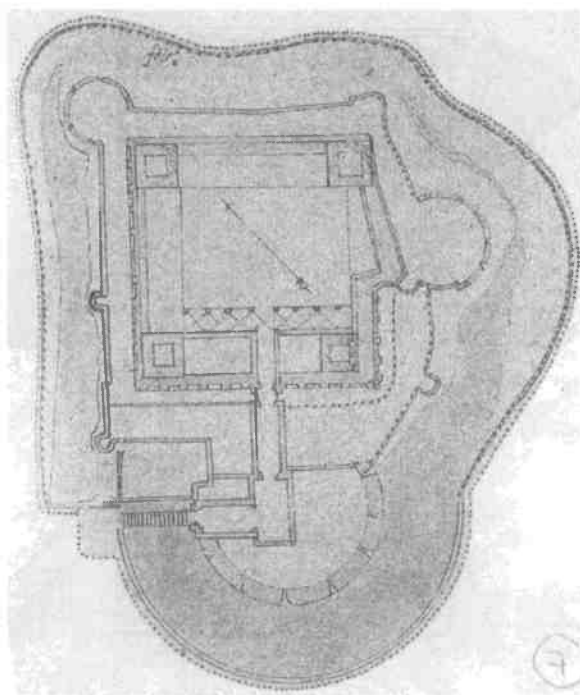
4. A szamosújvári erősség 17. századi alaprajza
Lechner 1917. alapján



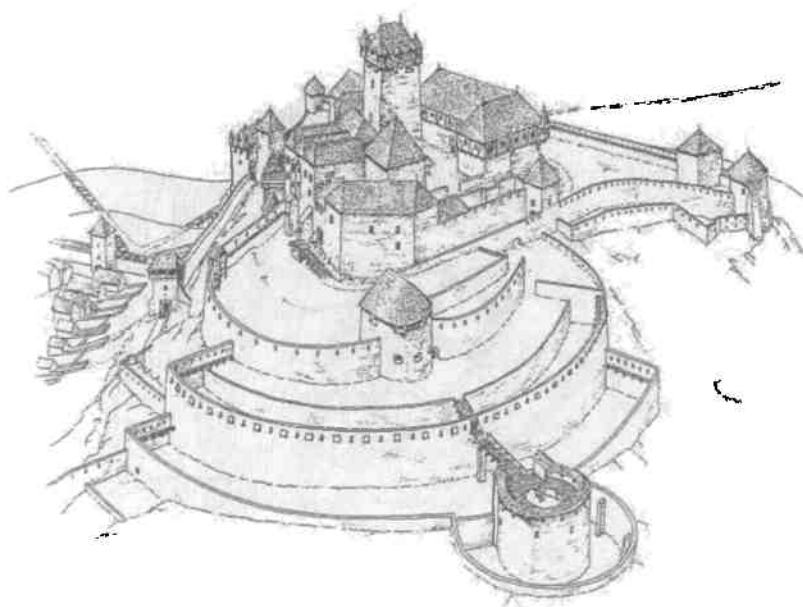
*5. Márévár rekonstrukciós tömegvázlata
G. Sándor 1984. alapján*



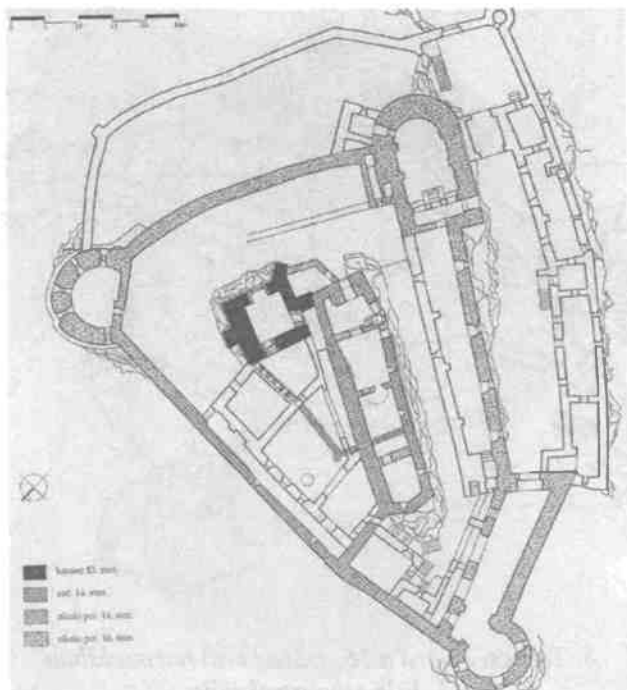
*6. Reneszánsz ajtókeret Márévárról Bakics Pál címerével
G. Sándor 1984. alapján*



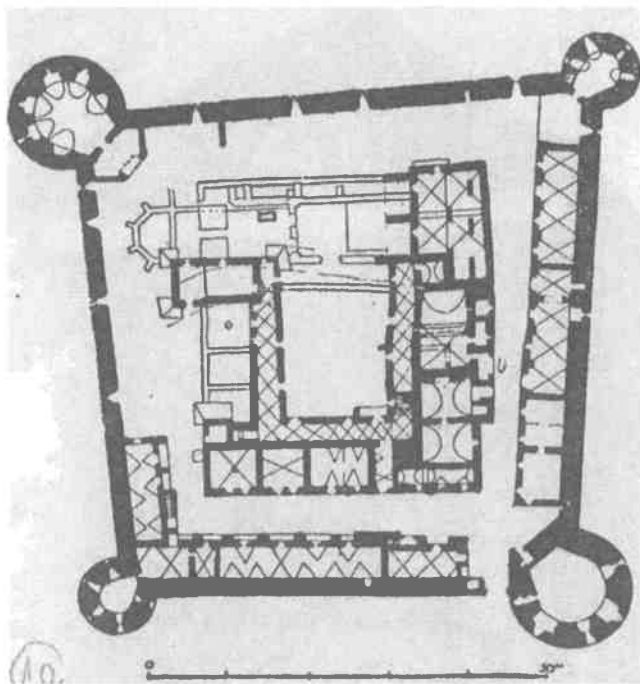
7. Várpalota vára Giulio Turco felmérésén 1571—1572



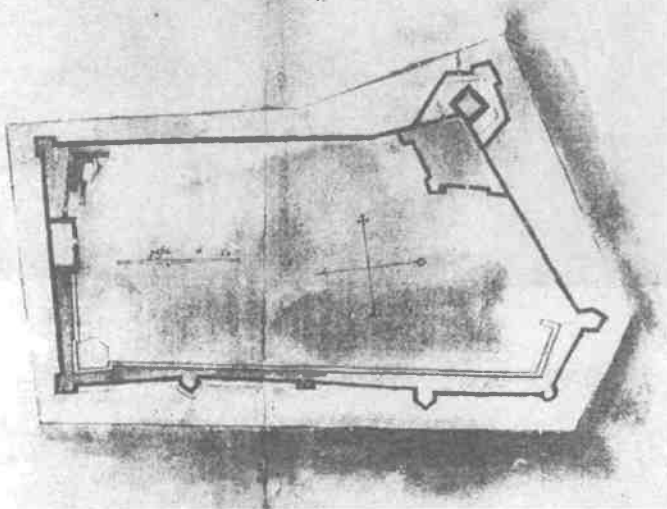
8. Trencsén vára a 16. század első harmadában
A. Fila rekonstrukciója



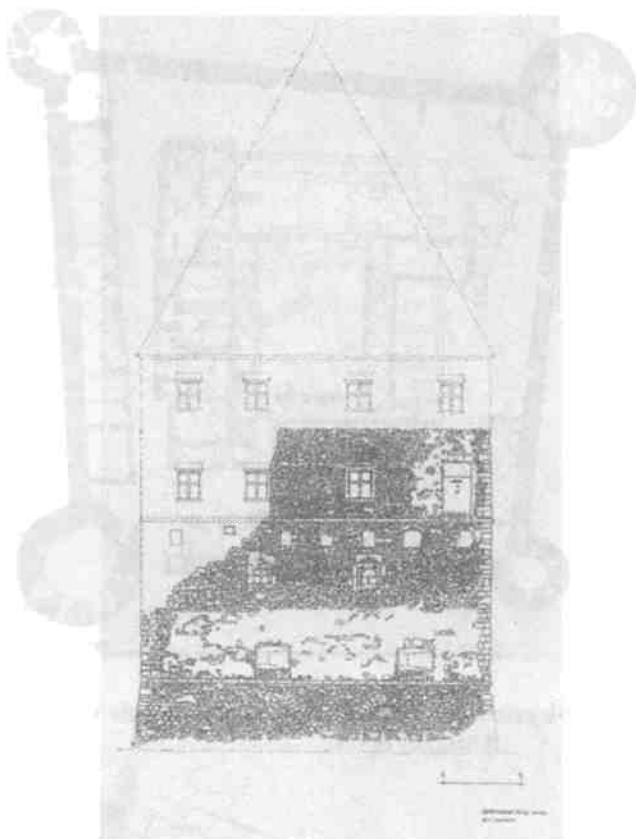
*9, Krasznahorka vára építési periódusai
Bóna—Simkovich 2003. alapján*



10. Bozók-premontrei kolostora az ágyúbástyás védőövvvel
 S CHA ROS PATOK



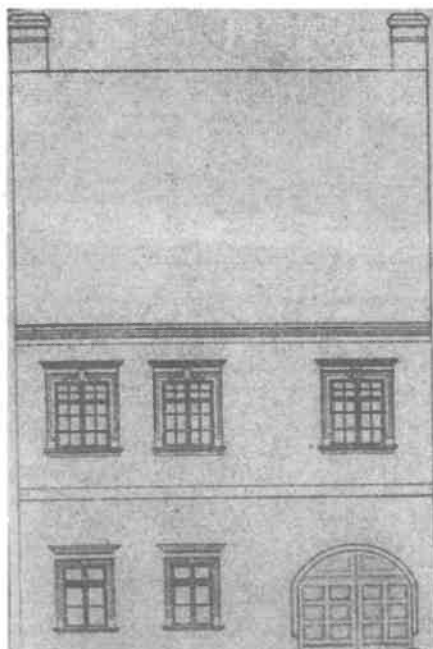
11. Sárospatak erőssége Nicolo Angelini felmérésén, 1570 körül



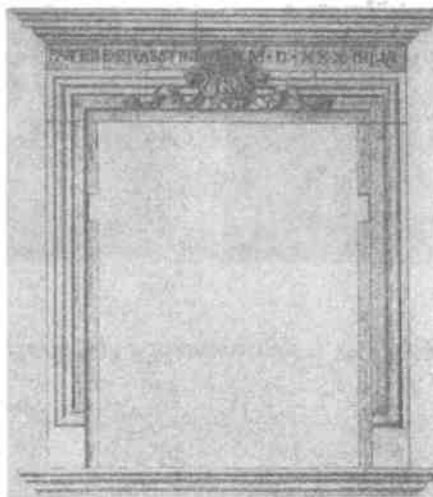
12. A sárospataki Vöröstorony 1540 körül, Szekér György rekonstrukciója



13. Kőrmöcbánya, a déli városkapu előépítménye (fotó)



*14. A kolozsvári Volphard—Kakas-ház homlokzata, Pákei Lajos felmérése
Balogh 1985. alapján*



*15. A kolozsvári Volphard—Kakas-ház ablakkerete, 1534
Balogh 1985 alapján*

BIBLIOGRÁFIA

BALOGH 1985

BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1985.

BÓNA-SIMKOVIC 2003

BÓNA, Martin –SIMKOVIC, Michal: Hrad Krasna Horka. In: *Gotika.* Ed. Dusan BURAN, Bratislava, 2003.

BRUNOVSKY-FIALA-NESPOROVÁ-SISIMIS 1991

BRUNOVSKY, Ferdinand-FIALA, Andrej-NESPOROVÁ, Tamara-SISIMIS, Milan: *Trenciansky hrad.* Trencin, 1991.

BUZÁS 2001

BUZÁS Gergely: *Gótika és kora reneszánsz.* Magyar építészet 3. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.

DÉTSHY 2002

DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára.* Sárospatak, 2002.

DOMOKOS 2000

DOMOKOS György: *Ottavio Baldigara – egy olasz várfundáló mester Magyarországon.* Budapest, 2000.

DURDÍK 1994

DURDÍK, Tomás: Batterietörme der böhmischen Burgen. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* Művészettörténet-Műemlékvédelem VI. Szerk. PAMER Nóra. Budapest, 1994, 235–244.

FELD 1999

FELD István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. In: *Budapest Régiségei XXXIII.* Budapest, 1999, 35–50.

FELD 2000

FELD István: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon.* Sárospatak, 2000.

FELD 2002

FELD István: *Késő reneszánsz és kora barokk.* Magyar építészet 3. Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.

FELD 2004

FELD István: Adelsburgen und Residenzen in Ungarn am Ende des Mittelalters. In: *„Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 2004, 151–158.

GERE 2003

GERE László: *Szigliget az őskortól napjainkig.* Szigliget, 2003.

G. SÁNDOR 1984

G. SÁNDOR Mária: *Reneszánsz Baranyában.* Budapest, 1984.

HROMADOVÁ 1979

HROMADOVÁ, Ludmilla: *Levoca*. Bratislava, 1979.

HUBA 1986

HUBA, Peter: *Oravsky hrad*. Martin, 1986.

KOPPÁNY 1999

KOPPÁNY Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, 1999.

KOVÁCS 2003

KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Budapest-Kolozsvár, 2003.

LÁSZLÓ 1992

LÁSZLÓ Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. In: *Várak a késő-középkorban*. Castrum Bene 2/1990. Szerk. Juan CABELLO Budapest, 1992, 183–192.

LECHNER 1917

LECHNER Jenő: *Renaissance építési emlékek Szamosújváron*. Budapest, 1917.

PISON 1977

PISON, Stefan: *Hrady a zámky a kastiele na Slovensku*. Martin, 1977.

VÉGH 1992

VÉGH András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: *Várak a késő középkorban*. Castrum Bene 2/1990. Budapest, 1992, 124–131.

VÉGH 1997

VÉGH András: A középkori várostól a török erődig. In: *Budapest Régiségei XXXI*. Budapest, 1997, 295–310.

VÉGH 1998

VÉGH András: Középkori idomtégla töredékek. *Lapidarium Hungaricum 4. Budapest I. Budai királyi palota 1*. Szerk. FELD István Budapest, 1998, 35–37.

THE HUNGARIAN ARCHITECTURE IN THE AGE OF JÁNOS SZAPOLYAI

ISTVÁN FELD

The one and a half decade of Szapolyai's ruling is hardly examinable from the aspect of architecture so far. The reasons for this are the lack of the written and painted sources, the considerable destruction of the monuments of this era and the limited architectural investigations. Thus in this paper just the main tendencies could be drawn. The royal constructions were limited to the castle of Buda and Szamosújvár, where the modern Italian battlements were built. In this era we can mainly find examples to constructing and developing the nobles' castles like, the Perényi family at Sárospatak, the Fuggers at Vöröskő, the Balassas at Bozók or the Chorons at Devecser. Ecclesiastical constructing we basically can't find in this period, the only example could be the hall-temple of Sárospatak, which was built by the Perényi family. The limited political and financial possibilities of the towns didn't make it possible to succeed large constructions. We only know sporadic examples from Kolozsvár, Körmöcbánya and Lócse to them.

A SZAPOLYAI-CÍMER VÁLTOZATAI A 15–16. SZÁZADBAN

GYULAI ÉVA

A Szapolyaiak címerrepresentációja I. Mátyás korában (pecsétek és vitézi síremlékek)

A Szapolyai-címer nemcsak a magyarországi heraldika korszakos változásának, jelesül az élő heraldika korából a hanyatló korszakba való átmenetnek tanúja és reprezentánsa, hanem a magyar történet 15. század közepétől a 16. század második feléig tartó sorsfordító évszázadának, a középkor végének és az újkor hajnalának jellegzetes forrása is. A Szapolyai család ugyanis a mátyási konszolidációból a törökkorba, az ország megosztottságába vezető történeti korban, illetve a nemzeti királyság rövid intervallumában és az önálló erdélyi állam megszületésének idején karrierjével és politikai működésével tevőleges részese volt Kelet–Közép Európa hatalmi harcainak, köztörténetének. Így családi, majd uralkodói címerük variánsainak, sőt a jellemző címerhordozóknak és változásainak a segédtudományok különböző diszciplínái (szfragisztika, heraldika, történeti ikonográfia, művészettörténet) segítségével történő vizsgálata közelebb vihet a történeti kor társadalmá, főként elitje gondolkodásmódjának, ízlésének megértéséhez. A politikai célok eléréséhez és az önérvényesítéshez a korban egyszerű, közérthető szimbólumok szükségelttek, s a címernek mint a politikai reprezentáció, sőt akarat közérthető médiumának fontos szerepe lehetett abban, hogy a Szapolyai család tagjai a társadalom legszelesebb rétegeinek közvetítsék törekvéseiket, s így maguk mellé állítsák, illetve megtartsák politikai szövetségeseiket. A címer változatai ugyanakkor sokat elárulnak abból, hogy viselőjük melyik történeti és politikai szituációban mit tartott fontosnak feltárni ambíciójából.

Bár a címer a rendiség elismert politikai és társadalmi intézménye volt, és a címeradományok megjelenésével a jog is kiterjedt rá, sőt a címer megfestett ábráját tartalmazó oklevél az „eredeti” jelvényt is lefektette, a címerek – viselésük és alkalmazásuk törvényi szabályozásának hiányában – mégsem kanonizálódtak, hanem változatos formában jelentek meg a gyakorlatban, a legjobb példa erre éppen az országcímer vagy államcímer, amely a magyarországi régiségben nemcsak az uralkodókkal változott, hanem egy-egy király gyakorlatában is. Királyaink ugyanis uralkodásuk alatt többször változtatták címerüket igényeik és céljaik függvényében. A címerváltozat nem egyszer a címerhordozótól is függött, hiszen a nagyobb presztízst közvetítő felségi pecsét, vitézi síremlék, hadizászló stb. a címerváltozatok közül is az előkelőbb, a hatalmat plasztikusabban megjelenítő formát igényelte.

Címerváltozatoknak valójában a pajzs felosztásában és a címerábrák megjelenítésében, illetve a mázakban mutatkozó eltéréseket tekintjük, a pajzsforma divatokat követő változtatásai még nem hoznak létre új címervariánst.



1. Szapolyai Imre szepesi gróf pecsétje, 1476.

NYÁRI 1886, LX/77. ábra alapján (HK)

A Hunyadiak alatt felemelkedő Szapolyai vagy Zápolya család címerének első fordulása a 15. század második felére esik. A legkorábbi magyarországi címerek – használatuk leggyakoribb korabeli módja miatt – pecsétnyomatokon maradtak fent, így a legelső Szapolyai-címereket is ezekről ismerjük. Szapolyai Imre 1462-ben főkincstartóként farkast véset pecsétnyomójára, ezt használja 1464-ben boszniai kormányzóként és a dalmát–horvát–szlavón bánként kiadott oklevelében is.¹ Szepesi grófként használt kerek vörös viaszba nyomott függőpecsétjén (1476)² a csücskös talpú címerpajzsot késő gótikus címertartó angyal tartja, amelyen jól kivethető egy hármás halomból kinövő jobb felé néző, támadó állásban ábrázolt farkas, mellette hold és csillag, mint kedvelt kozmikus szimbólumok, amelyek igen alkalmasak voltak a mező felső – általában üres – részének kitöltésére, ugyanakkor lebegő elhelyezésük megfelelt az égitestek természetes megjelenési formájának. A függőpecsét rajzán a pajzs körül a gótikus oltárokról jól ismert mondatszalogok tekeregnek, a legenda gótikus minuszkulái azonban itt a pecsét birtokosának nevét és titulását mondják el (1. kép). Imre öccse, István is ezt a címert használja 1497-ben szepesi grófi függőpecsétjén, szintén címertartó angyallal, doborpajzsos és minuszkulás körirattal.³ A lenyomaton jól látszik a hold és csillag is (2. kép).

¹ MOL DI 15698, 15719, 16022. Vö.: CSÁNKI 1887, 2. közlemény 14. jegyzet. BTM Pecsétygyűjtemény 64.643

² MOL V 8 360. doboz. DI 17866. Közli: NYÁRY 1886, IX. tábla 77. sz.

³ MOL DI 20626, CSÁNKI, 1887 2. közlemény 14. jegyzet. A címer rajzát közli: ACSÁDY, 1896. 363., 667.



2. Szapolyai István pecsétje, 1497. ACSADY 1896, 363. alapján (HK)

A nádori méltóságot elnyert Istvánt fia, János is követi a pecséthasználásban. 1511-ben egy harminchat gyűrűspeccsével hitelesített oklevélen az ország báróinak és főpapjainak pecsétjei között ott van Szapolyai János szepesi grófé is. A nyolcszögletű papírfelzetű gyűrűspeccsén koronás angyal tartja a hatszögletű, ún. spanyol címerpajzsot, melyre hármás halomból kinövő, jobbra néző, mancsait előrenyújtó farkast helyeztek, mögötte csillaggal, a pajzsot körirat övezi [IOANNES COMES SEPUSIEN(SIS)].⁴ Ugyanezt a pecsétet használja 1513-ban is egy oklevelén.⁵ Nemcsak gyűrűspeccsétjén viseli a farkast ebben az időben, hiszen 1511-ből fennmaradt egy cipőpecsétje is, vörös viaszba nyomva, szintén angyalos, s ugyancsak növekvő farkast hordoz.⁶ Erdélyi vajdaként is ezt véseti pecsétjére 1516-ban.⁷ János öccse, György szepesi gróf, aki Corvin János lányának volt jegyese, és a mohácsi csatában tűnt el, 1524-ben használt pecsétjének tárcsapajzsát szintén angyal tartja, rajta a jól ismert jobbra tekintő növekvő farkas, igaz, itt a pecsétmetsző koronával és nem halmokkal támasztja meg a címerképet, a pecséten a tulajdonos monogramja is olvasható.⁸ Hogy az élő heraldika korának végén a Szapolyaiak megkülönböztető címere a farkas volt, nemcsak a pecsétetek példázzák, hanem a Mátyás-kori építőművészet egyik jellegzetes heraldikai emléke, a kassai plébániatemplom címersorozata is. A Szent Erzsébet-plébániatemplom 1480 körül emelt szentségháza kőfaragványainak heraldikai programja a Mátyás mellett felsorakozó bárók politikai elkötelezettségét volt hivatva kifejezni, hasonlóan a többi hasonló címersorozathoz, akár a visegrádi díszkútra, akár a vajdahunyadi loggiára gondolunk. Ez a címersorozat sokban hajaz a főúri pecsétetekkel kísért oklevelekre, ahol a bárók szinte maguk helyett jelvényüket sorakoztatták fel a király oldalán. A kassai címersorozatban az országcímereket (Magyar-, Csehország, Szlavónia), illetve

⁴ MOL DI 22154, CSÁNKI, 1887. BTM Pecsétgyűjtemény 64.732

⁵ MOL DI 29622, CSÁNKI 1887, 2. közl. 15. jegyzet

⁶ MOL V 4. 34. doboz

⁷ MOL DI 22788., V 8 1233. doboz

⁸ ÁLDÁSY, 1886. 99. A pecsét rajzát közli: FORSTER 1905–1913, I, 235.; 263. ábra

Mátyás hollós szív pajzsos királyi címerét, valamint Kassa címerét 12 főúri címer faragványa kíséri, köztük a Szapolyaiak hármashalomból kinövő farkasa a holddal (3. kép).⁹ A faragvány a címer színeire is eligazítást ad, a mező kék, a hármashalom pedig zöld, a farkas ezüstszínű, a hold és csillag ezüst, illetve arany.¹⁰



3. A Szapolyai-címer a kassai plébániatemplom címersorozatában, 1480 körül
CSOMA 1889, 14. sz. ábra alapján (HK)

A farkas következetes jobbra fordulása arra enged következtetni, hogy nem adományról van szó, hanem felvett címerről, hiszen a magyarországi armálisokban, ahol a címerképet az oklevél elejére, az uralkodó neve elé festik, a heraldikai udvariasság szabályai szerint általában balra néznek a címerállatok. A hármashalom, illetve a címerállat növekvő alakja, jól kivehető támadó ábrázolása viszont tudatos kompozícióra vall, igaz, nem túl eredetire, hiszen a legnépszerűbb heraldikai állatot, az oroszlánt is gyakran rajzolták ebben a pózban. Hogy a farkas mikor jelenik meg a Pozsega megyéből származó nemesek jelvényében, nem tudjuk, elképzelhető, hogy a család hivatalra jutott ősei már a 14. század végén használják, amikor a Zápolyák először bukkannak fel a forrásokban. Hajlunk azonban arra, hogy csak a 15. században kezdték viselni ezt a címet, nemcsak azért, mert korábbi pecsétábra nem maradt fent, hanem, mert az ábrázolások konzekvensen sisak nélküli címerhasználatot mutatnak, sőt a 16. századra is ez a gyakorlat öröklődik, a sisak nélküli pajzs divatja pedig Mátyás korában terjedt széles körben, a reneszánsz címerművészet újításaként. Ugyanezt erősíti a családi heraldika jellegzetessége: a pajzs mögötti angyalhoz mint címertartóhoz való feltűnő ragaszkodás is. Bár a címertartó angyal már korábban is feltűnik az európai címereknél, a magyarországi főúri családok, főként az országos méltóságra jutott tagjaik az 1440-es évektől kezdik használni pecsétjeiken, az elsők között van Garai László, Cillei Ulrik, nem sokkal később Hunyadi János.¹¹ Őket követik a Szapolyaiak, de a szabad királyi városok

⁹ CSOMA 1889, 14. kép

¹⁰ CSERGHEŐ 1887, 14.

¹¹ PEKÁR 1974

címereit is gyakran tartja angyal a korban. Felmerül a kérdés, hogy nem a királyi szolgálat és az uralkodó iránti hűség, illetve a főúri státusz, méltóság kifejezője-e az angyal a 15. századi címereknél?

Címerállatokat és állatos pecsétjelvényeket már korábban is gyakran használtak Magyarországon, a naturalizmusra törekvő sajátos magyar heraldikai ízlésre általában is jellemző az állatábrák kultusza. A heroldalakoktól idegenkedő magyarországi címerek az állatok közül is leginkább a természetes környezet faunájából válogattak, a képzelt, mondabeli lények viszonylag ritkák voltak. A farkas kedvelt élőlény, ami a korabeli mindennapi környezetben való gyakori feltűnésére mutat, különösen Erdélyben volt jelentős a kultusza nemcsak a címerviseletben, hanem a névadásban is, mind a magyar, mind a román személynevek között gyakran előfordul. Már a korai, Zsigmond-korabeli címeradományokban találkozunk ezzel a címerképpel, 1398-ban Csentevölgyi Pál fia Demeter prépost kap nyíllal átlőtt farkasfejet armálisában.¹² 1431-ben a Kistárkányi család tagjai ősüknek a király német- és oláhországi (!) útján tanúsított hű szolgálatai jutalmaként címeres nemesiséget nyernek, címerükben egy karddal átdöfött farkassal viaskodó ősz hajú és szakállú ember látható.¹³ A Recskyek 1415-ben torkon karddal átszúrt farkast kapnak címerükbe.¹⁴ A Szapolyaiak ősi birtokaihoz közel eső Körös megyében az Abramowcz-Zenthmyhali család II. Ulászló királytól 1498-ban nyert címere kék mezőben, jobbról arany csillag, balról ezüst hold által kísért bal felé néző s szájában egy fehér bárányt hurcoló természetes színű farkas, sisakdíszre fekete holló.¹⁵ Kevendi Székely Jakab 1493-ból származó pecsétjén tárcsapajzsban növekvő, jobbra néző, két csillag által kísért farkas látható, sisakdíszre a pajzsalak, mellette kísérő csillagok lebegnek.¹⁶ A szomszédos országokban sem volt ismeretlen a farkas mint nemesi jelvény, ezt igazolja Olmüci Ágoston cseh-morva nemes felhőből kinövő farkasa, viselője alkancellárként 1496 és 1511 között élt és működött Budán.¹⁷

A példák nemcsak a farkas kedveltségét mutatják, hanem azt is, hogy a természethez közel álló ember, a vadászó, utazó, birtokait járó, harcoló nemes ellenfélként is többször kénytelen volt megküzdeni ezzel az állattal. Hogy az újabb kori magyar irodalomból jól ismert „farkaskaland” a középkori és törökkori ember valóságos élményei közé tartozott, arról éppen az utolsó Szapolyai, II. János egyik címeradománya tanúskodik. János Zsigmond erdélyi fejedelmeként Tordán, 1569. november 2-án egyik tisztviselőjét, Bachy János nagyobb kancelláriai jegyzőt kü-

¹² CSOMA 1913, 34–35.

ÁLDÁSY 1895

¹⁴ VARJU 1896, Czimertani., SIEBMACHER 1885–1893, IV, Taf. 74.

¹⁵ VARJU 1896, J. Siebmacher's

¹⁶ VARJU 1896, Czimertani

¹⁷ MIKÓ 1985, 68.

lönös címerrel jutalmazza: „háromszögletű kék színű pajzsban egy farkas zsákmányra éhes ragadozóként ábrázolva... amint szájával félig elnyel egy széttárt kezű csecsemőt” A címerkép arra az eseményre utal, amikor a későbbi jegyzővel várandós és már vajúdó anyát egy téli napon Kolozsvárra utaztatásban három éhes farkas megtámadta az úton, s ha az isteni gondviselésnek köszönhetően nem sietnek segítségükre, ő és gyermeke odaveszett volna.¹⁸



4. Szapolyai Imre nádor pecsétje, 1485. ACSÁDY 1896, 307. alapján (HK)

A Szapolyai-címer nemcsak azért foglal el különleges helyet a magyarországi heraldikában, mert része lesz az uralkodói jelvénynek, hanem általános címertani és művelődéstörténeti szempontból is tanulságos fejlődése; a nádorságig jutott család ugyanis ősi, de legalábbis több nemzedékre visszamenő címerállata mellé egy másikat is használni kezd, talán ugyancsak felvett címerként és nem adomány birtokában. A másik címerkép, az egyszarvú, János király apjának, illetve nagybátyjának reprezentációjában tűnik fel először. A fennmaradt pecsétek alapján Imre nádor († 1487) az első, aki az egyszarvút felveszi címerébe, 1485-től nádori függőpecsétjén¹⁹ ugyanis már szerepelteti. Ezen a címertartó angyal két tárcsapajzsot tart két kezével, a jobb oldali pajzsban balra, vagyis udvariasan a másik címer felé forduló ágaskodó teljes farkassal, feje előtt és mögött hold, illetve csillag, a másik pajzsra pedig egyszarvút helyeztek, szintén ágaskodva (4. kép).²⁰ Nem sokkal később öcsöcse, István nádor (†1499) is viseli az új címet. 1495-ben – egyedülálló módon – csak az egyszarvút véseti pecsétjére.²¹ Ő az első, aki osztott pajzsot visel, 1492-ben

¹⁸ *Scutum triangulare celestini coloris, in quo lupus animal rapax et ad praedam avidum suo modo eleganter depictus esse cernitur, in cuius ore infans expansis manibus ab umbilico existere conspicitur... Infans Joannes Bachy est, qui cum genitricis suae iam iam parturientis utero gestaretur, iter ad ciuitatem Coloswariensem hyemi suscipientis et ecce ipsam lupi tres famelici derepente aggrediuntur, adeo cum periculo, ut nisi in tanto discrimine laboranti opem tulissent, illi una cum infanti suo perendum erat.* MOL F 15 6. köt. ff. 132–133., GYULAI (szerk.) 2005, k6.89. sz.

¹⁹ FORSTER 1905–1913, I. 91.

²⁰ Rajzát közli: ACSÁDY, 1896. 307., 675.

²¹ CSERGHEŐ 1887, A pecsétrajzot közli: NAGY 1857–1868, VII, 490.

használt pecsétjén ágaskodó egyszarvúval (1. 4. mező) és növekvő farkassal (2. 3. mező) négyelt pajzsot használ,²² akárcsak 1497-ben vörös viasz függőpecsétjén.²³ A címerképek, nélkülözve minden heraldikai udvariasságot, jobb felé néznek, ami arra utal, hogy mindkét címerkép eredetileg egyedül uralta a pajzsot, s csak később kerültek a négyelt mezőre (5. kép).



5. Szapolyai István nádor pecsétje, 1492. NAGY 1857–1868, VII, 490. alapján (HK)

A kérdés, hogy vajon a fivérek egyszerre határozták-e el, hogy új jelvénnel lépnek fel a nyilvánosság előtt hivatali pecséthasználatukban, vagy István mintegy örökölte bátyja címerét, a források alapján megválaszolhatatlan, hiszen még arra sem tudunk megnyugtatóan felelni, hogy adományként nyerték-e el, netán önként kezdték használni. Az bizonyos, hogy a farkassal ellentétben, egyszarvúval nemigen találkoztak birtokaikon, illetve gyakori utazásaik során, a legendáját viszont feltehetően ismerték, s Szapolyai István ausztriai hadjáratán, Bécs kapitányaként talán még a Habsburg-kincstárban őrzött egyszarvú agyarának történetével is találkozott. Nem lehetetlen, hogy nagyurakként a Szapolyaikat is gyógyították az egyszarvú agyarának porával, amely a legdrágább és legnagyobb hatásúnak vélt patikaszernek közé tartozott.

²² Uo.

²³ MOL DI 20521/2, V 8 417. doboz



6. Szapolyai Imre (†1487) szepeshelyi síremlékének címerkompozíciója, rajz (HK)

Az új címer azonban gyorsan családi jelvény lett, ezt igazolják a Szapolyaiak címérének a két nádor sírkövén megjelent változatai. A szepeshelyi vitézi síremlékek nemcsak a családi és személyes reprezentációnak jelentik a csúcst, hanem a címerreprezentációnak is. A két sírkő kompozíciója megfelel egymásnak, nemcsak a vitézi alakok viselete, a kárpit és az azt tartó angyalok, a lábtartó oroszlán szerepeltetése egyezik, hanem a címerek elhelyezése, programja is. Mindkét vitéz mellett a pecsétekről is jól ismert angyalok tartják a halott címerpajzsait, s mindkettejük hadi lobogóján megjelenik címerük. Imre mellé két külön tárcsapajzsra helyezték jobbra néző címerállatukat, jobb felől, előkelő helyen a farkast, bal felől az egyszarvút. A zászlóra az ősi címerállat, a farkas került (6. kép).²⁴ Az öccsét alig tíz évvel túlélt

²⁴ CSOMA–CSERGHEŐ 1890, Szapolyai Imre

István vajda, Szapolyai János atyja sírkövén a jobbra helyezett címeren a nádori pecsétről jól ismert négyelt pajzs látható az egyszarvúval és farkassal, a bal oldalin pedig a farkas (7. kép).²⁵ Az egyszarvúval és farkassal négyelt pajzs annyiban tér el István nádor említett pecsétjeitől, hogy itt a címerállatok szembefordulnak, a heraldika udvariassági szabályát és bizonyos kompozíciós elvet követve. A farkas csak a második helyen szerepel, a hadizászlóra is az egyszarvút tették, így Szapolyai Imre síremlékével összevetve Istvánnál hangsúlyosabb az unikornis, mintha Imre a múltat, István pedig az újabb divatot képviselné. A címerállatok ikonográfiájában viszont következetesek a síremlék megrendelői és készítői, mivel a farkast mindig hármashalomból kinövőnek, az egyszarvút pedig ágaskodóként ábrázolják. A két sírkő feliratában is eltér, Imréjén középkori mintára a kölap szélén fut körbe a mondatszalg, Istvánnak pedig a sírköve felé helyezett két tárcsapajzsra vésték hexameteres epitáfiumát.



7. Szapolyai István (†1499) szepeshelyi síremléke.
CSOMA–CSERGHEŐ 1890, Szapolyai István ábrája alapján

Az egyszarvú nem számított ritka címerképnek a 15–16. században, népszerűségét

²⁵ CSOMA–CSERGHEŐ 1890, Szapolyai István

mutatja, hogy Oláh Miklós balharánt pólyában futó egyszarvút nyert armálisában 1548-ban,²⁶ de ez volt Fráter György címerállata is.²⁷ 1462-ben ágaskodó egyszarvú van a Petneházy-armálisban,²⁸ de ezt viselték a Kornisok is névcímerükben. A 15. századi unikornis-címerek divatja erősíti azt a sejtésünket, hogy a címerállat megjelenése a Szapolyaiaknál nem véletlen szeszély, hanem tudatos, a presztízsemelés céljával hozott döntés eredménye. Bizonyára a gyors rangemelkedés készítette a Zápolyákat arra, hogy régi, kissé talán provinciálisnak tűnő farkasuk helyett új, a nyugati heraldikában kedvelt és a magyarországiiban is egyre gyakoribb képzeti állatot tegyenek meg szimbólumuknak, amelyhez több, a korban ismert legenda, jelkép kapcsolódott. Talán nem is voltak egyedül ezzel a gyakorlattal, megkockáztatjuk, hogy a Szapolyai család mintegy „arbitrarius elegantiarum”-ként vette fel régi címere helyett, vagy azt kiegészítve a divatos egyszarvút.

Bár nem tudjuk, a Szapolyaiak milyen mintát követtek, amikor az egyszarvúval új címet alkottak vagy kértek maguknak, arra viszont van példa, hogy az ő címerük a család presztízse, illetve a familiaritás okán etalon lett, sőt utánzás tárgyát képezte. 1513-ban a Szapolyai-familiáris Tornallyay János címerbővítése során családja ősi, fehér tornyot hordozó címerét Szapolyai János vajda, Szepes örökös ura, a székelyek ispánja címerrésztételével (*ex armis fidelis nostri comitis et vayvode affinis nostri carissimi*) bővíti az uralkodó, minden bizonnyal az adományos határozott kérésére, fehér növekvő egyszarvút adományozva neki ezüst holddal és arany csillaggal.²⁹ A négyesi Szepessyeknek is egyszarvú van címerükben, feltehetően még a kora újkorban szerezték.³⁰ Nem lehet véletlen, hogy a kor egyik legnagyobb hatalmú főúri családja, a Thurzók többszöri címerváltoztatásuk során 1607-ben címerbővítésműjükben a Szapolyaiak száz évvel korábbi megoldását választják és nyerik el, négyelt pajzsuk 2. és 3. mezejébe fel veszik az egyszarvút, míg a „fontosabb” helyeken, az 1. és 4. mezőben megmarad régi oroszlánjuk.³¹

A farkassal és egyszarvúval osztott pajzs bonyolultabb, talán előkelőbb megjelenést adott a Szapolyaiak címerének, egyébként a pajzs megosztása a nemesi, kezdetben főként a főnemesi heraldikában éppen a 15. századtól lesz egyre gyakoribb, amikor a címernek már nem a felismerhetőség, azonosítás volt az elsődleges célja, hanem a reprezentáció, a presztízsfelmutatása. A nemesi családok gyakran állítják ennek szolgálatába a címerváltoztatás, címermegújítás, illetve a többes címerkép elhelyezésének gyakorlatát, így a Frangepánok is többféle variánst viselnek a 15–16. században.³²

²⁶ MOL P 108 Rep. 2–3. Fasc. K. 162. Vö: NYULÁSZINÉ STRAUB 1987, LVIII. tábla

²⁷ VERESS 1901, 90. ábra. Fráter György szamosújvári várkastélya kőbe faragott osztott címerének felső mezejében a pálosok hollója, alsó mezejében növekvő egyszarvú látható.

²⁸ MOL DI 50532. RADOCSAY 1957, 17. ábra. Vö: NYULÁSZINÉ STRAUB 1987, XXIV tábla

²⁹ CSERGHEŐ 1887, 14. jegyzet

³⁰ A Szepessy-címeréről és az egyszarvú heraldikai recepciójáról bővebben: GYULAI, 1997

³¹ NYÁRY 1886, 153–154.

³² RAINER 1987



8. Szapolyai János és György örökös szepesi grófok címere
a markusfalvi templomban, rajz. BÁRCZAY 1897, ábrája alapján (HK)

A farkas és az egyszarvú, melyet a nádorok síremléke együttesen hagyományozott István utódaira, Szapolyai Jánosra és Györgyre, a két fivér reprezentációjában is megmarad. Mint láttuk, mindketten viselik pecsétjükön a farkast, de átveszik a négyelt pajzsot is, Szapolyai János erdélyi vajdaként angyalos címertartóval 1526-ban használ ilyen pecsétet.³³ Jánosnak és Györgynek közös címerábrázolása volt az egyik Szapolyai-familiáris család, a Máriássyak kegyurasága alatti markusfalvi templomban. Itt a Máriássy család címeres táblája mellett a 19. század végén még látható volt János király anyjának, Hedvig tesseni (tescheni) hercegnőnek, valamint fiainak címere. A kerek falapokra festett címerek, az epitáfiumcímer mintájára, a címet, valamint viselőik nevét és titulását tartalmazták, ez utóbbit gótikus minuszkulával írt köriratos formában (8. kép).³⁴ A Szapolyai-fivérek Szepes örökös grófjaként szerepelnek a feliratban, a tárcsapajzsra helyezett címer pedig megegyezik István nádor, illetve Szapolyai János pecsétjének és István szepeshelyi síremlékének négyelt pajzsú címerével. Lényeges különbség, hogy a markusfalvi címernek sisakcímere és takarója is van, a sisakon növekvő egyszarvúval, a többi korabeli címer mintáját követve. A címerállatok a markusfalvi címeremléken a pecséték eredeti, jobbra tekintő helyzetét idézik fel, a tábla azonban mind a pecsétől, mind a síremlékektől különbözik, mert a farkast teljes, ágaskodó formájában, vagyis a heraldikai hűséget figyelmen kívül hagyva rajzolja meg. A festett fatáblán a címer színei is kitűnnek, a pajzs vörössel és kékkel négyelt, az egyszarvú és a farkas ezüst, a farkas melletti hold és csillag arany.

³³ A pecsétrajzot közli: NYÁRY 1886, 99.

³⁴ VARJU 1896; BÁRCZAY 1897. A címerrajzokat közli: ACSÁDY 1896, 375., 463.



9. Hedvig tescheni hercegnő, Szapolyai István nádor özvegye
címere a markusfalvi templomban, rajz. BÁRCZAY 1897, ábrája alapján (HK)

A Szapolyai fivérek templomi címertáblája mellett fennmaradt egy másik is, amelyre anyjuk, Hedvig tesseni hercegnő, István nádor második felesége és özvegye címerét festették (9. kép). Őt különben férje síremlékének epitáfiuma is említi, mint „királyi vérből származó hitvest” (*de stirpe regali fuit coniuge*).³⁵ A címertábla körirata mint tescheni hercegnőt (*ducisse Tescheniensis*) és Szapolyai István örökös gróf és nádor özvegyét említi. Címere azonban fejedelmi származása okán az eredeti Piaszt-jelvény, kiterjesztett szárnyú ezüst sas, a mező színéről megoszlanak a leírások (vörös vagy arany). Szapolyai anyja nemcsak a markusfalvi címeren képviselteti magát a lengyel uralkodóházzal közös tescheni címerével, hanem pecséthasználatában is. 1505-ben vörös viaszpecsétjén is csak a Piaszt–sas szerepel,³⁶ vagyis nem egyesítette címerét rangban alacsonyabb férje jelvényével.

I. Szapolyai János király címervariánsai (pénzek, felségi pecsét, nyomtatványok)

Hogy Szapolyai János uralkodóként is a farkast tartotta elsődleges címerképének, amelyet egyébként már nővére, Szapolyai Borbála is használt lengyel királynéi címerrepresentációjában,³⁷ ezt – különös módon – nem a saját, hanem a Hunyadiak gyulafehérvári síremléke igazolja. Hunyadi János tumbáján a páncélos alak mellett ugyanis két oldalról egy-egy pajzstartó angyalt helyeztek, a vitézi síremlékek jellegzetes ikonográfiai szabálya szerint, az egyik pajzsra a Hunyadiak gyűrűs hollóját, a másikra a Szapolyaiak farkasát vésték (10. kép).³⁸ Ez a címertársítás a legújabb ikonográfiai kutatások szerint nem rokoni, hanem familiáris–politikai kapcsolatra mutat, hiszen a Hunyadi- emlékeket nem más, mint János király emeltette 1533-ban, a Hunyadi családhoz, annak politikájához fűződő elkötelezettségét ki-

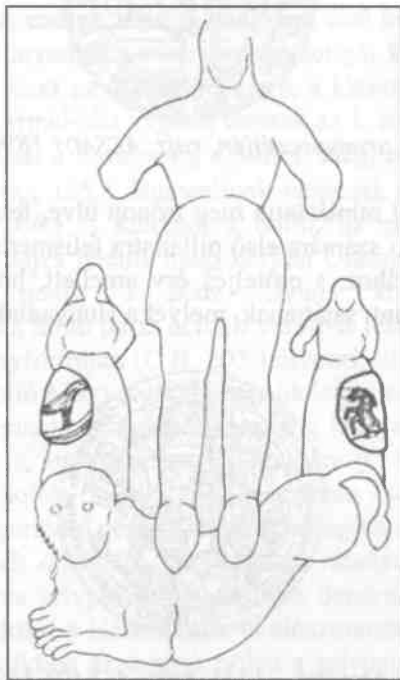
³⁵ CSOMA–CSERGHEŐ 1890, Szapolyai István

³⁶ MOL DI 21436., V 8 422. doboz

³⁷ Szapolyai Borbála lengyel királyné címerhasználatáról bővebben: GYULAI 2004

³⁸ FORSTER 1905–1913, I, 89. p., KÓPECZI (főszerk.) 1987, I, 116. kép

emelendő. Bár a síremlékről eltűnt eredeti feliratuk, amely szerint János király akaratából Statileo János erdélyi püspök emeltette 1533-ban [*Ex voluntate Ser(enissimi D(omini) Joannis Reg(ni) Hung(ariae) Joannes Statilius episcopus Trans(silvaniae) F(ieri) F(ecit) M. D. XXXIII*], szerencsére Verancsics Antal bemásolta vázlatfuzetébe a szöveget. Ugyanő jegyezte fel János vajda szintén elpusztult epitáfiumát is a síremlékről: „A nagy Hunyadi Corvin Jánosnak, Magyarország kormányzójának, Mátyás, Magyarország királya szülőjének a szepesi grófok növendékei (*alumni*).³⁹



10. Hunyadi János gyulafehérvári síremlékének címerkompozíciója, rajz (HK)

János király legitimitását természetesen uralkodói jelvényével is kifejezte, s mind felségi pecsétjein, mind pénzein egyesíti az ország sávozott-kettőskeresztes címérét a Szapolyaiknak a közvélemény előtt már jól ismert címérével. Az első, aki az országcímekben megjelenteti családi jelvényét, mégpedig a hollós címerképet, Hunyadi János kormányzó volt, majd Mátyás számtalan címerváltozatán szintén feltűnik a nemesi címerkép, a holló. Szapolyai János, aki Hunyadi-síremlékről is gondoskodott, címerváltozataiban is követi azt a családot, amelyhez elődeit oly szoros

³⁹ RITOÓKNÉ SZALAY 2000

kötélék fűzte. Kettős aranypecsétjének hátlapján erősen stilizált tárcsapajzsra helyezi a sávozattal és kettőskereszttel négyelt mezőt, vagyis Magyarország címerét, a Szapolyai-farkast pedig szív pajzsként teszi rá, a címer fölé zárt leveles koronát rendel (11. kép).⁴⁰



11. I. János címere aranypecsétjén, rajz. ACSÁDY 1896, 143. alapján (HK)

Az előlapon saját magát mintáztatja meg trónon ülve, felségjelvényekkel. Az egyszerű, elegáns, mindenki számára első pillanatra felismerhető címerváltozat illik az aranypecsét komolyságához, s erőteljes érv amellet, hogy János király családja régebbi címerállatát tekinti sajátjának, melyet a Hunyadiak korában viselt.



12. I. János felségi pecsétje – 1531, rajz. ACSÁDY 1896, 37. alapján (HK)

Másik, címerkoszorús, viaszba nyomott nagy felségi pecsétje ugyancsak I. Mátyás, illetve a Jagellók gyakorlatát követi, amikor a Magyarország társországait, illetve az igénycímereket a főpajzs köré komponált címerkoszorúban helyezi el, családi jelvényét pedig szív pajzusra rakja.⁴¹ Az aranypecséttel ellentétben itt a család előkelőbb, újabb, bonyolultabb négyelt pajzsát választotta, főhelyen az unikornissal, 2. és 3. mezőben a farkassal, ezzel még zsúfoltabbá téve az amúgy is nehezen áttekinthető ábrát (12. kép). Ennél a pecsétképnél nem az azonnali felismerhetőség a főcél, hanem az, hogy a privilégium birtokosa, illetve azok, akiknek bemutatja a

⁴⁰ Rajzát közli: ACSÁDY 1896, 142–143. MOL V 1 117. d. MOL V 1 117. d.

⁴¹ Rajzát közli: ACSÁDY 1896, 37.

kiváltságlevelet „olvassanak” a címerből, képzeljék maguk elé azt a hatalmas és ősi országot, amelynek címerei csak egy tenyérynyi viaszon férnek el, s melyen Mátyás után ismét nemzeti király, mégpedig az ország legnagyobb hatalmú főurai közül való uralkodik. Családi jelvényét más címerhordozókon is szív pajzsra rakja Szapolyai, amint egy épületdísz töredéke mutatja, amely a budai királyi palota ásatásaiból került elő. Ezen a szív pajzs farkasának mancsa maradt meg, illetve az országcímer 3. mezeje Dalmácia három leopárdfőjével.⁴²

Míg a pecsétek inkább a hivatali, diplomáciai és nemesi közvélemény előtt közvetítettek az uralkodó hatalmát, a pénzeket, ha szerencséje volt, minden alattvaló naponta kézbe vehette, ezért a reprezentációban első hely illeti meg őket. János király pénzeiben is a Hunyadiak címerreprezentációját követi. Hunyadi János az első, aki nemesi címert vetet az ország pénzeire, a klasszikus aranyforint hátoldalán négyelt pajzsban az Árpád-ház vágásai vannak az 1. és 3. mezőben, a 2. mezőre helyezték a kettőskeresztet, a 3.-ra pedig a hollót, mégpedig mindkét Nagybányán vert aranyán (C II.* 154a.; 155.). Hunyadinak nemcsak az aranyforintján, hanem egyik dénárján (C II. 166.) is szerepel a holló, az előlapon a vágásokkal és kettőskereszttel hasított pajzs jelenik meg, körben Ulászló nevének felirata, a hátlap felirata szerint pedig a pénz „János kormányzóé” [*IOANI(IS) GVBERNATORIS*], amit a holló pajzs nélküli verete is jelez. Hunyadi újítását fia, I. Mátyás már legelső aranyforintján (C II. 205.) átveszi, itt ugyancsak a 3. mezőben jelenik meg a családi holló Magyarország heroldalakjai és a cseh oroszlán mellett. A holló mindvégig megmarad az aranyakon, pedig Mátyás több változatot is használ. Apját követi akkor is, amikor dénárja hátlapjára (C II. 224.), igaz, már pajzsban, rávereti a gyűrűs hollót. Újítása, amely szintén követendő példa lesz majd János királynak, hogy garasán négyelt pajzsú felségjelvényére (vágások, kereszt, dalmát leopárdok és cseh oroszlán) szív pajzsban ráhelyezi családi címerét (C II. 213a.). A családi címeres szív pajzs Mátyás több dénárján is feltűnik (C II. 234., 236., 237.). Ezt a megoldást a Habsburgok is előszeretettel alkalmazták, így kerül sokszor bonyolult címerükben az osztrák pólya a szív pajzsba, de II. Ulászló és II. Lajos is így viseli a lengyel sast több felségcímerén, még pénzein is.

⁴² VÉGH 1998, 377. ábra. Végh András rekonstrukciója unikornissal és farkassal négyelt szív pajzsot feltételez, ez a variáns azonban máshol nem fordul elő János király gyakorlatában. Vö: FELD István jelen kötetben közölt tanulmányát

A pénzek jelölésének alapja: RÉTHY László: *Corpus Nummorum Hungariae II. köt. Vegyesházi királyok kora*. Hornyánszky, Budapest, 1907



13. 1. János garasa, 1527 C II. 333. alapján

János király dénárjain és garasán a Mátyástól örökölt és II. Ulászló által közvetített négyelt királyi címet használja Magyarország, Dalmácia és Csehország címerével, szív pajzsban a farkassal (13. kép). 1528-ból azonban ismeretes olyan dénárja, amelyen a szív pajzsban a lengyel sas szerepel (C II. 337.). Csehország címerének beemelése a királyi címerbe Magyarország és Dalmácia jelvénye mellé Mátyás nővuma, ezt a gyakorlatot II. Ulászló és II. Lajos cseh királyként folytatták, de a pénzverés legkisebb és legnagyobb számban forgalomba hozott egységein, a dénárokon János is megőrizte, már 1527-ben vert dénárjain (C II. 336.) megjelenik a cseh címer. Kérdés, hogy a fémpénz népszerűsége és elterjedtsége volt-e az oka, vagy netán Jánosnak a magyar királyok örökségéhez való ragaszkodását és trónigényének legitimitását hangsúlyozták-e azzal, hogy 1539-ben az Izabellával tartott esküvőre készült epithalamionok (nászversek) címlapján mind Verancsics Mihály, mind a lengyel Sebastian Marszewki a dénárokról ismert Mátyás-féle királyi címet jelenteti meg Szapolyai címereként, leveles zárt koronával, a Szapolyai-szív pajzs nélkül (14. kép).⁴³ A Krakkóban készült nyomtatványok heraldikai díszé Magyarország már I. Mátyás által is használt címerét mutatja. A zárt leveles korona alatt levélfüzérrel díszített kartusba foglalt pajzs negyedik mezejébe a cseh oroszlánt tették, amely itt – eltérve a kánontól – mancsával koronát tart. Ugyanez – s talán ugyanerről a dúcra készült – a címer szerepel a Komjáti Benedek által magyarra fordított Szent Pál-levelek pár évvel korábbi, 1533. évi krakkói kiadásának fametszetes címlapján is (RMNY I. 13). Az első magyar nyelvű könyvet Vietoris/Binder Hieronym morva származású, Bécsben is működött krakkói nyomdász adta ki,⁴⁴ aki nemcsak nyomdász, hanem rézmetsző is volt.⁴⁵ A címer megegyezik I. Jánosnak az 1527-ben és 1530-ban vert dénárjain szereplő címerével (C II. 337., 339.).

⁴³ VERESS 1901, 13. és 20. kép

⁴⁴ KOMJÁTI Benedek (ford.): *Epistolae Pauli Lingua Hungarica Donatae. Zenth Paal leueley magyar nyelven.* Hieronymus Vietor, Cracovie, 1533. RMNY I. 13

⁴⁵ *Ieronimus Vietor calcographus... Cracoviensis (1534).* PTASNIK 1922



14. Verancsics Mihály I. János és Izabella esküvőjére írt nászversének címlapja, 1539 (RMK III. 327.). VERESS 1901, 13. kép alapján

A címerek éppen Szapolyai korától kezdve kezdenek megjelenni nyomdatermékeken, főként az egyre szaporodó könyvek címlevelein, mint az uralkodók és főrangúak mecenatúrájának, illetve patronátusának bizonyítékai. Szapolyai János magyar királyként ritka címerváltozattal jelenik meg Johann Honter egyik János királynak (*Ad... Joannem Dei gratia regem Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.*) ajánlott könyvében (*Sententiae ex libris pandectarum iuris civilis decerptae, Brassó, 1539. RMK II. 20., RMNY I. 35.*), kartusba foglalt lófej-pajzson az első-harmadik mezőben a vágások láthatók, a másodikban a kettőskereszt, harmadikban a leopárdfők, s az országcímeren szív-pajzsba foglalva a Szapolyai-farkas. Honterus nem sokkal I. János halála előtt egyik másik könyvében (*Augustinus, Aurelius: Sententiae ex omnibus operibus divi Avgustini decerptae. Brassó, 1539. RMK II. 21., RMNY I. 30.*)⁴⁶, melyet Izabella királynénak ajánlott (*Ad... Isabellam Dei gratia reginam Ungariae*) bonyolult címerkompozíciót jelentet meg az előzőhöz hasonló leveles koronával. (*15. kép*) A kerek talpú négyelt pajzs első mezeje ugyancsak négyelt a Szapolyai-címerállatokkal és Magyarország címerével, a többi mezőben Lengyelország, Milánó és Dalmácia jelvénye.⁴⁷

⁴⁶ RMNY I. 30

⁴⁷ A címermetszetet közli: SOLTÉSZNÉ 1961, II. tábla 3. sz.



15. I. János és Izabella címere Honterus könyveinek címlapján, 1539. RMK II. 20–21

Szapolyai János a családi címerképének – s itt mindig csak a farkasról van szó – pénzeken való reprezentációjában minden bizonnyal a Hunyadiakat követi, s így a magyar régiségben a Hunyadi–holló mellett a Szapolyai–farkas az egyedüli nemesi címerkép, amelyet a címerrepresentáció legszélesebb nyilvánosságot jelentő intézménye, a fémpénz hordozott és terjesztett. Amit azonban még a Hunyadiak sem „mérészeltek”, vagy nem tartották illőnek beemelni a gyakorlatba, János király megtette. A magyar numizmatika egyik legritkább pénzérméjén (C II. 320.), (a feltehetően nem a pénzforgalomnak szánt) háromszoros aranyforinton I. János a reneszánsz uralkodók érmeinek és pénzeinek mintájára az előlapra saját koronás profilképét verette, amelynek köriratában Magyarország királyaként szerepel [IOANNES D(ET) G(RATIA) – REX HVNGARIE], a hátlapra pedig a Szapolyaiak farkasát mintáztatta, mégpedig pajzs nélkül, körülötte az Ószövetségből (Zsolt. 118:15,16) vett jelmondat⁴⁸: „Az Úr jobbjá hatalmasan munkálkodik!” (DEXTERA DEI FACIT VIRTUTEM).

⁴⁸ Soós 1998, 102.



16. Rajz I. János háromszoros aranyforintjának elő- és hátlapjáról (HK)

Ez a pénzérme nemcsak ritkasága és háromszoros aransúlya okán lehet méltó a figyelemre, hanem Szapolyai különös uralkodói attitűdje miatt is, a korszak humanistái ezt a gögösen vakmerő magatartást nevezték *audacia*-nak. Az aranypénzen ugyanis az országcímer meglehetősen másodrendű helyzetbe kényszerül, amikor a jobbra néző, hármashalomból kiemelkedő növekvő farkas két oldalán (a kompozíciót tekintve a címerkép melletti üres felületen) jelenik meg. A pajzsba helyezett vágások a farkas heraldikai bal, vagyis kevésbé fontos oldalára kerültek, a kettőskereszt pedig jobbra, a farkas elé. A keresztet, ellentétben a sávozattal, nem helyezte pajzsra a tervező, ezért úgy látszik, mintha a farkas mancsában fogná (16. kép). A jelmondat, a portré és címerállat együttese felveti a háromszoros aranyforint alkalmosságát, talán az írásos források egyszer megválaszolják azt a kérdést, mikor, milyen alkalomból, s talán azt is, kinek verette Szapolyai ezt az értékes monétát.

Szapolyai egyes súlyú, vagyis a forgalom számára veretett aranyain is találkozunk a címerállattal, a klasszikus hagyományokat követő 1527 és 1540 között készült „madonnás” aranyforintokon (C II. 321–324., 326.) a holdsarlón taposó Madonna lábai alatt az előlap köriratának mezőjébe vésték Szapolyai címerét, a pajzsra helyezett jobb felé néző, hármashalomból növekvő ágaskodó farkast (17. kép).



17. I. János aranyforintjai, 1539–1540. RESCH 1901, Taf. 1. 11. és 45. sz. ábrái alapján

Szapolyai pénzverési gyakorlata is erősíti azt az erős sejtést, hogy a család a farkast tekintette ősi címerállatának, illetve a hármashalomból kinövő ágaskodó

farkast címerképének. Ezt az érvet látszólag gyengíti egy figyelemre méltó körülmény, mégpedig János király legelső, 1527-ben kiadott aranyforintja. A Nagybányán vert hagyományos (Madonna és Szt. László) aranypénzen a holdsarló alatt ágaskodó egyszarvúval rakott címerpajzs – vagyis a Szapolyaiak kevésbé népszerű címerváltozata – látható. A választás különössége rögtön feltűnik, hiszen ez az egyetlen veret, amely az unikornist tartalmazza, az összes további aranypénzen a farkast látjuk majd. A jelenség magyarázatát, úgy véljük, a Nagyszebenben vert érme mesterjegyében találhatjuk meg, ugyanis a hátlapon Szt. László páncélos alakjának bal oldalán szintén egy ágaskodó egyszarvút fedezhetünk fel. A numizmatika kutatóinak megállapítása szerint ez a mesterjegy Huet György kamaraispán címerére utal,⁴⁹ aki a birodalmi címerízlést követő négyelt pajzsán hercegi koronát (vagy főveget: németül Herzogshut, ami névcímerre utal) és egyszarvút viselt, hasonló sisakcímerekkel. Mivel a kamaragróf címere alludált a király családi jelvényére, feltehetően ezért választották az egyszarvút. A farkas „erejét” mutatja azonban, hogy bár az 1539-ben és 1540-ben – Kolozsváron és Nagybányán vert aranyforintra is „egyszarvús” mesterjegyet tettek,⁵⁰ mégpedig Fráter György kincstartósága okán a püspök növekvő ágaskodó unikornisát,⁵¹ ez a mesterjegy már nem tudta a farkast „legyőzni”, a Madonna alatt maradt az ősi címerkép. Fráter György, illetve a német kamaraispán, Huet György címerének példája is jelzi az egyszarvú késő középkori és kora újkori „divatját”, amely Nyugat felől érte el a magyar heraldikát.

A kamaraispánok, kincstartók pénzekre vert címerének jelentősége abban állt, hogy a Mátyás óta szinte változatlan formában vert aranyforintokat és dénárokat igen nehéz volt megkülönböztetni (az uralkodók sokszor hasonló címet viseltek), ezért az apró címerek szinte évszám szerint azonosították az érmeiket. Fráter Györgyöt megelőzve Aloisio Gritti, II. János kormányzója és kincstartója is rávésette címerét a pénzekre. 1531-ben mind az aranyforint hátlapjára (C. II. 321b.) Szt. László képe alá (amikor az előlapon a Madonna alatt Szapolyai egyszarvúja szerepel), mind a dénár hátlapjára (C. II. 339.) a Madonna alá (ekkor az előlapon Szapolyai négyelt uralkodói címere volt látható 3. mezejében a farkassal) rávésette keresztrel és leopárdfüvel osztott címerét. I. János egyik – a pénzbevéltásról szóló – 1531. július 12-én Budán kiadott oklevelében említi, hogy ez a dénár Grittinek a „Dicsőséges” (ikonográfiailag a holdsarlón álló) Szűz képe alá vésett címeréről ismerhető fel (*monetas... in liga decem lotonis... cudentes et ex armis seu signis domini Gubernatoris et Thezaurary nostri sub imagine Virginis gloriase expressi agnoscentes*).⁵²

⁴⁹ Soós 1993, passim

⁵⁰ UNGER 1997, I, 219–220.

⁵¹ Soós 1998, 56.

⁵² MOL F 15. 63. f. 58.

János király pénzeit tárgyalva Schoennisner Antal is Szapolyai-farkasról (*Lupus Zapolyanus*) beszél numizmatikai monográfiájában, s ezt a farkast családi-nemzetségi jelvénynek mondja (*lupus gentilitius*).⁵³ Schoennisner szerint azonban nemcsak farkast, hanem „váltogatva” egyszarvút is visel a Zápolya-nemzetség családi címerében.⁵⁴

János király emblémája

A Szapolyai-farkas annyira „hozzánőtt” János királyhoz, hogy hadvezéri minőségében is reprezentált vele, amint egy 1547-ben öntött bronzágyú címere igazolja, tárcsapajzsán a hármashalomból kinövő, balra tekintő, ágaskodó farkassal (*18. kép*).⁵⁵ Nem csodálható, hogy a közép-európai, sőt az európai köztudatban is a farkas lett Magyarország nemzeti királyának jelképe, sőt címeréből a 16. századi emblémáskönyvek lapjain impresa, mottóval ellátott személyes jelvény lett, igaz, a növekvő címerállatból a humanista művészet anyafarkast kreált.⁵⁶

⁵³ SCHOENISNER 1801, 483.

⁵⁴ *Gens Zapolyorum pro armis gentilitiis non modo lupum gerebat, verum etiam Unicornem, quod in... aureo docet parmula in medio scuti majoris posita, in qua lupus cum Unicorni alternant.* SCHOENISNER 1801, 484.

A bronzágyú eredeti példánya feltehetően az Andrásyak parnói (ma: Parchovany, Szlovákia) kastélyából való, jelenleg a krasznahorkai vármúzeumban látható (Slovenské národné múzeum, Hrad Krásna Hôrka, Szlovákia). A címerről 1976-ban F. Bača kassai (Košice, Szlovákia) szobrászművész készített mőtárgymásolatot: VMK ltsz. 0037 41/76 PM. A címerpajzs magassága: kb. 15 cm. A kutatásban nyújtott segítségért Hruškova Évának és Lörinčíkova Szilviának tartozom köszönettel.

⁵⁶ Szapolyai János király impresájáról bővebben: GYULAI 2008



18. Szapolyai János címere ágyúcsövön, 1547.
Rajz aVMK műtárgymásolata alapján (SA)

Alig két évtizeddel I. Szapolyai János, Magyarország választott királya halála után, 1559-ben Paolo Giovio nocerai püspök, a kor egyik legismertebb itáliai humanista szerzője fametszetekkel illusztrált, Lyonban megjelent könyvében tűnik fel először János király impresája, a nőstényfarkas (!), felette koronával és az impresához tartozó mottóval, amelyet egy tekervényes mondatszagra írtak.⁵⁷ A képecske, akárcsak a könyv többi impresa-ábrája, Giovionak azt a korábban már Rómában és Velencében, de metszetek nélkül megjelent elméleti munkáját illusztrálja, amelyben a szerző dialógus-formában értekezik neves emberek impresáiról.⁵⁸ A népszerű könyv 1561-ben ismét megjelent Lyonban, de nemcsak olaszul, hanem francia nyelven is, ami népszerűségének bizonyítéka, János király emblémája egyébként ebben is feltűnik.⁵⁹ Giovio impresagyűjteménye ugyanebben az évben, 1561-ben egy másik emblematikai műbe is bekerül, Gabriele Simeoni korábban szintén publikált munkájával egybeszerkesztve, olasz versek kíséretében, de ebből Szapolyai kimaradt.⁶⁰ A két szerző 1574-ben, szintén a lyoni Guillaume Rouille nyomdájában, Simeoni szerkesztésében újabb, teljesebb kiadásban jelentette meg korábbi impresáit, köztük Szapolyai nőstényfarkasát és mottóját, a magyarázó dialógussal, amely megegyezik az 1555-ben közölt szöveggel (19. kép).⁶¹

⁵⁷ GIOVIO 1559

⁵⁸ GIOVIO 1556

⁵⁹ *Dialogue des devises d'armes et d'amours di S. Paulo Iovio, avec un Discours de M. Loys Dominique sur le mesme subiet.* Lyon, Guillaum Rouille, 1561. 137–138.

⁶⁰ GIOVIO[–SIMEONI] 1561

⁶¹ GIOVIO 1574



19. Szapolyai János király impresája, 1574. GIOVIO 1574, 146. alapján

Giovio Szapolyai János impresáját itt is, akár csak a dialógusban, Corvin Mátyás királyéval együtt említi, mint azon jelentős személyiségeket, akiknek impresájuk megegyezik címerükkel, így Mátyásé a holló,⁶² Szepesi János úré pedig – Giovio így nevezi Szapolyait utalva a Szapolyaiak Mátyástól nyert szepesi grófi címére – a nőstényfarkas. Giovio, a humanista történetíró, röviden el is meséli, hogy János a török szultán segítségével lett Magyarország királya, és bizonyos bárók támogatása mellett koronázták meg Székesfehérváron. A telt emlejű farkas, írja Giovio, János apjának címere volt, de kibővült egy hozzá illő mottóval, amelyet Brodarics István királyi kancellár alkotott meg igen ötletesen: *Sua alienaque pignora nutrit*, vagyis: Sajátjai mellett más kölyköket is táplál, azaz János olyanokat is kegyébe fogadott, akik ellenségei voltak.⁶³ Giovio megjegyzése egyike azon kevés forrásoknak, amelyek az impresák genezisére, „születésére” vonatkoznak, hiszen Brodarics, a humanista tudós és az uralkodó kegyeltje, sőt főpapja ura meglévő címervariánsához „találta ki” a politikáját és udvarának légkörét jellemző mottót, kérdés, hogy az először 1555-ben olvasható impresaleírás mikor kapta meg Giovio az 1539. no-

⁶² Mátyás emblémájáról bővebben: GYULAI ÉVA: *Matthias Corvinus in Emblem Books* c. előadása a “Matthias and his Legacy – Cultural and Political encounters between East and West” c. nemzetközi konferencián. Debreceni Egyetem, 2008. szeptember 18–19.

⁶³ *Sono alcuni grandi, che nelle imprese loro seguono la conformità ò del nome ò dell'arme loro, come fece il gran Mathia Coruino Rè d'Ungheria, il quale porto il coruo per impresa; vccello di forza, ingegno e viuacità singolare; e chi porto l'arme propria; come fu il Signor Giouanni Schiepusiense, fatto Rè d'Ungheria per fauore di Solimano Signor de' Turchi, e per affettione d'alcuni baroni del Regno coronati in Alba regale. Esso porto per impresa vna Lupa con le poppe piene, che fu anchora l'arme del padre, ma egli v'aggiunse il motto composto con conueneuole argutia dal Signor Stefano Broderico gran Cancelliere del Regno, che diceua: SVA ALIENAUQUE PIRGNORA NVUTRIT, volendo dire, che riceuaua in gratia quagli anchora, che gli erano stati contrari.* GIOVIO 1556, 92–93.; GIOVIO 1561, 129–130.; GIOVIO 1574, 146–147.

vember 17-én elhunyt Brodaricstól. Mivel Brodarics halála megelőzte Szapolyai Jánosét, bizonyos, hogy az impresa még a király életében készült. A Brodarics alkotta mottóból egyébként némi keserűséget érezhetünk kicsengeni, hiszen a Szapolyai hűségére tért, s főként haláláig ott is maradt egykori királyi kancellár számos olyan „hívét” láthatta Szapolyainak, aki hol Ferdinánd mellett bukkant fel, hol pedig I. János pártjára szegődött, tudjuk, hogy több főúr ezt többször is megtette politika pályafutása során.



20. Szapolyai János király emblémája, 1601. *Typotius 1601–1603, I, 112. alapján*

A Habsburgok udvaronca, a németalföldi származású Jakob Typoets, humanista néven Jacobus Typotius II. (I.) Rudolf prágai udvarában kiadott emblémagyűjteményében Giovio mintáját követve, a magyar királyok emblémái között Szepesi I. János, Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia királyának impresáját is közli, mégpedig egy lépő anyafarkast (20. kép). Typotius leírása úgy magyarázza a mottót: *SUA ALIENAQUE NUTRIT* („A sajátjait és máséit is táplálja”), hogy János király ezzel a módszerrel próbálta ellenfeleit lecsendesíteni. Egyébként János, „a Szepesi”, amikor egy másik (főúri) párt támogatásával és a törökök segítségével megszállta Magyarországot, a családi farkassal jelölte meg pénzét, s bár valószínűleg nem gondolt rá, a farkas mégis jelképe lett cselekedetének. Ahogyan ugyanis a (római) anyafarkas nemcsak saját kölykeit, fajtájának utódait táplálta és szoptatta, hanem Mars ikreit is, János farkassal vert pénzei azt demonstrálták, hogy ő is így tesz majd, vagyis minden magyarnak kedvezni akar, akár védelmére kel, akár szembeszáll vele.⁶⁴ Typotius jellemzése a Szapolyai-

⁶⁴ *REGUM HUNGARIAE. Ioannes I. Schipusiensis Rex Hung. Dalm. Croa. Slav. VI. Hierographia simplex. SUA ALIENAQUE NUTRIT. Ita conatus est adversarios pacare. Nam cum ab altera factione et studiis Turcarum adjutus regnum Hungariae invasisset*

aranyak farkas-címerképének szimbolikájára épül, s így egy humanista tudóstól elvárható szellemességgel és erudícióval adott újabb jelentést Giovio impresájának, ami talán Szapolyairól, „a Szepesiről” a Habsburg-udvarban kialakult „hivatalos” véleményt is tükrözte. Typotius Szapolyai-szócikke ugyanakkor figyelmeztet a pénzrek, s általában a numizmatika ikonográfiájának korabeli fontosságára is, hiszen a pénz nemcsak fizetőeszköz volt, illetve a teaurálást szolgálta, hanem az uralkodók ikonográfiai reprezentációjának is „médiума” volt.

4. Izabella és János Zsigmond (fejedelmi tumbák)

A Honterus-féle címert János király özvegye és fia, II. János – a régensnő haláláig közösen uralkodtak – 1540 után is használták. Mivel együttesen formáltak igényt a trónra, ez címerhasználatukban is megmutatkozott. Reprezentatív címerükben, amellyel felségi pecsétjeiken, illetve pénzeiken képviseltették magukat, ugyanazt a bonyolult címerkompozíciót alkalmazták, mint a Honterus-metszeten János király, felsorakoztatván összes fejedelmi jelvényüket. Ez a címer jelenik meg Izabella özvegy királyné 1546-ban használt felségi pecsétjén,⁶⁵ ahol a jelvények „narrációja” egyszerre közvetíti királynéi, régensi és fejedelmi legitimációját. A négyelt pajzs első mezeje szintén négyelt, s ebben a hangsúlyos helyen a Szapolyaiak címerállatai, a növekvő farkas (1. mező) és az ágaskodó egyszarvú (4. mező) szerepel, míg az országcímer keresztje és vágásai a 2. és 3. helyre szorultak. Így a nagycímer első mezeje tartalmazza Szapolyai mint magyar király jelvényét, míg a második a lengyel sást, a harmadik pedig a Sforzák kígyóját, vagyis az özvegy fejedelmi származását apja (és Lengyelország), valamint anyja (és Milánó) címerének jogán. A pecsét köriratában egyébként előbb szerepel az, hogy Izabella a lengyel király leánya [*REGIS POL(ONIAE) NATA*], mint hogy Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia stb. királynéja. A nagycímer 4. mezejében szintén királynéi címer, Dalmácia három leopárdfője szerepel (21. kép).

Zepusius, Lupa gentilicia signavit Numisma, forte hoc non cogitans: illud, quod dicebam, agitans magis. Nam ut Lupa non suos tantum catulos, generis pignora alit et lactat, verum etiam gemellos Martis nutrit; ita se fore, omnibus Hungaris eundem non his tantum, qui defenderant, sed et qui offenderant, demonstrant. TYPOTIUS 1601–1603, I, 112.

⁶⁵ SZINVAI 1883. Címerrajzát közli még: VERESS 1901, 18. ábra



21. Izabella felségi pecsétje, 1546. VERESS 1901, 18. ábra alapján (HK)

Bár János Zsigmond és Izabella mint régens 1540 és 1559 között közösen veretnek pénzt, egy ritka alkalmi veret, az 1557-ben vert tallér (UE** 12.) előlapján Izabella egyedül szerepel a nagypecsétjén is használt nyílt leveles koronás címere köré írt feliratban. A tallér hátlapján az évszám alatt az érme teljes felületét a veret évszáma és Pálnak a rómabeliekhez (8:31) írt leveléből vett idézet tölti ki: Ha Isten velünk, ki ellenünk (1557 SI: DEUS: / NOBISCUM: / QVIS: CONTRA: NOS), utána a legendás rövidítés: [S(IC): F(ATA): V(OLUNT):]⁶⁶ (Így akarja a sors) (22. kép).



22. Izabella tallérja, 1557. RESCH 1901, Taf. 2. 26. sz. ábrája alapján (HK)

Izabella kisebb pecsétjén, melynek körirata szerint ő Magyarország, Dalmácia és Horvátország királynéja, négyelt pajzson a lengyel sas, a növekvő farkas, az egy-szarvú és a Sforza-kígyó követi egymást,⁶⁷ vagyis a magyar államcímert teljesen lemarad a pecsétről, melyet az ország fejedelmeként használ. A felirat és a címert közötti discrepanciát, amely jól jellemzi Izabella (és fia) uralmának bizonytalanságát, csak a címert fölé helyezett nyílt leveles korona – mint uralkodói jelvény – oldja valamelyest, bár a hatalom szuverenitását általában zárt koronával jelzik a heraldikában.

** A pénzek jelölésének alapja: UNGER Emil: *Magyar éremhatározó III. Erdély*. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1976

⁶⁶ SOÓS 1998, 106.

⁶⁷ VERESS 1901, 442.

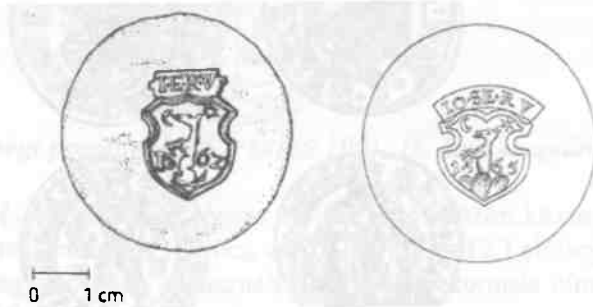


23. Izabella és II. János aranyforintjai, 1556. RESCH 1901, Taf. 2. 2–4. sz. ábrái alapján

Izabella felségi vagy nagypecsétjére vésett címere egyébként megegyezik fia, János Zsigmond uralkodói címerével, így feltételezhetjük, hogy közös „alkotás”, illetve közös örökség I. Jánostól, amely az özvegy és régens, valamint fia együttes hatalmi ambícióit fejezi ki, s még János Zsigmond gyermekkorában készült, aki ezt a változatot anyja halála után is megtartotta. Közös uralkodásuk alatt, 1556 és 1559 között ezt vésették aranyforintjukra, mind a szentlászlós (UE 6.), mind a madonnás (UE 8.) aranyra, az utóbbi előlapján a kétszeresen négyelt szív pajzsos címer köré János Zsigmond körirata, a hátlapra, a Madonna köré pedig Izabella neve és magyar királynéi titulusa került (23. kép). Érdekes, hogy az aranydénárokon, obulusokon és dénárokon már a *Patrona Ungarie* körirat övezi a Madonnát.⁶⁸ János Zsigmond ragaszkodott anyjával közös címeréhez, amelyet a művelt közvélemény is megismerhetett zárt korona alatt több könyv, így a *Tripartitum* magyar kiadásának belső címlapjáról is (*Weres Balázs: Magyar Decretum, Debrecen, 1567.*), mely Hofhalter Rafael nyomdájában készült. Ugyanezt alkalmazta akkor is, amikor egyedül verette pénzeit, ekkor legtöbbször választott királynak nevezte magát a köriratban. János Zsigmond címere több korabeli Dávid Ferencnek tulajdonított unitárius könyvben is megjelenik latin nyelvű címervers kíséretében (RMK I. 61, II. 107), ezeket ugyancsak Hofhalter nyomta gyulafehérvári nyomdájában 1567-ben. A Szapolyai-címert leíró – Schoenvisner által is közölt – költemény a címerváltozat minden „tagját” leírja, a Duna-Tisza-Dráva-Száva folyókat jelképező vágásokat, mint a magyar föld (*Pannonici stemma soli*) jelképeit, a lengyel ezüst sást (*clara*

⁶⁸ HUSZÁR 1995, 43–45.

Polonorum aues), illetve a milánói kígyót (*italici Ducatus... Mediolanas opes... anguis*), a dalmát oroszlánt (*Dalmaticus leo*), végül a vad egyszarvút és a bosszúálló farkast (*Monoceros ferox... vindex lupus*).⁶⁹



24. II. János egylapú tallérja – 1562 és 1565, rajz (SA és HK)

II. János pénzverésében egyetlen típusnál tér el a bonyolult címerváltozattól, mégpedig azon az először 1562-ben kiadott, 41 mm átmérőjű egylapú (helytelenül táborinak is nevezett) talléron (UE 29., 30., 31.), ahol az óriási kerek fémlap közepére hol jobbra, hol balra néző változatban a Szapolyai-farkast – a holddal és csillaggal – vereti. Az évszám itt a mezőbe kerül és közrefogja a címerképet, a pajzs fölé mondatszalagba írják II. János vagy János választott magyar király névet: IO(annes) S(ecundus) E(lectus) R(ex) V(ngariae) = Második János, Magyarország választott királya (24. kép). Hogy miért választotta ezt az egyszerű, atyai örökségére utaló címet az egylapú pénzérmén, nem tudjuk, az egyszerűbb technikai igények önmagukban nem magyarázhatják döntését. Köleséri Sámuel szerint II. János azért verette az üres hátlapú tábori tallérokat, mert a nehézségek közepette is megőrizte a magyar korona visszaszerzésének reményét, Schoenvisner viszont megemlíti, hogy a numizmatika több hasonló veretet is ismer, s ezeket a háborús idők takarékosága szülte.⁷⁰

A tallérok farkasával ellentétben a Mátyás-féle királyi címer (magyar vágások, kettőskereszt, Dalmácia és Csehország) éppen a pénzverés leginkább konzervatív „műfajában”, a dénárokon (UE 15.) marad meg változatlanul Izabella és János Zsigmond gyakorlatában, csak a szív-pajzs jelvénye változik a Hunyadi-hollóról a Szapolyai-farkasra. Nem lehet véletlen, hogy János Zsigmond egyedül vert dénárjáról már hiányzik a cseh oroszlán és csak Magyarország és Dalmácia címerét őrizte meg (UE 39.), 1. és 3. mezőbe a vágásokat, a 2.-ba a kettőskeresztet, a 3.-ba a leopárdfőket helyezve. Csehország címerállata, amely a korábbi uralkodóknál

⁶⁹ SCHOENVISNER 1801, 490–491.

⁷⁰ Uo. 489.

még valós uralmat, Magyar- és Csehország perszónalunióját reprezentálta, I. Jánosnál már legfeljebb csak igénycímer lehetett, fia pedig, akit a magyar koronától is megfosztottak, semmi módon nem formálhatott jogot rá.



25. János Zsigmond *Nicolo Nelli* metszetén.

DOMANOVSKY é. n. [1939–1942], III, 17. alapján

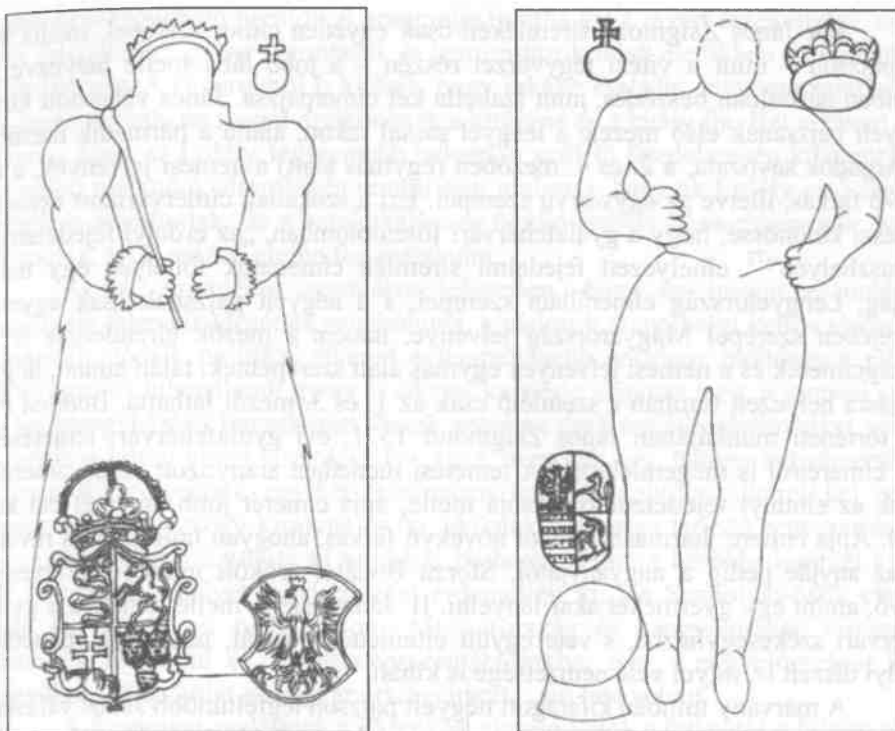
János Zsigmond *Nicolo Nelli* rézmetszetes portréján nem uralkodóként, hanem a körirat szerint a magyar király fiaként és opolei (vagy oppelni) hercegként [*IOANNES SIGISM(UNDUS) HONG(ARIAE) REGIS FILIUS DUX OPOLIENSIS*] szerepel. A portré alatti ovális négyelt pajzsban is csak a családi jelvények tűnnek fel, a lengyel sas, a 2. és 3. mezőben a farkas és az egyszarvú, a 4-ben pedig anyja kígyós címere.⁷¹ A portré feltehetően a lengyelországi száműzetés végén készült, és János Zsigmond trónigényére csak a felirat utal, az országcímerből egyetlen elemet sem tartalmaz az országából, Erdélyből Lengyelországba üzött trónörökös címere (25. kép).

Izabella és II János címerhasználatának végső, egyben művészileg legszébb hordozója az a két fehér márványból készült tumba, amely a gyulafehérvári székesegyházban maradt fent, szinte sértetlenül. A legújabb kutatások valószínűsítik, hogy a magyar művészetben ritka típusokat Báthory István erdélyi vajda készít-

⁷¹ *DOMANOVSKY é. n. [1939–1942], III, 17.*

tette azoknak, akiket az önálló Erdély első fejedelmeinek tekintett.⁷² A két kimagasló művészi értékű alkotás az elhunytak címerprogramja miatt is egyedülálló, hiszen a két síremléken több címerpajzsán a művész és a megrendelő szinte epikai bőséggel „meséli” el a választott király és Magyarország királynéja tragikus uralkodásának történetét. Izabella tumbáján már a felségjelvények sem együtt szerepelnek, míg a jogart kezében tartja, a keresztes országalmát vánkosára helyezték. Lábánál két címerpajzs, a jobb oldali kartus alakú pajzs fölött zárt leveles korona utal az uralkodásra, a négyelt pajzs pedig fő mezejében az anyai címert, a Sforzák kígyóját hordozza, s csak a második mezőben jelenik meg a Szapolyaiak egyszarvúja. Az országcímet a 3. mező kettőskeresztje és a negyedik mező dalmát leopárdjai képviselik. A másik, osztatlan társcsapajzsra helyezett címerben, amelynek már pajzsformája is eltér az előbbitől, a lengyel sas látható (26. kép). A Piasztok címerállata Hedvig tescheni hercegnő címerrepresentációjától kíséri a Szapolyaiakat, aki Magyarország nádorának hitveseként, majd özvegyeként is megtartotta családi jelvényét, ez a büszkeség tér vissza Izabella síremlékén, hiszen a lengyel sas önmagában került pajzsra, ami a lengyel uralkodói ház jelvényének presztízst mutatja.

⁷² MIKÓ 1988, 124–125.



26. Izabella királyné és János Zsigmond
gyulafehérvári síremlékének címerprogramja, rajz (HK)

János Zsigmond címerei nem kevésbé szokatlan kompozícióban szerepelnek (26. kép). A díszpáncélban ábrázolt vitéz jobb lábához sisakot helyeztek, bal kezébe kardot, jobbja az anyjához hasonló jogart adtak. További fejedelmi jelvényeit feje alatti vánkosára helyezték, jobbra az országalmát, balra a zárt leveles koronát. Feltűnő, hogy királyságának legfőbb jelvényeként nem a Szent Koronát, hanem a heraldikából is ismert leveles-pántos ún. zárt koronát mintázták meg, hasonlót ahhoz, amelyet anyja tumbáján a címer fölé helyeztek. A korona általános ikonográfiai és heraldikai ábrázolását Izabella síremlékén még „mentheti”, hogy a címer részeként, vagyis szimbolikusan, jelvényként-jelként mintázták meg, a János Zsigmond fejéhez tett korona mint fejedelmi jelvény azonban az ábrázolás tudatosságára vall, kifejezendő, hogy a régensnő és fia, a választott király fejedelmek voltak ugyan, de valójában nem Magyarországi, hanem az új államalakulat, Erdély első uralkodói. Báthory István nem rendelhette meg a magyar korona ábrázolását a kőfaragónál, hiszen arról János Zsigmond ismételtelen lemondott, s már a Habsburgok viselték, őrizték.

Bár János Zsigmond síremlékén csak egyetlen címer szerepel, ovális kartus-pajzson – mint a vitézi fegyverzet részén – a jobb lába mellé helyezve, ez azonban hasonlóan beszédes, mint Izabella két címerpajzsa. János választott király négyelt pajzsának első mezeje a lengyel sassal rakott, alatta a harmadik mezőben az Árpádok sávozata, a 2. és 4. mezőben (egymás alatt) a nemesi jelvények, a növekvő farkas, illetve az egyszarvú szerepel. Ezt a szokatlan címervariánst nemcsak az teszi különössé, hogy a gyulafehérvári főtemplomban, „az erdélyi fejedelemség kultuszhelyén”⁷³ elhelyezett fejedelmi síremlék címerének főhelyén egy másik ország, Lengyelország címerállata szerepel, s a négyelt pajzsnak csak egyetlen mezejében szerepel Magyarország jelvénye, hanem a mezők elrendezése is, az országcímer és a nemesi jelvények egymás alatt szerepelnek, talán amiatt, hogy a magasra helyezett tumbán a szemlélő csak az 1. és 3. mezőt láthatta. Bethlen Farkas történeti munkájában János Zsigmond 1571. évi gyulafehérvári temetéséről írva címereiről is megemlékezik. A temetési menetben aranyozott ezüst címereket tettek az elhunyt fejedelem koporsója mellé, apja címerét jobb, anyját bal keze felől. Apja címere: hármashalomból növekvő farkas, ahogyan tallérjaira is ráverette, az anyját pedig a nagyanyjától, Sforza Bonától örökölt milánói tekervényes kígyó, amint egy gyermeket akar lenyelni. II. Jánost anyja mellé temették a gyulafehérvári székesegyházba, s vele együtt eltemették pajzsát, lándzsáját, páncélját, királyi díszeit is, mivel vele nemzetsége is kihalt.⁷⁴

A márvány tumbán kifaragott négyelt pajzson legfeltűnőbb János választott király Piaszt-jelvényének hangsúlyos volta, ami nemcsak királyi – Jagelló – vérből való származására, lengyelországi száműzetésére, esetleges lengyelországi trónigényére (nagybátyjának, Zsigmond Ágost lengyel királynak 1551-ben, János Zsigmond és anyja Erdélyből való kényszerű távozása idején még nem volt örököse⁷⁵) utalhatott, hanem talán a síremlék megrendelőjének, Báthory István erdélyi vajdának politikai ambícióira is, aki János Zsigmond temetésén a koporsó után lépdelt a temetési menetben.

Izabella és János Zsigmond síremlékének különös és következetesnek egy-

⁷³ SZABÓ 2003

⁷⁴ *Insignia regis argentea auro inducto colata; paternum ad dextram, maternum ad sinistram ferebatur... corpus in monumento, Matri proximo, est reconditum; simulque clypeus, hasta, thorax, regiaque ornamenta omnia in sepulcrum sunt ingesta, quo significabatur, omnem ejus stirpis prosapiam hoc funere clausum esse, omneque decus ejus corruisse; condique simul, quae periissent simul. Insignia vero ipsius haec fuere: paternum fuit Lupus, semisse sui e ternis collibus emergens, cum qua nota Taleros quoque curavit cudi... Maternum item stemma a Bona, Regina Poloniae, avia ejus et illustrissima Sfortiatum Ducum Mediolanensium familia, erat serpens, tortuosa specie formatus, infantem passis manibus prehensum, faucibus mordicus tenens, devoraturus similis. (Wolfgangus Bethlen) Idézi: SCHOENVISNER 1801, 490.*

⁷⁵ ORGONA 2000

általán nem mondható heraldikai programja mintha azt a zavart érzékeltetné, amely a két fejedelmet ingatag identitásuk és legitimitásuk miatt életükben és halálukban is körülengte. A címerekből is kitűnik, hogy inkább családja, mintsem saját szuverén jogán tekinthette magát uralkodónak a királyné és a király fia. Ezt a zavart még fokozza, hogy az Erdély legszentebb helyén, a születő fejedelemség központjában eltemetett uralkodók síremlékén semmi sem utal arra, hogy ők Erdély első fejedelmeinek is számítottak, de a heraldikában az önálló erdélyi államcímer csak évtizedek múlva, a 17. század elején fog kialakulni.

A két síremléket szemlélve lehetetlen, hogy ne jusson eszünkbe a Szapolyaik felemelkedésének szimbóluma, a nádorok szepeshelyi kettős síremléke. Fejedelmi utódaik politikai sikereit a legmagasabb országos méltóságig eljutott szepesi grófok hihetetlenül gyors és sikeres karrierje alapozta meg, a szepesi káptalan székesegyházába temetkezett főurak azonban csak családi jelvényeiket véshettek gótikus ízlésű vitézi síremlékeikre, igaz, nemcsak egy, hanem két címerállatot váltogattak, melyeknek egyikét feltehetően hadi és politikai sikereikkel együtt „szerezték” Az özvegy királyné és fia, akiknek a gyorsan terjedő reneszánsz művészet stílusában készítette el tumbáját Báthory István, a későbbi lengyel király, már fejedelmi sírhelyet és síremléket érdemeltek ki, s a Szapolyai-ősök címerei mellé két középkori nagyhatalom, Magyarország és Lengyelország címerét is beemelték fejedelmi és halotti reprezentációjukba, igaz, Lengyelországot jóval hangsúlyosabban, mint a magyar országcímet, „sic fata volunt”

A Szapolyai családnak a középkori címerállattól, a farkastól a felségi címerekig tartó heraldikája feltehetően nyomot hagyott a kor erdélyi ízlésében, s talán egyik címerállatuk jelenik meg néhány erdélyi armálisban. Báthory István 1573-ban Keresztúry Kristófnak adományoz egyszarvút a címerében.⁷⁶ Báthori Zsigmond több címeradományában is egyszarvúval jutalmazza híveit, így 1590. november 25-én Zombatfalwai-Leorinczy Tamást, aki Kovacsóczi Farkas kancellár szervitora volt, s minden bizonnyal kancelláriai írnoka is, hiszen az armálisban az egyszarvú tollat tart. Pár héttel korábban egy raguzai származású gyulafehérvári kereskedőnek, Boskowitz Vincentiusnak adományoz egyszarvút címerében,⁷⁷ 1602-ben pedig Makói–Gazdag Bálint nyer egyszarvús armalist Báthori Zsigmondtól.⁷⁸ Bocskai István Simándi Kállay–Eötvös Jánosnak a sisakcímerben engedélyezi az egyszarvú viselését.⁷⁹

⁷⁶ NYULÁSZINÉ STRAUB 1987, 118. sz.

⁷⁷ MOL F 15 11. köt. f36., ff68–69.

⁷⁸ MOL F 15 34. köt. f179.

⁷⁹ NYULÁSZINÉ STRAUB, 1987. 224. sz.

RÖVIDÍTÉSEK

BTM = Budapesti Történeti Múzeum

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest

Dl = Diplomatikai gyűjtemény

F 15 = Kolozsmonostori konvent országos levéltára

V 1 = Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteménye

V 4 = Iratokról leszakadt eredeti pecsétek gyűjteménye

V 8 = Középkori pecsétek műanyag-másolatai

VMK = Východoslovenské múzeum, Košice (Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa, Szlovákia)

BIBLIOGRÁFIA

ACSÁDY 1896

ACSÁDY Ignác: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. *Magyar Nemzet Története V. köt.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Athenaeum, Budapest, 1896.

ÁLDÁSY 1895

ÁLDÁSY Antal: Kistárkányi Dénes címeres levele = *Turul* 1895/4

BÁRCZAY 1897

BÁRCZAY Oszkár: A markusfalvi templom címeres emléktáblái = *Turul* 1897/2

CSÁNKI 1887

Dr. CSÁNKI Dezső: Harminczhatpecsétés oklevél 1511-ből = *Turul* 1887/1–2.

CSERGHEŐ 1887

CSERGHEŐ Géza: Heraldikai és sphragistikai adalékok a „Harminczhat pecsétés oklevél 1511-ből” című értekezéséhez = *Turul* 1887/3

- CSOMA 1889
CSOMA József: A kassai dom szentségházán lévő címerek = *Turul* 1889/1
- CSOMA 1896
CSOMA József: Zsigmond király címerlevelei = *Turul* 1896/1
- CSOMA 1913
CSOMA József: *A magyar heraldika korszakai*. MTA, Budapest, 1913.
- CSOMA–CSERGHEŐ 1890, Szapolyai Imre
CSOMA József–CSERGHEŐ Géza: Szapolyai Imre sírköve = *Archaeologiai Értesítő* X. [1890] 342–345.
- CSOMA–CSERGHEŐ 1890, Szapolyai István
CSOMA József–CSERGHEŐ Géza: Szapolyai István és Csetneky István sírköve = *Archaeologiai Értesítő* X. [1890] 133–138.
- DOMANOVSZKY (szerk.) é. n. [1939–1942]
DOMANOVSZKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* I–IV. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, é. n. [1939–1942].
- ESTÓK 2000
ESTÓK János: *Királynék Könyve. Magyarország királynői, királynéi, kormányzónei és fejedelemszonyai*. Helikon, Budapest, 2000.
- FORSTER 1905–1913
Báró FORSTER Gyula: *Magyarország műemlékei* I–IV. Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest, 1905–1913.
- GIOVIO 1559
Dialogo dell'impresse militari et amorose di Monsignor Giouio vescouo di Nocera. Con un ragionamento di Messer Lodouico Domenichi, nel medesimo soggetto. Con la tavola. In Lione, appresso Gviglielmo Roviglio [Guillaume Rouille], 1559
- GIOVIO 1556
Ragionamento di Mons. Paolo Giovio sopra i motti e disegni d'arme e d'amore, che communemente chiamano impresse con un Discorso di Girolamo Ruscelli, intorno allo stesso soggetto. Venetia, Giordano Ziletti, 1556² (első kiadása: *Dialogo dell'impresse militari et amorose* címen: Róma, 1555)
- GIOVIO 1574
Dialogo dell'impresse militari et amorose di Monsignor Giouio Vescouo di Nocera, et del S. Gabriel Symeoni Fiorentino. Con vn ragionamento di M. Lodovico Domenichi nel medesimo soggetto. Con la tavola. In Lyone, Appresso Guglielmo Rouillio, 1574.
- GIOVIO[–SIMEONI] 1561
Le sententiose impresse di Monsignor Paulo Giovio, et del Signor Gabriel Symeoni, ridotte in rima per il detto Symeoni. In Lyone, apresso Gulielmo Roviglio [Guillaume Rouille], 1561.

GYULAI 1997

GYULAI Éva: Négyesi Szepessy János (†1746) és Zsigmond (†1768) halotti zászlaja a Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteményében = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI*. [1997] 193–223.

GYULAI 2004

GYULAI Éva: Carmina in arma Zapolyana. Címerversek Szapolyai Borbála lengyel királyné (1512) és Szapolyai János Zsigmond választott király (1567) címeréről = *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica Tomus IX. Fasciculus 4. – Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*. 2004. Karácsony hava. 83–90.

GYULAI 2008

GYULAI Éva: „SUA ALIENAQUE PIGNORA NUTRIT” – Szapolyai János király impresája. In: *Prokopp Mária–Festschrift*. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, 2008. (Megjelenés alatt)

GYULAI (szerk.) 2005

GYULAI Éva (szerk.): *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek*. DVD. Miskolci Egyetem BTK–Arcanum, Budapest, 2005.

HUSZÁR 1995

HUSZÁR Lajos: *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*. Akadémiai, Budapest, 1995.

KÖPECZI (főszerk.) 1987

KÖPECZI Béla (főszerk.): *Erdély története I–III*. Akadémiai, Budapest, 1987.

MIKÓ 1985

MIKÓ Árpád: Az olomouci Alberti-corvina – Augustinus Olomucensis könyve = *Művészettörténeti Értesítő* 34. [1985]/1–2. 65–72.

MIKÓ 2000

MIKÓ Árpád: Csatajelent János Zsigmond fejedelem (†1571) gyulafehérvári síremlékéről. In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. A Magyar Nemzeti Galériában 2000., márc. 17–szept. 24. között rendezett kiállítás katalógusa. MNG, Budapest, 2000.

NAGY 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XII*. Ráth Mór, Pest, 1857–1868.

NYÁRY 1886

Báró Nyáry Albert: *A heraldika vezérfonala*. MTA, Budapest, 1886.

NYULÁSZINÉ STRAUB 1987

NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Corvina, Budapest, 1987.

ORGONA 2000

ORGONA Angelika: Jan Zygmunt. János Zsigmond lengyelországi udvara = *Folia Historica – A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Évkönyve XXI.* [1998–1999]. 5–30.

PEKÁR 1974

PEKÁR Zsuzsa: Gedanken über die Probleme der Wappenhaltenden Engel = *Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve 2.* [1974] 17–31.

PTAŠNIK 1922

PTAŠNIK, Joannes: *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum. Monumenta Poloniae Typographica* Vol. 1. Leopoli, 1922.

RADOCSAY 1957

RADOCSAY, Dénes: Gótikus magyar címereslevelek = *Művészettörténelmi Értesítő* 6. [1957]/4. 271–294.

RAINER 1987

RAINER Pál: A Frangepán család címerváltozatai a XIV–XVI. században = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. [1986] 353–364.

RESCH 1901

RESCH, Adolf: *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart.* Verein für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, 1901.

RITOÓKNÉ SZALAY 2000

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* A Magyar Nemzeti Galériában 2000. márc. 17–szept. 24. között rendezett kiállítás katalógusa. MNG, Budapest, 2000. 297–298.

SCHOENVISNER 1801

SCHOENVISNER, Stephanus: *Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus.* Budaë, 1801.

SIEBMACHER 1885–1893

J. SIEBMACHER: *Grosses und allgemeines Wappenbuch* I–IV. (IV. *Der Adel von Ungarn*) Bauer und Raspe, Nürnberg, 1885–1893.

SOLTÉSZNÉ 1961

SOLTÉSZNÉ Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Budapest, 1961.

SOÓS 1993

SOÓS Ferenc: János király 1527-es nagyszebeni aranyforintjának címerei = *Az Érem* XLIX. [1993]/2 26–29.

SOÓS 1998

SOÓS Ferenc: *A magyar fémpénzek feliratai és címerei.* Argumentum, Bu-

dapest, 1998.

SZABÓ 2003

SZABÓ Péter: A gyulafehérvári főtemplom, mint az erdélyi fejedelemség kultuszhelye. In: *Testis temporum. Tanulmányok a magyar művelődés történetéből*. ELTE TFK–Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány, Budapest, 2003. 7–15.

SZINVAJ 1883

SZINVAJ Lázár: Beatrix és Izabella királyné pecsétei = *Turul* 1883/2

Turul

Turul – A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye 1883–1950. CD-ROM (Digitális kiadás). Arcanum, Budapest, 2004

TYPOTIUS 1601–1603

TYPOTTUS, Jacobus: *Symbola divina et humana pontificvm imperatorum regum ex musseo Octavii de Strada civis Romani. Accessit brevis et facilis isagoge Jacobi Typotii*. Prága, 1601–1603. (Reprint: *Instrumenta Artium* Band 7. Akademische Druck–Verlagsanstalt, Graz, 1972)

UNGER 1997

Dr. UNGER Emil: *Magyar éremhatározó I–III*. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1997.

VARJU 1896, Czimertani

VARJU Elemér: Czimertani és sphragistikai emlékek az ezredéves országos kiállításon = *Turul* 1896/4

VARJU 1896, J. Siebmacher's

VARJU Elemér: (Könyvismertetés) J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Kroatien und Slavonien, bearbeitet Dr. Ivan von Bojničić, kgl. Kroat. Landesarchivar. Heft 1. Nürnberg, 1896 = *Turul* 1896/3

VERESS 1901

VERESS Endre: *Izabella királyné 1519–1559*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1901.

VÉGH 1998

VÉGH András: Budai királyi palota 1. Középkori idomtéglá töredékek. *Lapidarium Hungaricum – Magyarország Építészeti Töredékeinek Gyűjteménye* 4. Budapest I. Szerk. FELD István. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1998.

Rajz: Homola Krisztina (HK) és Sáfrány Andrásné (SA)

**WOLF OR UNICORN?
THE APPEARANCE OF THE POLITICS AND PRESTIGE
IN SZAPOLYAI'S COAT OF ARMS**

ÉVA GYULAI

The Szapolyai-family rose up in the time of the Hunyadis and it's shields are very important sources of this period's political and power representation. In the age of the Turkish occupation and the Transilvanian Pricipality the Hungarian noble's taste and mentality changed, which was mirrored in the Szapolyai family's shields also. Imre Szapolyai, palatine of Hungary used first the wolf offensively standing and rising from a trial hill with a star and the Moon. All the members of the family used this version, just János Szapolyai was, who completed this version with the internationally popular rearing unicorn in a divided escutcheon. The Szapolyai family's shield variations show the determining Hungarian noble shield-types, which used to apply natural elements, like the wolf. Their coat of arms the Szapolyais didn't get from the king, but they started to use in the 15. century, when the family rose up. The Szapolyais political connection to the Hunyadi family was very strong which became evident, when King János united his family shield with the country's one, in the same way like Mátyás. He went further when on his triple gold forint the wolf and, similarly to renaissance rulers, his own portrait appeared. The wolf which symbolized the family, remained in the shield of János's widow, Izabella and his son János Zsigmond with Polish and Milan elements. However the family died out with János Zsigmond, the elements of their representation lived on.

A 19. SZÁZADI TÖRTÉNETÍRÁS SZAPOLYAI-KÉPE

HORVÁTH ZITA

Jelen tanulmány nem elegendő ahhoz, hogy a 19. század történetírásának fejlődési menetét bemutatva szóljak minden történetíróról, aki a 16. századdal és így természetesen Szapolyai Jánossal foglalkozott. Ezért a 19. század azon időszakát vettem górcső alá, amelyet a tudományos történetírás kibontakozásának tartunk, azaz a kiegyezés előtti és utáni korszakot. Ezen belül is azokat a szerzőket vizsgáltam, akiknek munkássága ma és saját korukban is a legismertebb.

A kiegyezés utáni, ill. az azt megelőző korszakban a Habsburg-magyar viszony új értelmezést nyert. Korábban a centralisták köre, akikhez pl. Szalay is tartozott nem akarták megbolygatni a korona, tehát a Habsburgok és a nemzet viszonyát. *„Kossuth és a Batthyány-kormány 1848 szeptemberéig történeti, ideológiai érvanyagában a magyar-Habsburg viszony tekintetében a Pragmatica Sanctio és a szerintük azzal összhangban álló, de tartalmát világosabban kifejtő 1790. X. tc. alapján állt. Viszont a szeptemberi fordulat után a nemzeti önvédelem és önrendelkezés, a Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi harcok históriájában találja meg történeti érvanyagát.”*¹ Ez a történetírás számára különösen érdekessé teszi a 16. századot, amikor a Habsburg-kérdés, a Habsburg-magyar szembenállás először öltött nemzetet megosztó jelleget. A 19. század történetíróinak felekezetiesség szerinti elkülönülése éppen a 16. század értelmezésével kapcsolatban válik markánsná. Egy ideig a kiegyezés után a felekezetiesség intézményes jelleget is öltött: az Akadémia főként a katolikus vagy Habsburgianus, vagy ha úgy tetszik labanc, aulikus szemléletű történészek gyűjtőhelye lett, míg a Történelmi Társulat a függetlenségi-párti, protestáns szemléletű történészeket gyűjtötte maga köré.²

A 19. században a történettudomány önálló diszciplínává válásakor az alkotók egyik fontos, ha nem a legfontosabb céljuknak tekintették a nemzetállam múlttal történő legitimálását. És mivel a 16. században kezdődtek azok a folyamatok, amelyek kialakították a magyar nemzet együttélését más országokkal, tartományokkal a Habsburg-birodalmon belül, így e korszak kutatásával igyekeztek egyfelől a jelent racionalizálni, másfelől utat mutatni a jövő, egy jobb jövő felé. A korszak valamennyi történetírója a történettudományt többnek tekintette egy diszciplínánál, vele hatni akart a társadalomra, amint azt közülük sokan ki is fejtették. *„Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménykednünk? egész múltja az, mivel jövőjének kulcsát találhatjuk.”* – írja Szalay László.³ Nem véletlen, hogy a század legjelesebb historikusai közül többnek az

¹ R. VÁRKONYI 1973, 234.

² GUNST 2000, 207.

³ Idézi: SZALAY 2000, 290.

érdeklődése is a 16. század felé fordult. „*A mohácsi vész központi kérdése a reformkor társadalomtörténetének.*”⁴ – írja R. Várkonyi Ágnes, azonban ez a kiegyezés utáni korszakra is igaz, véleményem szerint.

Mindegyikük munkásságát teljesen felvázolni e helyütt nem tudom. Arra törekedtem, hogy azokat az opusokat vizsgáljam, amelyek reprezentálják a korszak tudományos eredményeit. Jászay Pál, Salamon Ferenc, Horváth Mihály, Szalay László, Marczali Henrik és Acsády Ignác munkáiban követtem nyomon a Szapolyai-kép alakulását és jellemzőit, ill. a mindenki által ismert Szalay-Baróti-féle *A magyar nemzet történetében*⁵ Természetesen tudom, hogy rajtuk kívül mások is rajta hagyták kezük nyomát a 16. század kutatásán, mint például Budai Ézsaiás vagy Spányik Glycér a század elejéről, vagy Károlyi Árpád⁶, ill. Fraknói Vilmos⁷, de ahogy már mondtam, mindennel nem tudok ennyi időben és terjedelemben foglalkozni. A fent említett szerzők közül szinte mindegyik írt ún. „nemzeti történetet”, amelyben összefoglalták mindazt az adott korszakról, esetünkben a 16. századról, amit az elődök és a kortárs történétírók is tudtak, de hozzátették saját kutatásuk eredményeit is, tehát a reprezentatív jelző mindenképpen illik rájuk.

A szintézis írás igénye mellett hasonlóság még ezen alkotók között az, hogy – néhányuk kivételével – eredetileg nem készültek historikusnak, főként jogvégzett tudósok voltak, akik már az egyetemen foglalkoztak bölcselettel, és némi kitérő után horgonyoztak le a történettudomány mellett. (Salamon Ferenc például orvosnak készült, Horváth Mihály pap volt, Acsády Ignác jogot végzett, de kezdetben hírlapíró volt.) Nagy szerepük volt abban, hogy a történettudomány igazi tudománnyá, az egyetemen felvehető szakká vált, korszakokra és ezáltal tanszékekre tagolódt. Néhányan közülük – elsősorban az idősebb nemzedék – aktív politikai pályát is bejárt. Szalay László a Batthyány-kormány képviselőjében diplomáciai megbízatásokat teljesített, Horváth Mihály a Szemere kormány kultuszminisztere volt, Jászay Pál Batthyány Lajos miniszterelnök mellett volt titkár. Acsády Ignác aktívan nem politizált, de hírlapírói működésével mégiscsak részt vett a politikában, ha nem is közvetlenül.

Az ország politikai helyzete hatással volt mindegyikükre, ez rányomta a bélyegét történeti munkáikra is mind a reformkorban, mind a kiegyezés után. Jászay Batthyány lemondása után maga is eltávolodott az aktív politizálástól, pár évvel a forradalom és szabadságharc bukása után meghalt (1852), a kiegyezést nem érthette meg. Szalay László és Horváth Mihály emigrációba kényszerültek. Salamon Ferenc is kénytelen volt bujkálni a forradalomban való részvétele miatt. Az ő távollétük alatt kezdett felnőni az a történész generáció, amelyhez Acsády és

⁴ R. VÁRKONYI 1973, 219. pl. VASVÁRI 1956, 252. Ebben a műben Vasvári a parasztok ellen forduló nemeseket okolja Mohácsért.

⁵ SZALAY–BARÓTI 1896, 3. kötet. (Az eredeti mű 1879–1883-ban jelent meg, ezt dolgozta át Baróti Lajos.)

⁶ KÁROLYI 1878a. és KÁROLYI 1878b, 591–617., 687–732., 790–840.

⁷ FRAKNÓI 1902, 697–715., 793–809., 895–911.

Marczali, ill. Szalay József⁸ is tartozott.

Közös még bennük a hasonló iskolázottság, műveltség és nyelvtudás, valamint az európai, elsősorban német történettudomány hatása munkáikra, a Ranke által képviselt historizmus vagy Lamprecht pozitívizmusa, vagy a szintén pozitivistá angol Buckle és a francia Taine, hogy csak néhányat említsek. De ahogy Jürgen Kocka a kiváló német társadalomtörténész írta egy helyütt: módszertant márpedig importálni nem lehet, ami esetükben azt jelenti, hogy műveltségükhöz bár hozzátartozott az európai történettudomány ismerete, de ebből, ha úgy tetszik sajátosan magyart alkottak, és a helyi körülmények nagyobb befolyással voltak alkotásaikra, mint az elsajátított külhoni módszerek.

A fent említett szerzők pályája között több tekintetben nyilvánvaló a hasonlóság, de van még egy momentum, ami témánk szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy bár fontosnak tartották a 16. század kutatását, de egyikük sem írt nagyobb összegző művet, biográfiát Szapolyairól. Nem mondhatjuk, hogy nem volt divatja az életrajz írásnak, hiszen Horváth Mihály ebben az időszakban írta meg Fráter Györgyről szóló tanulmányát, vagy Szalay László dolgozatait Werbőczy Istvánról és Verancsics Antalról, szándékosan csak 16. századi példákat említve. Ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán ne szenteltek volna neki figyelmet, csak monografikus igényű feldolgozás nem született. Szalay László külön művekben elemezte Szapolyai külpolitikáját: *János király és a diplomácia* vagy *János király és az európai hatalmasságok*.

Éppen ezért nem beszélhetünk arról, hogy a szerzők egy egységes Szapolyai-képet festettek volna, tanulmányaikból és főként a nemzeti összefoglalókból kell kimazsolázni, hogy mit tartottak róla, sokszor – főként a kiegyezés előtti időből – ügyesen megfogalmazott mondataik, soraik között kell olvasnunk.

15 év kutatómunka van abban a nagyjából 500 oldalas műben, amely Jászay Pál tollából került ki 1846-ban *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* címmel. A könyv mindössze öt hónap történéseit írja le rendkívül részletesen, ill. közli a két király, Ferdinánd és Szapolyai levelezéseit, rendeleteit. A mű bemutatja a főnemesség önzését, rablásait, gyávaságát. Jászay véleménye szerint Szapolyainak gátolta hazai sikereit, hogy a városok nem álltak mellé. Kíméletlen kritikával írt róla és Werbőczyről, ill. arról a társadalmi rétegről, amely „tudatlanságból, ostobaságból, politikai vakságból, mindenekelőtt elkábítva Werbőczy szónoklataitól és önzésbe süllyedve királlyá választotta az erdélyi vajdát. Egyszóval a köznemességet. Zápolya ellen mindent felhasznál: ecseteli egyéni fogyatékoságait, többször visszatér rá, mit tett 1514-ben, nyakába varrja a mohácsi csatavesztés felelősségét, s idézi Szerémit, aki feljegyezte, hogy mikor megbillent fején a korona többen megjegyezték: „nem érdemli, mert kezeit megfertőztette a hitszó alatt rászedett kurucok s az erdélyi székelyek vérével”⁹ Jászay – és ne feledjük el, még

⁸ Szalay József (1857-1885) az Országos Levéltár tisztviselője, majd egyetemi magántanár volt.

⁹ R. VÁRKONYI 1973, 208–209. (Jászayt idézi)

'48 előtt vagyunk véleménye lesújtó volt Szapolyairól, művében egyedül Frangepán Kristófról szól elismeréssel.

Szalay László egész munkásságával próbálta még a látszatát is elkerülni annak, hogy bármelyik oldalra is áll, ő sem kuruc, sem labanc nem akart lenni, a sine ira et studio Tacitusi elvét igyekezett követni. *Magyarország története*¹⁰ (1852, 1853-54, 1865) című munkájában részletesen írta meg a 16. század politika- és diplomáciatörténetét. Művében épített elődeinek és kortársainak munkáira, elsősorban Jászai Pálra és Horváth Mihályra, de a magyar szakirodalom mellett külföldi szerzők munkáit is használja (pl. Bucholtz: *Geschichte der Regierung Ferdinand I.* Wien, 1831-1838.). Adatokban gazdag műve tartózkodik a szélsőséges ítéletalkotástól, szemben az általam vizsgált többi szerzővel, nem találunk sem pozitív, sem negatív személyiségrajzokat a kor szereplőiről, így Ferdinándról és Szapolyairól sem. Sőt a főurak pártváltogatását is mint tényt közli, de erkölcsi ítéletet nem mond fölöttük. A két király megválasztásával kapcsolatban kimerítően írta le azokat az okokat, amelyek a különböző társadalmi csoportokat, ill. személyeket a királyok egyikéhez kötötte. A jellemzésekkor inkább a kortársak véleményét idézi: „*Perényi Péter és Verbőczy István kérdést intéztek a néphez: ha akarják-e hogy a szent korona János fejére tétessék? de az „igen” nem hangzott oly harsányan, az örömjaj nem volt oly élénk, mint várni lehetett. A rokonszenv nyilatkozásai közé az egyház több részeiben gúny is vegyült; Móré László és enyingi Török Bálint három nap óta fel sem hagytak a kaczagással. Midőn az új király fején a kissé nagyöblű korona ingadozni kezd vala, akadt ki felkiáltott: „nem akar fején maradni, mert kegyetlen volt a pörök, kegyetlen a székelyek iránt....Az egyik fájlalhatta, hogy új fejedelme nem a királyok véréből való; a másik, hogy nem Hunyadi.”*¹¹ A török szövetséggel kapcsolatban Szalay hajlik arra, hogy elfogadja Szapolyai indoklását, vagyis azt, hogy amíg lehetett János halasztotta a szövetséget, a körülmények kényszerítették rá: „*Érintkezései a Portával egyelőre csakugyan tűrhető szomszédsági viszony eszközésére s a török végek tiszteivel üzenetek váltására szorítkoztak. Tovább mennie keresztyén érzelmén kívül még szemérme is tiltotta.*”, de mivel sokan elpártoltak tőle „...most elvetette magától a szemérmet.”¹² Még csak azt sem olvashatjuk Szalay Lászlónál, hogy az ország Szapolyai halálával az utolsó nemzeti királyát veszítette volna el.

Szalay József *A magyar nemzet története*¹³ c. összefoglalóban kimerítő részletességgel elemezte az 1526-40 közötti bel- és külpolitikai viszonyokat, és jóllehet nem mondta ki, mint Jászay, de nagy véleménnyel ő sem volt Szapolyairól, mégis úgy tekintett rá, mint az utolsó nemzeti királyra. Több helyen kifejtette, hogy megválasztása még párhívei között sem volt egyértelmű, ill. személyét még saját választói is kigúnyolták: „*Mindent egybevetve, úgy látszik, a főurak általában ke-*

¹⁰ SZALAY L. 1865.

¹¹ SZALAY L. 1865, 22.

¹² SZALAY L. 1865, 73.

¹³ Az általam használt kötetek a Millenniumkor jelenetek meg újra. (3. kötet)

vésbé őszintén csatlakoztak Szapolyaihoz. Perényi Péter, Móré László és Török Pálint – mint mondják – azon élcelődtek, hogy a korona nagy volt János fejére s gúnyosan kérdezték egymástól: ez akar király lenni?...Inkább csak politikai tekintetből s nem ragaszkodásból csatlakoztak hozzá. De a köznemességnek egészen más volt a felfogása. Ez az osztály, amely az ország bajainak orvoslását csakis nemzeti királytól várta, most örvendezve találta magát céljánál. Őszintén ragaszkodott Szapolyaihoz, mint szabadságai védelmezőjéhez, mint a pórlázadás leverőjéhez. Az is nem kis mértékben szolt mellette, hogy kiválóan tiszta kezű ember volt.”¹⁴

Amint látjuk Jászayhoz képest mindenképpen kiegyensúlyozottabb értékelést kapunk. Ami érdekes még, hogy Szalay József, ellentétben Jászayval, azt állítja, hogy a magyar városok polgárai Jánost támogatták. A törökkel való kapcsolat felvételéről sem elítélően ír, úgy gondolja, hogy a helyzet szülte kényszer viszi bele a török szövetségbe: „Átlátta, hogy nincs más menekvés, mint a törökkel való szövetség. E gondolatra bizonyára igen nehezen szánta rá magát János király. Kétségkívül lelke mélyéig megrázkódott, elgondolván, hogy ő, akibe a keresztény világ annyi reményt helyezett, legyen az, aki a pogányokkal barátságot köt. De utóvégre nem volt mit tennie, mint vagy lemondani a magyar koronáról, vagy a szultánhoz fordulni segítségért. Különbösen talán nem is egyedül saját érdekei szempontjából ragaszkodott a koronához. Talán abban a hitben volt, hogy oly szövetséget köthet a törökkel, amelyben ez igazán csak szövetséges s nem ura lesz, s mint ilyen felhasználhatja célja kivételére, ti. hogy magyar király lehessen és hogy Magyarország a német befolyás alól szabaduljon.”¹⁵ Amint látjuk nem ítéli el Szapolyait, de karizmatikus egyéniségnek sem jellemzi. Mindent elárul az a mondata, hogy Fráter György volt „János király egész kormányának a lelke.”¹⁶, amiből nyilvánvaló kitartott igazi államférfinak. A két király körül csoportosuló hívekről ekképpen ír: „Nem tulajdonítható erkölcsi hibának a pártállás váltogatása, hiszen mind a török, mind a német ellenség. Mindkét párt tagjai jó hazafiak voltak, csak a haza javára vezető utak megválasztásában tértek el, egyikök szorgosabb teendőket tartván, hogy az ország függetlenségét a török ellen, másik az alkotmányt a német ellen megvédelmezze.”¹⁷ Ez a gondolat megjelent Salamon Ferencnél kicsit más formában, de lényegét tekintve azonos tartalommal: „1526 után nem a pártoskodás idézte elő a veszélyt, hanem a veszély érzete osztá meg a nemzetet.”¹⁸ Leírja még Salamon, hogy a pártállás változtatását sem az önös magánérdek befolyásolta, hanem a külpolitikai viszonyok alakulása. Éppen ezért szerinte, ha Ferdinándnak V. Károly hathatós segítséget küldött volna, amivel a törököt végleg ki lehetett volna űzni az országból, Jánosnak nem maradtak volna hívei és esetleg maga is lemond. Megál-

¹⁴ SZALAY-BARÓTI 1896, 8–9.

¹⁵ SZALAY-BARÓTI 1896, 19–20.

¹⁶ SZALAY-BARÓTI 1896, 48.

¹⁷ SZALAY-BARÓTI 1896, 26.

¹⁸ SALAMON 1864, 76.

lapítja, hogy mindkét párt „fontos hivatást teljesített a magyar nemzet történetében.”¹⁹ Szapolyairól a következőket írja: „Nem állanak előttünk világosan az indokok, melyek a nemzetet arra birták, hogy Szapolyai János erdélyi vajdát koronázzák királlyá; kétségkívül nem azért választották, mintha benne egy merész Hunyadi Jánost láttak volna, ki a nemzet minden erejének megfeszítésével harcra hívja ki I. Szulejmánt.”²⁰ Más helyen erre maga válaszol. Erélytelen, de nem rossz szándékú embernek tartja Szapolyait, akit egyrészt hatalmas vagyona, másrészt az a körülmény tehetett királlyá, hogy a magyar nemesség nem akart lemondani királyválasztó jogáról.²¹

Horváth Mihály *Magyarország történelme* (1842-1846, a később átjavított és emigrációban készülő munka 1861). Az összefoglalás nagy hatást gyakorolt az olvasókra, több nemzedék mondhatni ebből tanulta a magyar történelmet. Figyelemreméltó miként lesz egy felszentelt katolikus papból az egyházi reformok igelője, a forradalom híve, valamint vallás- és közoktatási minisztere. És ami különösen érdekes, katolikus papként liberális nézőpontból tudta áttekinteni a magyar történelmet. Hirdette az ország függetlenségét, amelynek védőbástyája a nemesség rendi érdekeit védő magyar alkotmány, ez különösen a 16-18. századi fejezetekből világlik ki igazán.²² Ez a megközelítés különösen a reformkorban találkozott széleskörű olvasói igénnyel, főként a liberális reformnemesség körében. Később, az emigrációból hazatérve a kiegyezés híveként vált az 1867 utáni történettudomány meghatározó alakjává. (Átdolgozta és újra kiadta a Magyarország történetét.)

Horváth a mohácsi csatavesztést a tatár pusztításhoz hasonlította, a különbséget annyiban látta, hogy míg 1241 után az ország talpra állt nemzeti királyai alatt, addig 1526 után megkezdődtek a nemzet hosszú szenvedései, és ennek a következménye a török hódítás és az „új fejedelmi ház” volt az ország trónján, amely, lévén több ország uralkodója is volt egyben, nem azonosult a nemzet érdekeivel.²³ Horváth részletesen taglalta a belpolitikai és diplomáciai viszonyokat, vigyázott arra, hogy kiegyensúlyozott elemzést adjon a két király működéséről. János törökkel való szövetségét kényszer szülte döntésnek tartotta: „... János elméjében korán megfordult azon gondolat is, hogy legrosszabb esetben a török segínye, pártfogása által tartja fel trónját vetélytársa ellen. Ama vádak, hogy ő a mohácsi ütközetből készakarva maradt el, mert a törökkel már akkoron egyetértett; vagy hogy hívei már a múlt őszön kikérték volna számára a Pesten időző Szulejmán pártolását stb. kétségkívül mind megannyi rágalmak ugyan, melyeket népszerűsége csökkentése végett irigyei, ellenei hintettek el. Szerémi, a királyi udvar káplánja, állítja ugyan, hogy midőn János Esztergomba ment telelni, a török császártól jött hozzá egy futár, kit, nehogy a kereszténység iránt árulónak tartassék, egy hónappal to-

¹⁹ SALAMON 1864, 78.

²⁰ SALAMON 1864, 74.

²¹ SALAMON 1864, 74.

²² GUNST 2000, 182.

²³ HORVÁTH 1861, 2.

vább rejtgetett Csoba Ferencz házában. De a jámbor káplán, mint tudjuk, gyakran a cselédség szájából gyűjtötte adatait.”²⁴ Korábban bemutatott szerzőinkkel ellentétben, Horváth az országra mért nagy csapásnak tartotta a pártok egymás elleni fellépését.²⁵ Szapolyait jó, de erélytelen, sőt gyáva embernek tartotta: „Mióta a trónon ül vala, alig akadunk tére, melyben bármi csekély erély nyilatkoznék. Félnék, erélytelen s azon egyen kívül, hogy a törököket gyűlölő közvélemény ellenére, a kereszténység ezen ellenségének pártfogásáért folyamodott, minden merészebb elhatározásra képtelen, minden gondját arra fordítá, hogy fondorlatok s kicsinyes cselszövények által tartsa fen magát a királyi széken, melyen méltósággal megállani, lelki ereje hiányzott, melyről leszállani, hiúsága, nagyravágyása nem engedé. Önálló cselekvésre erőtlen, könnyelmű, mindig nyakára hagyott nőni valakit környezetéből, ki ész- vagy jellemerő által a maga felsőbbségét irányában érvényesíteni tudta.”²⁶ Ekkor még – 1861 – rosszindulattal sem lehet Horváth Mihályt Habsburg-pártisággal vádolni. Más helyen megjegyzi, hogy a váradi udvarban semmi sem történhetett Fráter György beleegyezése nélkül.²⁷

A kiegyezés utáni korszak egyik legkiemelkedőbb historikusa Acsády Ignác volt, szerzteágzó munkásságából természetesen itt csak a 16. századra vonatkozó részt emelem ki. Acsády már azon történésznezmedék tagja volt, amelynek pályája már teljes egészében a kiegyezés után bontakozott ki. Személyében egyszerre van jelen a kiegyezés elfogadása – még ha kritikával illetve is – és a függetlenség-párti, kuruc szellemiség. És mint asszimilálódott zsidó szülők gyermeke egyszerre nyitott a liberális gondolatra és a túlzott nacionalizmusra, amellyel magyarságát hangsúlyozva – akár a nemzetiségekkel szemben is – mintegy kompenzálja zsidó származását. Pályája elején az 1880-as években még viszonylag pozitív képet rajzolt a Habsburg uralkodókról, Ferdinándról is. A Szilágyi Sándor által szerkesztett millenáris Magyarország történetében ő írta az 5. és 7. kötetet. Az 5. kötet első része foglalkozik az 1526 és 1540 közötti korszakkal. E műben kezd előbukkanni a magyar történelemről alkotott azon véleménye, amely majd *A magyar birodalom történetében* kristályosodik ki igazán. Gondolok itt többek között a nacionalizmusra, és az ettől nem független Habsburg-ellenességre. Míg korábbi műveiben, amint már említettem, védi a Habsburg uralkodókat, főként I. Ferdinándot, addig a millenáris 5. kötetében Szapolyai Jánosról mint nemzeti királyról rajzol megkérdőjelezhetetlenül pozitív képet, jóllehet Ferdinándot sem szapulja. Az ő hibája nem jelleméből, hanem idegenségéből fakad. Itt már a Habsburg-ellenes mozgalmak is kedvezőbb színben tűnnek fel, noha változatlanul kiegyezés-pártiként, a mozgalmakat lezáró békéket – mint pl. a Bocskai-felkelést lezáró bécsi békét értékeli leginkább. A Habsburg uralkodók védelmében legföljebb azt a toposzt hozza fel, hogy a rossz döntésekért a tanácsadók felelősek.

²⁴ HORVÁTH 1861, 28.

²⁵ HORVÁTH 1861, 56.

²⁶ HORVÁTH 1861, 101.

²⁷ HORVÁTH 1861, 106.

Ellentétben a korábban elemzett művekkel, Szapolyai megválasztását teljesen egyértelműnek írja le: „... *határtalan gyűlölet nyilvánult minden idegen uralom iránt, s az urak egyhangúlag, ellentmondás nélkül, Zápolyai János vajdát kiáltották ki Magyarország királyává.*”²⁸ „*A nemzeti érzés viharosan nyilvánult, sőt túlzásokba csapott át az idegenek, főleg a németek ellen.*”²⁹ Szapolyait a nyugodt szemlélődés emberének tartja, aki a békét kedveli, aki bízott a külföld segítségében, a keresztény világban a török ellen. Miután a várt segítség elmaradt, és nem bízott abban, hogy a Habsburgok igazán megvédik az ellenségtől a nemzetet, 1527 után a kényszer sodorja a török karjaiba. Ő, mint igazi keresztény önként soha nem lépett volna szövetségre a törökkel,³⁰ ezért is köti meg Ferdinánddal a váradi békét. Azért, hogy „... *az államegység helyreálljon, még pedig olyan király alatt, akinek családi hatalma kilátást nyújt, hogy az egyesített országot meg bírja oltalmazni.*”³¹

Acsády mint zsidó származású, de református iskolát járt ember külön kiemeli Szapolyai erényeként, hogy katolikus létére ellenezte az eretneküldözést. Halálával – amint Acsády írja – az utolsó nemzeti vérből származó magyar királyát veszítette el a nemzet, akit azok, akik fegyverrel legyőzni nem tudták, halála után erőlködtek, hogy „*emlékezetét a rágalmak árájába temessék.*”³² Ezt olvashattuk Szalay Józsefnél is.

Tehát sehol nem találjuk nyomát azoknak a negatív személyiségjegyeknek, melyekkel elődei jellemezték, bár rendkívüli képességekkel megáldott uralkodónak sem írja le. Acsády a századfordulótól kezdve 1906-os haláláig, néhány kisebb lélegzetű munkát leszámítva két utolsó, reprezentatív művén dolgozott. Az egyik *A magyar birodalom története*, a másik *A magyar jobbágyok története*.

Merész vállalkozás volt egy személynek a nemzet egész történetét megírni, nem véletlen, hogy csak hosszas érlelődés után, élete végén szánta rá magát e nagy összegző megírására. Már önmagában a címválasztás is jelzi szemléletbeli változását, ill. inkább korábbi nézeteinek kikristályosodását. A nacionalizmus hatására kiteljesedő magyar birodalmi gondolat, amely a sajtón keresztül egyre szélesebb rétegeket ért el, Acsádyra is hatással volt. A magyar birodalmi gondolat, amely a magyar történelem korai korszakára vonatkozó anakronisztikus szemlélettel párosulva, különösen az első kötetben vonul végig. A második kötet, az 1526 utáni rész a függetlenségi gondolat felidézése. A magyar történelmet két részre osztja. Az 1526 előtti rész a nemzeti királyok, míg az 1526 utáni rész az idegen, elnyomó Habsburg uralkodók korszaka. Mivel a függetlenségi gondolat lényege az idegen dinasztia ellenesség, ezért a katolikus Habsburgokat támogató magyar katolikus egyház és az arisztokrácia is negatív szerepet játszik Acsády történetében. A katolikus egyházat vádolja a nemzet elárulásával.

²⁸ ACSÁDY 1897, 29.

²⁹ ACSÁDY 1897, 29.

³⁰ ACSÁDY 1897, 36.

³¹ ACSÁDY 1897, 124.

³² ACSÁDY 1897, 144.

Hagyományos kiegyezés pártisága megmarad, ami nemcsak a kiegyezés dicsőítésében, hanem változatlanul a Habsburg-ellenes felkeléseket lezáró békék pozitív értékelésében nyilvánul meg. Kiemeli a történetírásban egészen az 1960-as évekig uralkodó nézetet a Habsburg gazdasági gyarmatosításról. (Mária Terézia és II. József valamivel kedvezőbb jellemzést kap, de felvilágosult intézkedéseikben Acsády elsősorban a birodalomba történő beolvasztást és germanizálást látja.) Művének nacionalizmusa és hagyományos függetlenségi, ha úgy tetszik kuruc szemlélete – még azzal együtt is, hogy a kiegyezést igenelte – a közönség egy részében kedvező fogadtatásra lelt. Ugyanakkor erős antiklerikalizmusa a katolikus egyház éles támadását váltotta ki. Ennek a támadásnak szimbóluma Dudek János katolikus teológus, és műkedvelő történetíró külön könyvben megírt bírálata.³³ Acsády és Dudek szimbolizálja a felekezeti elkülönülést, ill. annak szélsőséges formáját, a protestáns-katolikus vagy kuruc-labanc szembenállást a történelem megítélésért illetően. Acsádyt Dudek azzal vádolja, hogy szándékosan ferdíti el a katolikus egyház szerepét a magyar történelemben. Szemben Acsádyval az ő történelmében a Habsburgok pozitív szereplők. Ferdinánd és Szapolyai párharcában az előbbi oldalra áll: *„Tudom, hogy ez az állítás nem felel meg történetünkben meghonosodott felfogásnak, mely Jánost mint nemzeti királyt dicsőíti, minden tettét menteni iparkodik s Ferdinándra hárítja a török hódoltságért a felelősséget. De én – – ellenkezőleg látom a tényállást s erősen gyanítom, hogy Zápolyayból Ferdinánd rovására a csakhamar elhatalmasodott hitújítók csináltak nemzeti hőst mivel a Zápolyay által felidézett zavar a protestantizmus malmára hajtotta a vizet.”*³⁴, *„Acsádynak is a kuruc vagy a protestáns maga a legtökéletesebb lény, akihez makula sem fér, a királypárti vagy katolikus ellenben maga a megtestesült gonosz...”*³⁵ Dudek Szapolyait hibáztatja azért, hogy nem született meg az összefogás a török kiűzésére, és szerinte a protestantizmus terjedése csak tetézte a bajokat. Dudek úgy véli, hogy *„A baj tehát a mohácsi csata után kezdődött és pedig abból, hogy a már a Jagellók alatt fennállott nemzeti és udvari párt ekkor sem egyesült, hanem külön indultak királyválasztásnak.”*³⁶ Úgy véli ahhoz legalább egy Hunyadi Mátyás, ahogy ő írja Hollós Mátyás, kaliberű királyra lett volna szüksége a nemzeti pártnak, hogy legyőzze a Habsburgokat, azonban *„mindakét párt vargát fogott s ez képezte a nagy és orvosolhatatlan bajt.”*³⁷ Ugyanakkor Dudek idézi Acsády azon mondatát, amelyből kiderül, hogy Acsády sem tartotta erőskezű uralkodónak Szapolyait: *„Nem a cselekvés, hanem inkább a békés szemlélet embere volt; hiányzott belőle a tetterő, a szervezőképesség és a hadvezéri képesség.”*³⁸

Végül Dudek megállapítja, hogy Szapolyai *„folyton önmagát helyezte a haza*

³³ DUDEK 1904.

³⁴ DUDEK 1904, 157.

³⁵ DUDEK 1904, 292.

³⁶ DUDEK 1904, 139.

³⁷ DUDEK 1904, 141.

³⁸ ACSÁDY 1904, 139. Idézi DUDEK 1904, 142.

érdekének fölébe, s aki ... felelős nemcsak a nemzet fiainak megosztásáért, hanem ...török hódoltságért is."³⁹

Dudek úgy véli, hogy Acsády akkor volt történetíró, amikor a millenáris Magyarország története számára írta meg azt a korszakot, amelynek Szapolyai is a szereplője volt. Marczali Henrik elsősorban nem a 16. század kutatója volt, de írt egy Erdély történetet, amelyben külön fejezetet szentelt Szapolyai korának, amelyből kiderül, hogy mit gondolt róla: *„Zápolya el is nyeri uralmát, harcol is érte, de igazi tekintélye nincsen. Nem lehetett feledni, hogy ő fojtotta vérbe a pórlázadást és ismét iga alá vetette a parasztot. Hunyadi utódának vallotta magát, de érdeme alig volt, nem tűnt ki sem háborúban, sem békében. Igaz, hogy magyar volt, de más jelességet alig találunk benne. Nagyravágyó, kincset szomjazó, de még azt sem meri nyíltan mutatni. Legfőbb és meg nem bocsátható bűne, hogy kardcsapás nélkül beáll a török hűbéresének. Meg is koronázták Fehérvárott, a koronát Perényi adta át – Sárospatakért.*"⁴⁰ Ugyanakkor elismeri, hogy *„a magyarság érte buzog, Ferdinándnak, az ellenkirálynak, kevés a híve.*"⁴¹ Marczali is Dudekhez hasonlóan úgy véli: *„Ha a magyar ekkor, amikor oly nagy kudarcot vallott a török, egyetért, egyesíthette volna az országot.*"⁴²

Bár előadásomnak azt a címet adtam, hogy a 19. századi történetírás Szapolyai képe, talán az eddigiekből kiderült, hogy nem beszélhetünk „egy” képről, legföljebb képekről, amelyek korszakonként, szerzőnként, néha egy szerzőnél többször is változnak vagy módosulnak, lásd Acsády.

Azt gondolom, hogy összességében Szapolyai jelleme nem buzdította biográfia írásra a korszak historikusait, amiben szerepe lehetett annak, hogy nem tartották igazán jelentős személyiségnek még azok sem, akik az utolsó nemzeti királyt látták benne, akik inkább pártolták a Habsburgokat vagy egyszerűen csak kiegyensúlyozott képet alkottak róla, azok nem tartották méltónak a személyét arra, hogy külön csak neki szenteljenek egy monográfiát.

³⁹ DUDEK 1904, 154.

⁴⁰ MARCZALI 1935, 79.

⁴¹ MARCZALI 1935, 79.

⁴² MARCZALI 1935, 80.

BIBLIOGRÁFIA

ACSÁDY 1897

ACSÁDY Ignác: Magyarország három részre oszlásának története, 1526-1608. In: SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. 5. kötet, Budapest, 1897.

ACSÁDY 1904

ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története*. 2. Budapest, 1904.

DUDEK 1904

DUDEK János: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története című művéről*. Nyitra, 1904.

FRAKNÓI 1902

FRAKNÓI Vilmos: János király és a római szék. *Századok*, 1902, 697–715., 793–809., 895–911.

GUNST 2000

GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai, 2000.

HORVÁTH 1861

HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. 3. kötet. Pest, 1861.

KÁROLYI 1878a

KÁROLYI Árpád: A nagyváradi béke okmánytára. *Történelmi Tár*, 1878.

KÁROLYI 1878b

KÁROLYI Árpád: Adalék a nagyváradi béke s az 1536-38. évek történetéhez. *Századok*, 1878. 591–617., 687–732., 790–840.

MARCZALI 1935

MARCZALI Henrik: *Erdély története*. Budapest, 1935.

R. VÁRKONYI 1973

R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történetészleléte a magyar történetírásban II*. Budapest, 1973.

SALAMON 1964

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest, 1864.

SZALAY–BARÓTI 1896

SZALAY József–BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története*. 1-4. Budapest, 1896.

SZALAY 1865

SZALAY László: *Magyarország története*. IV. kötet. Pest, 1865. (második kiadás).

SZALAY 2000

SZALAY László: *Válogatott történeti tanulmányok*. Utószó. Szerk.: SOÓS István. Budapest, Osiris, 2000.

VASVÁRI 1956

VASVÁRI Pál: *Mohácsi vész*. Vasvári írásai, 1956.

THE FIGURE OF SZAPOLYAI IN THE 19. CENTURY HISTORIOGRAPHY

ZITA HORVÁTH

The Szapolyai-image in the 19. century is very colourful. The most important aim of historians of this age was to legitimate the country with its history, so that they concentrated on the 16. century's movements. The examined historians (Pál Jászay, Mihály Horváth, László Szalay, Henrik Marczali and Ignác Acsády) are similar in several aspects. They were similarly educated, had similar language-knowledge and they were equally influenced by the European historiography. The judgement of Szapolyai was not unambiguously positive in the 19. century. Pál Jászay and József Szalay pointed out Szapolyai's human and ruling insufficiencies. Henrik Marczali also stated that Szapolyai didn't have the needed authority. László Szalay and Mihály Horváth valued him objectively. On the other hand Ignác Acsády in his work made the first steps valuing Szapolyai later more positively and accused the Roman Catholic Church with betraying the country. Answering this, the catholic János Dudek blamed Szapolyai for failing the national union. Their opposition symbolized the protestant-catholic conflict in the Hungarian historiography. To sum up, the judgement of Szapolyai is quite contradictory and doesn't exist complete monograph on his person.

A SZAPOLYAI-CSALÁD ÉS TRENCSEN

KENYERES ISTVÁN

Tanulmányomban egy olyan várról és uradalomról lesz szó, amely a Szapolyai család életében Mohács előtt nagy fontossággal bírt, majd pedig Mohács után a várral kapcsolatos néhány esemény kihatott az akkor már a magyar királyi trónon ülő Szapolyai János uralkodásának kezdeti szakaszára.

Trencsén várát¹ Szapolyai István – ekkor már mint szepesi gróf – 1477-ben kapta zálogbirtokul Hunyadi Mátyástól. A vár František Hag (magyarosan Hági Ferenc) özvegyénél, Margitnál volt zálogban 6200 Ft értékben, ezt az összeget emelte fel Mátyás 15.000 Ft-ra.² A zálogadomány kiterjedt Szapolyai István bátyjára, Imrére és utódjaira is. Trencsén stratégiai fontosságú hely volt, sűrűn fordultak meg a magyar királyok, elegendő itt most Zsigmondra utalnunk, aki a husziták elleni hadjáratok kiinduló-támaszpontjául gyakran használta a várat. Mátyás is többször megfordult a várban a csehországi és sziléziai területek elleni hadjáratai alkalmával. A vár jelentősége ezekben az években nyilvánvaló volt, hiszen ez volt a legfontosabb hazai támaszpont Morvaország és Szilézia felé, nem volt véletlen, hogy korábban Mátyás fontos bizalmi embere, František Hag cseh zsoldoskapitány volt Trencsén zálogbirtokosa. Szapolyai István, aki ekkor Szilézia főkapitánya (1474–1481) volt,³ szintén hasonló stratégiai okokból juthatott hozzá a rendkívül fontos várhoz. A trencsényi várral ugyanakkor tovább bővült a Szapolyaiak már akkor is tekintélyes birtokállománya. A trencsényi vár ráadásul igencsak „jó fogásnak” számított, hiszen egy viszonylag jelentős birtokállománnyal, már akkor is impozánsnak mondható palotával rendelkező várat sikerült megszerezniük. A várbirtok nagyságáról az első adat 1439-ből maradt fenn, ekkor *Trencsén és Leva (Illava)* városokon kívül 29 további birtok tartozott Trencsén várához.⁴ Amikor a várbirtok a Szapolyaiak kezére került, már valamivel kisebb volt, hiszen például a korábban Trencsénhez tartozó Leva (Illava) vára ekkor már önálló birtokot alkotott és Kinizsi Pál kezére került.⁵ Szapolyai István Hunyadi Mátyás halála után igyekezett zálogbirtokát az új uralkodóval, II. Ulászlóval is bebiztosíttatni, ezért 1490

A vár történetére ld.: KÁROLYI 1910; MENCLOVÁ 1956. A Mohács utáni eseményekre részletesen: KENYERES 1995, 5–72. Főként az uradalom igazgatására és gazdálkodására ld.: KENYERES 1997, 99–142.

² FEKETE NAGY 1941, 80., 408. Fekete – tévesen – azt állítja, hogy a Szapolyaiak is 6200 Ft-os zálogösszegért váltották magukhoz Trencsént, azonban Mátyás inskripciójában a fenti összegek szerepelnek. MOL DL 17981. A Szapolyaiak beiktatására ld. MOL DL 17982.

³ KUBINYI 2001, 79.

⁴ FEKETE NAGY 1941, 80–81.

⁵ FEKETE NAGY 1941, 72–73.

novemberében egy új záloglevelet eszközölt ki a várra.⁶ A zálogjogot Ulászló Szapolyai Istvánnak élethosszigan biztosította, illetve halála esetén az inskripciót örökösére terjesztette ki (Szapolyai Imre ugyanis időközben, 1487-ben elhunyt). Nem sokáig maradt azonban Trencsén zálogbirtok: 1493-ban a várat II. Ulászló Szapolyai Istvánnak és fiának adományozta immáron örökjogon, az oklevélben minden bizonnyal először szerepel a későbbi magyar király: Szapolyai János.⁷ A túróci konvent által kiadott, a beiktatásról szóló oklevelében felsorolják a vár tartozékait, amelyhez Trencsén városán kívül 14 egész birtok és további 12 részbirtok tartozott.⁸ A Szapolyaiak hosszú távra igyekeztek a megyében berendezkedni: Kinizsi Páltól 40.000 Ft-ért zálogba megszerezték Leva, Kasza és Lietva váruradalmait is, majd pedig 1495-ben donációt is szereztek ezen birtokokra. Ezt követően pedig kisebb birtokrészeket szereztek a megye területén, illetve az uradalmak szempontjából előnyös birtokcseréket hajtottak végre.⁹

A Trencsén megyei birtokszerzések már egy új birtokközpont kialakítását szolgálták: a Szapolyai-család ugyanis az 1490-es években az addigi Szepesvár helyett Trencsént tette meg családi rezidenciának.¹⁰ A pontos dátumot nemigen lehet meghatározni, minden bizonnyal 1493 után történhetett meg a váltás. A székhelyváltotatásnak egyaránt lehettek gazdasági és kényelmi okai. A Szapolyai birtokok a XV. sz. végén ugyanis három nagy tömbben helyezkedtek el: első helyen említhetjük a legelőször megszerzett nagy uradalmat, Tokajt (1459) és környékét: Regéc, Tállya, Boldogkő várait (Abaúj és Zemplén megyékben),¹¹ majd innen Tornán és Szádváron át egészen a Szepességig és Sárosig elnyúlva¹² helyezkedett

⁶ MOL DL 19691. Az inskripció nem említi összecszerűen a zálogösszeget, hanem csak a korábbira tesz utalást.

⁷ MOL DL 19967.

⁸ FEKETE NAGY 1941, 81.; MOL DL 19969.

⁹ FEKETE NAGY 1941, 408–409.

¹⁰ KUBINYI 1989, 87–93, itt 89.; KUBINYI 1991, 221–228, itt 215.; KÁROLYI 1910, 49. A készülő Szapolyai-itinerárium szerint az első ismert trencsényi keltezés Szapolyai Istvántól 1492. május 9. IVÁNYI 1910, 3037. sz. Az adatért köszönettel tartozom Horváth Richárdnak.

¹¹ Ezen birtokok megszerzésére ld. HORVÁTH 2001, 99–112.

¹² *Az 1493 körül Szapolyaiak kezén lévő nagyobb birtokok és megszerzésük/birtoklásuk éve:* Zemplén: Tokaj (1459), Tállya (1461); Abaúj: Regéc (1464), Boldogkő (1464/1467/72); Torna megye: Szádvár (1470), Torna (1476); Gömör megye: Murány (1470) és Krasznahorka (az uradalom fele a vár nélkül, 1470-től); Sáros megye: Sáros (1493), Palocsa (1462–1505); Szepes vm.: Szepesvár (1460), Rihó (1462), Késmárk (1465). Szatmár (1481-től biztosan) és Németi (1465) (Szatmár megyében) Veszprém: Pápa, Ugod (1460-as évek vége) és Csesznek (1479); Valkóban: Németi (1478). *Későbbi birtokszerzések:* Pozsega: Kővár (1498 e.); Szepes vm.: Göllic, Szomolnok (1498 e.), Liptó: Liptóújvár (1498 k.); Abaúj: Gönc (1500), Telkibánya (1517), Lippa (1514), Debrecen (1520). Adatok: ENGEL [CD-Rom].; CSÁNKI 1890–1897.; HORVÁTH 2001.; HORVÁTH

el a legnagyobb tömb. Ennek volt az első rezidenciális központja Tokaj, majd lett az 1460-ban megszerzett Szepesvár. A második nagyobb birtoktömb az 1460-as évek közepe óta létezett és főként Veszprém megyére koncentrált: Pápa, Ugod és később Cesznek várai körül.¹³ Tulajdonképpen a két nagyobb birtoktömb közötti összekötő kapocs lehetett a Trencsén megyei birtokközpont, innen közelebb voltak a dunántúli uradalmak és a szlavóniai – ne felejtjük el: a Szapolyaiak Pozsega megyéből származtak és továbbra is jelentős birtokokkal és familiárisi körrel rendelkeztek Szlavóniában – törzsbirtokok, ill. a szepesi birtokkomplexum sem volt messze.¹⁴ Trencsén mint új rezidencia – Szepesvárhoz hasonlóan – excentrikus helyzetben található, de mint Kubinyi András is hangsúlyozza, ez jellemző más főúri rezidenciákra is.¹⁵

A család azonban nem csak ezért tehetett át a rezidenciáját Trencsénbe: a vár és palotája rangjukhoz jobban illő, kényelmesebb hely volt. Megközelítése is egyszerűbb volt, mint a jóval magasabb fekvésű Szepesvárnak. Trencsén mellett szóltak jó közlekedési adottságai is: könnyedén megközelíthető a Vág völgye mentén Budáról. Felvetődhet, hogy Szapolyai István második felesége, Hedvig tescheni hercegnő kedvéért tette át székhelyét Trencsénbe. Ugyan Teschen fölrajzilag közelebb van az addigi székhelyhez, Szepesvárhoz, azonban a közlekedési viszonyok, így a Jablonkai-hágón való egyszerűbb átkelés révén talán könnyebben volt megközelíthető Trencsénből, mint Szepesvárról. A másik tényező maga Trencsén városa lehetett. A már akkor is széles kiváltságokkal rendelkező, magát szabad királyi városnak tekintő Trencsén¹⁶ város az új rezidenciának megfelelő ellátási hátteret

2002. Köszönettel tartozom Horváth Richárdnak, aki rendelkezésemre bocsátotta kéziratosa művének vonatkozó részeit.

¹³ Pápa és Ugod 1464 és 1468 közötti időszakban került a Szapolyaiak kezére, Cesznek egy évtizeddel később, 1478-79 körül. A Szapolyaiak Veszprém megyei térnyerésére ld. HORVÁTH 2002, 53–59.

¹⁴ Az 1494–1495. évi számadások szerint az összeírásban szereplő 41 vármegyében 157.131 ½ adózó porta volt, ebből Szapolyai István 25 vármegyében 12.308 ½ portát birtokolt, ami országos szinten kb. 8%-ot jelent. Ezzel az ország legnagyobb birtokosa volt, jellemző, hogy az utána következő Corvin János „csak” 5.937 portát bírt. Acsády szerint a Szapolyaiak ennél is több birtokkal rendelkeztek, a fenti adat csak az ingatlanvagyonuk minimumát jelenti. ACSÁDY 1894, 30–35. Demkó Kálmán szerint Szapolyai János 72 várat birtokolt, ebből Felső-Magyarországon 27 várat. DEMKÓ 1914, 212. Barta Gábor szerint a vajdai várakat leszámítva mintegy 30 várat biztosan, hatot pedig valószínűsíthetőleg birtokolt. BARTA 1983, 42–43., 39. sz. jz.: 211. Vö: Szekfű térképével: „Zápolyai családi birtokok Imre, István és János kezén a XV. század végén és a XVI. század elején.” Eszerint a kisebb birtokoktól eltekintve a 9 vajdaival együtt 41 vár volt a család kezén. HÓMAN–SZEKFŰ 1935, 33., a forrásokat ld. i. m. 577.

¹⁵ KUBINYI 1989.; KUBINYI, 1991.

¹⁶ Trencsén városa már az 1380-as évek óta előfordul *civitas*-ként, sőt *civitas regia*-ként is. Azonban az 1477. évi inskripció és az 1493. évi adománylevel is beleérti a várost Trencsén vár birtoklásába. A várost pedig éppen Szapolyai István kapcsolta be a vár vé-

biztosíthatott, hiszen piaca révén könnyebben voltak beszerezhetőek azon dolgok, pl. a különféle luxuscikkek, amelyek akkoriban egy főúri udvartartás nélkülözhetetlen kellékei lehettek. (Ez egyébként beleilleszhető egy olyan európai trendbe, miszerint a főúri rezidenciák igen gyakran „költöznek” jelentős városok közvetlen környezetébe.¹⁷) Szintén Trencsén mellett szólhatott az az érv is, miszerint a városban szedett királyi harmincadot a Szapolyaiak tisztjei szedték be uruk javára.¹⁸ A trencsényi harmincad az egyik legjelentősebb lehetett az országban, tekintettel arra, hogy ez volt a főharmincadhely a Szilézia felé vezető fő közlekedési útvonalon, így a helyben befolyó vámbevételek révén a főúri udvartartás könnyen és állandóan juthatott pénzhez.

Az alábbiakban igyekszünk összefoglalni a Szapolyaiak trencsényi rezidenciájának főbb jellemzőit a Kubinyi András magyarországi főúri rezidenciákról írt tanulmányaiban meghatározott kritériumrendszer alapján.¹⁹ (Munkánkat megkönynyíti, hogy Kubinyi számos esetben példáit éppen a Szapolyaiak trencsényi rezidenciájáról veszi.)

Az első kritérium: a *'residencia'* megnevezés használatával Trencsénben nem találkozunk.²⁰ Szintén nem tudjuk bizonyítani a második feltételt, miszerint a vár a mánás állandó lakhelye, bár Szapolyai István 1499-ben bekövetkezett halá-

delmi rendszerébe. A XVI. századi összeírások is a vár birtokaként sorolják fel a várost. Ugyanakkor speciális jogállását több királyi privilégium is biztosította már a XIV századtól, amelyeket I. Mátyás is megerősített. FEKETE NAGY 1941, 90–92. Jól szemléltetik ezt a bonyolult helyzetet a XVI. század közepi urbáriumok, ugyanis az 1564. és 1565. évi urbáriumok szerint „*Trinchin civitas libera. Cives Thrinchinienses non numeratur ut caetere possessiones nihilominus ex antiqua eorum consuetudine, iuxta privilegia sua haec pendunt. Ad festum sancti Georgi communiter dant fl. 52 den. 36. Ad festum Sancti Michaelis simili modo dant fl. 52 den. 36. Caeterum ab omnibus servitiis, secundum eorum privilegia sunt exempti et immunes.*” MOL MKA U. et C. E 156 Fasc. 99. No. 23.

¹⁷ A probléma természetesen nem ilyen egyszerű, hiszen Szapolyai István első rezidenciáját Késmárkon, egy virágzó szabad királyi városban rendezte be, majd innen tette át székhelyét Szepesvárra, ahova pedig bátyja, Imre Tokajról „költözött” át. Szapolyai István késmárki rezidenciájára ld. KUBINYI 1991, 215.

¹⁸ Az említett adománylevelek nem említik a trencsényi harmincad átengedését a Szapolyaiak számára. Valószínűleg már az 1490-es évek elejétől megszerezhették a trencsényi harmincadot, mivel később biztosan egy Szapolyai-familiárist találunk a trencsényi harmincad élén. (Erről lásd alább a Salczer-családról írtakat.) 1515-ben már biztosan a Szapolyaiak szedték be maguknak a trencsényi harmincadot. IVÁNYI 1936–1939, 255–276., itt: 15. (1937) VII. Krascsenits-hagyaték No. 6. 225.

¹⁹ KUBINYI 1989.; KUBINYI 1991.

²⁰ Kubinyi szerint döntő fontosságú volt az 1492: 14 tc., amely szerint az intéssel történő idézést az úr rezidenciájára, állandó lakhelyére kellett címezni. KUBINYI 1989.; KUBINYI 1991. Trencsén esetében arra van adatunk, hogy a nyitrai káptalan királyi parancsot kézbesít Trencsén várába Hedvig hercegnőnek és Szapolyai Györgynek. MOL DL 68167

láig sokat tartózkodott Trencsénben.²¹ Ő, majd pedig idősebb fia, János a betöltött országos hivatalok (nádori ill. erdélyi vajdai méltóság) miatt természetesen igen gyakran voltak távol. A harmadik kritériumra, miszerint a családtagok állandó jelenlétét kell kimutatnunk, már számos adatunk van. Tudjuk, hogy Szapolyai István második felesége, Hedvig, tescheni hercegnő Trencsénben lakott egészen haláláig, 1521-ig, és férje 1499-ben bekövetkezett halálától mintegy 22 éven át innen intézte a kiterjedt Szapolyai-birtokok ügyeit. Minden bizonnyal itt nevelkedtek a Szapolyai István és Hedvig házasságából született gyermekek, így János és György is, valamint a lánygyermekek, Borbála és Magdolna. Borbála 1512-ig tartózkodott a várban, amikor is Zsigmond lengyel király felesége lett. Ekkor nagyszabású ünnepségre került sor Trencsénben, mivel a lengyel király fényes leánykérő küldöttsége innen vitte Borbálát Krakkóba. A legkisebb, felnőttkort megélt leánygyermek, Magdolna szintén Trencsénben nevelkedett és ott is halt meg. A két fitestvér felnőtt korában már kevesebbet tartózkodott Trencsénben, ez a kitétel főként Szapolyai Jánosra vonatkozik, aki 1510-től erdélyi vajdaként a legtöbb időt Erdélyben ill. Budán töltötte. Ha pihenésre vágyott, akkor is inkább a Buda és Erdély között fekvő birtokait preferálta, így főként Tokajt, Lippát és Debrecent.²² Kivételesen, ha több ideje akadt, akkor meglátogatta a családi rezidenciát. Szapolyai György, János öccse is sokat volt távol, így pl. gyakran volt Budán, de ő valamivel többet tartózkodott Trencsénben, különösen anyja, Hedvig 1521-ben bekövetkezett halála után, amikor a birtokok kormányzását ő vette át.²³

Kubinyi András szerint a következő kritérium a temetkezési hely. A Szapolyaiak esetében közismert, hogy megtartották temetkezési helyül Szepeshelyt, mind Szapolyai Imrét, mind pedig Szapolyai Istvánt és feleségét, Hedviget is ott temették el. Hedvig esetében ugyanakkor a nagyszabású ravatalt Trencsénben tartották, amelyen a misét Podmaniczky István nyitrai püspök celebrálta 600 pap jelenlétében, majd pedig Szapolyai György vezetésével fényes kíséret vitte a holttestet Szepeshelyre.²⁴ Adatunk van ugyanakkor arra is, hogy az egyik Szapolyai-testvért, Magdolnát Trencsénben, a várban temették el.²⁵

Az ötödik kritérium szerint a rezidencia egyúttal birtokigazgatási központ is. Arra, hogy a hatalmas Szapolyai-latifundiumokat Trencsénből kormányozták, számos adattal rendelkezünk. Mint említettem, Hedvig hercegnő mintegy két évtizeden keresztül innen irányította az ország legnagyobb birtokkomplexumát. Fennmaradt 1517–1519-ből egy számadáskönyv, amelyet a szakirodalom a tokaji urada-

²¹ KUBINYI 1991, 215.

²² KUBINYI 1991, 215.

²³ KUBINYI 1991, 215. Vö. még: MOL DL 68545, DL 68543, DL 62116, DL 47656. Minden bizonnyal az utolsó, Trencsénből keltezett oklevele 1526. június 24-én kelt. DL 47677

²⁴ KÁROLYI 1910, 51.; LUKINICH 1943, 128.

²⁵ NAGY 1857–1868. X. köt. 1863, 490.

lom számadásaként tart nyilván.²⁶ A számadáskönyv azonban nem csupán Tokajra vonatkozik, hanem a környékbeli Szapolyai birtokokra is, így tartalmazza: Hernádnémeti, Vámos, Tállya, Regéc, Szádvár, Torna, Boldogkő és Szatmár bevételeit is, úgyszintén a kiadásokat. Ez a számadás nagyon jó forrás arra, hogy a Szapolyai-birtokok igazgatásáról és gazdálkodásáról általános áttekintést nyújtsunk. A számadás szerkezetéből arra következtethetünk, hogy a zempléni, tornai, abaúji és szatmári birtokok bevételeit Tokajba gyűjtötték össze, tehát Tokaj egyfajta aligazgatási központja lehetett a környékbeli Szapolyai-birtokoknak. Ennek analógiájaként fogható fel a Dunántúlon Pápa, ahol a pápai várnagy volt a felelős a környékbeli Szapolyai-uradalmak, így Csesznek és Ugod bevételeinek adminisztrálásáért.²⁷ A tokaji számadások szerint a különféle gazdasági eseményekre Hedvig hercegnő adta ki az utasításokat. Az uradalmak legnagyobb pénzbevétele három tételből állt össze: egyrészt a jobbágyok által fizetett évi cenzusból, a Szapolyaiakat mint bandériumtartó zászlósurakat megillető királyi dikából, ill. az új idők jeleként: a birtokokon „nagyüzemben” végzett kocsmáltatásból. A kiadások közül a legnagyobb tételt az uradalmak igazgatása és a familiárisok fizetése felett megmaradt összegek, azaz a birtokok jövedelmeinek Trencsénbe vagy a főúr más tartózkodási helyére kiküldött összegei tették ki. A birtokok jövedelmének elszámolásakor szereplő 8 tételből 5 esetben a pénzt Trencsénbe küldték, összesen 4348 Ft-ot, míg két alkalommal a Budán tartózkodó Szapolyai Jánosnak küldtek fel egyszer 500, majd 550 Ft-ot, a harmadik esetben pedig Erdélybe küldtek 550 Ft-ot a vajdának, tehát a birtokok tiszta jövedelmének, közel 6000 Ft-nak (5948 Ft) több mint 70%-át (73%) közvetlenül a birtokigazgatási központba, Trencsénbe továbbították. Ez meglehetősen nagy összeg volt, hiszen itt csak a birtokok tiszta jövedelméről van szó. Az is bizonyos, hogy erről a területről látták el a rezidenciát élőállattal, a számadás időszakában (1518/19) 4 alkalommal küldtek összesen 207 marhát és 108 hizott sertést Trencsénbe, amelyeket a környéken, így Dobon vagy Nánáson vásároltak fel (a marhákat egyszer 2 Ft 10 den, majd 2 Ft 97 den, de többnyire 3 Ft-ért, a sertést 1 Ft 40 den-ért, ill. 2 Ft 45 d-ért). Az állatok Trencsénbe hajtásának költsége 12 és 20 Ft között mozgott. (Egyébként innen látták el a visegrádi várórséget is marhákkal és gabonával, erre azért volt szükség, mert Szapolyai János egyúttal koronaőr is volt, ezért neki kellett gondoskodnia a visegrádi őrségről, igaz felerészben – a másik koronaőr Perényi Péter volt.) Részben borral is innen látták el Trencsént, hiszen a szüret után 17 hordó bort küldtek fel, ez volt a legnagyobb kiadási tétel a többi vár szükségleteihez képest, hiszen Tokajon csak 12 hordó maradt a vár szükségleteire, míg pl. Szepesvárra 6 hordót küldtek. A számadások tartalmaznak adatokat a

²⁶ Vö.: SZABÓ 1975, 60.; NÓGRÁDY 1998, 109.

²⁷ A pápai, cseszneki és ugodói uradalmak jövedelmét, jelen esetben a királyi dikát, a pápai várnagy alvárnagya adminisztrálta Szapolyai Györgynek Trencsénben, az erről kiadott nyugtáját (1523. szept. 14. Trencsén) ld. MOL DL 68543. A pápai várnagy személyesen is vitt jövedelmet Pápáról Trencsénbe Szapolyai Györgynek (1523. okt. 13. Trencsén) ld. MOL DL 68545.

familiáris személyzetre és azok fizetésére is, ezeket az adatokat most nem idézhetjük, annyit azonban megjegyezhetünk, hogy egy Szapolyai-familiáris évi fizetése általában 75 Ft volt, de efelett további juttatásokban is részesült. A kiadások kapcsán pedig feltűnik, hogy a Szapolyaiak be is fektettek uradalmaikba: ezt jelzik a Tokaj környékén művelt szőlők bémunkában történő megművelése, a nánási és keresztúri majorságok fenntartása, Hernádnémetin malom építése, vagy Tokajon komp vásárlása. Költöttek építkezésre is: így Tokajban kúriát emeltek, Regécen a várat bővítették. A kiadások fényében a főúr céljaira megküldött 6000 Ft így jelentős jövedelemnek számított és mindez egy jól megszervezett uradalom-igazgatásra utal.²⁸

A Szapolyaiak trencsényi jövedelméről nincs adatunk, a birtokigazgatási szervezetet illetően viszont ismerünk néhány trencsényi udvarbíró (provisor). 1513-ban említik Gloch János trencsényi udvarbíró.²⁹ 1520-ban említik azt a Muthnazky (vagy Muthna) Gergely „*castellanus castris Trinchiniensis*”-t, aki 1523-ban már mint „*provisor curiae castris Trynch*” szerepel. A két tisztséget valószínűleg egyszerre viselhette, mert egy 1524. évi oklevélben már ismét „*castellanus castris Trinchiniensis*”-nek nevezték.³⁰ Funkciója nyilván hasonló lehetett pl. a szepesvári vagy a pápai várnagyéval, esetleg csupán a trencsényi uradalom igazgatásáért volt felelős.

Érdekes lehet a Szapolyaiak Trencsén megyei famiálisainak sorsát is végigkísérni, bár előre kell bocsátanunk, hogy nem rendelkezünk túl sok adattal. Mindenképpen említést érdemel a Kolozsvárról Trencsén városába költöző Salczer család. Kolozsvári Lőrincet és Mátyást 1482-ben említik mint trencsényi polgárokat. Korábban feltehetőleg sóhivatalokat is viselhettek, de minden bizonnyal annak a kolozsvári Salczer-családnak lehettek a leszármazottai, akik a szűcs-céh tagjai voltak.³¹ Lőrinc 1492-ben trencsényi harmincadosként szerepel,³² talán már akkor a Szapolyaiak szolgálatában. Mindenesetre ettől kezdve gyorsan emelkedik: sorban szerez birtokokat előbb csak zálogban, majd azután örökjogon is a megye területén. 1493-tól már a megszerzett Zablát birtokról veszi nemesi praedicativumát,³³ de nevezik trencsényinek³⁴ is. 1501-ben a Szapolyaiak trencsényi alispánja, 1504-ben trencsényi és bajmóci várnagy (kapitány). A család Lőrinc révén nagy karriert fut be, 1504-ben megveszik a Hont megyei Hruszó várát (egy ideig innen írják előnevüket),³⁵ majd 1506-ban Ugróc várát veszik előbb zálogba, majd kapnak rá adományt. Lőrinc leányai igen előkelőkhöz mentek feleségül, így legidősebb lánya,

²⁸ Valamennyi adat: MOL DL 26161.

²⁹ MOL DF 243372.

³⁰ IVÁNYI 1937, 239., 233. és IVÁNYI 1938, 244.

³¹ JAKÓ 1990, No. 2287.

³² MOL DF 259340.

³³ FEKETE NAGY 1941, 402.

³⁴ MOL DL 50207

³⁵ MOL DL 103065, DL 103065. A várat fele részben Ákosházi Sárkány Ambrustól vette meg, aki később veje lett.

Zsófia Ákosházi Sárkány Ambrushoz,³⁶ Juliánna pedig Forgách Miklóshoz.³⁷

Egy másik ilyen érdemleges karrier már Mohács utánra nyúlik át. A szóban forgó Baracskay-család törzsbirtokai Bars megyében voltak, de Trencsén és Nyitra megyében is voltak birtokaik. Baracskay Pál először 1522-ben tűnik fel, ekkor egyik Trencsén megyei birtokának részét zálogosítja el a Podmaniczkyaknak. Ismert, hogy az 1528-as ostrom idejében Szapolyai egyik trencsényi kapitánya volt.³⁸ Az ostrom után I. Ferdinánd pártjára állt, így megtarthatta Trencsén és Nyitra megyei családi birtokait,³⁹ majd Thurzó Elek szolgálatába lépett. 1543-tól 1546-ig Baracskay Pál a Thurzók trencsényi udvarbírája és 1543–1544-ben egyben várnagya is (*provisor et castellanus*).⁴⁰ Ezt követően 1550–1555 között a kamarai kezelésbe került vár udvarbírája volt.⁴¹ Minden bizonnyal a trencsényi várban betöltött hivatalával volt összefüggésben, hogy 1535-től trencsényi alispánként, majd 1554–1555-ben pedig már főispánként szerepelt.⁴²

Térjünk vissza a rezidencia vizsgálatára: a hatodik kritérium is áll Trencsénre, azaz a családi kincstárat és levéltárat itt őrizték, bár adatunk van arról, hogy Szepesváron is őriztek okleveleket.⁴³ Azt, hogy a Szapolyai család kincstárát és levéltárát egészen 1528-ig, a vár I. Ferdinánd kezére kerüléséig Trencsénben őrizték, bizonyítja a vár átadásáról szóló megegyezés két pontja is. Az első pont szerint a várban őrzött, Szapolyai János tulajdonát képező aranyból, ezüsből és más kincsekből a kapitányok kifizethetik embereiket. A harmadik pont szerint pe-

³⁶ A házasság már évekkel 1519 előtt létrejött és jó üzletet jelentett Salczer Lőrincnek is, aki leánya révén megszerezte Lednice várát Sárkány Ambrustól. DL 103120.

³⁷ FEKETE NAGY 1941, 402–403.

³⁸ KENYERES 1995, 7.

³⁹ MAKSAY 1990, 814. Az eredetileg Bars megyei származású Baracskay-család Missent 1348-tól bírta, hogy a megyében található három Újfalú közül melyik volt Baracskay Pál birtokában nehéz azonosítani. A Baracskay családra és Trencsén megyei birtokaira l.: FEKETE NAGY 1941, 154–155., 200–201., 219–220. Nyitrában is voltak a birtokai: I. Ferdinánd 1539. december 17-én új adománylevelet adott Baracskay Pál Nyitra megyei birtokára, Vicsapapátira („Wychap et Apathy”), amelyekről azt állította, hogy szüleitől kezdve családja birtoka volt. MOL MKA I. köt. 285.

⁴⁰ MOL MKA Archivum familiae Thurzo E 196 Irr. Fasc. 12. fol. 524–534. ; MOL MKA Lymbus E 211 III. ser. 22. t. fol. 146r-152v. 1544-től egy Nagy László nevű tiszt lett a várnagya, aki már 1543–44-ben is Trencsénben szolgált. Uo. fol. 546r, 547r.

⁴¹ KENYERES 1995, 15.; KENYERES 1997, 114.; KENYERES 2002, 742–743., 748., 751.

⁴² Baracskayt 1535-től trencsényi alispánként említik. Podmaniczky Okt. II. köt. 515. ; Fallenbüchl szerint Baracskay Pál 1545-től 1548-ig, majd 1554-től 1559-ig adminisztrátorként Trencsén vármegye hatóságának élén állt. FALLENBÜCHL 1994, 103. Vö.: Baracskay főispáni kinevezési okirata I. Ferdinándtól, Pozsony, 1554. április 9. MOL A 57 Libri regii 3. köt. 202–203. 1554. október 17-én kelt levelében Baracskay „Comes et provisor Trenchiniensis”-nek címezi magát. MOL MKA Litterae ad cameram exaratae E 41 No. 71. Comes-nek címezi magát 1555-ben is. Uo. No. 12., 41.

⁴³ KUBINYI 1989, 89.; KUBINYI 1991, 215.

dig a kapitányok a várban őrzött és Szapolyait érintő privilégiumokat maguknál tarthatják, csak a Trencsén várát és a vármegyét érintő okleveleket és regisztrumokat kell átadniuk. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a vármegye levéltárát is a várban őrizték.⁴⁴

Az ország legnagyobb birtokosának, aki komolyabb politikai célokat fogalmazott meg, szüksége volt egy olyan várra, rezidenciára, amely kielégíti a reprezentációs követelményeket.

Trencsén fekvése igen kedvező volt. A vár három oldalról ostromolhatatlan: északon és nyugaton a város terül el alatta, teljesen a Vág partján. A várost a vártól meredek sziklafal választja el, amely a keleti oldalon is folytatódik, erről az oldalról az akkor még meglévő holtág is védte. Egyedül déli, délkeleti irányból volt ostromolható, 1528-ban is itt állította fel ágyúit és lövette a várat I. Ferdinánd hadvezére, Hans Katzianer. Ezt az oldalt azonban Szapolyai István megfelelő védművekkel erősítette meg. Szapolyai kettős falgyűrűt építtetett, közötté mély árokkal,⁴⁵ és ezt egy előretolt toronnyal (az ún. Malomtorony) is megerősítette.⁴⁶ Az ő idejében illesztették bele a várost egy falgyűrűvel a védelmi rendszerbe. A vár alsó- és felsővárra oszlott. Az alsóvár nagy térsége lehetővé tette akár lovagi tornák megrendezését is. Hat kapun keresztül lehetett a vár közepébe, a belső-várba jutni, ahol két palota volt található: a nagyobbik palota-szárny a lovagteremmel együtt még Borbála királyné idejében épült az 1430-as években. A Szapolyaiak a várudvar átellenben lévő részén, az öregtorony (Máté-torony) nyugati oldalán felépítték a maguk palotaszárnyát.⁴⁷

A megfelelő palota és erős védelmi rendszer kialakítása mellett egyéb reprezentatív „beruházásokat” is folytattak a Szapolyaiak Trencsénben. Szapolyai István felesége, Hedvig számára a vár mellett díszkertet építtetett, amely nyomában még a XVI. sz. közepén is létezett.⁴⁸ A másik ilyen reprezentációs objektum a vadaskert volt. Erre igen érdekes adatokat találtam már a Mohács utáni időszakból.

⁴⁴ ŠOAT MMT Listiny, Cista III. Fasc. 10. No. 15.

⁴⁵ „*Verum Stephanus Zapolianus Joannis pater, vir bellicosus et experiens, re animadversa, constructo duplici muro, maximeque firmo, nec non profundiore fossa utrinque parietibus saxeis suffulta, multis impendiis magnoque labore ita vitium correxerat, ut ea quoque ex parte non nisi summis longissimae obsidionis viribus superari posse censeretur.*” ISTVÁNFY 1758, 92.

⁴⁶ BRUNOVSKÝ–FIALA–NEŠPOROVÁ–ŠIŠMIS 1991, 46–47. A szakirodalom ugyanakkor kétségbe vonja, hogy ez az előretolt bástya, a Malom-torony Szapolyai István idejében épült volna. Tény, hogy az 1528. évi ostrom után a Thurzók jelentős építkezéseket folytattak, amelynek fő célja a vár helyrehozásán kívül további erősítések építése is volt. Úgy tűnik, hogy egy új bástyát is emeltek, igaz ez a vár egyik kapujánál történhetett. 1540. évi bejegyzés a Thurzók építési számadásából: „*Pro reformatione noviter fundatae bastiae per Georgium Thurzo penes portam eundo propter fossatum ad fortalicium expositi sunt fl. 112 d. 42.*” MOL MKA E 196 Fasc. 12. fol. 159r.

⁴⁷ MENCLOVÁ 1964, 77–79.

⁴⁸ Ld. a XVI. századból fennmaradt inventáriumokat: KENYERES 1995, 53–61.

1555-ben a trencsényi udvarbíró utasításában egy igen meglepő pontra bukkanunk: *A várkapitány a saját asztaltartására mértékkel, de az udvarbíró tudtával halászhat és vadászhat, kivéve a szarvasokat, amelyeket Szapolyai János ideje óta tilos elejteni és azokat [az udvarbíró] őriztetni tartozik.*⁴⁹ Vajon mi lehetett a szarvasvadászat tilalmának oka? Tudjuk, hogy a Magyarországon Mátyás királyhoz köthető reneszánsz vadaskerteknek állandó díszei voltak az idomított szarvasok, és a királyi mintát több főúr is követte. A közfelfogás szerint pedig szarvast kizárólag a király és a főurak tarthattak.⁵⁰ De vajon volt-e Szapolyainak Trencsénben vadaskertje? XVI. sz. közepi források segítségével választ tudunk adni a kérdésre. Az említett udvarbírói utasítás kiadását ugyanis hosszas előmunkálatok előzték meg, a közvetlen munkálatokban az Udvari Kamara egy tanácsosa, valamint Desewffy János magyar kamarai elnök vettek részt. A módosításokat Miksa főherceg terjesztette Ferdinánd király elé.⁵¹ A főherceg előadta, hogy megtudta Desewffy Jánostól, hogy János vajda idejében Temesvár alól szarvasokat hajtattak Trencsén alá, ahol addig egyáltalán nem voltak. Szapolyai János külön öröklet rendelt ki a szarvasok védelmére, sőt a tetten ért vadorzókkal szemben testi fenyítést írt elő. (A főherceg

⁴⁹ „*Capitaneus vero pro usu mensae suae bona ratione et moderatione praehabita piscare ac venationem cum scitu provisoris agere potest. Exceptis cervis, qui omnino non venari, verum quemadmodum tempore regis Joannis moris erat erat [sic!], custodiri debent, quod provisor et capitaneus mandabunt.*” I. Ferdinánd utasítása Prandorffer Tamás trencsényi udvarbírónak. Augsburg, 1555. április 1. MOL MKA Diversae instructiones E 136 1. köt. fol. 119–125. Kiadva: KENYERES 2002, 748–755. Az idézett hely az utasítás [13.] pontjában található uo. 753.

⁵⁰ A szarvas hazai kultuszára ld. CSÖRE 1980, 148–150., 181–182., 187.

⁵¹ „*Den Articl geajdits halben, so in obangeregter alten instruction etwas khurz unnd unnsers erachtens nit ausdrueckhlich genueg begriffen, hab Ich wie Euer Khunigliche Maiestät genedigisst sehen werden doch auf derselben wolgefallen, allain von deßwegen erleütteret, das Ich durch ernenten Desevffy bericht bin, wie das noch bey des Weida in Hungern Khünig Hannsen, unnd Frater Geörgen Zeitthen, gar von Themeschwär Hierschen deren zuvor alda khainer gewest sein sol, dahin gefüert, unnd dermassen gehaidt, darzue auch sonndere geordente personen, die bey tag unnd nacht ir vleissig aufsehen, auf die wildprät schediger gehabt gehalten, unnd gegen denselben wildprätschedigen mit der leibstraff verfahren worden, das derselben hierschen alda zw Trentschin ain grosse menig gewest. Yezo aber so gar abgeodt unnd durch die Balachischen gaißhiertten veriagt sein, das selten ainer gespüert werden solle. Derhalben in vermelten articl sonnderlich begriffen damit weder der Provisor noch Hauptman ainischen hierschen zufellen sich nit undterstehen, sonnder dieselben immassen hievor der gebrauch gewest häden lassen sollen, damit aber solthes beschehen unnd sonderlich das hochwildt gehädt werden khünndte, so müessen, wie Ich bericht bin, bemelte Balachische gaißhiertten mit irem viech abgeschafft unnd inen dasselb alda zuhalten nit gestatt werden, dann sy auch Ewer Khunigliche Maiestät wenig nuz schaffen sollen.* Miksa főherceg felterjesztése I. Ferdinánd királynak, Bécs, 1555. március 5. ÖStA HKA HFU RN 5. April. fol. 19–22.

ugyanakkor hozzátette, hogy értesülései szerint a vlach pásztorok az elmúlt időszakban szinte teljesen kipusztították a szarvasokat.) Hogy Desewffy előadása mennyire fedheti a valóságot, nem tudhatjuk, mindenesetre olyan nagyszabású vállalkozásról lehetett szó, amelyre még közel 30 év után is emlékeztek. Desewffy János édesapja, Ferenc Szapolyai familiárisaként volt Pozsega megye ispánja 1514-ben.⁵² Apját János követte 1525-ben az ispánságban, így feltehetően ő maga is Szapolyai János familiárisa volt, tehát apja révén vagy saját maga is tudhatott Szapolyai szarvas-telepítéséről. Annak is lehetett alapja, hogy Szapolyai a Temesköz-ből hozatott szarvasokat, ugyanis Oláh Miklós nevezetes művében, a Hungaria-ban említi, hogy a Temesköz déli részén, a Temesvártól Szendrőig húzódó síkságon, Maxond-pusztá és Deliblát vidékén „... a szóbeszéd szerint gyakran láttak olyan szarvas- és dámvadcsapatot, melyhez három-, négy-, sőt több ezer állat tartozott...”⁵³ Eszerint nem elképzelhetetlen, hogy Szapolyai – aki rezidenciája környékén bizonyára a királyi vadaskertek vadállományát kívánta reprezentálni – valóban hozatott szarvasokat a Temesköz-ből, ahol bőségesen voltak fellelhetők. Szapolyai rendelte el a vadak éjjel-nappali őriztetését is és a vadászokkal szembeni kemény fellépést is. Ez utóbbi szokatlan volt, általában ilyen esetekben megelégedtek a zsákmány és a vadászfegyverek lefoglalásával.⁵⁴ (I. Ferdinánd válaszában egyébként egyetértett korábbi ellenfele intézkedésével, csupán csak a testi fenyegetés ellen tett kifogást.⁵⁵) Egyébként Szapolyai akciója nem volt egyedülálló: tudjuk, hogy Báthori György a babócsai vár mellett vadasparkot létesített és oda a szarvasokat délről hozatta.⁵⁶

Szapolyai trónra jutásával Trencsén történetében is új fejezet kezdődött. Miután I. János az 1527. szeptember 27-i tokaji, majd a következő év március 8-i szinai csatában is vereséget szenvedett és kiszorult az országból, I. Ferdinánd első dolga az volt, hogy elfoglalja Szapolyai felvidéki várait. I. Ferdinánd hadvezére, Hans Katzianer először Szepesvárt foglalta el gyakorlatilag kardcsapás nélkül, majd Likavát és Liptóújvárat, szintén viszonylag könnyen. A fő cél, úgy tűnik, Trencsén elfoglalása volt. Szapolyai jól felszerelte a várat élelemmel, hadianyaggal⁵⁷ és közel 2000 híve várta az ostromot. Az ostrom menetét viszonylag jól ismerjük⁵⁸: Katzianer mintegy 3700 német zsoldosból és néhány száz magyar lovas-

⁵² A Dessewffy család Pozsega megyei szereplésére ld. NAGY 1857–1868. III. köt. Dessewffy Ferencre mint Szapolyai familiárisára Kubinyi András hívta fel a figyelmet. Vö.: KUBINYI András előadása jelen tanulmánykötetben.

⁵³ OLÁH 1985, 17. fejezet, 69.

⁵⁴ RADVÁNSZKY 1896, 170.

⁵⁵ I. Ferdinánd király leirata Miksa főhercegnek, Augsburg, 1555. április 10. ÖStA HKA HFU RN 5. April. fol. 123–124.

⁵⁶ KUBINYI 1991, 216.

⁵⁷ Az ostrom után a vár átadásakor (1528. június 30.) készített inventárium szerint összesen 32 darab különböző típusú ágyút és 193 darab szakállas puskát írtak össze. ÖStA Kriegsarchiv Alte Feldakten 1528/6/5. b.

⁵⁸ Az ostrom leírását főként Istvánffy révén ismerjük behatóan. Részletesen ld. VLAHOVICS 1883, 3–11. és KENYERES 1995, 7–9.

ból álló seregével május elején kezdte meg az ostromot. A vár védői igen hosszú ideig, mintegy másfél hónapig álltak ellen sikeresen. Végül a szerencse segített a Habsburg-csapatokon: Czobor Gáspár javaslatára, aki jól ismerte Trencsént, mert többször vendégeskedett itt, úgy döntöttek, hogy megpróbálják célzott ágyúlövésekkel felgyújtani a várat és ez sikerült is. A tűzvész jelentős károkat okozott, a védők közül sokan estek áldozatul, a készletek nagy része megsemmisült, a vár nem volt tovább tartható. Június 24-én a felek megkötötték a már említett kapitulációs szerződést, majd pedig június 30-án a várat a védők átadták.⁵⁹ A vár megszerzésével I. Ferdinánd nem csupán fő ellenlábasa rezidenciáját tudhatta magáénak, hanem stratégiai győzelmet is aratott, hiszen így egészen Trencsénig a Vág partján lévő többi vár is a kezébe került, az északnyugati országrész ezzel biztosítva volt számára.

Szapolyai uralkodása szempontjából ezt követően még egy rövid epizód erejéig felbukkan Trencsén vára. Az Isztambulban tartózkodó és az ostrom sikeréről nem értesült Ferdinánd-párti követekkel (Habardanecz János és Siegmund Wiechselberger) szemben Laski Jeromos éppen egy dezinformáció segítségével akarta János király pozícióit erősíteni – de ez már egy teljesen más történet.⁶⁰

Még egyszer felmerült a Szapolyai-család neve Trencsén történetében: 1549-ben Izabella és I. Ferdinánd között folyó tárgyalásokon szóba került, hogy a Szapolyai-családot ősi rezidenciájukkal, Trencsénnel kárpótolják. A várat a Magyar Kamara 1548 végén vissza is váltotta Thurzó Elek özvegyétől, de a Szapolyai család nem kapta meg soha. I. Ferdinánd nyilvánvalóan az ország határain kívül akarta tudni egykori ellenfele özvegyét és fiát, Izabellát és Szapolyai János Zsigmondot.⁶¹ Így az 1528. évi ostrommal Trencsénben visszavonhatatlanul véget ért a Szapolyaiak félévszázados uralma.

⁵⁹ A várfeladási feltételeket 15 pontban állapították meg. A védők szabadon elvonulhattak, minden értéküket magukkal vihatték. A várat minden hadiszereivel együtt kellett átadni. ŠOKA, Trencín MG Trencín, Listiny. Cista III. Fasc. 10. No. 15. Capitulacio Castris Trinchiniensis. A szerződést kivonatolva közli KÁROLYI 1910, 56–58.

⁶⁰ Trencsén 1528. évi ostromának diplomáciai vetületét ld.: KENYERES 1995, 10–12. A Habsburg-párti követek jelentésének vonatkozó részét ld. GÉVAY 1837, 20. A jelentés legutóbbi kiadását ld.: BARTA 1996, a vonatkozó rész: 193–195. A kiadók jegyzetükben a trencsényi ostromot „kisebb csatározások”-ként említik (uo. 44. jegy. 219.), holott az ostrom kimenetele nagy jelentőséggel bírt az országrész birtoklása szempontjából, valamint a siker pszichikai jelentősége sem lebecsülendő.

⁶¹ Ludwig Starek és Károlyi János szerint a vár kamarai átvételének közvetlen oka, hogy Szapolyai János özvegyét, Izabellát, és fiát, János Zsigmondot többek között Trencsén várával akarták kárpótolni. 1553. tavaszán járt Trencsénben Izabella egyik várnagya is. STAREK 1852, 24.; KÁROLYI 1910, 63.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár=MOL

Magyar Kamara Archivuma=MKA

E 227 Libri Donationum

E 156 Urbaria et Conscriptioes (U. et C.)

E 196 Archivum Familiae Thurzo

E 211 Lymbus

E 41 Litterae ad Cameram Exaratae

Magyar Kancellária Levéltára=MKL

A 57 Libri Regii

Diplomatikai Fényképgyűjtemény=DF

Štatni Okresný Archív v Trenčine=ŠOÁT

Magistrat Mesta Trenčina=MMT

Österreichische Staatsarchiv=ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv=HKA

Hoffinanz Ungarn=HFU

BIBLIOGRÁFIA

ACSÁDY 1894

ACSÁDY Ignác: Régi magyar birtokviszonyok, 1494–1598. Budapest, 1894. (*Értekezések a történeti tudományok köréből* XVI/3.)

BARTA 1983

BARTA Gábor: *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Budapest, 1983.

BARTA 1996

Két tárgyalás Sztambulban. Összeáll.: BARTA Gábor. A tanulmányokat és a jegyzeteket írta: BARTA Gábor és FODOR Pál. Budapest, 1996. (*Régi Magyar Könyvtár Források* 5.)

BRUNOVSKÝ–FIALA–NEŠPOROVÁ–ŠIŠMIS 1991

BRUNOVSKÝ, Ferdinand–FIALA, Andrej–NEŠPOROVÁ, Tamara–ŠIŠMIS, Milan: *Trenčiansky hrad*. 1991.

CSÁNKI 1890–1897

CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-III. köt.* Budapest, 1890–1897.

CSÓRE 1980

CSÓRE Pál: *A magyarországi erdőgazdálkodás története. Középkor.* Budapest, 1980.

DEMKÓ 1914

DEMKÓ Kálmán: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 27. (1914) 210–233., 423–441., 573–638.

ENGEL [CD-Rom]

Magyarország a középkor végén. Szerk.: ENGEL Pál. [CD-Rom].

FALLENBÜCHL 1994

FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns. 1526–1849.* Budapest, 1994.

FEKETE NAGY 1941

FEKETE NAGY Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* IV. köt. Trencsén vármegye. Budapest, 1941.

GÉVAY 1837

GÉVAY Antal: Legatio Ioannis Hoberdanacz et Sigismundus Weichselberger ad Suleimanum I. Imperatorem Turcarum iussu Ferdinandi I. *Regis Hung. Boh. etc. obita Anno MDXXVIII.* Wien, 1837.

HÓMAN–SZEKFŰ 1935

HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet.* 2. kiad. III. köt. Budapest, 1935.

HORVÁTH 2001

HORVÁTH Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: NEUMANN Tibor. [H. n.], 2001, 99–112.

HORVÁTH 2002

HORVÁTH Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében.* PhD-disszertáció (Debreceni Egyetem), 2002.

ISTVÁNFFY 1758

ISTVÁNFFY Miklós: *Historia regni Hungariae.* Viennae, Pragae, Tergesti. 1758.

IVÁNYI 1910

Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. Összeállította: IVÁNYI Béla. Budapest, 1910.

IVÁNYI 1936–1939

IVÁNYI Béla: Trencsén vármegye levéltárai a vármegye múltjára vonatkozó, főleg középkori oklevelek szempontjából. In: *Levéltári Közlemények* 14. (1936) 225–245., 15. (1937) 223–229., 16. (1938) 236–248., 17. (1939) 255–276.

JAKÓ 1990

JAKÓ Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II. köt. Budapest, 1990. (*A Magyar Országos levéltár kiadványai II. Forráskiadványok* 17.) No. 2287.

KÁROLYI 1910

KÁROLYI János: *A trencsényi vár.* Trencsén, 1910.

KENYERES 1995

KENYERES István: A trencsényi vár a XVI. században. In: *Fons* 2 (1995) 5–72.

KENYERES 1997

KENYERES István: Egy nagybirtok igazgatása és gazdálkodása a 16. században. A trencsényi várbirtok 1543 és 1564 között. In: *Levéltári Közlemények* 68. (1997) 99–142.

KENYERES 2002

XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Szerk. és a bev. tan. írta: KENYERES István. I-II. köt. Budapest, 2002. (*Fons Könyvek* 2.)

KUBINYI 1989

KUBINYI András: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: *Dunántúl településtörténete. VII. Falvak, városok, puszták a Dunántúlon XI-XIX. század*. Szerk.: SOMFAI Balázs. Veszprém, 1989. 87–93.

KUBINYI 1991

KUBINYI András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV század közepétől Mohácsig. In: *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2.

KUBINYI 2001

KUBINYI András: *Mátyás király*. Budapest, 2001. (Tudomány – Egyetem)

LUKINICH 1943

LUKINICH Imre: *A podmanini Podmaniczky-család története*. Budapest, 1943.

MAKSAY 1990

MAKSAY Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I–II. köt. Budapest, 1990. (*A Magyar Országos levéltár Kiadványai I. Forráskiadványok* 16.) II. köt.

MENCLOVÁ 1956

MENCLOVÁ, Dobroslava: *Hrad Trenčín*. Bratislava, 1956.

NAGY I. 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. X. köt. Pest, 1863.

NÓGRÁDY 1998

NÓGRÁDY Árpád: A paraszti napszámber vásárlóértéke a középkor végi Magyarországon. In: *Szabó István emlékkönyv*. Szerk.: RÁCZ István. Debrecen, 1998. 105–123.

OLÁH 1985

OLÁH Miklós: *Hungaria*. Bev.: SZIGETHY Gábor, ford.: NÉMETH Béla. Budapest, 1985. (*Gondolkodó magyarok*).

RADVÁNSZKY 1896

RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. [I köt.]. Budapest, 1896. [utánnymás: 1986.]

STAREK 1852

STAREK, Ludwig: *Wegweiser in der Trentschiner Burg-Ruine und Umriss der Geschichte der königlichen Freistadt und Burg Trentschin*. Pozsony, 1852.

SZABÓ 1975

SZABÓ István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975. (*Agrártörténeti Tanulmányok 2.*)

VLAHOVICS 1883

VLAHOVICS Emil: Trencsén várának ostroma 1528-ban. In: *A trencsényi kir. kath. Főgymnasium értesítője az 1882–83. tanévről*. Trencsén, 1883.

THE SZAPOLYAI FAMILY AND TRENCSEN

ISTVÁN KENYERES

Possession of castle of Trencsén linked to the office of the captain, who provided the fights continued in Silesia and Moravia to the 15. century. István Szapolyai count of Szepes and chief captain of Silesia got the strategically important Trencsén in pawn from Mathias Hunyadi. Trencsén's golden age and becoming the centre of the surrounding estates started when the family got the castle, the town and the belonging possessions for keeps. To the end of the 15. century they removed from Szepesvár to Trencsén. This castle was suitable from several aspect, it could join the ordering of all over the estates of the Szapolyais, it had good transporting and commercial conditions beside it was effectively defendable. The important palace belonging to the castle, the pleasure garden and the preserve near the castle showed the Szapolyais representative ambitions to develop Trencsén to a European-level residence.

KÉT ELLENFÉL ÉS A *HOSTIS NATURALIS* (FEJEZETEK SZAPOLYAI JÁNOS ÉS V. KÁROLY KÖZTI DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOKBÓL 1532-1538)¹

KORPÁS ZOLTÁN

V Károly és Szapolyai János közötti diplomáciai kapcsolatok kezdete logikus módon az 1526-os mohácsi csatavesztéstől számolható. E tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy részletesen összefoglaljam a Habsburg fivérek és Szapolyai János közötti történéseket 1532 előtt.² Ezért csak arra a kevésbé kielégítő, de szükségszerű megállapításra hagyatkozom, hogy 1526 ősztől kezdve Szapolyai és Ferdinánd között a katonai megoldások domináltak, ahol a diplomáciának (pl. olmützi tanácskozás, 1527. június) elsősorban időnyerő és nem valós megegyezésre törekvő szerepe volt.

Komoly változást Bécs 1529. évi oszmán ostroma okozott. A szultáni sereg jelenléte a Német-Római Császárság keleti kapujánál sokkolóan hatott a Habsburg testvérek számára, ami a közép-európai politikájuk átgondolására készítette őket. Szükségesnek találok hangsúlyozni, hogy az igazi választóvonal a magyar koronáért küzdő két ellenkirály viszonyában Bécs első ostroma volt: 1530. május elején a három testvér, Mária, V Károly és Ferdinánd Innsbruckban találkoztak, ahol – a tárgyalt sok más pont mellett – a magyar kérdésben egy „cselekvési programot” vázoltak fel.³ Elképzelésük szerint Szapolyaival szembeni politikának gyökeresen változnia kell és a katonai pressziót fenntartva elsősorban a diplomácia fegyverével szükséges a Habsburgok számára kedvező megállapodást elérni. Ez a politikai irányváltás annak a korábban is ismert, de nehezen elismert ténynek az elfogadását jelentette, hogy Szapolyaival történő katonai konfliktus az oszmán főerők támadását provokálja ki, ami a Habsburg fivérek számára a lehető legkedvezőtlenebb konstellációt jelentette.

Közismert, hogy 1531/32 fordulóján V. Károly és a lengyel diplomácia erőteljes mediációjával, az innsbrucki tanácskozással összhangban, tervbe vették

¹ E tanulmányban doktori disszertációm egyes fejezeteit foglalom össze. Doktori munkámban részletesen foglalkozom V Károly magyarországi és törökellenes európai politikájának összefüggéseivel.

² Ferdinánd, Szapolyai és a Porta közötti viszonyt részletesen feltárta Barta Gábor tragikusan félbeszakadt munkássága során, az oszmán oldalról új és alapvető ismereteket tett közé Fodor Pál. V. Károly és Magyarország 1529-1532 közötti kapcsolatával foglalkozott Zombori István, illetve az 1526 és 1541 közötti periódust doktori munkámban részletezem.

³ BRANDI 1993, 228, 238. Károly Izabellának. Innsbruck, 1530. május 29. FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1973–1981, 2. kötet, 213.

egy békekonferencia megszervezését. A két fél – Ferdinánd és Szapolyai – közötti határtalan bizalmatlanság, tárgyalási rugalmatlanság előrevetítette, hogy a konferencia a felek és közvetítők legjobb szándéka ellenére is kudarcba fullad.⁴

Témám szempontjából fontosnak tartom viszont feleleveníteni azt a fejezetet, amikor 1531 novemberében Szapolyai követe, Łasky Jeromos Ferdinánd udvarából igyekezett a Németalföldön tartózkodó V. Károly, illetve az Augsburgban lévő birodalmi rendek színe elé jutni, de Ferdinánd hivatkozva arra, hogy a lengyel származású követ az út során kapcsolatba léphet a Habsburgok ellenségeivel, visszatartotta, majd hosszabb várakoztatást követően két szolgálója kíséretében bocsátotta útra.⁵ Ahogy ezt majd később látjuk, Ferdinánd aggodalma nem volt alaptalan, mivel Łasky valóban felvette a kapcsolatot I. Ferenc francia király egyik titkos ágensével, majd 1532 tavaszán el is jutott a francia udvarba.⁶

Párhuzamosan 1531/32 fordulóján az *Universitas Christiana* számára sorsdöntő események zajlottak. Az év elejére egyre több csatornán keresztül egyértelművé vált, hogy az oszmán haderő magával a szultánnal az élén indul a kereszténység ellen. V Károly – Bécs 1529. évi ostroma tapasztalatán – kihasználta azt a ritka történelmi konstellációt, amikor erejét nem kötötték le az itáliai és a Habsburg-Valois háborúk, a birodalmi konfliktusok és teljes energiáját egy szövetség létrehozására koncentrálhatta. A császár a készülődésbe – nem kevés kompromisszum árán – bevonta a Német-Római Császárság rendjeit, a spanyol koronák tartományait, Portugáliát, Németalföldet, Ferdinánd tartományait, sőt magát a pápát, VII. Kelemt is.⁷

SZAPOLYAI ISMERETLEN PORTUGÁLIAI KÖVETSÉGE

A keresztény világ tekintélyes részét magába foglaló szövetség egyik furcsának tűnhető tagja a török veszélyre látszólag közömbösen reagáló Portugália volt. V Károly sógorának, III. János király luzitán birodalmának több olyan pontja is található, ahol az érdekei erősen ütközött a szultánéval: a Perzsa-öböl és az Indiából származó fűszerkereskedelem. A távoli Diu portugál erődítményét a törökök több-

⁴ A passauai tárgyalásokról lásd: BÁRDOSSY 1943, passim.; ZOMBORI 1980, 615–626.; Korpás 2002, 138–159.

⁵ Lásd: 4. lábjegyzet.

⁶ Łasky diplomáciai tevékenységéről lásd: ZOMBORI 1980, 620–622.; a francia ágenssel történő kapcsolatfelvételtől Korpás 2002, 167–169.

⁷ Károly 1532. évi tevékenységéről lásd: Korpás 2002, 159–192. E nemzetközi erő magyar vonatkozású történelmének külön érdekes epizódja Wolfgang Pratner és Pedro de Zapata császári biztosok pozsonyi tevékenysége 1532 nyarán, hogy a várat védhetővé tegyék, illetve, hogy a pápa által felajánlott 40.000 arany terhére magyar könnyű lovasságot toborozzanak.

ször is megpróbálták ostrommal elfoglalni. Fez uralkodója is támadta északnyugat-afrikai helyőrségeit.⁸ E leterheltség következtében – ahogy exkuzálta magát III. János levelében – „csak” 100.000 dukáttal tudott hozzájárulni a császár törökellenes készülődésének költségeihez. Ezt is azzal a feltétellel nyújtotta, hogy a császár személyesen vonuljon a török ellen és Ferdinánd nem használhatja fel, amennyiben bátyja mégse szállna hadba.⁹

A spanyol és a portugál koronák között kisebb nézeteltérést okozott egy váratlan esemény. Azokban a napokban, amikor Lope Hurtado de Mendoza császári követ 1532 tavaszán és nyarán igyekezett minél hamarabb elérni, hogy a portugál uralkodót bevonja a török elleni készülődésbe és III. János 100.000 dukátos felajánlását célba jutassa,¹⁰ meglepetésszerűen megjelent a portugál udvarban a francia Onorato követ kíséretében Andrea Corsini, firenzei származású küldött, aki Szapolyai János magyar király küldöttének titulálta magát.¹¹ Hurtado de Mendoza az első pillanattól kezdve törekedett arra, hogy a király ne fogadja a küldöttet. A spanyol követ jelentéseiből a következő szűrhető le:

Lasky – felhasználva a passauai tárgyalás előkészítése során a császártól 1531 végén kapott *salvus conductus*¹²– Augsburgba menet Freiburgban találkozott Andrea Corsinivel és kapcsolatba került a francia udvarral, majd ott erőteljes francia támogatás és biztatás mellett megbizta ezt a bizonyos Andrea Corsinit, hogy

⁸ A távol-keleti portugál-oszmán konfliktusról lásd: HESS 1970, 1892–1919.; az észak-afrikai portugál érdekeltségeket lásd: ABUN-NASR 1971; HESS 1978; SALVÁ 1944; ONTIVEROS Y HERRERA 1950.

⁹ III. János V. Károlyhoz. 1532. dátum nélkül, FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1973–1981, 2. kötet, 130. levél; A simancasi levéltár oklevélmásolatai. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár (MTA Kt), MS 4939 leg. 635, fol. 137 = Archivo General de Simancas (AGS), Estado Alemania leg. 635, fol. 137.; Lope Hurtado de Mendoza Izabella császárnéhez. Setubal, 1532. május 16. AGS, Estado Portugal, leg. 369, fol. 161. III. János két hónapon belül tudja a pénzt váltólevélben Flandrián keresztül elküldeni.

¹⁰ Hurtado de Mendoza követ jelentése a tárgyalásokról Izabella császárnéhez. Setubal, 1532. május 4. AGS, Estado Castilla, leg. 24, fol. 66.

¹¹ Jean Hannart Károlyhoz. Vannes, 1532. augusztus 5. AGS, Estado Francia, leg. K 1483, fol. 89. Hannart szerint Onorato feladata az volt, hogy tárgyaljon a portugál udvarral a dauphin és Mária portugál infánsnő közötti házasságról, tisztázza a két királyság közötti nézeteltéréseket. Szapolyai küldötte Onorato társaságában a törökkel kötendő különbékére, a Habsburg testvérek támogatásának megszüntetésére és a török támogatására akarta rávenni az uralkodót. A császár követe úgy értesült, hogy ennek fejében Szapolyai János az országa rézbevételét ajánlotta fel. Hannart leírást is adott Corsiniről: közepes magasságú, kb. 30 éves és ősz hajú, latinul, franciául és olaszul beszél. A levél végén megemlítette, hogy a francia udvarba érkezett Lasky, hogy megszerezze I. Ferenc hozzájárulását Szapolyai és a navarrai uralkodó testvére, Isabelle d’Albret között kötendő házassághoz. Vö.: KELLENBENZ 1958, 118–137.

¹² Vö. 4. lábjegyzet.

járjon el János ügyében a portugál udvarban. Corsini titokban spanyol területeken (valószínűleg tengeren La Coruñán keresztül) Santiago de Composteláig utazott, majd onnan szárazföldön Lisszabonba, ahol a francia követ, bizonyos Onorato támogatásával kihallgatást kért az uralkodótól:

Az audiencia előtt Hurtado de Mendoza leült az itáliaival beszélgetni, hogy szándékát kiderítse, de nem tudott meg semmi érdemlegest. Az uralkodó fogadta a követet, majd a spanyol követ egy kémen keresztül mégis informálódott Szapolyai embeérének a megbízásáról.

A részletes kémjelentésből kiderült, hogy Corsini közölte III. János királlyal, hogy Szapolyai megegyezett Ferdinánddal, miszerint 12 éven keresztül fizetendő évi 100.000 dukát adó fejében a Habsburgok elismerték a „vajda” teljes uralmát Magyarországon. Corsini kifejtette a kémnek Szapolyai jogait a magyar trónra. Állítása szerint János király – felmelegítve egy már 1526 folyamán kudarcba fulladt tervet – megkérte Károly egyik rokonának, azaz Mária özvegy királynénak a kezét. Ígéretet tett arra, hogy Mária birtokait visszaadja, illetve, ha örökös nélkül halna meg, Ferdinándra hagyja a trónt. Ennek fejében, kilép a francia és az angol szövetségből és a Habsburgok mellé áll és garanciaképpen nyolc várat átad Ferdinándnak. A követ beszélt a franciaországi misszióról is, miszerint megegyeztek I. Ferencsel, hogy amennyiben nem teljesül a szerződés, a francia uralkodó fegyverrel és pénzzel is megsegíti Szapolyait. Illetve a birodalmi fejedelmekkel szövetségben háborút indít Károly ellen. A török kapcsán úgy tájékoztatta Corsini a portugál uralkodót, hogy a szultáni sereg kizárólag azért megy újból Bécs ellen, mert Károly nem tért vissza Spanyolországba. Amennyiben a Habsburgok békét adnak Szapolyainak, a Porta se háborgatná a keresztényeket. A követ tolmácsolta Łasky javaslatát, hogy az indiai fűszerkereskedelem kérdésében kössön egyezményt a Portával. Hurtado de Mendoza úgy tudta, hogy Łasky még Manuel portugál király idején már járt az udvarban és akkor lovagi címet is kapott a szolgálataiért az uralkodótól, ezért fogadta küldöttét III. János ilyen készségesen.¹³

Lidérces hazudozásnak tűnik az egész követjárás, nemcsak a spanyolok, hanem az utókor számára is, amelyben keverednek a régi és új elemek, a valósággal és a valótlansággal. Mi célja lehetett ezzel a lépéssel a francia és Szapolyai diplomáciának? (A francia követ szerepe, illetve a követség körülményei felvetik azt a gondolatot, hogy az egész terv ötlete talán a francia udvarban született.) Az információk, vagy találékok a dezinformációk fényében úgy tűnik Károly nemzetközi erőfeszítéseinek meggyengítését szolgálta a váratlan lépés. Egy esetleges

¹³ Lope Hurtado de Mendoza Izabella császárnéhoz. Lisszabon, 1532. július 20. AGS, Estado Portugal, leg. 369, fol. 175. Andrea Corsini beszámolója Hurtado de Mendoza egyik „barátjának” (feltehetően egy kémnek), dátum nélkül. AGS, Estado Portugal, leg. 369, fol. 176. KELLENBENZ 1958, 136 nem tartja valószínűnek a lovagi címet, dezinformációnak véli.

különbéke a megbízható és stratégiai szövetségesnek tekintett portugálokkal,¹⁴ akik a távoli területeik kapcsán a törökellenes szövetségben látszólag kevésbé érintettek, komoly presztízsveszteséget okozhatott volna a császári politikának. Úgy szintén komoly veszteség lett volna mind anyagi, mind politikai értelemben a portugálok révén felajánlott 100.000 dukát elvesztése és Lisszabon a formálódó törökellenes egységről történő leválasztása.¹⁵ A spanyol követ rendkívüli aggodalma is alátámaszthatja interpretációmát: Hurtado de Mendoza pár nappal rá kihallgatást kért a királyi pártól. Külön-külön hangsúlyozta, hogy az ura nevében mennyire rossz néven vette azt, hogy nem hallgatták meg szövetségesük tanácsát és fogadták az ellenfél követét, anélkül, hogy vele egyeztettek volna. Mindkét helyen azt a választ kapta, hogy a két korona közötti szoros baráti viszonyt ez az ügy nem befolyásolja és a császár háta mögött nem fognak semmilyen egyezményt kötni.¹⁶

Úgy tűnt, hatásos volt a spanyol követ erőteljes intervenciója, mert az eljövendő napokban sem a francia követ, sem Szapolyai küldötte nem kapott semmilyen választ. Sőt Hurtado de Mendoza sikeresen ügyködött a két ellenséges követ ellen és az udvarban hangulatot ellenük fordította.¹⁷ Corsini augusztus végén elindult Portugáliából és Hurtado de Mendoza figyelmeztette a spanyol udvart, hogy feltehetően a spanyolországi Galícia valamelyik kikötőjének az érintésével hajózik. Elfogatása érdekében személyleírást is adott róla.¹⁸ Bár sokat már nem tudott ártani a császárnak, de legalább a megbízólevele alapján kiderülhetett volna a tényleges valóság – vélte a követ.¹⁹ Ugyan az elfogatóparancsot²⁰ kiadták, de a firenzei bántódás nélkül

¹⁴ Izabella császárné révén III. János és Károly sógorok voltak.

¹⁵ Bár nincs rá lehetőség, hogy részletesen tárgyaljam, de utalni szeretnék arra, hogy V Károly 1532-es seregének a felét a francia uralkodó által fiaiért fizetett váltságdíjából pénzelte, ami két millió dukátot tett ki. 1532-ben ebből 1,2 millió dukát állt az uralkodó rendelkezésére. Így a 100.000 portugál dukát semmiképpen nem lebecsülhető összeg. KORPÁS 2002, 182–184.

¹⁶ Lope Hurtado de Mendoza Izabella császárnéhoz. Lisszabon, 1532. július 26. AGS, Estado Portugal, leg. 369, fol. 176.

¹⁷ Lope Hurtado de Mendoza Izabella császárnéhoz. Lisszabon, 1532. augusztus 3. AGS, Estado Portugal, leg. 369, fol. 205. Lope Hurtado de Mendoza Izabella császárnéhoz. Lisszabon, 1532. augusztus 17. AGS, Estado Portugal, leg. 369, fol. 206. „*Al Onorato no se a respondido, ny al secretario del bayboda, es despachado porque yo le he rebelto en cierta manera...*”

¹⁸ Vö.: 11. lábjegyzet.

¹⁹ Lope Hurtado de Mendoza Izabella császárnéhoz. Lisszabon, 1532. szeptember 17. AGS, Estado Portugal, leg. 369, fol. 207.

²⁰ Izabella Lope Hurtado de Mendozához. Segovia, 1532. szeptember 2. AGS, Diversos Despachos, leg. 1565, libro 68. Izabella levele Galícia városaihoz és bíráihoz. Segovia, 1532. szeptember 2. AGS, Diversos Despachos, leg. 1565, libro 68.

jutott vissza megbízójához, ami elégedetlenséggel töltötte el a spanyol udvart.²¹

A sors iróniája, hogy Ferdinánd hívei 1535 tavaszán Szlavóniában elfogták a francia és az angol uralkodó Szapolyaihoz tartó küldötteit, névszerint Giovanni Casaliot és magát Andrea Corsinit.²² A vallomásokban kitértek nemcsak az akkor aktuális követjárás okaira, résztvevőire, hanem Corsini esetében a portugáliai ügyködésre is. Bevallotta, hogy Corsini Łasky Jeromossal még abban az időben vette fel a kapcsolatot, amikor a lengyel Bécsben tárgyalt Ferdinánddal és levelezett Károlyyal a passauai konferencia ügyében és sérelmezte, hogy Bécsből nem mehetett tovább. Amikor Szapolyai követét végül is két birodalmi személy kíséretében a birodalmi diétára továbbengedték, Freiburgban találkozott a későbbi portugáliai követével. Łasky Corsinin keresztül levelet jutatott el I. Ferenchez, melyben beszámolt, hogy ő békét akar kötni Szapolyai és Ferdinánd között, de ezt – véleménye szerint – Ferdinánd megátolja. Corsini a levél birtokában Szapolyai szolgálataiba szegődött, majd I. Ferenc udvarába ment 1532 májusában. Nem sokkal később megérkezett Łasky is a francia udvarba, aki pénzügyi támogatást kért Ferdinánd elleni harchoz. I. Ferenc 50.000 aranyat ígért, majd ezt 20.000-re csökkentették. Szapolyai követe ígéretet tett arra, hogy nem köt külön békét a közös ellenséggel, azaz a Habsburgokkal. A tárgyalások során felvetették, hogy Szapolyait a navarrai uralkodó, II. Henrik D'Albret testvérével házassítsák össze. Corsini vallomásaiban kitért arra is, hogy őt I. Ferenc bízta meg, hogy Portugáliába menjen és a francia uralkodó, illetve Szapolyai nevében tárgyaljon a távol-keleti török-portugál konfliktusról és a portugál fűszerkereskedelem ügyéről. Corsini megerősítette azt, a korábban már szereplő adatot, hogy Łaskyt még Manuel portugál uralkodó személyesen is ismerte és becsben tartotta.²³

1538. ÉVI LIGA – GRANDIÓZUS TERVEK

Dolgozatom másik, a magyar történetírásban ebből az aspektusból nem tárgyalt fejezete a váradi egyezmény helye az 1538. évi nemzetközi szerződések, szövetségek rendszerében. Terjedelmi okok miatt nem áll módomban, hogy összefoglaljam azt a maratoni tárgyalás- és eseménysorozatot, ami 1532 és 1538 között végül a váradi egyezmény megkötéséhez vezetett. Helyzetemet megkönnyíti viszont, hogy ezek az események történetírásunk jól feltárt fejezetei.

²¹ Károly Izabellához. Regensburg, 1532. szeptember 2. AGS, Estado Alemania, leg. 636, fol. 192. Károly késve figyelmeztette a spanyol udvart, hogy tegyenek meg mindent a követ elfogása érdekében. Izabella október 10-én értesítette a császárt, hogy a követ, miután Portugáliában hajóra szállt, sértetlenül visszatért megbízójához. Vö.: Izabella Károlyhoz. 1532. október 10. AGS, Estado Castilla, leg. 24, fol. 52.

²² BÁRDOSSY 1943, 166.

²³ Corsini írásos vallomása. 1535. május. HATVANI 1857-1858. I-II. kötet. I, 262–271.

A váradi békét előkészítő tárgyalásokkal párhuzamosan a császár – a harmincas években már harmadszor – az oszmán birodalom elleni hadjáratra készült. 1537 elején – a bécsi²⁴ és tuniszi sikeren felbuzdulva – III. Pál pápa és Károly között tárgyalások indultak, hogy létrehozzanak egy törökellenes ligát. Márciusban Károly római követén, Cifuentes grófon keresztül felszólította a pápát, hogy amennyiben a török nem indul Itália ellen, akkor védekezésre szánt Liga teljes erejével Ferdinándot segítse meg szárazföldön esetleg Magyarországra támadó török seregekkel szemben.²⁵ A törökellenes ligát 1537 októberében hirdették ki a résztvevő államok, a Kúria, V. Károly, I. Ferdinánd és a velencei Signoria. A császárral harcban álló I. Ferenc francia uralkodónak két hónapos határidőt nyújtottak a csatlakozásra.²⁶ A francia hozzájárulás hiányában, a liga hivatalosan 1538. február 8-án, a határidő lejártát követően jött létre.²⁷ A felek a következő sereg kiállítását vállalták fel: Offenzív és defenzív hadjáratra 200 gálya, 100 vitorlás, 50.000 gyalogos, 4.000 lovas és tüzérség. A költségek 1/6 részét a Szentszék, 2/6 részét Velence és 3/6 részét V. Károly fizette volna. A császár személyesen állt volna a hadjárat élére. Ferdinánd királynak kötelezettsége lett volna egy „megfelelő méretű” sereg megszervezése, hogy megakadályozza az oszmánok előretörését Magyarország és Szlavónia felé, anélkül, hogy neki a liga költségeihez, vagy a liga tagjainak az ő költségeihez hozzá kellett volna járulnia.²⁸

A tárgyalások során más jellegű elképzelések is előtérbe kerültek: Egyes tervek, a liga formálásának korai szakaszában egyenesen arról szóltak, hogy Ferdi-

²⁴ Függetlenül attól, hogy 1532-ben kisebb csatározásoktól eltekintve elmaradt a két császári haderő ütközete, a korabeli Habsburg propaganda, illetve a nyugat-európai történetírás jelentős része egyértelműen Károly sikerének és dicsőségének könyveli el az oszmánok visszavonulását.

²⁵ Salinas Ferdinándhoz. Valladolid, 1537. március 18. RODRIGUEZ VILLA 1903, 798. Martin de Salinas Ferdinánd állandó követe volt a császári udvarban. „*Mos. de Granvela me ha dicho como entre el Emperador y el Papa se trata liga para defension contra el turco si en Italia viniere. Su Majestad escribe a su Embaxador que en caso que el turco no venga por este año a la dicha Italia, solicite y persuade a su Santidad que la dicha liga y favor se convierta en darle a Vuestra Majestad si por alla empleare sus fuerzas.*”

²⁶ Salinas Ferdinándhoz. Monzón, 1537. október 7. RODRIGUEZ VILLA 1903, 817.

²⁷ A liga kialakulásáról lásd: JOVER ZAMORA 1987, 360–367.

²⁸ A szerződés latin nyelvű szövegét lásd: GIRÓN 1964, 248–252. Lope de Soria los Coboshoz és Granvellehez. Velence, 1538. február 4. AGS, Estado Venecia, leg. 1314, fól. 38. „... y que el serenissimo rey de Romanos haya de meter un conveniente exercito en orden para estar al obstaculo en lo de los turcos en las partes de Hungria o Esclavonia sinque le hayan de contribuir los otros coligados pues el no tiene de contribuir en la dicha liga armada y con esto havremos despachado ayer a Roma para que con la bendicion de Dios se firme y establezca alli y me a certificado esta Señoria que escriven a su embaxador resolutamente que sin mas consulta ni replica la firme desta manera.”

nánd király a ligában részt vevő birodalmi fejedelmek támogatásával Magyarország felől támadjon az oszmánokra. Feltételül támasztották, hogy a cél elérése érdekében mindenképpen jöjjön létre a béke Szapolyai és Ferdinánd között:

„que se ha platicado que el serenissimo rey de romanos hiziesse esfuerso para entrar por aquellas partes con ayuda de las tierras fronteras y principes de Alemania que querran entrar en la liga porque parescia necessario para esto concordar lo del vayvoda el qual siguiendose esta empresa de rason vernia a buen acuerdo...”²⁹

1537. február 15-én Károly Ferdinándnak írt levelében már feltárta, hogy a formálódó 1538-as Szent Ligában milyen szerepet szánt Szapolyai Magyarországnak:

„et aussi de les favoriser contre le Turc, comme verez mais d'en remectre expressement de les deffendre contre le turc, ce seroit chose douteuse de complir.”³⁰

Ezeket a sorokat Károlyi Árpád, illetve az ő gondolatait alkalmazó, felhasználó történészeink úgy szokták interpretálni, mint V. Károly, illetve a Habsburgok politikai cinizmusának egy tipikus példáját, amitől egyenes úton jutunk el Váradig és annak „elárulásáig” Véleményem szerint V. Károly idézett sorait szűk látókörű szemüvegen keresztül elemezték. Az 1538-as váradi békét mindenképpen el kell helyeznünk abban a nemzetközi kontextusban, ami pont 1537 folyamán kezdett kikristályosodni: A Liga egy törökellenes szárazföldi és tengeri inváziót tűzött ki célul. A megvalósításának elemi feltétele volt V. Károly és I. Ferenc közötti harmadik háború lezárása. Az ellenséges franciákkal a háta mögött Károly semmilyen komoly katonai hadjáratot nem indíthatott az oszmánok ellen. Károly és I. Ferenc közötti béketárgyalások 1537. november 16-án megkötött fegyverszünettel indultak. Ugyanebben a hónapban a császár legjelentősebb döntés előkészítő szerve, az Államtanács részleteiben kidolgozta, hogy milyen lehetséges pontok és követelések alapján kössék meg I. Ferencel a végleges békét és indítsák el a liga támadását. A 30. és 31. pontokban kifejtette a tanács, hogy a liga ne csak tengeren, hanem Szlavónia felől is támadjon a török birodalom ellen. A cél eléréséhez javasolták a Signoriával történő megegyezést, Ferdinánd király megerősítését és a birodalmi vallási ügyek sürgős zsinati rendezését. A 79-83. pontok meghatározták, hogy I. Ferencnek milyen kötelezettségei lennének a béke kapcsán: Károly és Ferdinánd

²⁹ Aguilar márki császári követ V. Károlyhoz. Róma, 1538. január 11. AGS, Estado Roma, leg. 867. Fol. 86. *„Megtárgyaltatott, hogy a kegyelmes római király erőfeszítéseket tegyen az ottani területek felé történő támadásra a határos tartományok és a birodalmi fejedelmek segítségével, akik e ligába szándékoznak belépni, és szükségesnek találhatik, hogy e célból a vajdával megegyezzenek, aki ezt az expedíciót követve, minden bizonyossággal jó egyezményt kötne...”*

³⁰ KÁROLYI 1878, 59, 134.; BARTA 1979, 59. *„Hogy javunkra működjön a török ellenében, az helyes, de azt határozottan megígérni, hogy meg is fogom őket védeni, oly dolog volna, amit aztán beváltani kétséges”*

kására nem tárgyalhat a Német-Római Császárság alattvalóival. Köteles megvédeni Károly és Ferdinánd tekintélyét, Károly halála esetén támogatni az utóbbi császár-választását. Amennyiben nem támogatja Ferdinándot, akkor legalább ne akadályozza meg, és ne támogasson más ellenjelöltet (79. pont). A Habsburgokkal ellenséges szövetségekből lépjen ki, elsősorban ne támogassa a Szász választót, a Hesseni örgrófot és Würtemberg hercegét (80. pont). Ne támogassa I. Ferenc Wilhelm von Fürstemberget (81. pont). Tekintse ellenségének az összes birodalmi alattvalót, akik a Habsburgok ellen fellázadnak (82. pont). A Habsburgok szövetségeseit tekintse saját szövetségeseinek és az ellenségeit, saját ellenségnek. I. Ferenc nyíltan vallja magát az erdélyi vajda ellenségének és adjon támogatást Ferdinándnak (83. pont).³¹

A nizzai fegyverszünetet 10 évre szóló megkötésével több, mint féléves tárgyalásokat követően, 1538. június 18-án kerítettek sort. Majd a két ellenséges uralkodó egy hónappal később személyesen is találkozott Aigues Mortesben.³²

Károly I. Ferencel folytatott egyezkedések során már 1536-tól igyekezett rávenni a francia uralkodót, hogy hagyjon fel Szapolyai támogatásával és segítse elő Ferdinánd és Szapolyai közötti megegyezést, illetve deklarálja magát a Cambrayban kötött békeponthoz alapján János király ellenfelévé.³³

A váradi béke megkötése automatikusan megváltoztatta a császári udvar igényét I. Ferenc és Szapolyai viszonylatában: Már nem várták el, hogy szakítsa meg kapcsolatát János királlyal – akinek a Habsburg diplomácia Váradtól kezdve ismerte el királyi címét –, hanem a nizzai fegyverszünet pontjaira hivatkozva³⁴ a császári diplomácia kötelezte I. Ferencet, hogy küldjön követet Szapolyai Jánoshoz, hogy vegyék rá a pár hónappal korábban, 1538. február 24-én megkötött egyezmény betartására.³⁵ A két nagyhatalom közötti megállapodás szerint a kül-

³¹ *Consulta del Consejo de Estado*. 1537. november. AGS, Estado Francia, Leg. K. 1642, fol. 21. „*sy se ha de meter al delante y persistir que el dicho rey de Francia se declare abiertamente enemigo del Bayboda y que dé alguna asistencia al rey de romanos contra él, tanto por ser el dicho vayvoda aliado y adherente al turco...*”

³² A nizzai fegyverszünetről és azt megelőző tárgyalásokról lásd: 195,5 III, 50–54. A fegyverszünet pontjai: 53; JOVER ZAMORA 1987, 342–370.

³³ *Capítulos de las negociaciones con Francia, 1536*. AGS, Estado Castilla. Leg. 38, fol. 144–148. „*...Que el dicho rey de Francia favorezca de buena fee al rey de romanos para el sostenimiento de su eleccion y para cobrar el reyno de Hungría y se declare enemigo del bayboda y haga algund asistencia al dicho rey como de sy mesmo en lo ofrescido despues de la capitulacion del Cambray...*”

³⁴ SANDOVAL 1955, III 53.

³⁵ Jean Hannart párizsi követ jelentése Károlyhoz. 1538. augusztus 14 és 22. AGS, Estado Francia, leg. K 1484, fol. 106. „*que el dicho rey embia un gentilhomme al rey Juan de Vngria para significarle la amistad que ay entre vuestras dos magestades y exhortarle a que haga paz con el de romanos sy no la ha hecho...*”

döttek Bécsbe kellett volna mennie, hogy ott Ferdinánd és Károly instrukciói alapján járjon el Szapolyainál. A követ 1538. augusztus folyamán már úton volt Ferdinándhoz, hogy a béke ügyét vele is egyeztesse.³⁶ Jelentése alapján a párizsi spanyol követ Szapolyait bölcs uralkodónak írta le, aki a török ellen akár 40.000 lovast is képes lenne kiállítani. E lovasságot a török szpáhik legyőzésére leginkább megfelelő haderőként ábrázolta.³⁷ Erősen kétséges, hogy Szapolyai Magyarországá bármikor képes lett volna 40.000 lovast harcba küldeni. Ettől függetlenül e levélnek a fontossága nem ebben az adatban rejlik. A jelentés alapján kiderül, hogy 1538-1539. folyamán tervezett törökellenes hadjáratban Szapolyait bár periférián lévő, de fontos és kihagyhatatlan tényezőnek tekintette a császári politika. A korabeli politikai elképzelések szerint a váradi békével Buda semlegességét akarták minimális programként biztosítani. Optimális esetben pedig a kétfrontos hadjáratba bevonni János király seregét is.

Károly 38. születésnapján megkötött váradi egyezményt az 1538-as hármas békerendszer tagjának kell értelmeznünk, ahol a császári diplomácia I. Ferencsel kötött szerződésben teljesítette azt az elengedhetetlen feltételt, hogy elkerüljék az esetleges hátbatámadást, Váraddal szándékozta biztosítani a kontinentális szárnyat, míg a Liga életre hívásával pedig magát a két – tengeri és szárazföldi – fronton meginduló akció vált lehetővé. A váradi egyezmény és a liga céljainak összefonódását mutatja az is, hogy a már Ferdinándot szolgáló Łasky Jeromos 1538 tavaszán tárgyalásokat kezdeményezett Fráter Györggyel, ahol – Salinas információ szerint – Velencét is bevonták a folyamatba, hogy egy onnan kiinduló hadjáratához megerősítsék a környező területek erődítményeit.³⁸ Az egyezmény nemzetközi jelentőségét és ezen keresztül János király szerepét Károly császár terveiben még jobban jellemzi az, hogy a Habsburgok a török elleni támadás színteréül a török birodalom Adriai-tenger partjainál fekvő részét választották. Az utóbbi terület szárazföldi meghódítását Horvátország felől vélték megvalósíthatónak, amit a tenger felől hatékonyan tudtak volna támogatni. Azaz, a korábbi irreális, a korban kivitelezhetetlen „keresztes háborúk” terveivel szemben, ahol általában a keresztény haderők a Balkánon és Észak-Afrikában operáltak volna egyszerre, egy jóval szűkebb front-ra koncentrálták volna a tengeri és szárazföldi haderőt, ahol a két hadnem összehangoltan tudott volna kooperálni.

Viszont mindenképpen ki kell hangsúlyozni, hogy Szapolyai Magyarorszá-gában – mint lehetséges szövetségesben, vagy felvonulási területben – az elmúlt

³⁶ Lope de Soria császári követ V. Károlyhoz. Velence, 1538. augusztus 1. AGS, Estado Venecia, leg 1314, fol. 57. Egy szeptember 24-én kelt jelentésében Lope de Soria még továbbra is csak arról tudósított, hogy a küldött ugyan Velencébe megérkezett, de még nem indult el Ferdinándhoz és Szapolyaihoz. AGS, Estado Venecia, leg 1314, fol. 75.

³⁷ Hannart Károlyhoz. Párizs, 1539. január 11. AGS, Estado Francia, leg. K 1484, fol. 117.

³⁸ Salinas Ferdinándhoz. Barcelona, 1538. július 27. RODRIGUEZ VILLA 1903, 872–874.

11-12 év történései, kudarcba fulladt tárgyalásai, sőt Wese lundi érsek személyes tapasztalatai következtében egyáltalán nem bíztak a Habsburgok (elsősorban Ferdinánd), hanem nyugalmat, békét akartak „vásárolni”, elkerülni az esetleges „hátbatámadást” (Ebből az aspektusból sem véletlen, hogy Szlavónai és Horvátország szerepel a liga felvonulási terveiben.) Ferdinánd bizalmatlanságát jól tükrözi 1537. április 12-én császárhoz írt levele, amelyben biztosította a császárt, hogy a legfőbb vágya, hogy az egyezményt tető alá hozza, de:

a múlt idők példái a vajda családságai, melyekkel addig élt, elég tanúságot nyújtottak nekem az ő kétszínűségéről s rosszakarataról. Mert valahányszor eddig a béke végett hozzám küldött, midőn legutóbb önnél járatta embereit sőt a lundi érseket magához hívatta, mind hiábavaló dolog volt és kétszínűség, anélkül, hogy a legkisebb jóakarattal lett volna benne egyezkedni...³⁹

A császár minden bizalmatlanságtól függetlenül, a nemzetközi tervek szempontjából rendkívül jelentősnek ítélte az egyezmény létrehozását. A váradi béke 1538-as európai békerendszereken belüli helyét és súlyát misem bizonyítja jobban, hogy azt Toledóban maga Károly ratifikálta, „annál jobban meggyőződöm arról, hogy önnek most inkább érdekében van, mint volt egységre lépnie... úgy tetszik nekem, hogy a vajda által ígért feltételek eléggé tűrhetők, az általa nyújtott biztosítékok jók.”⁴⁰

Hogyan is nézett volna ki a Liga hadjárata, amennyiben a célokat mégis sikerült volna megvalósítani? A szakirodalom nehezen tudja a Ligát a sikeres, vagy sikertelen katonai műveletek közé besorolni, hiszen még az eredményekben sincs konszenzus: a spanyol történétírók jelentős része a Prevezánál zajlott ütközetet sikeresnek, legrosszabb esetben döntetlennek látják, míg más európai irodalomban, így a magyar szerzőknél gyakran az oszmánok felé hajlik a mérleg nyelve. A kis erődítmény, Castilnuovo elfoglalása felett gyakran elsiklunk. Az tény, hogy a tervekhez képest a megvalósulás kiábrándító. A szándékom nem az, hogy új megvilágításba helyezzem a két – szárazföldi és tengeri – eseményt. Egyértelműen a lehetőségek és tervek összevetésére törekszem, ahol a horizontok Váradtól Bécsen, Velencén, Rómán és Nizzán keresztül Toledóig húzódtak. Miközben a megvalósulás pedig az Adria kis területére szorult. Sic transit gloria mundi.

1538 májusában Ferdinánd megbízásából Noguerol a császári udvarban tartózkodott, hogy megtárgyalja Károllyal és környezetével a hadjárat megvalósításának körülményeit. Az eredeti, feljebb bemutatott – 1537-es elképzelések – már megváltoztak, a seregek tervezett létszáma csökkent: a Habsburgok szándékai szerint egy 30.000 fős pápai-császári sereg, velencei támogatással Horvátországon keresztül támadta volna az oszmánokat. Mivel az évben már késő volt ahhoz, hogy nagy létszámú sereget vonjanak össze offenzív célra, ezért a császár javasolta, hogy a 30.000 főt osszák szét a meghódítandó várakban. A Habsburgok számításba

³⁹ Ferdinánd Károlyhoz. 1537. április 12. In: KÁROLYI 1878, 64, 138–139.

⁴⁰ V. Károly Ferdinándhoz. 1537. február 15. In: KÁROLYI 1878, 60, 133–134.

vették Szapolyait is, mivel megbízhatatlannak tartották, Wesét a váradi tárgyalások folytatására akarták rávenni. Amennyiben az oszmán sereg Buda ellen indulna, kevésnek tartották János király seregét, hogy megvédhesse a várat. Hogy ezt elkerüljék, támogatni szándékozták volt ellenfelüket. Az egyezkedések során a császári udvar nagyhatalmú személyisége, los Cobos⁴¹ úgy látta, hogy nehezen tudják megteremteni a 30.000 fős sereget. Nogueroel véleménye szerint – összhangban a többi meghatározó személyiséggel – a liga sorsa egyértelműen a francia uralkodó döntésétől függ, mert hosszútávon nélküle nem tudnak a török ellen hatékonyan és egységben fellépni.⁴²

A további egyeztetések során kijelölték a tengeri erők parancsnokait is, akik a törökök ellen vezették volna a Szent Liga flottáját: Míg Andrea Doria nem érkezik meg Spanyolországból a császár kíséretében lévő gályákkal, Ferrante de Gonzaga a flotta vezetője. A velencei gályák nélkül kb. 50 hajóval számoltak.⁴³

A szárazföldi sereg élére Castelalto, Fürstemberg császári hadvezéreket szánták volna.⁴⁴ Gabriel de Salamanca, Ortenburg grófja elvetette Friedrich von Fürstemberg jelölését, alkalmatlannak találta erre a pozícióra, ellenben Ferdinánddal együtt szívesen ajánlották a magyar történelemben is olyan jól ismert Niklas graf zu Salmot.⁴⁵

A pénzügyi háttérrel a császár részben banki kölcsönök, részben pedig a rendek támogatásával vélte előteremteni. E célból 1537 őszén három képviselője, Mathias Held, Gabriel de Salamanca és Johannes Wese a birodalmi városokat, rendeket, illetve a Fugger és Welser bankárokat győzködték, hogy pénzügyi támogatást nyújtsanak az expedícióhoz, illetve előkészületeket tettek egy birodalmi diéta, vagy általános zsinat összehívására, ahol a vallási ügyeket rendezte volna a császár. Megbízásuk szerint feladatuk volt még Károly által felvállalt német haderő toborzásának megkezdése is.⁴⁶ 1538. február 9-én Károly utasította Mathias

⁴¹ Francisco de los Cobos, León főparancsnoka (Comendador Mayor de León) V. Károly legfőbb magántitkára volt.

⁴² Nogueroel Ferdinándhoz. Villafranca, 1538. május 20. RODRIGUEZ VILLA 1903, 859–862.

⁴³ Nogueroel Ferdinándhoz. Villafranca, 1538. május 27. RODRIGUEZ VILLA 1903, 862–864. Ez az adat is a hadjárat szárazföldi jellegét támasztja alá, hiszen 1535-ben Tunisznál, vagy 1541-ben Algíránál tíz- húsz ezer fős seregek szállítására több száz hajóból álló flotta volt csak képes. Vö.: 88. lábjegyzet, hangsúlyozottan GIRÓ-SZÁSZ 1998, 185–207.

⁴⁴ V. Károly Gabriel de Salamancához. Valladolid, 1538. szeptember 29. AGS, Estado Aragón, leg. 276, fol. 127.

⁴⁵ Gabriel de Salamanca Ortenburg grófja V. Károlyhoz. Bécs, 1538. december 29. AGS, Guerra y Marina, leg. 15, fol. 1; Gabriel de Salamanca Ortenburg grófja V. Károlyhoz. Bécs, 1538. december 30. AGS, Guerra y Marina, leg. 15, fol. 2.

⁴⁶ V. Károly és Gabriel de Salamanca közti levelezést 1537 szeptemberéből lásd: AGS, Estado Castilla, leg. 40, fol. 234–237. A megbízólevél Wese és Salamanca számára a fol. 229-ben található. A császári küldöttek tevékenységéről lásd: BRANDI 1993, 316–330.

Heldet, hogy tárgyaljon Anton Fuggerrel egy 75.000 dukátos kölcsönről, amiből 50.000 dukátot a liga költségeire, 25.000-t pedig a birodalmi kamara kifizetéseire szántak. A levél tanúsága szerint Károly már korábban, 1537. november 16-án elküldött 100.000 dukátot Ferdinánd számára, hogy katonákat toborozzon a török elleni szárazföldi hadjáratához és megbízta öccsét, hogy a hadjárat ügyében egyeztessen Andrea Doriával is.⁴⁷

A nagy tervek rövid heteken belül teljesen elillantak. Míg 1538. május közepén Noguerol 30.000 katonáról beszélt, akik a Terra Firmetől velencei segítséggel Szlavónia és Horvátország felé vonulhatnak, addig május 27-én már csak 10.000-ról, míg június 12-én pedig 5.000 katonáról tudósított. Júniusban a császár egyértelművé tette Ferdinánd követe számára, hogy nem tud sem katonai, sem pénzügyi segítséget nyújtani öccsének, mert még a velenceikkel megegyezett 5.000 katonát sem tudják kifizetni, mivel a Signoriából az oszmánokkal ápolt jó kapcsolatok, gazdasági, politikai érdekek miatt hiányzott a politikai akarat, hogy a liga eredeti céljait megvalósítsák. Sőt, menetközben az Indiáról beérkező bevételek kevesebbet értek, mint amire számítottak, és a francia háború során már azokat az összegeket is előre elzalogosították.⁴⁸

PREVEZA, CASTILNUOVO – A MEGVALÓSULÁS

1538 folyamán a Szent Liga az eredeti tervekhez képest jelentősen korlátozott tengeri offenzívába lendült. 1538. szeptember 27-én Doria flottája egy kétes kimenetelű tengeri csatát vívott Barbarossa hajóival Prevezánál. A nagy tervekre szánt sereg végül elfoglalta Castilnuovo, a mai macedóniai Herzeg Novi várát.⁴⁹ A császári

⁴⁷ V. Károly Gabriel de Salamancához. Barcelona, 1538. február 9. AGS, Estado Francia. Leg. K 1693, fol. 52. A fol. 53. Ugyanazon a napon kelt váltólevél Anton Fugger számára 75.000 dukát kifizetéséről. A korabeli pénzügyi folyamatokban is lassúnak tekinthető ennek a pénzügyi folyamatoknak a sorsa. Fugger spanyolországi faktora, Sebastian Kreuz 1539 elejére kötött meg egy rövid lejáratú záloghitelt (*asiento*) 75.000 dukát értékben. Az eltelt egy év alatt az összeg 150.000 dukátra emelkedett, de a másik felét Cristobal Pentinger, Bartolomeus Welser faktora kötötte. Vö.: Meghatalmazás Andolot számára, hogy vegye fel a 150.000 dukátot Ferdinánd király számára a Fuggerektől és Welserektől. Toledo, 1539. március 19. AGS, Patronato Real, leg. 57, fol. 162.

⁴⁸ Gámiz Ferdinándhoz. Villafranca, 1538. június 12. RODRIGUEZ VILLA 1903, 865–869. Gámiz úgy tudja, hogy kb. egymillió dukátra tervezték az Indiáról származó arany és ezüst utáni bevételt, de 600.000-t se érte el a valós összeg.

⁴⁹ A prevezai ütközetről és Castilnuovoról lásd: GARCIA CEREZEDA 1873, 384–400.; SANDOVAL 1955, III 54–59.; JIMÉNEZ DE QUESADA 1991, 149–161. Hadtörténeti szempontból részletesen feldolgozta GUILMARTIN 1974, 42–56.; Vö.: SALVÁ 1944, 141–143.;

hadvezetés megerősítette 3.500 spanyol gyalogossal, 300 görög és albán lovassal illetve ágyúkkal, hogy az 1539. évre halasztott nagy offenzívához hídfőként szolgáljon az erődítmény.⁵⁰ 1539. július 14-én Barbarossa megkezdte a vár ostromát, amelyben a védők javarészt elpusztultak. Kb. 200 fő esett fogságba.⁵¹

A hadjárat ideje alatt, 1538. szeptember 8-án és 13-án két, földrajzilag távoli, de egymással szoros összefüggésben lévő dokumentum keletkezett. A szeptember 8-i római követi jelentés mellé a császári követ, Cifuentes gróf, csatolt egy emlékiratot a török elleni sikeres offenzívához szükséges seregről. A részletes dokumentum szerint – meghaladva az 1537-es terveket – a támadó sereg 60.000 gyalogosból, és 7.000 lovasból kellett volna állnia. A gyalogosok fele német, míg 15-15.000 spanyol és itáliai lett volna. A 30.000 németet három hadvezér irányítása alá helyezték volna és a felét a császár, a másik felét pedig Velence (1/4 rész) és Róma (1/4 rész) pénzelte volna. A létszám felett számoltak volna még I. Ferenc svájci gyalogságának és a lovasságának támogatásával is. A tüzérséget a felek külön állították volna ki, aminek a szállítására és védelmére 2.000 lovaszt szántak. A felvonulás biztosítására, az ostromok lebonyolításához 7-10.000 itáliai utászt is toboroztak volna. A sereget Brindisiben, vagy Otrantóban gyűjtötték volna össze, hogy a szoroson átkelve partra szálljon az oszmán oldalon.⁵² A tervezett sereg összetétele is mutatja, hogy a liga résztvevői egyértelműen szárazföldi hadjáratban gondolkodtak, ahol a tengeri flottának kiegészítő szerepe lett volna. Egy ilyen jellegű támadás megvalósításához viszont elengedhetetlen, hogy az oszmánok ne támadhassák hátba az északi szárnyon, azaz Magyarországon a liga seregét. Ezt

329–339.; ONTIVEROS Y HERRERA 1950, 68–75.; FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1985, 10. III. 37–42.; FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1999., 576–584; LAIGLESIA 1918a. 1. kötet, 203–298.

⁵⁰ Instrukciók Castilnuovo parancsnokának, Francisco de Sarmiento tábornomesternek. 1538. november 18. AGS Guerra y Marina leg. 13, fol. 65. A dokumentum szerint az „előretolt helyőrségnek – *presidio*” jó viszonyra kellett törekednie Velencével, Raguzzával, Albánokkal, Szlavóniával. Az albánokkal értesék meg, hogy mekkora a liga ereje és milyen tévedésben járnak, hogy a császár ellen a török szolgálatában maradtak. Tanácsolják nekik, hogy térjenek titokban át a keresztény oldalra, de ne lázadjanak fel a török ellen, egészen addig, amíg erre nem kapnak konkrét parancsot a császártól, nehogy magukra vonják a török haragját és készületlenül elsöpörjék őket. Várhatóan a következő év tavaszán a Liga hadjáratot indít. A védők csak nagyobb egységekben végezzenek portyázásokat, tiszttel az élükön, és ne sanyargassák a környező lakosságot. Akik az ő szolgálatára térnek, fogadják őket barátsággal. Úgyszintén fogadják el, ha titokban élmezik, táplálják a környékeliek. Raguzza városából rendszeresen fognak információt kapni a török birodalomról a nápolyi alkirály ott tartózkodó emberén, Esteban de Palacioson keresztül.

⁵¹ A történet végjátéka 1545 júniusában zajlott, amikor Castilnuovo 25 védője gályarabként fellázadt egy oszmán hajón, majd a hatalmukba kerítették, és Messinába vitorláztak vele. Vö.: FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1985, 41–42.

⁵² A török elleni haderőről készült emlékirat. Róma, 1538. szeptember 8. AGS, Estado Roma, leg. 867, fol 66.

megakadályozni, csak Szapolyaival békében lett volna esély.

A másik, szeptember 13-án kelt dokumentum nem más, mint egy spanyol államtanácsi *consulta* ahol a tanács tagja részletesen elemezték az addigi diplomáciai helyzetet, a különböző európai hatalmi tényezők várható lépéseit, majd végül a teendőket. A helyzetelemzésnél – nem meglepő módon – a velenceiek az oszmánokkal való kiegyezési szándékait és a francia politika kiszámíthatatlanságát részletezték alaposabban, bár úgy látták, hogy I. Ferenc akkor valóban hajlott arra, hogy hozzájáruljon a hadjáratához. A török ügyek kapcsán kiemelték, hogy, ugyan a Signoria az oszmánokhoz való kötődései miatt keresi az alkalmat, hogy kilépjen a ligából, de a császár az ígértek ellenére se kockáztassa az életét a hadjáratban való személyes részvétellel. A törökkel csak abban az esetben egyezzenek meg, ha a békébe a pápát és vele jelképesen a többi keresztény fejedelmet is bele tudják foglalni. A tanácsosok panaszkodtak amiatt, hogy bár már többször is kidolgozták a hadjárat terveit és költségeit, de a Liga tagjainak passzivitása következtében az eddigi készülődés gyakorlatilag eredménytelen maradt. Ferdinánd király kapcsán hangsúlyosnak találták, hogy a birodalmi vallási ügyek mellett nagy terhet jelent Szapolyaival való viszonya is, hiszen a váradi egyezmény következtében már a következő évre, 1539-re várható az oszmánok büntetőhadjárata mindkét uralkodó ellen. A dokumentum kitért külön az angol korona ügyeire, Itália kisebb-nagyobb fejedelmeinek a helyzetére, a milánói hercegség öröklésére és a birodalmi vallásügyekre is, amelyek mivel nem érintik a szűk értelemben vett témát, most nem tárgyalom. A tanács végül több döntést is hozott. Törekedni kell a franciákkal kialakult jobb viszony erősítésére. A birodalmi vallási ügyek is igénylik a konszenzust igénylő, barátságosabb hozzáállást mind Róma, mind a birodalmi fejedelmek irányába. A török elleni hadjárat tervét fenn kell tartani és törekedni kell annak megvalósítására.⁵³

A TOLEDÓI RATIFIKÁCIÓ ÉS A VÁRADI EGYEZMÉNY HELYE A CSÁSZÁRI DIPLOMÁCIÁBAN

Közismert, hogy a váradi egyezmény nem maradt titokban a Porta előtt, bár a pontos részleteket nem ismerték Isztambulban. Erdély diplomáciai különútjaira a moldvai fejedelem elleni oszmán támadás adott választ. A Portán erősen tartotta magát a gyanú, hogy a két magyar uralkodó között a török politika számára hátrányos egyezmény született.⁵⁴ 1538 nyarán Fráter György többször is figyelmeztette Ferdinándot, hogy Szulejmán szultán személyesen vonul hadba Moldva ellen, de a

⁵³ Államtanácsi *consulta*. Valladolid, 1538. szeptember 13. AGS, Estado Roma, leg. 867, fol. 59.

⁵⁴ KÁROLYI 1878, 127–128.; KÁROLYI 1880, 24–28.

Ferdinánddal kötött titkos egyezmény miatt feltehetően Erdélyre is rátámad. Mind Fráter György Ferdinándtól, mind Ferdinánd Károlytól, kérték, hogy a váradi egyezménynek megfelelően komoly haderővel támogassák meg az oszmánok elleni védekezést.⁵⁵ Ferdinánd egyenesen a császári hadvezérhez, del Vasto márkihoz fordult segítségért, aki viszont csak arra hajlott, hogy a teljes itáliai spanyol gyalogság helyett 2.000 katonát küldjön megsegítésére és a váradi egyezmény betartására.⁵⁶ Velencén keresztül is felszólította Ferdinánd a ligát, hogy küldjön 10.000 gyalogost és 1.000 lovaszt János megsegítésére.⁵⁷

Ferdinánd 1538. augusztus elsején és másodikán kérte Károlyt, hogy hajtásá végre a szerződésben foglaltakat és küldjenek Magyarország védelmére sereget. Salinas által közvetített kérése a Liga céljainak fokozatos feladása következtében elutasításra lett a császári udvarban.⁵⁸

Az oszmán sereg visszavonulása Moldvából eloszlatta az Erdély ellen induló hadjárat viharát.⁵⁹ De egy kisebb spanyol haderő mégis megindult Itáliából János király megerősítésére. A sereg kb. 2.000 fős létszáma nyilvánvalóan az oszmán sereg elleni szükséges mennyiség alatt volt. Ráadásul előre kiszámíthatatlan balesetek tizedelték őket, mint például Innsbruck mellett 300 közülük hajótörés következtében az Inn folyóba fulladt. A maradék csapat Juan de Salamanca vezeté-

⁵⁵ Cles tridenti bíboros 1538. októberében a következőkről tájékoztatta Károly velencei követét, Lope de Soriát: A török Moldvából már visszafelé vonul; Szlavóniába 20.000 fős oszmán sereg tart, ami ellen Erdély védelmére szánt németeket és spanyolokat mozgósította Ferdinánd. Szapolyai rövid időn belül megköti házasságát Jagelló Izabellával. Hangsúlyozza, hogy nem igazak azok a híresztelések, miszerint János király kiegyezett volna a törökkel és kéri Lope de Soriát, hogy ne is adjon semmi ilyen jellegű hírnek hitelt. A spanyol egységeket Juan de Salamanca vitte Esztergomba. Vö.: Bernard Cles Lope de Soriához. Bécs, 1538. október 19, 20. AGS, Estado Alemania, leg 637, fol. 90.

⁵⁶ Lope de Soria jelentése V. Károlyhoz. Velence, 1538. augusztus 1. AGS, Estado Venecia, leg. 1314, fol. 57.

⁵⁷ Lope de Soria jelentése V. Károlyhoz. Velence, 1538. augusztus 31. AGS, Estado Venecia, leg. 1314, fol. 74. „... *que Geronimo Lasque que vino de Rey de Romanos de parte del Vayvoda pedia que para la defensa de los turcos socorriesse la liga con X U infantes y I U cavallos la qual demanda cesava con la nueva que se tuvo de la retirada de los enemigos.*

⁵⁸ Salinas Ferdinándhoz. Valladolid, 1538. szeptember 28. RODRIGUEZ VILLA 1903, 874–878.

⁵⁹ Érdekes adatot olvashatunk Lope de Soria egyik levelében: szerinte a Moldva elleni hadjárat során azért nem büntette Erdélyt Szulejmán, mert a serege túl kis létszámú lett volna ahhoz a hadjáratához. Tervét akadályozta az is, hogy Perzsiából újból hadjárat indult az oszmán területek ellen, mellette lázadás tört ki Anatóliában és az egész anatóliai sereg Ázsiában maradt. Emellett tartott Szulejmán a liga terveitől és Konstantinápolyt rendkívül megerősítette védőkkel. Lope de Soria jelentése V. Károlyhoz. Velence, 1538. szeptember 21. AGS, Estado Venecia, leg. 1314, fol. 75.

sével Esztergom védelmét látta el.⁶⁰

A hadjárat tervezése jó alkalmat adott arra is, hogy a kasztíliai Cortest, az 1534-es madridit követően, 1537-ben újból egybehívják. A Toledóba szóló meghívók – hasonlóan a korábbiakhoz – a török terjeszkedéssel és a kereszténység ügyének a helyzetével és a francia uralkodó ellen viselt háború terheivel indokolták a gyűlés szükségyszerűségét. Az uralkodó kérte a Cortestől a rendes járulékok (*servicio ordinario*) megadását, ami 266.666–266.666 escudót jelentett az 1538. és 1539. évekre.⁶¹

A Liga tervezett hadjáratának költségei alkalmat teremtett, hogy egy évvel rá, 1538. november elsejére Károly újból összehívja a rendkívüli kasztíliai Cortest Toledóba, hogy a rendek ismételt hozzájárulását kérje. Az uralkodói proposíció a kasztíliai belpolitikában is igyekezett kihasználni a törökellenes politikai konjunktúrát. A gyűlés megnyitóján felolvasott beszédében az uralkodó felidézte az 1532-es hadjárattól kezdve az összes nagyobb oszmánokkal kapcsolatba hozható eseményt, mint Tunisz elfoglalását 1534-ben Barbarossa által, amit az 1535-ös dicsőséges hadjárat követett. Hivatkozott az 1537 végén kialakuló ligára és a török ellen indítandó kétfrontos háborúra, amihez a rendek rendkívüli anyagi támogatását kérte: A kasztíliai kormányzat a törökellenes liga jelszavával egy rendkívüli fogyasztási adó, a *sisá* újbóli bevezetésével próbálkozott.⁶² Az új adó bevezetésére az okot az adta, hogy a korábban rendszeresen megajánlott rendi hozzájárulást, a *servicio*-t

⁶⁰ Bernard Cles Lope de Soriához. Bécs, 1538. október 19, 20. AGS, Estado Alemania, leg 637, fol. 90. Az ANTIJOVIO 1991, 143–144. szerzője részletesen és egyes adatokban eltérő módon mesélte el a balesetet: A Magyarországra szánt katonák tábornestere Morales volt. A kompániák kapitányai Juan de Guevara, Juan de Viamonte, Iñigo de Mendoza, Beltrán Godoy, Martin de Toro, Mercado és Gonzalo Benítez volt. Augusztus 24-én a megáradt Inn folyóban felborult Juan de Guevara hajója és 50 katona illetve az őket kísérő nők, gyermekek és szolgák belefulladtak. SANDOVAL 1955, III. 55. szerint a Magyarországra küldött 2.000 katona annak a seregnek volt a része, amelyik Lombardiában felázadt a császár ellen. A *tercio* élén a már jól ismert del Vasto márki állt. Ez a lázadás hozzájárult a hadvezér kegyvesztéséhez és a sereg egy részét megreformálták, másik felét pedig büntetésképpen Magyarországra küldték. A Lombardiában maradt egységeket Szicíliaába küldték és Francisco de Sarmiento, a Castilnuovot védő tábornester csapatához csatolták.

⁶¹ Az uralkodó leirata a Valladolidban ülésező városok számára. Valladolid, 1537. AGS, Estado Castilla, leg. 40, fol. 277. SALAZAR Y CASTRO A-44, fol 328–329.; A Cortes proposíció lásd: *Cortes de los Antiguos reinos de León y Castilla*. Real Academia de Historia, Madrid. (CORTES) IV. kötet, 1882, V. kötet, 1903. IV. 633–690. Az adó összegéről lásd: 64. lábjegyzet

⁶² A történelem pikantériája, hogy a *sisá* bevezetésére történő korábbi kísérlet szintén a magyar-oszmán viszonyhoz kapcsolódott: a mohácsi vereség kapcsán 1527 elején összehívott valladolidi rendkívüli cortesen is kudarcot vallott az uralkodó bevételeket növelő szándéka. Vö.: KÖRPÁS 2002, 21–61.

nem lehetett egységesen behajtani. Az egyházi rend úgy látta, hogy a *sisa* alkalmi és nem nagy terhet jelentő adótípus, ami hamar megoldhatja a császár nehézségeit. A nemesi rendek határozottan megtagadták az uralkodói kérelmet. Az egyházi rendek kezdeti egyetértése hamar szertefoszlott és bizonyos kedvezmények hiányában a nemesekhez hasonló álláspontra álltak. A városok támogatásukról biztosították a császár törökellenes politikáját. Károly, hogy a rendek ellenállását letörje, az egyházi és nemesi rend részvételét felfüggesztette. 1538-tól kezdve a kasztíliai Cortes kizárólagosan 18 város (túlnyomórészt nemesi) küldötteinek (*procurador*) a gyűlése.⁶³ A császár drasztikus lépése úgy tűnt, meghozta az eredményét, hiszen az 1539-1541 közötti három évre a Cortes által megajánlott rendi hozzájárulások (*servicio*) összege duplájára emelkedtek, sőt 1539 és 1543 között a legmagasabbak az 1518-1556-os periódusban.⁶⁴

Szapolyaival történő megegyezést követően Wese 1538. augusztus 28-án érkezett Valladolidba. Salinas közlése szerint szeptember végén bármelyik napra várták, hogy megérkezzen a két uralkodó követe, Frangepán Ferenc és Łasky Jeromos, a békedokumentumokkal, hogy a váradi egyezményt ratifikálják.⁶⁵ Ferdinánd „álló” követének, Salinasnak leveleiből kitűnik, hogy a császári udvarban

⁶³ Az 1538-as toledói Cortesről: Vö.: LAIGLESIA 1918-19. 2. kötet, 253–299.; FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1999, 570–576. A Cortesről egykorú beszámoló: Salinas Ferdinándhoz. Toledo, 1538. november 26. RODRIGUEZ VILLA 1903, 889.; SANDOVAL 1955, 60–72. A proposíciót lásd: REAL ACADEMIA DE HISTORIA, COLECCIÓN SALAZAR Y CASTRO. A-38 – A-45. A-44, fol 331–332. A rendi képviselőkhez szóló meghívólevelek, uralkodói proposíciók a különböző rendekhez és a gyűlés korabeli összefoglalója: lásd CORTES V. 11–15, 23–159. A 18 város: Burgos, Salamanca, Ávila, Toro, Zamora, Cuenca, Soria, Madrid, Toledo, Sevilla, Córdoba, Murcia, Guadalajara, Granada, Jaén, Valladolid, León, Segovia. 1626-tól 20-ra emelkedett a számuk. Vö.: GONZÁLEZ ANTÓN 1989, 161. A Cortes és Károly kapcsolatára CARANDE 1990, 1–3., hangsúlyozottan: 2. 494–535.

⁶⁴ LAIGLESIA 1918b, 2. kötet, 79–117. 91–92. 1526-1534 között 100 cuento/év (100.000 dukát = 37,5 cuento; 100 cuento = 266.666 2/3 dukát); 1534-1536 66,6 cuento/év; 1537-1538 100 cuento/év; 1539-1543 200 cuento/év, kivéve 1542-t, amikor 254 cuento/év. 1544-től 1557-ig 150 és 154 cuento/év között mozgott. Bár nem tartozik szorosan a témánkhoz, de érdemes megjegyezni, hogy 1535 és 1538 közötti események (Tunisz, francia háború és az udvar áthelyezése Nizzába) válságos helyzetbe sodorták a császári kincstárat. 1538-ban 520.000 dukát volt a deficit, míg 1542-re 3.153.000 dukátot ért el. A pénzügy helyzet is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a császár pénzügyi elképzeléseit erővel és rendi ellenállás letörésével is keresztül vigye a toledói Cortesen. Vö.: LAIGLESIA – CORTES 1918-19, 263.; FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1999, 570–571.

⁶⁵ Salinas Ferdinándhoz. Valladolid, 1538. szeptember 28. RODRIGUEZ VILLA 1903, 874–878. „*El arzobispo de Lunden llego a esta corte al tiempo que yo en ella vine, que fue a 28 de agosto espérase cada día al Arzobispo de Colacia y Gerónimo Lasqui y creo que no llegarán a tiempo para tomar a Su Majestad en esta villa y habrán de ir a Toledo, a donde Su Majestad va para tener Cortes de todos estados...*”

Granvelle október végén kb. egy hétig tárgyalta Frangepánnal, amelyen részt vett Lasky és Wese is. A kalocsai érsek felhívta Granvelle és Károly figyelmét arra, hogy a török esetleg ígéretekkel igyekszik újból maga mellé állítani Szapolyait, ami alkalmat adhatna Ferdinánd híveinek, hogy a törökbarátság címszava alatt felrúgják az egyezményt. Egy ilyen változás lehetőséget nyújtana Szapolyainak, hogy ő is felmondja. A tárgyalásokat követően Károly hangsúlyozottan kérte Salinast, hogy tolmácsolja Ferdinándnak, hogy a váradi békét semmiképpen se sértsék meg. Ferdinánd hasson oda, hogy tanácsadói, szolgálói, alattvalói semmit se tegyenek Szapolyai és alattvalóival szemben. Frangepánnal történt tárgyalások hatására Salinas külön kiemelte, hogy Tokaj várát jutassák vissza, még ha Serédy Gáspár valahogy megpróbálná ezt megakadályozni.⁶⁶ Szapolyai követén keresztül felkérte Károlyt, hogy eszközöljön ki kegyelmet Ferdinándnál az Eszékenél vereséget szenvedett Katzianer számára. Wesét október végén visszaküldték Magyarországra, míg Szapolyai követe pár napig még maradt. A tárgyalt dokumentum Salinas első levele, ahol Szapolyait nem vajdának, hanem János királynak nevezte. A korabeli Habsburg diplomácia a Váradban ratifikált pontoknak megfelelően ettől kezdve adta meg a király címet.⁶⁷

A császári ratifikáció 1538. október végén, november elején történt meg Toledóban. Kihirdetésre viszont az egyezménybe foglalt feltételeknek megfelelően nem került sor.⁶⁸ Károly ezekben a napokban János királyhoz írt levelében értesíti

⁶⁶ Tokaj várának sorsáról lásd Pálffy Géza megjegyzését In: BETHLEN 2000, 172.

⁶⁷ Salinas Ferdinándhoz. Toledo, 1538. október 28. és november 26. RODRIGUEZ VILLA 1903, 879–886. „*El obispo de Colacia habló con mos de Granvela con mucha instancia sobre dos cosas que Vuestra Majestad me tiene avisado: una pidiendo el castillo de Scepusio y otra la contratación del casamiento habiendo hijos el Baiboda; de lo cual fue escluso del todo sin quedarle lugar para más hablar en ello... Vuestra Majestad procure que esta paz hecha entre Vuestra Majestad y el rey Juan se guarde inviolablemente y no consienta por alguna manera o disimulacion que sus ministros hagan tal cosa contra el dicho rey o sus subditos por donde se pueda tomar ocasion de contravenir en la paz...el turco... podría agora o en otro tiempo blandir a rey Juan con promesas para reducirle a su gracia... no debe Vuestra Majestad diferir la restitución de la mitad de la fortaleza de Thocay como está capitulado ni para ello admitir escusacion alguna de Gaspar Seredii... tambien hay sospecha que le favorecen algunos de vuestros ministros... que se vuelvan los bienes que fueron quitados por Vuestra Majestad a los que al Rey Juan han servido, et contra, que Vuestra Majestad mande volver sus bienes a Gaspar Vintzerer, porque asi lo prometió el emperador al Colacense. Asimismo Su Majestad ha sido muy importunado por el dicho Colacense, suplicandole de parte de su amo hiciese que Vuestra Majestad perdonase a Garcia Ner...*”

⁶⁸ KÁROLYI 1878, 127. úgy tudja, hogy június 10-én történt meg a toledói ratifikálás. V Károly június 10-én Nizza közelében Villafrancában volt. Toledóba október 24-én érkezett. Vö.: CADENAS Y VICENT 1992, 259–263. Mivel július 13-án kelt levelében Károly Villafrancából arról tudósítja a feleségét, Izabellát, hogy a szerződéssel együtt Ferdinánd

tette, hogy Frangepán Ferenc szóban beszámolt a béke létrejöttéről és az oszmánok betöréséről. Bölcs döntésnek találta Szapolyai készülődését az oszmán támadással szemben. Ő mindent megtesz, hogy a keresztény fejedelmekkel, szövetségeseivel karöltve háborút indítson szárazon és vízen a Porta ellen – utalt a császár a formálódóban lévő 1538-as ligára – és e célból Wese lundeni érseket a Német-Római Császárság területére küldte, hogy a fejedelmeket megnyerje. „*speremus in dei bonitate nos et nostris et vestrae ser^{is} aliorumque regum et principum, qui in belli societatem venturi sunt, omnibus copiis et viribus turcharum conatibus terra marique ita obviam ire, ut et isti regno et universae reipublicae christianae diuturna et segura pax et tranquillitas deo largiente paretur.*”⁶⁹

Ferdinánd Salinashoz 1538 novemberében írt levelében megemlítette, hogy a váradi békét kifejezetten Károly kérésére írta alá, bár ebből neki több kára, mint haszna származott. A követ – a kor diplomáciai szokásaitól eltérően – kemény hangvétellű levélben válaszolt urának: Ha úgy gondolja, miért írta ennek az ellenkezőjét Károlyhoz. Illetve – ahogy a császárral is közölte –, ha annyira nem rendelkezik pénzzel, hogy del Vasto márki által küldött 2.000 spanyol zsoldost sem tudja fizetni, akkor hogyan gondolta egy számára kedvezőbb megegyezésre rávenni az ellenfelét? Salinas véleménye tükrözte a császári udvar álláspontját: Ferdinánd helyzete nem az egyezmény miatt súlyos, hanem „*az udvarának rossz kormányzata és tanácsosai miatt, akik a saját érdeküket nézik elsősorban.*”⁷⁰

és Szapolyai követei úton vannak Itáliában, a ratifikálás semmiképpen sem történhetett június 10-én, ahogy ezt a történész feltételezte. 1538. június 10-én Ferdinánd erősítette meg a dokumentumot Boroszlóban. A váradi béke okmánya Ferdinánd megerősítésével. Boroszló, 1538. június 10. Hatvani 1857-1858, II 3–17. Krónikájába részletesen beillesztette: BETHLEN 2000, 159–174.

⁶⁹ Károly Jánoshoz. Toledo, 1538. MHH DIPLOMATARIA II 22–24.; LANZ, Karl: *Correspondenz des Kaisers Karl V aus dem königlichen Archiv und der Bibliothek von Bourgogne zu Brüssel mitgeteilt von...* Lipcse, 1844–46. 3 kötet. II, 292–294. *Reméljük Isten jóságából, hogy mi, a mieink, a ti Felségetek, és más királyok és fejedelmek, akik a háborúban társak lesznek, seregeikkel és minden erejükkel a törökök támadásának földön és vízen úgy tud ellenállni, hogy ennek az országnak és az egész kereszténységnek hosszantartó és biztos békéjét és nyugalmat, Isten kegyelméből megteremti.*

⁷⁰ Salinas Ferdinándhoz. Toledo, 1538. november 26. RODRIGUEZ VILLA 1903, 890–893. „*Vuestra Majestad me escribe haberla aceptado por complacer al emperador, no embargante que se tiene en la dicha paz por gravísimamente agraviado... en la misma carta viene junta la razon contraria y es que Vuestra Majestad narra por irremediables sus necesidades en tanto grado que no sabe hallar medio para entretener dos mil españoles; pues siendo eso así ¿qué fuerzas y aparejo tiene Vuestra Majestad para hacer a su enemigo que venga a otro mejor apuntamiento y para no tener por bueno el tratado? y acá juzgan este negocio por las extremas necesidades que Vuestra Majestad escribe que tiene y ellos las creen mucho mayores por la mala gobernacion y*

Miután a két király küldöttei megjárták a császári udvart, 1539 május első napjaiban Károly tervbe vette, hogy útnak bocsátja János királyhoz Wese bíborost és Mathias Heldet, hogy a ratifikálást teljessé tegyék és elkezdjék a békepontok végrehajtását.⁷¹ Toledóból nemcsak Budára indult volna követ, hanem Zsigmond lengyel király udvarát is informálni szándékozta a császár. Közben egy tragikus esemény gyakorlatilag hosszú napokra megbénította az udvar működését: Izabella császárné április 21-én világra hozott egy fiúgyermeket. A szülést követő betegeskedés után 1539. május 1-jén elhunyt. Az esemény következtében a váradi béke kapcsán tervezett követi instrukciók, levelek több, Salinas értesülése szerint legalább pár hetes késlekedést szenvedtek.⁷²

1539 folyamán a török ellen formálódó keresztény szövetségi rendszer több végzetes törést szenvedett. A váradi békét mind Szapolyai az 1539. március 2-án kötött esküvel, mind Ferdinánd a portai követtségével és a szerződés felfedésével (1539. október) megszegte. A másik jelentős törést az okozta, hogy az offenzíva kiindulási pontját adó Velence kihátrált a ligából és a törökkel való megegyezésre törekedett.⁷³ Hasonlóan jelentős szempont, hogy I. Ferenc 1539 elejére többször is kijelentette, hogy az oszmánok ellen induló, Habsburg irányítás alatt lévő keresztény offenzíva esetén Franciaország nem maradna semleges és támadást indítana Károly ellen.⁷⁴

A konstelláció ilyen kedvezőtlen változása arra készítette a császári kormányzatot, hogy 1539 márciusában újból átgondolják a követendő stratégiát. Az államtanács ülése abból a koncepcióból indult ki, hogy Károly császár feladata és hite is egyben, hogy a török ellen a keresztény fejedelmeket egységre léptesse és őket vezesse. Ezért meg kell akadályozni, hogy a velencei köztársaság kivonuljon a ligából és megegyezzen a Portával. A tanács úgy látta, hogy a velenceiek kihátrálása rossz hatással lehet Ferdinánd király magyarországi uralmára is és alkalmat adhat János királynak, hogy ő is felrúgja a békét. Más esetben viszont a török erejét

consejo que piensan tiene cerca de sí que a todo trance no tienen ojo sino a su provecho..."

⁷¹ BARDOSSY 1943, 233; BRANDI 1993, 328–329. Held megbízása nemcsak a magyar ügyekre szólt, hanem a birodalmi vallási ügyek rendezésére, általános zsinat megszervezésére is.

⁷² Salinas Ferdinándhoz. Toledo, 1539. május 3. RODRIGUEZ VILLA 1903, 913–915. Salinas megírta Ferdinándnak, hogy a császárné halála Károlyt oly mértékben letörte, hogy hosszú ideig semmilyen ügyvel nem volt hajlandó foglalkozni.

⁷³ A Porta és a Signoria tárgyalásairól, Lorenzo Gritti portai megbízott titkos tárgyalásairól lásd: Des Vaux úr levelei connétable de Montmorencyhez. Velence, 1539. április 18, április 24; CHARRIÈRE 1848. I 398–408.

⁷⁴ FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1985, 40.

osztja meg, ha sikerül fenntartani a váradi egyezményt.⁷⁵ A tanácsosok azt javasolták, hogy az offenzíva mellett mindenképpen fel kell készülni a védekezésre is. Amennyiben nem sikerül megakadályozni Velence kilépését, lehetetlen lesz a háború folytatása a következő évben. Ezért érdemes a törököt is óvatosan a fegyverszünet felé terelni.⁷⁶

A javaslatok között hosszan taglalták, hogy a császár milyen helyzetben mondhatja fel a ligában való részvételét. Az eredeti szerződés szerint a résztvevő felek meghatározott feltételekkel lehetnek a tagjai a török ellenes támadó ligának. A katonai, logisztikai, pénzügyi feladatok mellett a császár vállalta, hogy személyesen vezeti a hadjáratot. A feleknek az első feltételeket 1539 telére már teljesíteni kellett, amit a tanács ismeretei szerint se Velence, se a Szentszék nem tett meg.⁷⁷ Velence nemcsak a szükséges katonákat nem állította ki, hanem még a magára vállalt élelmiszer mennyiséget sem tudta begyűjteni és Spanyolországtól akart búzát szerezni. A támadás időben történő megindításához március folyamán már a második előkészületi körnek megfelelő lépéseket kellett volna tenni, amit még egyik részt vevő fél sem teljesített. A császári diplomácia kérdésére, miszerint Róma és Velence még továbbra is fenntartja a részvételét a ligában III. Pál határozott igennel válaszolt, míg a Signoria általános kijelentésekkel odázta el a válaszadást. A tanácsosok véleménye szerint a fentiek miatt a császár teljes joggal felmondhatja a ligát. Ezt a lépését többek közt azért is szükséges, mert kiszámíthatatlannak tartotta a tanács a francia uralkodó valós álláspontját.⁷⁸

1539 tavaszára a császári udvarban, de Velencében és Rómában is felülke-rekedett az a nézet, hogy a török elleni támadó liga nem valósítható meg. Az új római követ, Aguilar márki, miközben tudósította az udvart a liga fenntartásának a nehézségeiről, elemezte azt is, hogy milyen előnyök származhatnak a szövetség működtetéséből: nagyobb hatékonysággal lehetne tárgyalni a Portával, javítani

⁷⁵ *Lo que se consultó y deliberó en Consejo de Estado sobre la empresa ofensiva contra el turco en Toledo a VIII. de marzo de DXXIX.* AGS Patronato Real, leg. 3. „*Asimismo el rey de romanos se hallará mas ympedido de su parte contra el turco, que si se divertiessen sus fuerzas, y sera ocasion al Vayvoda de romper el tractado que se ha hecho entre ellos.*”

⁷⁶ *Ibid.* „*Que en cualquier caso no se puede dexar de se preparar (sic!) para la defension (sic!) y de gastar largamente, asi por usar de buena fe con los dichos venecianos como para molinar al turco a la tregua con reputacion. Y finalmente, si el no quiere entender en ella, se estara de otra manera en peligro inevitable y asi sera ymposible sostener el año venidero la guerra contra el.*”

⁷⁷ Aguilar márkija V. Károlyhoz. Róma, 1539. január 19. AGS, Guerra y Marina. Leg. 15, fol. 61. Hosszan és részletesen beszámol Andrea Doria tárgyalásairól a pápával: Károly hadvezére sürgette a Kúriát, hogy mielőbb indítsák meg az 1539. évre tervezett támadást és ne halogassák a liga céljainak a teljesítését.

⁷⁸ Lásd: 75. lábjegyzet.

lehetne a birodalmi vallási ügyeken és – ami számunkra lényeges – János királlyal kötött békét valóra lehetne váltani.⁷⁹

A bemutatott államtanácsai javaslatok egyik pontja új összefüggésbe helyezheti Łasky 1539. szeptemberi-októberi hírhedt portai misszióját, ami során Ferdinánd a törökkel kötendő béke reményében bejelentette a váradi egyezmény megkötését. A tanács hosszú sorokon keresztül tárgyalta, hogy mit kell tenni abban az esetben, ha a liga támadását mégsem indítják meg az 1539. évben: Ebben az esetben a császárnak a maga részéről a Szent Ligát megszüntnek kell tekinteni és erről értesíteni kell a Pápát és Velencét, illetve a francia és más keresztény uralkodókat. Ezt követően a pápával tárgyalni kell arról, hogy a résztvevő felek milyen feltételek mellett köthetnének békét a törökkel. A pápán keresztül Velencével is egyezségekre kell jutni a kérdésben. A francia uralkodó felé azt a ködös információt kell adni, hogy a helyzet még változékony és még folynak a tárgyalások a pápával és Velencével.⁸⁰ Amennyiben a francia uralkodó elősegíti a fegyverszünetet a törökkel, akkor a liga tagjaival együtt, francia segítséggel meg kell egyezni a Portával. A római királynak, azaz Ferdinándnak azt a tanácsot kell adni, hogy mindenképpen a császári döntésnek megfelelő lépéseket tegyen a török felé. A sugalmazás szerint, a császári politika irányvételének megfelelően, béküljön ő is ki a Portával!

„Si se devra escribir al rey de romanos la resolucion que se tomara en este negocio para que de su parte se rija segund esto, asi para la defension contra el turco como para el negocio de la fe.”⁸¹

Az események láncolata azt a gondolatot kelti bennem, hogy Ferdinándot 1539 nyarán-őszén nemcsak a korona megszerzésének „vak vágya”, vagy ellenfelével szembeni bizalmatlansága készítette arra, hogy „beárulja” a portán Szapolyait, hanem a császári törökellenes politika új irányzata is nagyban befolyásolta döntését. A császár – ellentmondva az új politikai irányzatnak – 1539 novemberében haragjának adott hangot Salinas követ előtt, hogy Ferdinánd a Porta előtt nyilvánosságra hozta a békét, függetlenül attól, hogy János király mekkora kárt okozott a béke

⁷⁹ Aguilar márki V. Károlyhoz. Róma, 1538. április 13. AGS, Guerra y Marina, leg 15, fol. 66–67.

⁸⁰ A franciák dezinformálását magyarázta az is, hogy 1539 elején I. Ferenc felajánlotta, hogy segíti Károlyt, hogy 10 évre békét kössön a törökkel. A császári udvarban ezt meglehetősen kényesnek találták, mert amennyiben elutasítják a lehetőséget lehet, hogy hosszú ideig nem tudnak a törökkel békét kötni. Viszont, amennyiben azt válaszolják, hogy e kérdésben nem dönthetnek Velence és Róma nélkül, a francia udvarban azt a választ kaphatják, hogy velük külön kötné meg a Porta a békét. Ezért javasolta a párizsi spanyol követ, hogy köszönjék meg általános formulákban a felajánlást. A követi jelentésről készült kivonat: Toledo, 1539. január. AGS, Estado Francia, leg. K. 1484, fol. 118.

⁸¹ Lásd: 75. lábjegyzet. *„Az ügyben hozott döntésről írni kell a római királynak, hogy maga részéről ennek megfelelően lépjen, úgy a törökkel szembeni védekezés, mint a vallási kérdésekben...”*

ügyének a házasságával.⁸²

A tanácsi javaslatok alapján 1539. március 17-én egy cselekvési tervet dolgoztak ki, amit császári utasítások formájában az érintett felekhez (Genova, Velence, Róma, Andrea Doria) küldött követek számára állítottak ki. Az instrukciók, Velence és az oszmánok megegyezése, illetve Franciaországgal kötött béke instabilitása kapcsán, gyakorlatilag megismételték a tanácskozás döntéseit és gondolatait. A Signoria és a császár közötti távolságot a törökkel történő megegyezés ügyében feloldhatatlannak látták. A császár Andrea Doria számára rendkívül széles felhatalmazást adott követén, Jean d'Andaloton keresztül, hogy tárgyaljon Velencével és Rómával a hadjárat megszervezéséről és a támadásra megfelelő évszak kiválasztásáról. Az instrukciók szerint a velenceiek a téli hónapokat javasolták, ami inkább egy dominánsan szárazföldi, mint tengeri hadjáratra utalhat. A Szenszék elvetette az ötletet és a téli hónapokra inkább a vallási – zsinati ügyek megtárgyalását, illetve a Rómával szembekerült Anglia elleni hadjáratot javasolta. Károly – saját bevallása szerint – már több mint 250.000 dukátot költött a hadjárat előkészítésére és szervezésére. A császári diplomácia újabb erőfeszítése a felek eltérő érdekeltségei miatt sikertelenségre volt ítélve.⁸³

Érdekes egybeesése a történelemnek, hogy annak a ligának a bukásához, amit don Juan de Austria 1571-ben a Lepantónál győztes liga szellemi és történelmi elődének tekintett két, a török expanzióknak rendkívül kitett régióban bekövetkezett politikai változás is hozzájárult: A francia politika károlyellenessége mellett Várad kudarca és a Signoria levantei érdekeltségei, mind a török oldalára billentettek a mérleget kirántva a talajt az amúgy is gyenge lábakon álló keresztény offenzíva alól.

Károly a Szent Liga megalakulásában saját eszméinek, illetve a tuniszi győzelem újbóli beteljesülését látta. A császári udvarban elterjedt az a hír, miszerint Károly személyesen akar újból a hadjárat élére állni, ahogy tette ezt 1532-ben, vagy 1535-ben. A császár környezete nem fogadta egyhangú örömmel ezt a tervet, sőt sikeresen lebeszéltek róla az uralkodót, hiszen a franciákkal kötött békét még nem találták annyira stabilnak, illetve a birodalmi vallási ügyek se engedték azt, hogy Károly életét és birodalmát kockáztassa egy nem kiszámítható hadjáratban.⁸⁴

* * *

⁸² RODRIGUEZ VILLA 1903, 938. Ferdinánd már 1539 elejétől presszionálta a császári udvart Salinason keresztül, hogy a váradi békét mihamarabb hozzák nyilvánosságra. Vö.: RODRIGUEZ VILLA 1903, 904–921.

⁸³ *La instruction que se dio al sr. de Andalot que fue al principe Doria, de Toledo a XVII de marzo de MDXXXIX.* AGS, Patronato Real, leg. 45, fol. 5.

⁸⁴ Salinas aggódó sorai Ferdinándhoz, amiben tolmácsolja az udvari tanácsosok félelmeit: Salinas Ferdinándhoz. Valladolid, 1538. szeptember 28. RODRIGUEZ VILLA 1903, 877.

A váradi béke jelentőségét – bármennyire meghatározó legyen az 1538-at követő évek, évtizedek magyarországi történéseiben – mindenképpen a nemzetközi környezetben elhelyezve ismerhetjük meg teljesen. 1538 végén Ferdinánd király egyik legbefolyásosabb embere, Gabriel de Salamanca a következő gondolatokat írta Károlynak:

„no quedo dexar de dezir que si Vuestra Magestad entienda de hazer la expedicion maritima contra el turco, como es bien necesaria que tenga la mano y de orden en que se haga alguna terrestre por las partes de Hungria aunque aya de ser con alguna costa o de la liga o de Vuestra Magestad...”⁸⁵

Az 1538-as ligát egyértelműen nemcsak egy tengeri hadjáratra, egy kétes kimenetlű tengeri ütközet megvívására hívták egybe. A szándékok, tervek szerint az Oszmán Birodalom elleni szárazföldi és tengeri támadásban gondolkodtak a szervezők, aminek a célja a török európai jelenlétének megroppantása volt. Az Adriáról induló tengeri támadással és azzal párhuzamos szárazföldi hadjáratral realisabb célt állítottak fel, mint a bizonyos szempontból történelmi előzménynek tekinthető 1518-1519-es kereszties hadjárat terve: X. Leó pápa korabeli elképzelései szerint a keresztény fejedelmek idealizált békéjét követően, vállvetve indítottak volna támadást Észak-Afrikában, a Földközi-tengeren, Magyarország felől az Oszmán Birodalom ellen és foglalták volna el a fő célpontnak tekintett Jeruzsálemet és Konstantinápolyt.⁸⁶ A történelmi tapasztalatot inkább az 1532-es hadjárat adhatta, ahol a defenzív szárazföldi magatartás mellett (Bécs) egy összehangolt offenzív tengeri hadjáratra is sor került (Korón).⁸⁷

A korabeli szárazföldi és tengeri hadászat lehetőségei mellett a katona-politikai elképzelések gyakran megvalósíthatatlanok voltak és inkább álmokat, mint reális célokat tükröztek. Az olyan kombinált szárazföldi és tengeri hadjáratok tervei, mint az 1538-as,

⁸⁵ Gabriel de Salamanca Ortenburg grófja V Károlyhoz. Bécs, 1538. december 29. AGS, Guerra y Marina, leg. 15, fol. 1. „... Mindenképpen meg kell említenem, hogy amennyiben Őfensége [a spanyol nyelv megkülönbözteti a császári *Majestad* – fenség és a királyiként értelmezhető *Alteza* – felség címekeket. A fordításban szereplő fenség, felség szavak ennek megfelelően és nem a magyar használatuknak megfelelően értendők. A római király koronát viselő Ferdinánd szintén a császári címnek megfelelő fenség címet kapta.] török elleni tengeri hadjárat megindítása mellett dönt, mindenképpen szükséges, hogy intézkedjen afelől is, hogy valamilyen szárazföldi erő is induljon Magyarország felől, ha még ez a Liga, vagy Őfenségét többletköltségbe veri...”

⁸⁶ Vö.: Az 1518-1519-es tervek: MISKOLCZY 1926, 41–63.; KOSÁRY 1978, 112–114. KOSÁRY 1986, 103–104. Az 1513-14-es tervek: FODOR-DÁVID 1994/b, 9–47. A részletes, évekre és részvevőkre lebontott haditervet lásd: AGS, Patronato Real, leg. 17, fol. 2. Károly és a pápa szerződését lásd: fol. 1.

⁸⁷ Az 1538-as liga közép-európai terveivel még a liga eseményeit részletesen feldolgozó nyugati tanulmányok se foglalkoztak (Pl.: LAIGLESIA–CASTILNUOVO; FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1985.).

vagy akár az 1571-es messze távolabbra mutattak, mint maga a megvalósulás. A tengeri haditechnika, logisztika nem tudta biztosítani a feltételeket a szárazföld ellen irányuló támadás mélységben történő kiterjesztéséhez. Egy átlagos 150 tonnás mediterrán gálya a legénység, evezősök, utánpótlás, ellátmány mellett kb. 50-60 katonát tudott még szállítani. A lovasság ennek a sokszorosát foglalta el térben, nem számolva az abrak és az ivóvíz elhelyezésének és terjedelmének problematikájával. A korabeli flották mérete ismeretében könnyű kiszámolni, hogy a hajón szállítható haderő elégséges lehet egy sikeres várostromhoz, de kevés – szárazföldi támogatás nélkül – a hídfő kiszélesítéshez. Tunisznál 1535-ben kb. 400 hajót számolt a keresztény flotta és 26.000 gyalogost és 2.000 lovast szállított. Algírnál 1541-ben kb. 320 hajóról beszélhetünk és 18-24.000 katonáról.⁸⁸ A szárazföld ellen irányuló tengeri támadások csak akkor lehetnek volna sikeresek, ha a főserég a szárazföld felől vonul és a tenger felől támogatást, utánpótlást kap. Az Oszmán-birodalom ellen ezt a feltételt kizárólagosan a Magyar Királyság területeiről kiinduló támadás tudta volna biztosítani. Ahhoz, hogy ez viszont meg is valósulhasson a magyar politikai viszonyok mellett olyan jelentős tényezőket is figyelembe kellett venni, mint Velence, Franciaország álláspontja és támogatási, vagy ellenállási szándéka. Ezeknek a feltételeknek a konstellációja – a nagyhatalmi érdeklődések következtében – egyszerűen nem állhatott össze. A tervek népek, nemzetek sorsát is meghatározni képes nagy ívű hadjáratokat sugalltak, a megvalósulás pár ezer katonát érintő, folytatás és nagyobb következmény nélküli várostromokat, tengeri ütközeteket jelentettek.⁸⁹ Az 1538-as liga is túl ambiciózus terv volt, de nem tekinthetjük véletlennek, hogy don Juan de Austria ugyanezen eszmékre és tervekre épített 1571-ben.⁹⁰

⁸⁸ GIRÓ-SZÁSZ 1998, 205.; GUILMARTIN 1974; CEREZO MÁRTINEZ 1988, *passim*.

⁸⁹ KÁRPÁTY 1942. 6, 18–26. hasonló módon egy potenciális törökellenes szövetség csíráját látta az 1538-as ligában.

⁹⁰ 1571-es hadjárat eredményei ismertek, de egy kiváló spanyol testvérpáron kívül kevesen vizsgálták, hogy a spanyol kormányzat a tengeri hadjáratot miként próbálta volna 1571-ben is összekapcsolni a szárazföldi hadjáratokkal, illetve, hogy a dicsőséges tengeri győzelmet követően II. Fülöp környezete még hosszú hónapokig, évekig vitatkozott azon, hogy merre támadjanak tovább: szálljanak partra görög területeken, esetleg foglalják vissza Tuniszt, vagy Algírt? Külön érdekesség, hogy felmerült egy olyan illuzórikus terv is, miszerint a magyar területekről induló hadjárat esetén, don Juan de Austria számára a visszafoglalt ország déli részeiből és szerb területekből egy önálló királyságot alakítottak volna ki. Vö.: GARCÍA HERNÁN, David–GARCÍA HERNÁN, Enrique 1999, *passim*. A könyv ismertetését lásd: KÖRPÁS 2000, 71–75.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár (MTA Ktt): A simancasi levéltár oklevélmásolatai = Archivo General de Simancas (AGS).

BIBLIOGRÁFIA

ABUN-NASR 1971

ABUN-NASR, Jamil M: *A history of the Maghrib*. Cambridge, 1971.

BARTA 1979

BARTA Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest, 1979.

BÁRDOSSY 1943

BÁRDOSSY László: *Magyar politika a mohácsi vész után*. Budapest, 1943.

BETHLEN 2000

BETHLEN Farkas: *Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526-1538.)* I-II. könyv. Budapest-Kolozsvár, 2000.

BRANDI 1993

BRANDI, Karl: *Carlos V. Vida y fortuna de una personalidad y de un imperio mundial*. Ciudad de México, 1993.

CADENAS Y VICENT 1992

CADENAS Y VICENT, Vicente: *Diario del Emperador. Itinerarios, permanencias, despachos, sucesos y efemérides relevantes de su vida*. Madrid, 1992.

CARANDE 1990

CARANDE, Ramón: *Carlos V y sus banqueros*. Barcelona, 1990.

CEREZO MÁRTINEZ 1988

CEREZO MÁRTINEZ, Ricardo: *Las armadas de Felipe II*. Madrid, 1988.

CHARRIÈRE 1848

CHARRIÈRE, E.: *Negociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des Ambassadeurs de France à Constantinople, et des Ambassadeurs envoyés à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte...* [= Collection de Documents inédits sur l'Histoire de France. 1er série. Historie Politique]. Párizs, 1848. 1-4 kötet.

CORTES

Cortes de los Antiguos reinos de León y Castilla. Real Academia de Historia, Madrid.

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1973–1981

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel: *Corpus Documental de Carlos V*. 5 kötet. 1973–1981.

- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1985
 FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel: La gesta de Castelnuovo In: *Historia* 16. 1985. 10. III. 37–42.
- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 1999
 FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel: *Carlos V, el Cesar y el Hombre*. Madrid, Espasa Calpe, 1999.
- GARCIA CEREZEDA 1873
 GARCIA CEREZEDA, Martín: *Tratado de las campañas y otros acontecimientos de los ejércitos del emperador Carlos V en Italia, Francia, Austria, Berberia y Grecia desde 1521 hasta 1545*. Madrid, 1873.
- GARCÍA HERNÁN 1999
 GARCÍA HERNÁN, David–GARCÍA HERNÁN, Enrique: *Lepanto. El día después*. Madrid, 1999.
- GIRÓN 1964
 GIRÓN, Pedro: *Crónica del Emperador Carlos V*. Madrid, 1964.
- GIRÓ-SZÁSZ 1998
 GIRÓ-SZÁSZ András: Egy sikeres és egy sikertelen észak-afrikai hadjárat története. Az 1535. évi tuniszi és az 1541. évi algiri hadjárat. In: *Africana Hungarica*. 1. 1998/2. 185–207.
- GONZÁLEZ ANTÓN 1989
 GONZÁLEZ ANTÓN, Luís: *Las Cortes en la España del antiguo régimen*. Madrid, Siglo XXI, 1989.
- GUILMARTIN 1974
 GUILMARTIN, Jr. John Francis: *Gunpowder and galleys. Changing technology and the Mediterranean warfare at sea in the XVIth Century*. Cambridge, 1974.
- HATVANI 1857-1858
 HATVANI Mihály (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. A brüsszeli országos levéltár és a burgundi levéltár*. Budapest, 1857-1858. I-II. kötet.
- HESS 1970
 HESS, Andrew C.: The Evolution of the Ottoman Seaborn Empire in the Age of the Oceanic Discoveries. In: *American Historical Review*, 1970. 1892–1919.
- HESS 1978
 HESS, Andrew C.: *The forgotten frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago–London, 1978.
- JIMÉNEZ DE QUESADA 1991
 JIMÉNEZ DE QUESADA, Gonzalo: *El Antijovio*. Bogotá, 1991.
- JOVER ZAMORA 1987
 JOVER ZAMORA, José María: *Carlos V y los españoles*. Madrid. 1987.

KÁROLYI 1878

KÁROLYI Árpád: *Adalékok a nagyváradi béke s az 1536-1538. évek történetéhez*. Budapest, 1878.

KÁROLYI 1880

KÁROLYI Árpád: *A Német Birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben*. Budapest, 1880.

KÁRPÁTY 1942

KÁRPÁTY Emil: *V Károly keleti politikája*. Kolozsvár, 1942.

KELLENBENZ 1958

KELLENBENZ, Hermann: Zur problematik der Ostpolitik Karls V. Die Westeuropäischen Verbindungen Jan Zapolyas und Hieronymus Łaskis zu Beginn der dreißiger Jahre. In: RASSOW, Peter & SCHALK, Fritz (szerk.): *Karl V. Der Kaiser und seine Zeit*. Kölner Colloquium, 26-29. november 1958. Köln-Graz, 1960, 118–137.

KORPÁS 2000

KORPÁS Zoltán: A lepantói csata. In: *Klió* 2000/2 71–75.

KORPÁS 2002

KORPÁS Zoltán: *A spanyol Habsburg államszervezet szerepe V. Károly magyarországi és törökellenes politikájában. 1526-1538*. ELTE-BTK, Doktori disszertáció, 2002. Kézirat.

LAIGLESIA 1918a

LAIGLESIA, Francisco de: Cómo se defendían los españoles en el siglo XVI. In: *Estudios Históricos (1515-1555)*. Madrid, 1918. 1. kötet, 203–298.

LAIGLESIA 1918b

LAIGLESIA, Francisco de: Las rentas del Imperio en Castilla. In: *Estudios Históricos (1515-1555)*. Madrid, 1918.

LAIGLESIA 1918-19

LAIGLESIA, Francisco de: Una crisis parlamentaria en 1538. In: *Estudios históricos (1515-1555)*, Madrid, 1918-19.

ONTIVEROS Y HERRERA 1950

ONTIVEROS Y HERRERA, Eduardo G.: *La política nortáfricana de Carlos I*. Madrid, 1950.

RODRIGUEZ VILLA 1903

RODRIGUEZ VILLA, Antonio: *El emperador Carlos V y su corte según las cartas de don Martín Salinas, embajador del infante don Fernando (1522-1539)*. Madrid, 1903.

SALVÁ 1944

SALVÁ, Jaime: *La orden de Malta y las acciones navales españolas contra turcos y berberiscos en los siglos XVI y XVII*. Madrid, 1944.

SANDOVAL 1955

SANDOVAL, Prudencio de: *Historia de la vida de los hechos del emperador Carlos V* Pamplona, [1634] 1955 [Biblioteca de Autores Españoles 80-82] I-III kötet.

ZOMBORI 1980

ZOMBORI István: V Károly és a magyar trónviszályok 1529-1533. In: *Történelmi Szemle*. 1980/4 615–626.

TWO RIVALS AND THE HOSTIS NATURALIS

CHAPTERS FROM THE DIPLOMATICAL RELATIONSHIPS BETWEEN JÁNOS SZAPOLYAI AND CHARLES V. 1532–1538

ZOLTÁN KORPÁS

The diplomatical connections between the two rulers according to the sources, begun in 1526, when the diplomacy came to the front as a time-gaining instrument. Western Europe started to deal with the Turkish expansion more seriously just after the siege of Wien in 1529. In this paper Zoltán Korpás researches the diplomatical movements from the discussion of Innsbruck in 1531, when the peaceful cooperation between Szapolyai and Spain came to the limelight. The negotiations started in 1532. In 1537 the Anti-Turkish League, mainly supported by Charles V., was announced. One of the conditions of the large-scale plans was that Ferdinand, Charles's brother, had to make peace with Szapolyai. By June 1538 turned out that the League couldn't fulfilled it's aims, the Anti Turkish offensive, because of the withdrawal of the member-states and the newly flared up fights between the Germans and French. Just a limited and doubtful naval attack realized at Preveza, but the further plans needed the peace between Ferdinand and Szapolyai. This peace was made in Várad in 1538 and the negotiations were made with the knowledge of the Turks. So the diplomacy at that time just mirrored ambitious dreams and not real aims.

A SZAPOLYAIK¹ ÉS FAMILIÁRISAIK (SZERVITORAIK)

KUBINYI ANDRÁS

Középkori uralkodóink közül ketten, Mátyás és Szapolyai János emelkedtek ki a hazai nagybirtokosok közül, anélkül, hogy trónörökösödési jog támogatta volna királlyá választásukat. Ebből arra lehetne következtetni, hogy mindketten hasonló eszközökkel akarták hatalmukat megszilárdítani. Az közismert, hogy Mátyás kezdetben erősen támaszkodott rokonságára és apja familiárisaira.² János király esetében ez nem ennyire egyértelmű, noha a királlyá választott vajda még a Hunyadiaknál is nagyobb birtokokkal és így több szolgálattevővel³ rendelkezett.

János király 1527 márciusában Budán tartott országgyűlésén megjelentek a megyei és városi követeken kívül az ország főméltóságai, köztük az új király által kinevezettek, valamint a mágnások.⁴ A püspökök között négyen számítottak prelátusként új embernek. Homonnai Druget Gábor győri püspök, János elsőfokú unokatestvére, (Szapolyai Krisztina és Druget János fia volt), akinek bátyja, Ferenc ugyanakkor tárnokmesterként került az „igazi bárók”⁵ közé. Az új püspökök és országbárók egyedül képviselték a királyi atyafiságot. Váradai püspökké Cibak Imrét nevezte ki az uralkodó, aki régebben valóban Szapolyai vajda szolgálatában állt, utána azonban 1525 elején a királyi udvari huszárok kapitánya, márciustól temesi ispánként már az „igazi bárók” egyike, 1526-ban kolozsmonostori apátsági kormányzó és udvari familiáris.⁶ Lekcei Sulyok György pécsi püspöki kinevezését valószínűleg az indokolta, hogy Török Bálint elsőfokú unokatestvére volt. Török ugyan 1522-ben a vajda szolgálatában katonáskodott, a Mohács előtti időben azonban az udvar szolgálatában állt. A Sulyok-testvérekről nem tudjuk, kiknek szolgáltak.⁷ Biztosan egyedül csak Musinai Gervan Jánost nevezte ki csanádi püspöknek

¹ Középkortörténezeink a család nevét Zápolyainak szokták írni. Említhetnők pl. Mályusz Elemért vagy utoljára Engel Pált. Igaz, az utóbbit 1996-ban még a Zapolyai (a-val) formát használta: ENGEL 1996, 262. és csak zárójelben írta Szapolyainak. 2001-ben viszont már nála is Szapolyai szerepel. ENGEL 2001a, 335. Korábban magam is a Zápolyai nevet használtam. A Szapolyai elnevezés javára azonban eldöntötte a kérdést: BARTA 1983, 211, 38. j.

² ENGEL 2001a, 259–260. – KUBINYI 2001a, 55.

³ BARTA 1983, 211. 39. j. legalább 30 várat sorol fel a család birtokaként.

⁴ MOE 1874, 127–130.

⁵ BARTA 1983, 212. 40. j. – A Homonnai testvérekre: DL. 82667

⁶ SZERÉMI 1857, 165. – FRAKNÓI 1877, 66, 87, 97, 196, 229. – DL. 24405. 12, 69.

⁷ BESSENYEI 1994, VII–IX. – Bálint apja, Imre és Sulyok Istvánné Török Krisztina testvérek voltak. Ebből a házasságból 5 fiú és 1 leány született, negyedik fiúként György. DL. 88872, 88902, 88921.

saját emberei közül, ő ugyanis a kegyurasága alá tartozó szerencsi apát volt előtte.⁸

Az új országos főméltóságok között még rosszabb az arány. Egyedül a már említett Homonnai Ferenc tárnokmester tartozott a rokonsághoz. „Új ember” egyedül Pestyéni Gergely udvarmester volt. Ő azonban még 1521-ben nagyváradi udvarbíróként Perényi Ferenc váradi püspök szolgálatában állott.⁹ Utána királyi tanácsosként és az 1525-1526-os ún. „Kalandos szövetség” kapitánya egyikeként az uralkodó (és felesége) politikáját támogatta.¹⁰ Az 1527-es országgyűlésen felsorolták a nem a mágnásokhoz tartozó megyéispánokat is. Egyedül Somlyai Batori István szabolcsi ispánt tudjuk a nyolc ispán közt biztosan, de korábban, Szapolyai szolgálatában kimutatni, aki 1521-1522-ben alvajdája és székely alispánja volt,¹¹ utána azonban 1524-től Habsburg Mária királyné munkácsi várnagya és beregi ispánja lett.¹² Bizonyos kapcsolat állhatott fenn Dezsőfi János pozsegi ispán és az új király közt is. Dezsőfi már 1524 óta betöltötte az ispánságot, emellett azonban királyi kamarás is volt.¹³ Apja, Ferenc ugyanis 1509-1510-ben Szapolyai János pozsegi alispánjaként működött,¹⁴ viszont 1522-ben már ispánként ezzel egyidőben Újlaki Lőrinc herceg Pozsega megyei Újvár vára várnagyságát és udvarbíróságát is betöltötte.¹⁵ Még Putnoki Imrét lehetne János király régi embereihez sorolni, hiszen Putnoki György 1491-ben Szapolyai István murányi várnagya, fia, István pedig 1517-18-ban János vajda embere volt.¹⁶ Csakhogy a borsodi ispán, Putnoki Imre István harmadfokú unokatestvére unokája volt, Mohács előtt pedig királyi kamarásként fordul elő.¹⁷

Még ha újabb adatok egy-két esetben bővítenék is a János királysága elején politikai szerepet játszó Szapolyai-rokonok és szolgálattevők névsorát, a lényegen ez nem változtat, az új uralkodó inkább a királyi udvar régebbi alkalmazottait emelte magasabb méltóságra. Később, a Ferdinánddal folytatott harcok idején mintha inkább támaszkodott volna egyes rokonaira, mint pl. a mindjárt említendő Petrovith Péterre, vagy családja egykori szolgálattevőire, pl. Fráter Györgyre.¹⁸

A Szapolyaiak rokoni összeköttetései nem egészen világosak. Már az 1410-es években több családtag fordul elő birtokosként Pozsega megyében, ahol

⁸ JAKÓ 1990, 78.

⁹ FEKETE NAGY 1979, 518–519.

¹⁰ KUBINYI 1980, 145, 153. 41. j.

¹¹ JAKÓ 1990, 3824, 3882. sz.

¹² KUBINYI 1984a, 11.

¹³ Dl. 74679 / 210-213, 215-218, 247-248.

¹⁴ Dl. 74755, 46949.

¹⁵ Dl. 74679 / 188–190. – Már 1516-ban is ő az ispán: uo. 159–167.

¹⁶ György: Dl. 90206. Fia, István: Dl. 90267. 1518 körül: Dl. 26161

¹⁷ FORGON 1909, 202. – FÖGEL 1917, 52.

¹⁸ A későbbi főminiszter a király édesanyja, Hedvig hercegnő szolgálatában állt. HORVÁTH 1872, 6–7.

Szapolyán (Zapolyán) és környékén több faluban birtokoltak.¹⁹ 1455-ben Szvinnai Albert nádori jegyző panaszt emelt, hogy Szapolyai László és fiai, Imre, Miklós és István, felesége, Szapolyai Mihály vajda leánya birtokán, Tiszovcon kastélyt emeltek.²⁰ Szapolyai Imrét később nevezték Szapolyai Vajdafinak is, úgyhogy Szvinnainé a jelek szerint a három fiú nagynénje volt. E mellett szól az is, hogy 1474-ben a pápa Szapolyai Imre kérésére unokaöccsének „Zwimia” Istvánnak adta a szepesi Savnik ciszterci apátságot.²¹ Azt nem tudjuk, hogy a vajda cím honnan ered, míg a Szvinnai rokonságról sem hallunk többé.

A család tüneményesen gyors felemelkedése alapján valószínűsíthető, hogy Mátyás királlyal szoros rokonságban állt. Ez azonban sem a Hunyadi, sem a Szilágyi-család genealógiájával nem egyeztethető, ezért felvethető, hogy Imre – de testvérei nem – talán Hunyadi törvénytelen fia lett volna. A hipotézis nem igazolható, de nem is cáfolható, így bizonytalan, viszont sok mindent megmagyarázna.²²

A bizonytalan Hunyadi rokonságon kívül azonban a forrásainkban a család mágnássá emelkedése idején is több Szapolyai fordul elő. 1468-ban pozsegai kanonokként említenek egy Szapolyai Jánost,²³ 1520 és 1528 között pedig a veszprémi káptalanban működött egy ugyancsak Szapolyai János nevű kanonok.²⁴ Majdnem biztos, hogy a kanonoki stallumot még az ugyancsak 1520-ban elesett Beriszló Péter veszprémi püspök és horvát bán rokonaként kapta, akinek Orsolya nevű „sororát” a vitéz Szapolyai Dienesfi István fia, Miklós vette feleségül, akitől három leánya született.²⁵ Csak annyi biztos, a pozsegai Szapolyaiakhoz tartoztak, rokonsági fokuk János királyhoz azonban ismeretlen.

Feltehetően rajtuk keresztül lehetett János király rokona Mesztegnői Szercesen János is, aki lehetséges, hogy Beriszló Péter bán szolgálatában kezdte pályáját. (A bán, mint láttuk, sógorságban állt egy pozsegai Szapolyai ággal.) Szercesen utóbb királyi kamarás, és még Mohács előtt Tolna megye ispánja lett. Utána János király rendíthetetlen híveként 1532-ben bekövetkezett haláláig ő tartotta meg Baranya és Tolna megyéket a király hűségén. A források Szapolyai János rokonának nevezik. Ez csak Szercesen anyja, Gáji Horváth Klára révén lehetséges. A tolnai ispán tudomásunk szerint nem állt rokona, a vajda szolgálatában, aki királyként sem adott neki országos méltóságot, viszont 1529-ben királyi tanácsosként már bekerült a nagyságosok, azaz a mágnások közé.²⁶

¹⁹ Vö. ZSIGMONDKORI OKLEVÉLTÁR 25, 37. k. III. k. 1993, 872 sz. – IV. k. 1994, 2210. sz. – VII. k. 2001, 1140. sz. Ez utóbbi adat szerint szomszédjuk volt a Szvinnai család.

²⁰ Dl. 34077

²¹ Történelmi Tár (a továbbiakban: TT) 1899/8.

²² Ld. erre részletesebben KUBINYI 2001a, 17–18. – ENGEL 2001a, 259.

²³ STIPIŠIĆ–ŠAMSALOVIĆ 1960, 2659. sz.

²⁴ KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSSI 1997, 371. (Mutató)

²⁵ Dl. 74679/ 208–209.

²⁶ KUBINYI 2001b, 350–351.

A Szapolyaiakkal való rokonság Szerecsen János nagyapja, Horváth Gergely pályájából is feltételezhető. 1461-től diósgyőri várnagy, utána budai várnagy és udvarbíró, közte Borsod, Gömör, Heves és Komárom megyék ispánja volt. Utoljára 1467-ben, Külső-Szolnok megye ispánjaként viselt hivatalt.²⁷ Ez azért feltűnő, mert időben lényegében egybeesett a Szapolyaiak térnyerésével Zemplén, Abauj és Szepes megyékben.²⁸ Nyilvánvaló, hogy 1467-ben belekeveredvén a Szapolyaiak tevékeny részvételével keletkezett ún. erdélyi lázadásba, Gáji Horváth Gergely többé nem kapott tisztséget.

Nem tudjuk megállapítani a János király uralkodása második felében, majd a század közepén jelentős politikai szerepet játszó Szuraklini Petrovith Péter pontos rokoni fokát az uralkodóval. A király káplánja, Szerémi György emlékiratában azt írja: Petrus Petrouit erat carnaliter frater, hoc est atyafy gyermek erat cum Rege.²⁹ Amennyiben szó szerint vesszük a rossz latinsággal író káplánt, akkor atyai ágú rokonra, sőt testvérré gondolhatunk. Maga János egy 1530-as levelében azt írja, hogy vér szerint van vele összekötve.³⁰ Megerősíti ezt II. Lajos király egy 1524. évi levele, amely Szuraklini Petrovith Annát, Lévai Zsigmond barsi ispán feleségét János vajda és György szepesi grófok testvéreinek (soror) nevezi.³¹ A rokonság közismert volt, mert amikor 1521-ben Brassó városa vendégül látta Petrovith Pétert, a vajda rokonának (affinis) nevezte. Az adatból különben kiderül, hogy Péter Szapolyait szolgálta.³² Mindezek alapján akár azt is feltételezhetnénk, hogy a két Petrovith testvér Szapolyai István nádor törvénytelen gyermeke lett volna, így a későbbi király testvére; ez ellen szól azonban a kortárs dalmát Tubero leírása. Szerinte a parasztháború idején Szapolyai csapata élén Petrovith Péter fogta el Székely (Dózsa) Györgyöt. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy apja a vitéz férfi, Petrovith Mihály volt.³³

Tiszovci Petrovith Mihály (és György nevű fia) valóban létezett, sőt János vajda Pozsega megyei kővári várnagyaiként ők igazgatták az ottani Szapolyai javaikat.³⁴ Láttuk, hogy Tiszovcon 1455 előtt kastélyt építettek a Szapolyaiak.³⁵ Ez amellettszólhat, hogy a Petrovithek maguk is Szapolyaiak (egy Péter fiai), e mellett szól a „carnaliter” és a „sanguine junctus” kifejezés, nem zárható ki azonban a

²⁷ MISKOLC TÖRTÉNETE I. k. 1996, 127–128. (A fejezetet DRASKÓCZY István írta).

²⁸ HORVÁTH R. 2001, 99–109.

²⁹ SZERÉMI 1857, 145.

³⁰ PRAY 1806, 160.: „Petrum Petrovics, qui nobis sanguine junctus est”

³¹ Dl. 36600. Az adatot Bessenyei József barátomnak köszönöm.

³² QUELLEN 1886, 332. Önmagában nem bizonyíték ugyan, de elgondolkoztató, hogy Petrovith Péternek éppúgy, mint a Szapolyaiaknak farkas volt címerében. SZILÁGYI 1897, 666.

³³ TUBERO 1994, 275.

³⁴ 1522, 1523: STIPIŠIĆ–ŠAMSALOVIĆ 5/1964/4492, 4531. sz.

³⁵ Dl. 34077.

leányági rokonság sem. Amennyiben Petrovith Mihály felesége és Péter anyja Szapolyai Imre, Miklós és István nővére volt, akkor elsőfokú unokatestvérei voltak a Petrovith gyerekek a későbbi királynak. (A „frater” és „soror” nem feltétlenül édestestvér).

Mindenesetre feltűnő, hogy János király összes rokonai közül a jelek szerint a Petrovithokhoz kapcsolódott a legjobban. Annának tekintélyes férjet szerzett. A bárói rendhez tartozó Lévaiak 1549-ben, tehát már a török hódítás után Bars, Hont, Nógrád és Pozsony megyéken összesen 548,5 adózó portával rendelkeztek.³⁶ Anna férje, a nagyságos Lévai Zsigmond először Haraszi Katalint vette feleségül, akitől Gábor nevű fia és három leánya született. 1516-ban még élt az asszony.³⁷ 1522-ben azonban már (Petrovith) Anna Lévai úr neje.³⁸ A házasságból született egy Katalin nevű leány. Anna első férje halála után újra férjhez ment Kendi Ferenchez, 1543-ban azonban ő sem élt.³⁹ Az Északnyugat-Magyarországon birtokos Lévai Zsigmond Mohács után óvatos volt: nem vett részt rokona, János király budai országgyűlésén, 1528. január 10-én pedig Esztergomban hűségesküt tett Ferdinándnak.⁴⁰

Bonyodalmat okoz két Szapolyai Orsolya említése, aki(k) Imre, Miklós és István testvére(i) lett(ek) volna. Ismertebb az 1493-as udzbini csatában odavesztett Derencsényi Imre horvát bán felesége.⁴¹ Az kétségtelen, hogy a bán feleségét Orsolyának hívták, aki – és fiai közül György – 1508-ban még életben volt.⁴² Ez utóbbi sohasem állt unokatestvére, János vajda szolgálatában, hanem először Kanizsai nándorfehérvári bán, majd Várdai Ferenc erdélyi püspök szervitora lett.⁴³ Bár Szapolyai rokonsága miatt azzal kapcsolatban, hogy 1518-ban a királyi tanács köznemesi ügynökévé választották, Bónis feltételesen a vajda familiárisának gondolta, ez forrásokkal nem igazolható.⁴⁴ Ennek alapján tartotta Barta Gábor – igaz csak kérdőjellel – a még említendő, tényleg Szapolyai familiáris Derencsényi Miklóst a későbbi király rokonának,⁴⁵ noha csak távolabbi unokatestvérségben állt a Szapolyai-sógorral.

A porvai egykori pálos kolostortemplomban maradt fenn az 1500. március 7-én elhunyt Perneszi Pálné sírköve. E szerint a néhai Szapolyai István nádor testvére volt, és Orsolyának hívták. A szakirodalom a nádor édestestvéreinek tartja, és

³⁶ MAKSAY 1990, 156, 380, 530. II. k. 598.

³⁷ DL. 60073.

³⁸ DL. 60080.

³⁹ JAKÓ 1990, II. k. 4793 sz.

⁴⁰ KOVACHICH 1801, 125.

⁴¹ FORGON 1909, 199.

⁴² DL. 90293.

⁴³ KUBINYI 1984b, 264.

⁴⁴ BÓNIS 1971, 350.

⁴⁵ BARTA 1983, 36. – KUBINYI 1984b, 264, 42. j.

bár nem volt ritka egy családban két, azonos nevű testvér, ez valószínűtlen.⁴⁶ Nem lehetett az 1508-ban még élő Derencsényiné Orsolyával sem azonos. Mivel azonban a sírkő nemcsak a soror, hanem a consanguinea szót is használja, Pernesziné nem volt István úr édestestvére, hanem csak közeli vérrokona, feltehetően unokatestvére.⁴⁷ A porvai kolostor kegyurai a Szapolyaiak voltak, ezért került oda Orsolya asszony.

Mindenképpen szoros rokonságban állt János király családjával, ezért férjével és annak leszármazottaival is foglalkozni kell. A két, majdnem egyidőben élt Perneszi Pál közül nyilvánvalóan Garai László macsói vicebánja, majd alnádora (1447-1457) lehetett Orsolya asszony férje. 1464-1465-ben szlavón vicebán volt Décsei Roh Lászlóval együtt, a bánok pedig Újlaki Miklós és Szapolyai Imre voltak. Azt tartják – korábban magam is – hogy Perneszi Újlakit helyettesítette,⁴⁸ viszont 1465-ben, amikor Újlaki mellett már Vitovec János a bán, Újlaki vicebánjaként Roh szerepelt,⁴⁹ így Perneszi vagy Szapolyai familiárisa volt, vagy a két bán közösen nevezett ki helyettest. Azt már láttuk, hogy a három Szapolyai-fiú nagynénje Szvinnai nádori jegyzőhöz ment hozzá, aki az ugyanakkor alnádor Perneszi Pál beosztottja volt,⁵⁰ ami elgondolkasztató. Van egy további probléma: Pernesziné Szapolyai Orsolya sírkövén a címer egy félkerékből kiemelkedő kardot tartó kart ábrázol, ami sem a Szapolyaiakhoz, sem Perneszihez nem köthető. Perneszi Pál 1439-ben kapott címere ugyanis egy koronából kiemelkedő egyszarvút ábrázol.⁵¹ Az egyszarvú pedig, mint közismert, a farkas mellett a Szapolyaiak másik címerállata.⁵² Ez természetesen lehet véletlen is. Magam nem tudom ezt a problémát megnyugtatóan megoldani, egy azonban tény, Perneszi Pálné Orsolya asszony közeli rokona volt a Szapolyaiaknak. Perneszi Pál 1470-ben már nem élt,⁵³ így felesége harminc évvel élte túl.

⁴⁶ A közismert két Hunyadi Jánoson kívül említhetnénk még pl. Rozgonyi István egy időben élő két Katalin nevű leányát. 1523: Dl. 68030.

⁴⁷ KOPPÁNY 1984, 192–193. – MIKÓ 1986, 99. – VÁRADY 2000, 170. – A szöveg a „sorori et consanguinee” kifejezést használja. Helyesen valószínűleg „sororis”

⁴⁸ BÓNIS 1971, 177. – A bánokra és vicebánokra ld. Levéltári Közlemények 6 (1928) 150. 8 (1930) 95. – 12 (1934) 132–136.

⁴⁹ PÁLOSFALVI-VITOVEC 2001, 468.

⁵⁰ Dl. 34077

⁵¹ NYULÁSZINÉ STRAUB 1987, 145. 30. sz.

⁵² Vítás, hogy a 32. j.-ben idézett farkas és az egyszarvú közül melyik az eredeti Szapolyai-címer. Legutoljára GYÖNGYÖSSY 2002, 83. 7. j. egy tanulmányának is beillő hosszú jegyzetben foglalta össze a címer irodalmát. Szerinte ősi az egyszarvú lehetett, a farkast pedig Szapolyai Imre kapta címerbővítésként. A kérdés eldöntéséhez a Petrovith- és a Perneszi-címerek problematikája is kivizsgálandó.

⁵³ BÓNIS 1971, 177.

Pálnak két fia, Imre és Zsigmond maradt.⁵⁴ Azt nem tudjuk, hogy Orsolya asszony volt-e az anyjuk, vagy más, életkoruk alapján az előbbi nem zárható ki. Amikor 1508-ban felsorolják Imre három fiát: Miklóst, Pált és Istvánt, valamint Zsigmond fiait: Jánost, Pétert, Ferencet és Balázst, Zsigmond már nem él.⁵⁵ Imre felesége Török Ilona, Bálint nagynénje volt.⁵⁶ Egyelőre egyik Perneszi-fiúnál sem tudjuk a Szapolyai familiáriságot kimutatni. Imre Corvin János szolgálatában állt, aki 1493-ban teljhatalmú megbízottként küldte őt – Gyulai Jánossal együtt Szapolyai István nádorhoz.⁵⁷ Később Bátori György familiárisa lett, mint fia, Miklós is, aki így somogyi alispánságot kapott, sőt 1518-ban a királyi tanács köznemesi ülnökévé is választották. Unokatestvére, Zsigmond fia, Ferenc, György öccse, Bátori István, a későbbi nádor szolgálatában harcolt a török ellen, később a szerémi püspökség kormányzója lett.⁵⁸ A Szapolyai kapcsolatok, ha talán nem is familiárisi formában, mégis kimutathatók. 1523-ban végrendelkezett Imre fia, István (az akkor már halott Miklós testvérének) felesége, Gersenyi Magdolna, György leánya. Nos, Gersenyi György János vajda egyik legmegbízhatóbb familiárisaként ismert. 1505-ben Hedvig hercegnő és fia, János a Szapolyai György és Corvin Erzsébet között kötendő házasság feltételei megszövegezésére kiküldött négy „familiaris et consiliarius” egyike Gersenyi, együtt Szerecsen Györggyel, Dombai Pállal és Horváti Ádámmal.⁵⁹ 1517-ben a Szapolyaiak ugodi várnagya,⁶⁰ 1522-1523-ban pedig a vajdával van Erdélyben.⁶¹ Az egyik vezető Szapolyai-familiáris leánya tehát apja gazdáai rokonságából kapott férjet.

A Szapolyaiak vérrokonai közül természetesen a testvérek a legfontosabbak. Azt már láttuk, hogy Szapolyai Imre nőtestvéreivel nem minden világos. Imrenek nem maradt gyermeke, a második testvér, Miklós erdélyi püspöknek sem. István gyermeke, azaz János vajda és az 1526-ban elesett György testvérei közül a korán meghalt Borbála lengyel királynénak csak leányai születtek, míg Homonnai Druget Jánosné Szapolyai Krisztina számos fia közül a legfontosabbakat már említettük. Előfordul még a szakirodalomban egy Veronika nevű leánya Szapolyai Istvánnak, mint Butkai Péter felesége.⁶² Ez teljesen valószínűtlen. Igaz, Butkai első feleségére, Gordovai Fáncsi Margitira csak 1498-ból van adatom,⁶³ Péter úr pedig

⁵⁴ Zichy Okmánytár XI. k. 61.

⁵⁵ Dl. 59978.

⁵⁶ Dl. 88872. – Vö. még BESSENYEI 1994, 2.

⁵⁷ Df. 260142.

⁵⁸ SZAKÁLY 1978, 486–487, 496–497.

⁵⁹ Dl. 37777.

⁶⁰ Dl. 68503.

⁶¹ QUELLEN 1886, I. k. 458, 465, 503, 506, 511.

⁶² NAGY I. 1857–1868, X. k. Pest 1863, 489. – Korábban (II. k. Pest 1858, 273.) nem vette még ennyire biztosnak.

⁶³ Dl. 22518, 98671. Ekkor királyi tárnok és Somogy megye ispánja volt.

Mátyás alatt is előkerül a forrásokban,⁶⁴ így egy korábbi feleség nem zárható ki, mégsem bizonyítható. 1504-ben már Kállai János özvegye, Losonci Bánfi Orsolya a felesége.⁶⁵ Míg Péter nem mutatható ki a Szapolyaiak szolgálatában, ez nem mondható el testvéréről, Mihályról, aki 1498-ban Gagy Horváth Jánossal és Kápolnai Zsigmonddal együtt Abaúj megye alispánja volt. A század végén Zemplén megye országgyűlési követe, 1511-ben pedig Perényi nádor familiárisa volt.⁶⁶ Úgy látszik, hogy az 1490-es években Abaúj megye ispánságát Szapolyai István viselte. Kápolnai – igaz, hogy valamivel korábban – 1480-1485 között a Szapolyaiak regéci várnagyságát töltötte be. Megjegyzem, hogy 1497-ben már nem Kápolnai, hanem épp Butkai volt a regéci várnagy, egyben abaúji alispán.⁶⁷

Áttekintésünkből még a hiányos adatok ellenére az mégis nyilvánvaló, hogy a Szapolyaiak viszonylag ritkán vonták be rokonságukat szolgálatukba, ami nem vág egészen egybe a Hunyadiak politikájával. A kérdés épp az, hogy ez a hatalmas birtokokkal rendelkező család kikből választotta szolgálattevőit, lehet-e valamilyen familiáris-kiválasztó politikát náluk kimutatni? Annak idején feldolgoztam a később boszniai királyként meghalt Újlaki Miklósnak a neki szolgáló személyek kiválogatásánál követett eljárását. Kiderült, hogy előszeretettel fogadott fel olyan tekintélyes nemeseket, akiknek birtokai saját uradalmi közé estek, így általuk növelni tudta befolyási körzetét. Az sem volt ritka, hogy familiárisait nem saját birtokaik közelében, hanem az ország más részén foglalkoztatta, nyilván, hogy a helyi kötődések, rokoni kapcsolatok ne befolyásolják őket uruk szolgálatában.⁶⁸ Részben hasonlót állapított meg Kálniczky László a Hunyadi-familiárisokkal kapcsolatban. Itt a debreceni uradalom körül lakó nemesek biztosították Hunyadi szolgálatába lépve az összekötést a déli, erdélyi és Felső-Tisza vidéki birtokok közt.⁶⁹ Török Bálint szervitorai körét Bessenyei József dolgozta fel. Itt – hasonlóan a Hunyadiakhoz, de eltérően a Szapolyaiaktól – komoly szerepet játszott a rokonság, viszont a többi szolgálattevő többsége nem tartozott a tekintélyes nemesek közé.⁷⁰ Mielőtt tovább haladnánk, fogalmi tisztázásra van szükség.

Egy úr szolgálatában állókat a középkorban familiárisnak nevezték, akik épp úgy lehettek nemesek, mint nem nemesek. Fontosabb tisztséget azonban többnyire csak nemesek kaptak. Az intézményt Szekfű Gyula 1912-ben megjelent korszakalkotó tanulmánya óta ismerjük.⁷¹ A XV. század végétől azonban egyre gyak-

⁶⁴ KOPPÁNY 1999, 126–127.

⁶⁵ Dl. 56345. Ekkor máramarosi sókamaraispán volt. Az asszony családneve: Dl. 56365.

⁶⁶ Dl. 83987. – Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Litterae et epistolae originales (a továbbiakban: LEO) 246, Dl. 106083/40–41. Itt említik, mint néhai Péter testvérét.

⁶⁷ Dl. 83858, 83889. – KÁLNICZKY 1982a, 133.

⁶⁸ KUBINYI 1973, 3–44.

⁶⁹ KÁLNICZKY 1982b, 37.

⁷⁰ BESSENYEI 1994, XXVIII–XXXII.

⁷¹ SZEKFŰ 1912.

rabban szervitoroknak nevezik őket forrásaink,⁷² hogy a kora újkorban ez az elnevezés váljon elterjedtebbé.⁷³ A familiáris intézmény a mai történész köztudatban elfogadott lényegét Almási Tibor foglalta össze egy lexikoncímzésben.⁷⁴ Ma azonban már megérett az idő egy újabb összefoglalásra.

Más helyen röviden összefoglaltam a módosítandó megállapításokat, így most ennek csak a lényegét idézem.⁷⁵ A familiaritáshoz hasonló jogintézmények mindenütt léteztek Európában. A hűbériség jelentőségének csökkenése máshol is szükségessé tette, hogy jelentősebb birtokosok uradalmaik igazgatásában, magánhadseregeikben, vagy a közigazgatásban nemeseket foglalkoztassanak. Így nem beszélhetünk arról, hogy ez az intézmény a hűbériség speciális magyar formája lett volna. (Szekfű ezt így nem is állította).

A középkorvégi magyar familiárisokat szolgálatuk alapján négy csoportra oszthatjuk. A legfontosabb az úr udvartartása volt. Ide számíthatjuk a káplánokat, kancellárokat, titkárokat, jegyzőket, tanácsosokat, udvari tisztségviselőket, mint az udvarmestereket, kamarásokat, ajtónállókat, pohárnokokat, étkefogókat, aztán a számvevőket, stb. A nagyszámú, fizikai munkát ellátó személyzet is az udvarhoz tartozott. Egy ilyen udvartartás, különben a királynak kicsinyített mása, igen nagy létszámú lehetett, akár száznál is több fő.⁷⁶

A második csoport a birtokigazgatás személyzete. Ide számíthatjuk a várnagyokat, a gazdasági ügyeket intéző udvarbírákat, az egyes birtokok élén álló officialisokat és más tisztségviselőket. Itt pontos szabályt nem állíthatunk fel. Előfordult, hogy az úrral familiárisi viszonyban álló várnagy a többi tisztséget saját szolgálattevővel töltötte be, tartozhattak azonban ezek közvetlenül az úrhoz is.⁷⁷

Familiárisok helyettesítették urukat a közigazgatásban is. Szekfű óta ezzel foglalkozott talán legtöbbet a történetírás. Csak a Szapolyaiak által betöltött méltóságokat és hivatalokat tekintve, familiárisok voltak az alnádorok, alvajdák, vicebánok, alispánok, alkincstartók. A bíraskodási feladatokat ellátó méltóságok esetében ítélmestereik is ide számíthatók.⁷⁸ Ez természetesen azzal járt, hogyha a méltóságviselőt leváltották a helyettese is általában elment. Eltér ettől a helyzet a királyi kincstárban és a bíróságoknál. Pénzügyi szakember, vagy a hazai szokásjogban jártas személy nem lehetett sok az országban. Így a pénzügyigazgatásban hosszú ideig működő, gyakran szabályos hivatali előmenetelt befutó személyeket

⁷² KUBINYI 1994a, 292–295.

⁷³ VARGA J. 1981.

⁷⁴ ALMÁSI 1994, 210–212.

⁷⁵ KUBINYI 2003, 61–69. – Korábban magam is elfogadtam a hűbéri jelleget, pl.: KUBINYI 1957, 26–27.

⁷⁶ A kora újkori főuri udvartartásra és összetételére: RADVÁNSZKY 1986, 176–185. A középkor végén ugyanaz lehetett a helyzet.

⁷⁷ SINKOVICS 1933, 10–12.

⁷⁸ SZEKFŰ 1912, 85–110. – HOLUB 1917, 186–211.

találunk. Az új kincstartó ugyan többnyire leváltotta az elődje helyettesét, az azonban rendszeresen ottmaradt, csak más vezető funkcióban, pl. kamaraispánságban részesült és később gyakran maga is kincstartó lett.⁷⁹ Az ítélőmesterek sokszor az új nagybíró alatt is hivatalban maradtak. Igaz épp úgy ki lehet mutatni, hogy más nagybíróhoz mentek át, vagy pedig kiváltak a kúriából. A szakirodalom ezt a familiaritás érvényesülésével szokta magyarázni.⁸⁰ Pedig egyszerűen csak arról van szó, amivel ma is találkozunk kormányváltás esetén: nem csupán új miniszterek jönnek, hanem lecserélik az államtitkárok, minisztériumi osztályvezetők jó részét is. Gondoljuk csak el, egy új nádor korábbi perében pl. elődje ítélőmestere számára kedvezőtlen ítéletet hozott, miért tartsa meg őt szolgálatában! Egyébként az új ítélőmesterek túlnyomó többségben a kúria korábbi jegyzői közül kerültek ki, akik nem tartoztak az új főnök emberei közé.

Olyan tartományokban, vagy megyékben, ahol erős nemesség élt, a vajda, a bán, vagy az ispán pedig nem volt helyi nagybirtokos, szintén előfordul, hogy alvajdának, vicebánnak, alispánnak ugyanabból a körből választ ki valakit, sőt nem egyszer azt, aki elődjének is szolgált. Ilyen familiáris-helyettesekre nyilván kevésbé tudott az úr támaszkodni, mint azokra, akiket régi hívei közül, esetleg az ország más részéről hozott oda.⁸¹

Negyedik familiáris csoportnak az úr katonai kíséretét tarthatjuk, akik bizonyos számú „lóra” kapván fizetést általában meghatározott időre, rendszeren egy évre, vállaltak szolgálatot. Míg a másik három csoportnál a határozatlan időre szóló szerződés volt a leggyakoribb, noha pl. várnagyok esetében sem számított ritkaságnak az egy évre szóló,⁸² a katonáknál ez volt a rendszeres. Míg a többi familiáris pénz és terményből álló, a katonák inkább pénzbeli fizetést kaptak, a bírák pedig a bírságpénzekből részesültek. A katonák részben évi fizetést, magyarul jargalást kaptak, ennek fejében bármikor mozgósíthatók voltak, amikor pedig valóban igénybe vették szolgálataikat, rendszeres zsoldban részesültek (Hópénz).⁸³ A „jargalásra” és annak jelentőségére a legjobb adat épp Szapolyai vajdával kapcsolatos. Siegmund von Herberstein önéletrajzában ezt írja: János gróf és anyja „ma-

⁷⁹ KUBINYI 2003, 25–49.

⁸⁰ BÓNIS 1971, passim.

⁸¹ KUBINYI 1994a, 294–295.

⁸² 1505-ben Batthyány Boldizsár egy évre átvette Ernuszt János Csáktornya várának, ill. Prodaviz és Kapronca kastélyainak várnagyságát pénz és termékjáradék fejében. Df. 232193.

⁸³ Az északkeleti Szapolyai-birtokok 1518 körüli számadáskönyvében külön szerepelnek az „ad sallaria stipendiorum sive servitorum illustrissime domine gratiosissime” (azaz az uradalmakat kézbentartó Tescheni Hedvig hercegnőéi) és a „distributio pecuniarum mensalium”. Ezt három alkalommal fizették a bandérium ott megjelent tagjainak: a tolnai és a bácsi országgyűlés alkalmából, ill. a Szapolyai György kíséretében Budára utazóknak. Dl. 26161.

gukhoz vonták minden megyéből a legtekintélyesebbeket a nemesek közül províziókkal és jargalással, ami évi vagy szolgálati díj”⁸⁴ Különben már a XV. század első felében sem volt ritka azon familiáris, aki birtokán élt, és csak ura felszólítására ment el udvarába, háborúba, vagy követségbe.⁸⁵

Bár csupán 250-nél valamivel több Szapolyai-familiárisra találtam adatot 1458, a család felemelkedése és 1526, János királlyá választása között, ebből azonban – ha nem is végleges kép – a szervitorok felfogadásának legfontosabb tendenciái mégis felismerhetők. Sorra vesszük a familiárisok négy csoportját. Azt már elöljáróban megjegyezhetjük, hogy ezek nem válnak el élesen egymástól. Figyelembe kell vennünk, hogy a Szapolyaiak számos országos méltóságot viseltek. Ezek közismertek, így csak felsorolom őket. A legidősebb testvér, Imre 1457-1458 nagybányai kamaraispán, 1459-1464 főkincstartó, 1463-1465 dalmát-horvát-szlavon bán, 1464-1465 Bosznia kormányzója, 1486-1487 nádor. Öccsei közül Miklós 1461-1468 erdélyi püspök, István 1474-1479 közt Szilézia, 1485-1490 közt Ausztria főkapitánya, 1492-1499 közt nádor volt. István fiai közül János 1510-től királlyá választásáig, 1526-ig töltötte be az erdélyi vajdai és székelyispáni méltóságot. Öccse, György nem viselt országos méltóságot. A Szapolyaiak által betöltött megyésispáni és itthoni főkapitányi tisztségeket felesleges felsorolni, ahol szükséges, utalok rájuk.

Egyszerre több udvari személyzettel számolhatunk. Több családtag élt egy időben. János egy káplánjára maradt adat. Tordai Tamásra.⁸⁶ Kancelláriai személyzetnél külön kell tárgyalnunk a nagybírói tisztelet ellátók ítélőmestereit és jegyzőit, illetőleg a személyes szolgálatban állókat. Ez utóbbiak közül Szapolyai István nádornak 1492-től Mekcsei György volt a titkára, aki azonban már 1491-ben szolgálatában állt. A Baranya megyei nemes 1489-ben pécsi kanonokként fordul elő. Ura 1494-ben neki juttatja a kegyurasága alatt álló szepesi prépostságot, ahol 1509-ben már utóda szerepel. Mekcsei lemondott és világi lett. A nádor halála után 1500-ban meghívják a vezető Szapolyai-familiárisok gyűlésére. 1514-1526 közt királyi titkár és tanácsos.⁸⁷ Valószínűleg magán- és nem nádori jegyzője volt István nádornak Sommerfeld Jeromos mester, aki 1495-ben Zólyom megyei birtokot kapott a királytól.⁸⁸

A nádor özvegye, Hedvig hercegnő kancelláraként fordul elő 1516-ban egy

⁸⁴ KARAJAN 1855, 103.: „Die zihe an sich die ansehnlichste vom Adl in allen Spanschaften mit Provisionen und Artgolasch, das ist Jar oder Diennstgell” – A jargalás szó helyes értelmezéséhez: TAKÁTS 1906, 198.: „a jargaló szó az évi szolgálatra szegődő katonát vagy szolgát jelentette”

⁸⁵ SINKOVICS 1933, 36.

⁸⁶ TT 1893, 108, 801 sz. (1505).

⁸⁷ 1491: Dl. 90207. 1492: Dl. 90208. 1489: Df. 259585. 1500: Df. 260476. – Ld. még BÓNIS 1971, 321.

⁸⁸ BORSA 1991, 484.sz.

bizonyos Mihály doktor, aki valószínűleg azonos 1520-ban említett titkárával, Pannóniai Mihály orvos-doktorral. Úrnője halála után, 1522-ben a két Szapolyai-testvér titkára.⁸⁹ 1520-ban és 1522-ben vele együtt titkárkodott Szentmarjai Benedek. Ő viszont a század elején királyi kúriai jegyzőként kezdte pályáját, majd 1519-ben a Szapolyaiak lévai (illavai) várnagya.⁹⁰ János vajda erdélyi vajdai kancelláriájában is tartott titkárokat. Közülük Kőrösi Miklós a legfontosabb, őt ugyanis János király magával vitte királyi titkárként.⁹¹

Az udvari tisztségviselők közt az udvarmester a legbefolyásosabb. János vajda udvarmestere 1514-ben Tornallyai János volt, akinek Bátori István temesi ispán szolgálatában álló Miklós nevű fiát a keresztesek keresztre feszítették. 1515-ben is van adat udvarmesterségére.⁹² Az udvarmester tevékeny szerepet vállalt a parasztháború leverésében.⁹³ Tekintélyes gömöri nemesi családból származott és 1513-ban II. Ulászlótól címeres levelet kapott a Szapolyai szolgálatában tett katonai érdemeiért. Nem tudjuk, hogy azonos-e a hasonló nevű gömöri alispánnal, aki 1498 és 1526 közt mutatható ki ebben a tisztségben.⁹⁴ Elvileg nem zárható ki az azonosság, az is lehet, hogy társa helyettesítette. Alispán társai közül Szemericsényi és Derencsényi Szapolyai familiárisok voltak, ami azt jelenti, hogy a család töltötte be a megyésispáni tiszteket.⁹⁵ A baj csak ott van, hogy 1516-ban Ország Ferenc a gömöri megyésispán, amikor pedig mindkét alispán Szapolyai familiáris.⁹⁶ Ez azt jelenti, hogy vagy valamelyik alispán urat változtatott, éspedig valószínűleg Derencsényi, vagy pedig az alispán nem mindig az ispán embere. 1509-ben Tornallyai János felesége Sánkfalvi Hős Dorottya, Hős László testvére volt.⁹⁷ Hős

⁸⁹ 1516: Archiv Mesta Bratislavy. Inventár listín a listov, II. (1501-1563), vypracoval Vladimír Horváth, Bratislava 1966, 4578. sz. – 1520: ETE I. k. 1902, 4. – 1522: Dl. 84753.

⁹⁰ Ld. az előző j. -, valamint BÓNIS 1971, 404, 74. j., 408. – FEKETE NAGY 1941, 410.

⁹¹ JAKÓ 1976, 45. – BARTA 1977, 637.

⁹² FEKETE NAGY 1979, 104. – Fia keresztnévére: ISTVÁNFFY 2001, 133. – 1515: BARABÁS 1895, 338.

⁹³ FEKETE NAGY 1979, 154, 296.

⁹⁴ FORGON 1909, 315. – Alispánságára saját adataim: 1498-ban Felfalvi Lászlóval, Pilinyi Lászlóval és Szemericsényi Kristóffal együtt. Dl. 20653. – 1499-ben Szemericsényi Kristóffal, Dl. 90246. 1501-ben: Felfalvival és Szemericsényivel. Dl. 61084. 1503-ban Soldos Lázárral, Dl. 21196., akivel 1505-től 1513-ig minden évben együtt szerepel alispánként. (1505: Dl. 21445, 1513: Dl. 57052.) 1514-ben nincs adatom alispánra. 1515-től 1518-ig minden évben Derencsényi Péter Tornallyai társa. 1515: Dl. 61097. 1518: Dl. 23070. (A közbeeső évek adatait nem idézem.) 1520-ban Tornallyai egyedül alispán: Dl. 23374.

⁹⁵ Szemericsényire ld. alább. – Derencsényi Péter 1504-ben, 1506-ban és 1509-ben tornai alispán (Dl. 82212, 84038, 84059.), ami tekintve, hogy Torna Szapolyai kézen van, igazolhatónak vélelmezheti Gömörre ugyanazt.

⁹⁶ Ország: MTT 22. 1877, 242. – Ugyanez évben Tornallyai és Derencsényi Péter az alispánok: Dl. 97653.

⁹⁷ BORSA 1993, H. 274, 294. sz.

László 1518 táján János vajda bandériumához tartozott, 1540-ben pedig Frangepán Ferenc kalocsai érsek és Perényi Péter követeként Zsigmond lengyel királyhoz utazott.⁹⁸ Tornallyai János Mohácsnál esett el 1526-ban.⁹⁹

Azt nem tudjuk, hogy milyen rokona volt neki Tornallyai Jakab, aki 1511-ben János vajda debreceni officialisaként mutatható ki, 1515-1518 táján Gömör megyét képviselte az országgyűlésen, utána sókamara- és pénzverő kamaraispánként működött, majd egy bizonytalan hitelű hír szerint 1526-ban, amikor a vajda állítólag otthagya seregét a királyi táborba sietett, ő és Tomori István kísérte Szapolyait. János király 1526. november 25-én kincstartóvá nevezte ki.¹⁰⁰ Az majdnem biztos, hogy nem Tornallyai János fia volt, azonban biztosan közeli rokona.¹⁰¹

A vajda öccse, Szapolyai György udvarmestereként 1512-ben Ládonyi Imre, egy Nyugat-magyarországi nemes család sarja szerepel.¹⁰² 1517-ben urai cseszneki várnagya, az 1518-ban is, amikor testvérét, László soproni alispánt is említik.¹⁰³ 1515-ben Szapolyai János töltötte be a soproni ispáni tisztelet,¹⁰⁴ azt azonban nem tudjuk, hogy 1518-ban is az volt-e. László korábban, 1512-ben szentgyörgyi várnagyként bérelte az ottani tizedet.¹⁰⁵ Mivel ez a vár a Szentgróti és a Hagymási család birtokában állt, László valamelyiküket szolgálta.¹⁰⁶ Ha arra gondolunk, hogy 1515-ben Hagymási Miklós János vajda szörényi bánja (azaz ebben a tisztségben helyettese), 1517-ben pedig alvajdája volt,¹⁰⁷ nyilvánvaló a Ládonyiak szerepe. Még egy Ládonyiról tudunk. Miklós 1524-ben galgóczi várnagyként Újlaki Lőrincet szolgálta. 1526-ban azonban ő volt az egyike a visegrádi várnagyoknak, akik átszolgáltatták a koronát Szapolyai Jánosnak. (A vajda a két koronaőr egyike lévén, a várnagyok hűséggel tartoztak neki).¹⁰⁸

A nagyurak tanácsában általában a legtekintélyesebb tisztségviselőiket, hivatali helyetteseiket és a legfontosabb uradalmakat kormányzó várnagyokat, ill. tanácsosi feladatokat ellátó, de más tisztséget nem viselő familiárisokat találunk.¹⁰⁹

⁹⁸ 1518: DI. 26161. – 1540: TÓTH 2002, 413–418.

⁹⁹ BRODERICUS 1985, 57.

¹⁰⁰ 1511: DI. 46980. 1515-1518: LEO 266. 1526: PATAKI 1976, 84. A többi adat: SOÓS 1999, 68.

¹⁰¹ 1522-ben felsorolják János gyermekeit: fiát, Albertet és három leányát. Jakab csak akkor lehetett a fia, ha nem a Hős Dorottyával kötött nászból született. BORSA 1993, H. 294. sz.

¹⁰² STIPIŠIĆ–ŠAMSALOVIĆ 4 (1961), 4020. sz.

¹⁰³ 1517: DI. 68503. – 1518: DI. 62044.

¹⁰⁴ HÁZI 1928, 326–328.

¹⁰⁵ KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOŠI 1997, 158.

¹⁰⁶ CSÁNKI 1897, 15.

¹⁰⁷ 1515: PESTY III. k. 500–501. – 1517: TT (1897) 748.

¹⁰⁸ 1524: DI. 60085, 60087. – BARTA 1983, 41.

¹⁰⁹ KUBINYI 1973, 22–24.

Sajnos a Szapolyaiak esetében nincs adatunk teljes tanácsi névsorra, egyes tanácsosok is csak 1500 után fordulnak elő. A legelső adat a legtanulságosabb. István nádor 1499. december 23-án halt meg Pápán. Özvegye, Hedvig hercegnő, január 19-re hívta össze Trencsénbe legfontosabb familiárisait. Fent maradt a blatnicai vár urához, Korom Bálinthoz intézett meghívója. Ebben utal arra, hogy Hangácsi Mihály és (Mecsesei) György prépost is jelen lesz.¹¹⁰ Mecseiről már volt szó, mint a néhai nádor titkáráról¹¹¹ Hangácsi pedig alnádora volt. 1490-ben még Corvin János egyik vezető familiárisának számított,¹¹² 1491-ben azonban már Szapolyai szárdi várnagya, majd alnádor, egyben zempléni alispán, tállyai várnagy, 1498-ban a köznemesség beválasztja a királyi tanácsba ülnöknek. 1500-ban végrendelezik.¹¹³ Végrendelete tanúsága szerint főleg Borsod megyében rendelkezett jelentős birtokokkal.

Míg Mecsesei a nádor „magánkancelláriáját” vezette, Hangácsi pedig ura hivatali helyetteseként működött, addig Korom a tisztség nélküli tanácsosok közé sorolható. Az értekezleten nyilván más várnagyok és tanácsosok is jelen voltak, hiszen Hedvig hercegnőnek át kellett vennie az uradalmak irányítását, fiai ugyanis még kiskorúak voltak. Az új helyzetben elvégzendő feladatok elintézése várt a tanácsra. Korom Bálint a tipikus példája a tekintélyes nemesnek, aki fizetés ellenében tanáccsal, esetleg fegyveresen támogatja az urat. Már 1499-ben sallariumban részesült a nádortól, amelyet az Salczer Lőrinc bajmóci kapitánnyal fizettetett ki. 1507-ben Majtényi Rafaellel együtt Szapolyai János parancsára erőszakos jobbagyköltöztetésben vett részt. Blatnica vár ura, gazdag Turóc megyei nemes volt.¹¹⁴

Hasonló tanácsosok voltak azok a négyek, köztük Gersenyei, akik, mint láttuk, a Corvin Erzsébettel kötendő házasságról tárgyaltak.¹¹⁵ A Tolna megyében jelentős birtokokkal rendelkező Dombai Pál az 1498-as országgyűlés után a bárók közül a köznemesség felső rétegébe lecsúszó családokhoz tartozott, aki akkor a királyi tanácsba választott ülnökök közé került. Apja Mátyás alatt lovászmester volt.¹¹⁶ Mesztegnyői Szerecsen György, akit a nemesek szintén ülnöknek választottak a királyi tanácsba, Apai részről annak a Szerecsen Jánosnak volt rokona, aki – mint láttuk anyai ágon valószínűleg János király rokona lehetett, ugyancsak a dél-

¹¹⁰ Df. 260476.

¹¹¹ Ld. fenn, 87. J

¹¹² Dl. 37670, 37673

¹¹³ BÓNIS 1971, 355–356. – 1491: Dl. 90207. – Alispán: Dl. 46338, 46480. – Végrendelet: Dl. 72087. – Tanácsi ülnök: LEO 266.

¹¹⁴ 1499. Df: 260563. – 1507: BORSA 1991, 668. sz. – Korom Bálintra ld. még BORSA 1991, 297.(Mutató.) – SZERÉMI-ERNYÉY 1912, 608–611.

¹¹⁵ Dl. 37777.

¹¹⁶ ENGEL 2001b. (Dombai név alatt.) – BÓNIS 1971, 347–348. – KUBINYI 1984b, 260–261.

dunántúli nemesi előkelőkhöz tartozott.¹¹⁷ A Heves megyei kismemesi családból való Liszkai Ádám mester, aki magát a később kapott Horváti birtok után utóbb Horvátinak nevezte, bácsi kanonokság után kancelláriai conservator, majd személynöki ítélőmester, 1498-tól ura haláláig Szapolyai István nádor protonotáriusa lett. Később részben a néhai nádor családja szolgálatában, részben a nemesi politikában játszott szerepet.¹¹⁸

1521-ben Hedvig hercegnő temetésekor három nemes tanácsosa lovagolt a menetben: de Rosen, Lőrinc és Heiko.¹¹⁹ Heikot nem tudjuk azonosítani, valószínűleg Teschenből hozta magával a hercegnő. De Rosen úr nyilván a Trencsén megyei előkelő Mittai Rozson testvérek, Kelemen és László egyike. (A család nevét irták Rosennek is!)¹²⁰ Kelemen 1505-ben Trencsén megye országgyűlési követe, László pedig 1495-ben, de 1510-ben is a vármegye alispánjaként működött.¹²¹ Mindkettő lehetett tehát a Trencsént birtokló megyésispán Szapolyaiak tanácsosa. A harmadik biztosan Salczer Lőrinc volt.

Kolozsvári Salczer, vagy Solar Lőrinc polgári származású harmincadosként került Trencsénbe, ahol városi polgár lett. Nemes nőt vett feleségül és birtokokat szerzett. Később Zábláti előnevet használt, ami utódainál már családi név lett. Maradt harmincados 1490 után, amikor a harmincad Szapolyai kezére került. Ura szolgálatában először brodi várnagy, majd a húszas években bekövetkezett haláláig bajmóci kapitány volt. 1501-1522 között majdnem folyamatosan Trencsén megye alispáni tisztét töltötte be, noha nem született nemesnek. Négy fiút és négy leányt nemzett. Vejei közül az egyik hozzá hasonlóan polgár volt Nagyszombatban, akit azonban még Mátyás nemesített: Holy (vagy Sibaholy) Pál, Salczer második vejével, Ákosházi Sárkány Ambrussal, a későbbi országbíróval együtt 1504 és 1508 közt a pozsonyi ispáni tisztet töltötte be. Salczer és az említett két veje a jelek szerint üzlettársak voltak. Holy maga is állt Szapolyai szolgálatában. Salczer két másik leányát Thuróczy Miklóshoz és Forgách Miklóshoz adta hozzá.¹²²

Szerémi említ krónikájában két régi Szapolyai tanácsost. Horváth Bertalan nem sikerült azonosítanom, azonban Basi György valóban a vajda egyik legmegbízhatóbb tanácsosa volt.¹²³ 1521-ben és 1522-ben többször ment követségbe Havasalföldre és Moldvába. Megfordult a szászok között, akik ilyenkor megvendégel-

¹¹⁷ KUBINYI 2001b, 342–345.

¹¹⁸ BÓNIS 1971, 232, 272, 358–359.

¹¹⁹ EtE I. k. 34.

¹²⁰ FEKETE NAGY 1941, 348–351.

¹²¹ KOVACHICH 1801. II. k. 334. – 1495: Dl. 20272. – 1510: LUKINICH I. k. 579.

¹²² KUBINYI 1994b, 265–269. – Holyt hű szolgálataiért jutalmazza 1512-ben Hedvig hercegnő és János vajda. Dl. 82349.

¹²³ SZERÉMI 1857, 129, 131, 139.

ték.¹²⁴ Havasalföldön nemcsak a vajdát, hanem II. Lajos királyt is képviselte, aki ezért meg is jutalmazta a Szapolyai-szervitort.¹²⁵ Valószínűleg ezért kapta azt a megbízását, amiért a leginkább vált ismert személyévé történezeink előtt. A vajda őt küldte Mohács előtt a királyhoz megkérdezni, a kapott ellentétes rendelkezések közül melyiket teljesítse. Szapolyai csatlakozni akart a sereghez. Basi Pentelén találkozott az uralkodóval, de az csak Földvárra érkezve engedte el. Mint ismeretes a vajda serege nem érkezett meg.¹²⁶ Sajnos, a szakirodalom Istvánffy szokott tévedéseit követte. (E szerint Bácsinak hívták és a vajda íródeákja volt).¹²⁷ A kortárs Brodarics és Szerémi, valamint a brassói számadás-könyvek inkább hitelt érdemlők, mint a pontatlan Istvánffy.

Valamennyi általam ismert és a Szapolyai udvartartáshoz tartozó személyt bemutattam, a familiárisok másik három csoportjából azonban csak a jellemzőbbeket van módom felvázolni. Arra sincs lehetőség, hogy a szolgálattevők második csoportjával, a birtokigazgatási személyzettel kapcsolatban részletesen bemutassam a család uradalmainak kialakulását. A hatvanas évekre esett az északkeleti nagybirtokok megszerzése. 1476-ban szereztek Tornát és Kővárt, 1477-ben Trencsént, léghésőbb ugyanakkor Pápát és Ugodot (Csesznekkel valamivel később). Az északnyugati uradalmakat az 1490-es években Corvin Jánostól vette át István nádor.¹²⁸

A Szapolyai-vagyon északkeleti kialakulását Horváth Richárd dolgozta fel egy kitűnő cikkében. Ő vette észre, hogy ebben nagy része volt az 1460-as évek elején a Szapolyaiak által betöltött felsőmagyarországi főkapitányságnak. Felfigyelt arra is, hogy noha 1461-től (1471-ig) a Rozgonyiak töltötték be az abaúji ispáni tiszteket, 1462-től három kivétellel (1466-1468, 1469, ez négy alispánt jelent) Szapolyai-familiárisok az alispánok (1462-1466, 1469, 1472). Közülük ketten egyben uruk várnagyai is voltak.¹²⁹ Ez kissé ellentétben áll a familiáritással kapcsolatos nézetekkel

Tekintve, hogy a Szapolyaiak vagyonukat Zemplén, Abaúj, Sáros és Szepes megyékben kezdték kiépíteni, amit nem sokkal később követett Gömör és Torna megye is, az itteni várnagyjaik javarészt ezen megyék nemességéből kerültek ki. Az északnyugati, a dunántúli a máshol fekvő uradalmak megszerzése más

¹²⁴ QUELLEN 1886, I. k. 335, 338, 350–351, 353, 355, 359–360, 368, 443, 447, 450, 465, 503, 506, 527, 534.

¹²⁵ FRAKNÓI 1877, 113.

¹²⁶ BRODERICUS 1985, 35–36.

¹²⁷ ISTVÁNFY 2001, 212. – Őt követte: BETHLEN 2000, 26. A jegyzeteket és a mutatókat készítő PÁLFFY Géza ezért Bácsi Ferencsel akarta azonosítani. Uo. és 191. – A legkomikusabb: PERJÉS 1979, 318., aki Brodarics szövegét fordításban közli, és a Basy nevet önhatalmúan meghamisítva Bácsyként adja vissza – PATAKI 1976, 78. is a téves Bácsy nevet használja.

¹²⁸ Vö. ENGEL 1971, 307. 2. j. – HORVÁTH R. 2001, 99-103. – Pápára: KUBINYI 1994c, 87.

¹²⁹ HORVÁTH R. 2001, 99–112. – Abaúji archontológiája: uo. 110–111.

megyék nemességével is kapcsolatba hozta a családot, így lehetőség nyílt a familiárisaikat egy másik országrészből hozni. Mint láttuk, a kortárs Újlaki Miklós élt ezzel a hatalmát növelő módszerrel.¹³⁰ Így felmerül az áthelyezések lehetősége is. Ami feltűnő, hogy gyakori ugyan az egy régió belüli áthelyezés – valaki a szomszéd megyébe került –, sokkal ritkább a más országrészből származók kinevezése, mint az Újlakiaknál. A szomszéd megyebeliek felhasználása érthető, hiszen rokonaik élhettek ott, sőt olykor – nem is mindig kimutathatóan – rész-birtokosok is lehettek a birtokaikkal szomszédos megyében. Ez a rendszer úgy látszik családi szokás lehetett a Szapolyaiaknál, nincs különbség Imre, István és János idejében.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nem került volna sor egy teljesen idegen, más országrészből származó nemes várnaggyá kinevezésére, erre azonban csak nagyon kevés adat maradt. Itt különválasztható az északkeleti Szapolyaitörzsterület a vele szomszédos, csak később megszerzett északnyugati résztől, noha a kettő közt akadtak szomszédos megyék. Nem vonatkozik mindez az udvartartási személyzetre, amelyet az ország minden részéből választott familiárisokból választottak. A már említett Ládonyi Imre és Tornallyai János udvarmesterek, vagy a főként Erdélyben működő, Veszprém megyei Gersenyi (Görzsönyi) erre jó példa. Igaz Ládonyi és Gersenyi saját régiójukban is viseltek tisztséget, Tornallyai is ott volt alispán.¹³¹

Más országrészből származott a két Trencsén megyei Bohunicei Chalupa: György pápai és Pál ugodi várnagy (1506).¹³² Még furcsább a Veszprém megyei Döbröntei Himfi Imre pályája. 1483-ban, 1486-ban tornai, 1495-1497 közt visegrádi, majd 1498-1499-ben újból tornai várnagyi tiszteletet töltött be. 1499-ben ő Torna megye alispánja is. Valószínűleg azért, mert 1484-ben egy hűtlen nemes ottani elkobzott birtokait kapta meg. 1504 előtt a királyi tanácsba választott nemesi ülnök lett. (A visegrádi vár akkor azért volt a Szapolyaiak kezén, mert koronaörök voltak).¹³³ Még egy példa: a Liptó megyei Szemericsényi (Szmrecsányi) Kristófot Szapolyai István 1491. november 11-én – még nem nádor! – murányi vára várnaggyával, Putnoki Györggyel együtt adószedésre küldte ki Gömör megyébe, egyben felhatalmazta alispánját, Jánosi Miklóst, hogy támogassa őket.¹³⁴ 1497-1501 közt gömöri alispán, 1508: szepesi kapitány, 1509-1513: szepesi alispán, 1511-1513: szepesi és tokaji várnagy, tehát az északkeleti Szapolyai birtokok igazgatója volt. Kristóf úr 1518 előtt szepesi olvasókanonok lesz, urai tehát a kegyuraságuk alá tartozó káptalan egy gazdag javadalmával jutalmazták. Eredetileg nem volt birto-

¹³⁰ KUBINYI 1973,

¹³¹ Ld. fenn, 102-103. j., 91-99. j., 59-61. j. – Gersenyi Veszprém megyei: CSÁNKI 1897, III. k. 272.

¹³² Pannonhalmi Rendtörténet VIII. k. 548-549. – A családra: FEKETE NAGY 1941, 234-235.

¹³³ KÁLNICZKY 1982a, 152, 159. Dl. 45994, 85998. LEO 266.

¹³⁴ Dl. 90206. – Családjára és helyére a családfán: SZLUHA 2000, 723-724.

kos sem Gömörben, sem Szepesben, bár végrendelete tanúsága szerint – nyilván szepesi kapitánysága alatt – kisebb részbirtokokat szerzett abban a megyében.¹³⁵

Himfi kivételével egyikük sem tartozott a tekintélyes nemesek, az ún. előkelők közé. Ezt még inkább elmondhatjuk két másik várnagyról, ahol ugyan nincs áthelyezésükre adat. Csanádi György deák (többször csak György deák néven fordul elő) 1494-1507 közt mutatható ki tokaji várnagyként és 1496-1499 közt emellett zempléni alispánként. Az alispánságban Hangácsi alnádor volt a társa. Nem tudjuk Zemplén megyei nemesként kimutatni, és mivel második alispáni említésénél de Chanadino formában írják a nevét, elképzelhető, hogy nem is volt nemesi származású és a Maros menti Csanád püspöki városból származott.¹³⁶ A neve alapján ugyancsak nem északkeleti származású volt a nemes Csallóközi Mihály, aki Horváth Mihály richnoi várnagy alvárnagya- és familiárisaként kezdte szolgálni a Szapolyaiakat. 1518-1520 közt már ő volt szepesi várnagyuk.¹³⁷

A következő csoport a hivatali helyettesek kérdése. Szapolyai Imre szlavóniai vicebánja személye – mint láttuk¹³⁸ – bizonytalan, még az sem zárható ki, hogy közös volt társáéval. Szapolyai Imre egyszerűen átvette elődje alnádorát, Gerebeni Hermánfi Lászlót, aki Imre nádor halála után is hivatalban maradt.¹³⁹ Talán mivel közben Hermánfi meghalt, hozta a következő nádor, Szapolyai István, familiárisát, Hangácsi Mihályt, alnádornak. Ő is nem sokkal ura halála után távozott az élők sorából, így a nádori utód új helyettest hozott.¹⁴⁰

Nagyon tanulságos Szapolyai János alvajdájának köre. 1510-1526 közt, királlyá választásáig töltötte be a vajdai tisztelet. Többnyire két alvajdája volt, akik egyben székely alispánnak is számítottak. Egyiküket, az erdélyi előkelő Barlabási Lénárdot, még elődjétől, Szentgyörgyi és Bazini Péter gróftól örökölte, 1525-ben bekövetkezett haláláig hivatalban is maradt. Mellette az északnyugati felvidéki Thuróczy Miklós, a dunántúli Berekszői Hagymási Miklós, a tiszántúli Somlyai (Szaniszlófi) Bátor István, majd az Erdélyben birtokos Csucsi Tomori István egymást követték.¹⁴¹ Azaz gyakoribb volt még a várnagyokhoz képest is az Erdélyben

¹³⁵ 1497-1501: DI. 20592, 90246. (Itt és a következőkben csak az első és az utolsó adatot idézem.) – 1508: DI. 57039. – 1509-1513: DI. 46923, 84072. – 1511-1513: BORSA 1988, 168. sz. – DI. 61096. – 1518: BÓNIS 1997, 4207. sz. – A végrendelet 1520-as leírása: ETE I. k. 1902, 4–8. – Szemercsényi az északkeleti Szapolyai-uradalmak legfontosabb tisztségeit kezében tartotta, nemcsak szepesi és tokaji várnagy volt, hanem a gömöri Pelsőc officálisa is, ebben a minőségben ő nevezte ki az ottani udvarbíró. 1510. DI. 22083, Idézi: KOLLMANN ÖRS 2003, 69.

¹³⁶ 1494-1507: KÁLNICZKY 1982a, 152. – DI. 84050. – 1496-1499. DI. 46338, 46480.

¹³⁷ 1513: DI. 61096. – 1518: DI. 84749. – 1520: ETE I. k. 1902, 4.

¹³⁸ Ld. fenn, 48-50. j.

¹³⁹ BÓNIS 1971, 266.

¹⁴⁰ Ld. fenn, 112–113. j.

¹⁴¹ Az alvajdák névsorára: JANITS 1940, 108.

gyökértelen helyettes kinevezése. Hagymásról már volt szó, így órála itt nem szólok.¹⁴²

A történetíró Thuróczy János fia 1497-től néhány évig a királyi kis kancelláriában jegyzőként működött, de 1506-ban már nem az. 1511-ben Szapolyai vajda, Turóc megye akkor legnagyobb birtokosa magával viszi alvajdának a megyebeli nemest. 1517-ig működik Erdélyben, a végén egyben az ottani ítélmesteri tisztelet is ellátja. 1518-ban a nemesség ülnöknek választja a királyi tanácsba. Ugyanakkor Szapolyai szklabonyai várnagya, egyben Turóc megye ispánja. A következő évben ugyan alispánnak nevezi, utána folyamatosan a megye ispánja. 1523-ban személynői ítélmester lesz, ura, a személynök, Werbőczy. 1525-ben átmegy Sárkány országbíróhoz ítélmesternek, azaz a sógorához. Az év második felében, Werbőczy nádorrá választása után átveszi a személynökséget. Mohács után Ferdinánd pártjára áll.¹⁴³ Turóc megyei szereplésére még visszatérünk.

Bátori István már 1518-ban Szapolyai János szolgálatában volt, 1520-ban pedig szabolcsi ispán. Utána lesz alvajda 1522 végéig, hogy 1524-től sógorával, Ártándi Pállal együtt Mária királyné szolgálatába lépjen, akinek munkácsi várnagyi és beregi ispánjai legyenek.¹⁴⁴ János király erdélyi vajdajaként halt meg, fia lett a későbbi lengyel király. A tiszaháti előkelő birtokos volt Turóc megyében is, ottani birtokukat azonban Bátori István és László 1517 végén végén átengedték Thuróczy Miklósnak, „barátjuknak és szomszédjuknak”¹⁴⁵ E gesztus mögött nyilvánvalóan Bátori és Thuróczy közös ura, Szapolyai állott, aki pontosan akkor helyezte vissza Thuróczyt Erdélyből Turócba.

Elgondolkoztató Tomori István alvajda személye. Személyiségét nagyrészt tisztázta Jakó Zsigmond, és így ezt foglalom először össze. Közeli rokona volt a későbbi kalocsai érsek Tomori Pálnak, aki maga is Abaúj megyei birtokos volt. Az alvajdát először Szakácsi Tókus Istvánnak nevezték, akinek birtokai Borsodban, Abaújban és Zemplénben terültek el, a Tomori nevet, csak később, Erdélyben vette fel, amikor ott a Maros menti Csucs körül épített ki egy nagyobb birtokot. Utoljára 1521-ben használta a Tókus nevet. Mindketten, Tomori Pál és Tókus is Bornemissza János familiárisaként kerültek Erdélybe, aki mivel kezén volt a fogarasi uradalom és a kolozsmonostori apátság, ezek igazgatásában használta fel őket. Tókus 1507-ben fogarasi várnagyként szolgálta urát. A húszas évek elején ő kormányozta az apátságot addig, amíg 1523-ban Szapolyai ki nem nevezte alvajdának.¹⁴⁶ Ebben az a különös, hogy Szapolyai és Bornemissza közt éles politikai ellentét feszült,¹⁴⁷

¹⁴² Ld. fenn, 107.j: 1515: PESTY III. k. 500–501. – 1517: TT (1897) 748.

¹⁴³ BÓNIS 1971, 341–342. – BORSA 1989, 210. – Thuróczy és Sárkány Salczer Lőrinc leányait vették el. Ld. fenn, 122. j.

¹⁴⁴ 1518: Dl. 26161. – 1520: Dl. 82564. – KUBINYI 1984a, 11.

¹⁴⁵ Dl. 22982.

¹⁴⁶ JAKÓ 1990, I. k. 70–77.

¹⁴⁷ SZABÓ 1917, 149–150, 158–159.

a vajda mégis ellenfele emberét vette maga mellé helyettesének. Tomori István és új ura közti szoros kapcsolatot igazolja, hogy állítólag ő kísérte volna Tornallyai Jakabbal együtt a vajdát Mohács felé.¹⁴⁸

A kérdést tovább bonyolítja egy másik Tomori István, akit Jakó a későbbi érsek apjának, Csoma József pedig testvérének tart. Ez 1484-ben Ráskai Balázs familiárisa és visegrádi várnagy volt (a koronát akkor Ráskai örizte¹⁴⁹). Tomori István 1490-ben Corvin János opavai (Szilézia) hercegségi kapitányaként fordul elő,¹⁵⁰ majd Szapolyai nádor szolgálatába állott: 1496-1497-ben szepesi várnagy és alispán, 1498-1499-ben abaúji alispán tisztelet töltött be.¹⁵¹ A Tomoriak Szapolyai kapcsolatai mellett szól, hogy Tomori Pál egyik meghalt menyasszonya (ezért lépett be a ferences rendbe) egy Putnoki leány volt, a Putnokiak között pedig voltak Szapolyai familiárisok.¹⁵² Mind a Tomoriak, és a rokon Tokosok, mind a Putnokiak a vajda családja törzsterületéről származtak, így elsősorban ott szolgáltak. A kapcsolat akkor sem szűnt meg teljesen, ha más urat választottak.

Az alispáni tisztelet betöltő familiárisok esetében több probléma mutatkozik. Ilyenekre már utaltam: Gömör, ahol az 1510-es években Szapolyai-szolgálattevők az alispánok, az egyetlen adat ispánra pedig egy Országot nevez meg. Hasonlót láttunk Abaújban az 1460-as években. Thuróczy Miklós turóci ispánsága sem problémamentes.¹⁵³ A Szapolyaiak befolyási körzetébe tartozó északkeleti megyékben Mátyás az 1480-as években változtatást hozott. Szepes, Torna és Gömör kivételével Cecei Máté kezében nemcsak északnyugaton, hanem itt is megyekoncentrációt hozott létre, így a Szapolyaiak elvesztették Abaújt és Sáros.¹⁵⁴ István nádor 1490-ben ezeket nemcsak visszaszerezte, de Zemplénben is ő nevezett ki alispánokat, ezen felül a Corvin Jánostól megszerzett északnyugati várak révén Árva, Liptó és Turóc megye is a kezére került. Családja a nádor halála után elvesztette az abaúji, a sárosi és a zempléni ispánságot. Ez feltehetően kapcsolatban áll az 1498:44. és 70. tc.-el. Az előbbi szerint minden megyének saját ispánnal kell rendelkeznie, a második viszont azt írja elő, hogy a nádoron, országbírón és a horvát bánon kívül senki sem tarthat két méltóságot vagy tisztséget. A kivétel: szükség esetén a főpapok és bárók beleegyezésével adhat a király mégis bárkinek két vagy három tisztséget. Szapolyai István nádor biztosan el tudta intézni ispánságai megtartását, halála után ez nehezebbé vált.

A törvény megkerülése módszerére két megyénél, Turócnál és Tornánál maradt adat. Az előbbi megyénél ez már 1495-től kimutatható. 1495-től 1504-ig az

¹⁴⁸ Ld. fenn, 100. j.

¹⁴⁹ JAKÓ 1990, I. k. 70. – CSOMA 1897, 600.

¹⁵⁰ SCHÖNHERR 1894, 157–158, 258.

¹⁵¹ IVÁNYI 1917, 77. – DL. 46409, 20796, 83992.

¹⁵² CSOMA 1897, 601. – A Putnokiakra ld. fenn, 16-17. j.

¹⁵³ Ld. fenn, 94–96, 129, 143. j.

¹⁵⁴ KUBINYI 1982, 169–179.

alispán a Szapolyaiak szklabonyai várnagya, Majtényi Ráfael, akinek azonban saját alispánja van, ugyanezt láttuk Thuróczy Miklós esetében is.¹⁵⁵ Majtényi – tekintélyes felvidéki előkelő nemes – 1490-ben Corvin János familiárisa volt, és még 1491-ben is a herceg bajmóci várnagya.¹⁵⁶ Tornában 1518-tól 1526-ig Derencsényi Miklós a megye ispánja, aki 1519-ben tornai várnagyként is előfordul, neki is volt saját alispánja, Nádasdi Benedek, akire 1513-tól 1523-ig maradt adat. (Azt nem tudjuk, hogy 1513 és 1517 közt kit helyettesített).¹⁵⁷ Derencsényi 1509-ben aulicus huszár, 1511-ben János vajda szervitora, 1513-1516 közt azonban Várdai Ferenc erdélyi püspök familiárisa, gyalui várnagya, 1518-ban a Szapolyai bandériumban van, ugyanakkor Gömör, 1527-ben Borsod megye országgyűlési követe, 1528-ban szepesi kapitányként adja fel a várat Ferdinándnak.¹⁵⁸ Bár egyáltalán nem biztos, nem zárható ki, hogy a gömöri eset is hasonló. Ebben az esetben a kinevezett ispán nyilván megegyezett a megyét ténylegesen uraló Szapolyaiakkal és ezek embere lett alispán.

Akár a várnagyoknál, az alispánoknál is megtaláljuk az egyik megyéből a másikba áthelyezett személyeket. Igaz, ilyenekre főként egy régió belül találunk adatokat, erre Horváth Richárd is felfigyelt.¹⁵⁹ Ezt láttuk Szemericsényi Kristóf esetében is.¹⁶⁰ A Horváthnál is említett Roskoványi Tamás 1465-1466 abaúji, 1470-ben és 1478-ban tornai alispán, 1478-ban a tornai Szádvár várnagya, 1485-ben szepesi alispán.¹⁶¹ Tudomásunk szerint a Sáros megyei család csak 1466-ban (alispánság idején) szerzett Abaújban jelentéktelen birtokot,¹⁶² Szepesben és Tornában pedig nem. A mindkét megyében birtokos Fricsi Márton 1474-1477 közt sárosi, 1478-1487 közt szepesi alispáni tiszteletet töltött, ekkor egyidejűleg szepesi várnagyként.¹⁶³

Az alispánoknál lényegében ugyanezt tapasztaljuk, mint a várnagyoknál, nem véletlen, hogy a gyakran a várnagyok töltik be az alispánságot. A hosszabb ideig Szapolyai kézen levő megyéknél többnyire egy bizonyos várhoz kapcsolódott

¹⁵⁵ BORSA 1989, 213–215. – Thuróczyra: ld. fenn, 143.j.

¹⁵⁶ Dl. 37673. – SZERÉMI–ERNYEY I. k. 1912, 546–547.

¹⁵⁷ 1518-1526: Dl. 47223. – TT 1898, 729. – 1519: Dl. 47317. 1513-1523: Dl. 47057. Dl. 84150.

¹⁵⁸ 1509: Dl. 82297. – 1511: Dl. 46980. – 1513-1516: Dl. 82381, 82465. – Gyalui várnagy (1514): Dl. 82395. – 1518: Dl. 26161. és SZABÓ 1909, 133. – 1527: MOE 1874, I. k. 128. – 1528: BESSENYEI 1994, 30–31.

¹⁵⁹ HORVÁTH R. 2001, 104.

¹⁶⁰ Ld. fenn, 134–135. j.

¹⁶¹ HORVÁTH R. 2001, 104, 110. 1470: Dl. 90141. 1478: Dl. 45722. – 1485: IVÁNYI 1917, 74

¹⁶² CSÁNKI 1897, I. k. 231, 325.

¹⁶³ CSÁNKI 1897, I. k. 271, 319. – 1474-1477: IVÁNYI I. k. 519, 556. sz. (Mindkét esetben Roskoványi Miklós volt a társa.) – 1478-1487: KÁLNICZKY 1982a, 146. – Dl. 83936.

az alispánság. Ezt látjuk Sáros (Sáros), Szepes (Szepesvár), Torna (Torna), Trencsén (Trencsén) és Turóc (Szklabinya) megyéknél. Ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna kivétel. Budaméri Márkus Gergely szepesi várnagy (1462-1467) szepesi várnagy és sárosi alispán (1467) volt. Mátyás 1468-ban kegyelmezett meg neki, mert Szapolyai Imréhez csatlakozva részt vett az ún. erdélyi lázadásban.¹⁶⁴ Hasonló példák: Tornában Roskoványi Tamás szádvári várnagy volt. Ezt mutatja Salczer Lőrinc bajmóci kapitány trencsényi alispánsága is.¹⁶⁵

Itt kell megemlékeznünk a bírói tisztet ellátó Szapolyaiak mellett a tényleges ítélkezést ellátó ítélőmesterekről is. Fentebb már utaltam arra, hogy ezek szakemberek lévén, gyakran ugyanabban a funkcióban folytatták pályájukat, ha új nagybíró lett a főnökük. A rájuk vonatkozó adatokat Bónis György már összeállította, így felesleges velük részletesen foglalkozni.¹⁶⁶ Volt köztük olyan is, aki a nádor halála után is a Szapolyaiak familiárisa maradt, mint Liszkai (Horváti) Ádám mester,¹⁶⁷ ez azonban inkább ritkaságnak számított. Külön kell azonban szólnunk Werbőczy Istvánról. A nagy jogász egész pályája során Szobi Mihály embere volt, aki talán természetes apja lehetett. Bírói tevékenységében azonban formailag familiárisként főnökéhez, az illetékes nagybíróhoz tartozott. 1502-ben Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf országbíró és erdélyi vajda nevezte ki mind országbírói, mind vajdai ítélőmesterek. Ami érdekes, hogy az 1510-es vajdaváltozásnál megmaradt erdélyi protonotáriusnak Szapolyai vajda alatt is, de országbírói állását sem adta fel. Ezt talán az is magyarázza, hogy Szentgyörgyi és Szapolyai szoros politikai szövetségesnek számítottak. Azt is láttuk, hogy János vajda megtartotta elődje alvajdáját, Barlabásit is szolgálatában. Werbőczy 1515 elején elvesztette az országbírói ítélőmesterséget, és csak erdélyi állását tartotta meg, amiről egy év múlva szintén leváltották. 1516 nyár elején aztán a király személynökévé nevezte ki, így ő lett a nádor és az országbíró mellett a harmadik nagybíró. 1525-ös nádorrá választása, valamint további pályája már nem tartozik ide.¹⁶⁸

Mint láttuk a familiárisok első három csoportja nem vált szét egymástól, gyakori volt az átlépés. Ugyanezt találjuk a negyedik csoportnál, azaz a katonai szolgálatot ellátóknál, ideértve azokat, akiknél más feladat nem mutatható ki. Szinte semmit sem tudunk a két idősebb Szapolyai csupán katonáskodó familiárisairól.¹⁶⁹ Voltak köztük tekintélyes birtokos nemesek, egyesek katonai tisztséget töl-

¹⁶⁴ KÁLNICZKY 1982a, 145. – IVÁNYI I. k. 455. sz. – KOVACHICH 1801, III. k. 92.

¹⁶⁵ Ld. fenn, 161. és 122. j.

¹⁶⁶ Ld. fenn, 80. j.

¹⁶⁷ Ld. fenn, 118. j.

¹⁶⁸ KUBINYI 2001c, 65–98.

¹⁶⁹ Pl. Szapolyai Imre familiárisa volt a mezővárosi polgár eredetű Miskolci Herceg Péter (1460): DI. 15478. Ld. rá és családjára: MISKOLC TÖRTÉNETE I. k. 1996, I. k. 198, 200, 296. Hadnagya volt a nemesi előkelőkhöz tartozó Tarkői Rikalf Simon. 1462: IVÁNYI 1910, 1411. sz. – A Sáros megyei nemes Varjúfalvi Varjú Pálnak 1468-ban kegyelmezett

tettek be, mások hatalmaskodásban vettek részt az egyik Szapolyai megbízásából. Ezzel szemben János vajdának több tucat ilyen szervitorára maradt adat. Egyesekről, akik más vonatkozásban is szolgáltak neki, már volt szó.¹⁷⁰

A legfontosabbak, akik általában csak egy rövidebb időre, legfeljebb egy évre és többnyire jelentős számú lovassal szerződtek Szapolyai szolgálatába, és így mintegy alvezéreinek számítottak. Ez a névsor igen tanulságos. Az adatok sokszor már 1526 utáni visszaemlékezések, így betűrendben adom meg – a teljességre való törekvés nélkül. Elsőnek a bárókhoz tartozó Alsólindvai Bánfi Jakabot említhetném. A kitűnő katona már a parasztháború idején is Szapolyai szolgálatában állt. 1515-ben még Erdélyben tartózkodott. Egy török elleni háborúban 300 lóval harcolt a vajda seregében. Nagy része volt az 1523-as szávaszentdemeteri-nagyolaszi török ellenes győzelem kivívásában, itt azonban, mint közeli nagybirtokos – a borohi kastély ura – hadakozott. Nem sokkal később bekövetkezett halála számos találgatásra adott okot, és országos felháborodást keltett.¹⁷¹ Bánfival együtt a köznemes Bárdi István is részt vett a vajda hadjáratában 150 lóval, ő különben Szapolyai Valkó megyei ilcsi és németi várnagya volt. Talán azonos az 1521-ben Erdélyben említett Bart István nevű vajdai familiárisal. A szávaszentdemeteri csata idején már királyi szolgálatban állhatott és ő volt a fővezér. Egy általa elkövetett gyilkosság miatt kivégezték, ezt a nemesség a hatvani országgyűlésen is felhozta az urak ellen.¹⁷² A már többször emlegetett török hadjáratban a vajda embereként részt vett 100 lóval Györgyi Bodó Ferenc is. Bárdival és Bánfival együtt a szávaszentdemeteri csatában is harcolt, akkor valószínűleg Barka végvár várnagyi tisztét töltötte be. 1525-ben azonban mint a vajda és testvére szolgálja és kapitánya akadályozta meg Szerencsés Imre háza kirablását. Bodó apja a bárók közé tartozott, ő azonban lecsúszott a nemesi előkelők közé. 1518-ban királyi tanácsi ülnökké választották, 1505-ben és 1518-ban Tolna megyét képviselte az országgyűlésen.

meg Mátyás a Szapolyai Imre familiárisaként az 1467-es lázadásban való részvétele miatt. KATONA 1792, 254–256. – Az előkelő Károlyi Lancz László Imre tanácsára hatalmaskodott. 1481: STIPIŠIĆ–ŠAMSALOVIĆ 3. 1960, 2920. sz. – István úr embereiből csak két személyt idézek, egyikre sincs más adatom. 1492-ben Beluesi Elek a hadnagya volt. Df. 260397. 1495-ben pedig Csuti Mihály nevű familiárisa veszi át Somlyó várát. TT 1879, 384–385.

¹⁷⁰ Ilyenek: Bátorai István alvajda, mint 144–145. j., Derencsényi Miklós várnagy és tornai ispán, mint 157–158. j., a Salczer-vő Holy Pál, mint 122. j., vagy a rokon Petrovyth Péter, mint 29–33. j.

¹⁷¹ BARTA-FEKETE NAGY 1973, 149–150, 203, 208–210. BESSENYEI 1984, 118. KUBINYI 1978, 217. – A felháborodásra ld. pl. Bácsi Ferencnek a hatvani országgyűléshez írt röpiratát. Istvánffy-Formuláskönyv, Eger, 39. v. – 41. v.

¹⁷² BESSENYEI 1984, 118. – QUELLEN 1886, I. k. 331. – ISTVÁNFY 2001, I. k. – SZERÉMI 1857, 116–117. – Istvánffy-Formuláskönyv, mint 171. j.

Mohács után ő lett János király leghűségesebb kapitánya.¹⁷³

Ide számíthatjuk a János király váradi püspökké lett Cibak Imrét is, aki Szerémi szerint a király rokona volt, és aki neki ifjúsága ideje óta szolgált. Róla már fent írtam.¹⁷⁴ A brassói számadáskönyvekben szerepel egy Gerenei György nevű kapitánya,¹⁷⁵ aki azonban Gersenyi Györggyel, Szapolyai tanácsosával azonos.¹⁷⁶ Különösen furcsa egy 1511 évi adat. Ekkor II. Ulászló perhalasztást adott Haraszi Ferenc aradi ispánnak és 20 familiárisánál, mert „ura” (dominum silicet suum), Szapolyai vajda mellett a török ellen harcolt. Mátyás egykori hadvezére, volt szörényi és jajcai bán, és az 1500:21. tc-ben név szerint bandériumtartási jogot kapott „decem persona” királyi aulicusok egyike, maga is nagybirtokos, úgy látszik, hogy egy háború idejére a vajdához szerződött.¹⁷⁷ A már többször említett Szapolyai-féle török hadjárat szerint Keserű István is 100 lóval szolgált neki. A hasonló nevű alnádor fia, és Keserű Mihály boszniai püspök testvére volt, a püspök – már világiként – Mohács után János király oldalán harcolt.¹⁷⁸ Ugyancsak János király hadvezérei közé tartozott Kismarjai Lukács, aki már az 1514-es temesvári csatában is részt vett, mint a balszárny vezére. A már sokszor előfordult és a vajda által vezetett török hadjáratban Szapolyai szolgáljaként száz lóval vett részt. Minden jel szerint azonos azzal a Marjai Lukáccsal, aki 1525 elején udvari huszárként szolgált Karánsebesen, majd kapitány lett ugyanott.¹⁷⁹

Az a Kun Gotthard, aki 1526-ban, Mohács után János vajda számára megszállta Budát és várnagy lett, később pedig része volt a Gritti-ellenes mozgalomnak, feltehetően azonos azzal a Kun Antal fia Gottharddal, akit Brassó városa 1521-ben vendégül látott. Igaz nem nevezik a vajda emberének, ez mégis vélelmezhető.¹⁸⁰ Eddig a vajdának katonai vezetőként szolgáló szervitorokat tekintettük át. Megállapítható, hogy köznemestől báróig különböző rétegből származók sorolhatók közéjük, akik noha általában csak rövidebb ideig szolgáltak a Szapolyaiaknak, máskor pedig másoknak, többnyire a királynak, többségük amennyiben megérték – Mohács után János király hűséges alvezéréként szolgált. Volt köztük a köznemesség politikai vezetői közé tartozó is. Ezt lehet mondani azokra az előkelő nemesekre is, akik – nem katonai téren – rövidebb ideig János

¹⁷³ BESSENYEI 1984, 118. – KUBINYI 1978, 217. – RATKOŠ 1957, 465. – KUBINYI 1986, 76. – Bodót az 1525. évi hatvani országgyűlés horvát bánnak is megválasztotta, de ezt a király nem fogadta el, és nem nevezte ki.

¹⁷⁴ Ld. fenn, 6. j. – SZERÉMI 1857, 165.

¹⁷⁵ QUELLEN 1886, I. k. 450.

¹⁷⁶ Ld. fenn, 59–61. j.

¹⁷⁷ Dl. 59994. – KUBINYI 1988, 209.

¹⁷⁸ BESSENYEI 1984, 118. – Atyjára és bátyjára: BÓNIS 1971, 356, 319.

¹⁷⁹ BARTA-FEKETE NAGY 1973, 203. – BESSENYEI 1984, 118. – FRANKÓI 1877, 66., 126. – 1504-1566. *Memoria rerum* 1981, 33. is elestével kapcsolatban Marjai Lukácsnak nevezi.

¹⁸⁰ *Memoria rerum* 1981, 31, 42–44, 160. o. 80. j. – QUELLEN 1886, 335

vajdának ismeretlen feladatkörrel szervitoroként szolgáltak. Elsőnek Szegi Dóci Jánost említhetjük. 1515-ben királyi kamarásként kísérte el a királyi családot a bécsi csúcstalálkozóra, két évvel később Csongrád megye országgyűlési követe lett. 1525. február 26-án, mint a vajda szervitora, ő veszi fel annak zsoldrésztét a királyi kincstárban. A nyáron a hatvani országgyűlés királyi kincstartóvá választja, és mivel ezt a király megerősítette, bejut a bárók közé. 1525. július 17.-1526. április 24, majd – már János uralma alatt – október 8. és november 25. közt kincstartó, ezt a tisztelet a budavári udvarbíróságra váltja fel. 1532-1534. szeptember 29. között újra kincstartó, ekkor azonban Grittivel együtt megölik.¹⁸¹

Werbőczy pártfogója, egy horvát bán fia, Szobi Mihály 1505. április 6-án parancsot kap II. Ulászlótól, hogy ne foglalja el ura (!), Szapolyai János utasítására a meghalt Corvin Kristóf birtokait. Szobi élete közismert: királyi tanácsi választott assessor, országgyűlési követ, Hont megye ispánja (1506), országos, azaz választott rendi kincstartó (1521), a köznemesség vezére. Szapolyai szervitorságára több adatot nem ismerek.¹⁸² A nagyszámú, főként katonai szolgálatot ellátó, azonban csak néhány lovassal hadba vonuló „jargalásos” szervitorokból csak néhány példát idézünk. Két olyan forrás maradt fenn, ahol viszonylag nagy számukat sorolják fel, elszört adatok azonban ezen kívül is maradtak. Az 1518 körüli és az északkeleti (de Szepes nélküli) Szapolyai uradalmakra vonatkozó számadásban több mint egy tucat olyan szervitorra maradt adat, akiket főként valamelyik országgyűlésre mozgósítottak a Szapolyai bandériumba.¹⁸³

Egyeseket – más tisztségekkel kapcsolatban – már említettünk.¹⁸⁴ A többségük ugyanazon megyékből való nemesek, ahol a számadáskönyvben említett birtokok fekszenek. Említhetnénk a gömöri előkelő nemest, Osgyáni Bakos Jánost, aki 1505-ben Hont megye követe volt, 1505-1507-ben Nógrád megye bandériumában vett részt, felesége pedig Lorántfi Anna.¹⁸⁵ A másik Roskoványi János. A családból már említettük Tamás várnagyot és alispánt,¹⁸⁶ akinek Miklós nevű testvére ugyanakkor egy másik Szapolyai-megyében, Sárosban viselt alispánságot 1467-től 1483-ig.¹⁸⁷ László Zemplénben alispánkodott 1494-ben, igaz, nem tudjuk, hogy ekkor Szapolyai István volt-e a megyésispán, hiszen Hangácsiek csak két év múlva kerülnek oda. Viszont a család nem birtokolt a megyében, a Szapolyaiakhoz kötődött,

¹⁸¹ KATONA 1792, XVIII. k. 891. – LEO 266. – FRAKNÓI 1877, 90. – SOÓS 1999, 65–66, 67–68, 71.

¹⁸² Df. 216740. – KUBINYI 2001c, 65–98.

¹⁸³ Dl. 26161. – Ld. még 83. j.

¹⁸⁴ Pl. Hős Lászlót, ld. rá 97–98. j.

¹⁸⁵ 1505: KOVACHICH 1801, II. k. 335. – 1505-1507: MTT 1862, 235. – 1512: Dl. 106083. 95–96. – 1518: Dl. 26161.

¹⁸⁶ Ld. fenn, 161. j.

¹⁸⁷ IVÁNYI I. k. 457. sz., II. k. 605. sz.

Tamás már volt ott alispán.¹⁸⁸ Visszatérve Jánoshoz: ő a királyi udvarban kezdett. 1501-ben aulicus, 1509-ben udvari huszár, 1518 táján már szervitor a Szapolyai-bandériumban.¹⁸⁹ A másik oklevél egy különös ügyben keletkezett. E szerint az 1525. évi hatvani országgyűlésen vita keletkezett Czobor Gáspár és Korlátkövi Péter királyi udvarmester között, amely során többen gyalázták az udvarmestert. A király ezért megbízott egy kis kancelláriai jegyzőt, hogy egy óbudai kanonokkal, mint hites biznysággal, az ügyben tanúvallatásokat tartson. Ezek augusztus 6-án először Szapolyai János vajda budai, a ferences templom melletti, majd néhai (Bakóc) Tamás bíboros ugyanottani, Szent György-utcai házához szálltak ki. A vajda házában 16 (!), a bíboroséban három nemes, és egy budafelhévi polgárt találtak, akik jelen lévén az országgyűlésen, előadták, hogy személyesen kik és milyen vádakkal illették Korlátkövit. (Ezek közé tartozott, hogy meghamisította a királyi könyveket).¹⁹⁰

Elvileg természetesen nem zárható ki, hogy a vajda épp vendégséget hívott össze, ezért jelent meg ott egyszerre 16 nemes. A valószínű az, hogy a szolgáltevői, katonai kísérete itt szállt meg. És valóban, a 16 nemes közül többről igazolható a Szapolyai szolgálat! (Nagymagyari) Csorba Ferenc Pozsony megyéből János király első kamarásai közé került.¹⁹¹

Horváth György talán azonos azzal, aki János király halála után Batthyány Orbánnal együtt Budán parancsnokolt.¹⁹² Horváth Mihály viszont Szapolyai 1513-ban említett richnói várnagya lehetett.¹⁹³ Szentpáli András a húszas évek elején a vajdával együtt harcolt Havasalföldön, később, 1537-ben Doboka megye ispánja volt.¹⁹⁴ A legérdekesebb, ami ezt az 1525-ös ügyet összeköti az 1518 körüli számadással, hogy ott a Szapolyai-bandérium tagjaként szerepelt Vecsei Balázs. Itt, a vajda budai házában Vecsei Nagy Balázs néven szerepel. Vecsei János király oldalán maradt: Szerémmel együtt volt Tiszaluccon.¹⁹⁵ Oklevelünk legnagyobb értéke, hogy keresztmetszetet nyújt egy bizonyos időben a Szapolyai-szervitorok egy részéről. Legelőkelőbb köztük a névsorban ugyan elég hátul szereplő Jakšić Péter, az 1498:22. tc-ben becikkelyezett bandériumtartó bárói családból. Nagylaki Jakšić Demeter fia 1484 és 1487 közt született: az előző évben még nem említik apja fiai közt, a következőben már igen.¹⁹⁶

A többi közt egyaránt találunk nemesi előkelő családok, mint teljesen is-

¹⁸⁸ DI. 32019.

¹⁸⁹ DI. 90258, 82297, 26161.

¹⁹⁰ SZABÓ 1909, 208–212. / DI. 24172.

¹⁹¹ SZERÉMI 1857, 140–141. – Nagy I. 1857–1868, III. k. Pest 1858, 180.

¹⁹² TÓTH 2002, 417.

¹⁹³ DI. 61096.

¹⁹⁴ JAKÓ 1990, II. k. 4268, 4592. sz.

¹⁹⁵ DI. 26161. DI. 24172. – SZERÉMI 1857, 188.

¹⁹⁶ DI. 59734, 88726.

meretlen, nyilván kisnemesi familiák sarjait. Területileg szinte lefedi a névsor az ország egész területét. A Szapolyaiak északkeleti törzsterületéről való a Zemplén megyei előkelő Agárdi István és az ungi Ramocsa István.¹⁹⁷ Érdekes, hogy legalább két Pozsony megyeit is találunk, noha ott – Nagyszombat város kivételével – a család nem volt érdekelve. A már említett Csorba Ferencen kívül idesorolandó Porteleki (helyesen Pokateleki) Kondé István. Ebben az az érdekes, hogy István közeli rokona, Kondé Mihály ugyanakkor Pozsony megye alispánja volt, az ispáni tisztelet pedig a vajda fő ellensége, Bornemissza János töltötte be.¹⁹⁸ Sopron megyei volt Cirjádi (Ciráki) György, akinek Ferenc nevű atyafia akkor a királyi udvarban szolgált.¹⁹⁹ Pest megyébe kell helyezni Kartali Andrást, Csanádba Serjéni Lászlót, a szerb Jakšić is azon vidéken birtokolt, Szentpáli pedig erdélyi volt. A két Horváth jöhetett közvetlenül Horvátországból, de lehettek hasonló nevű magyar birtokos család sarjai is. Másokat vagy azért, mert több azonos nevű és más országrészben élő nemesek voltak, vagy mert családjuk ismeretlen, nem tudjuk helyhez kötni. Ezek: Arany, Bozorádi, Geszti és Tarcsai.

A Szapolyaiak szervitor fogadási rendszerében is megtalálhatók családok, amelyekből többen, akár két generációban is, itt találtak megélhetést, erre az eddigiekben is számos adatot idéztem. (Ez azonban nem jelenti azt, hogy a familiáris rokonságából mások, sőt olykor ők maguk is ne szolgáljanak időnként más úrnak, esetleg saját gazdájuk ellenségének.) Teljességre való törekvés nélkül utalok az eddigiekből pl. a Derencsényi, Ládonyi, Roskoványi, Rozson, Tomori és Tornallyai családokra. Ezt még néhány példával lehet kiegészíteni. Duka György 1492-ben István nádor sárosi várnagya és ispánja volt, Duka Ferenc pedig 1518 körül a vajda bandériumában szervitorkodott.²⁰⁰ Lasztóci Simon Szapolyai Imre regéci, tokaji és tállyai várnagyaként szolgált 1464-ben, 1468-ban pedig csak a tokaji várnagyságot töltötte be. Lasztóci Boldizsár szerepel az 1518 körüli bandériumtagok közül, az év végén azonban már boldogkői várnagy. Vele majdnem egy időben Lasztóci Benedek homonnai várnagy, azaz a vajda nővére családjánál szolgált.²⁰¹ Más szempontból érdekes a Maglódiak példája. Péter 1483-ban a Szapolyaiak ugodi várnagya volt. Talán fiai lehettek a Pest megyei nemes János és Miklós, akik 1506-ban ott birtokügyben pereskedtek. Maglódi János deák 1517-ben a királyi kis kancellária jegyzője. 1513-ben a citeaux-i apát felhatalmazza a heiligenkreuzi apátot, hogy a két évvel azelőtt Szapolyai János által zirci apáttá tett Maglódi Miklós katonát vegye fel a ciszterci rendbe. 1519-ben aztán Hedvig her-

¹⁹⁷ A családokra, ahol külön nem adok meg adatot, ld. CSÁNKI 1897, a megye és azon belül a birtokosok alatt.

¹⁹⁸ HÁZI 2000, 266–267. – Bornemissza 1514-től töltötte be a pozsonyi ispán méltóságát. KUBINYI 1988, 203.

¹⁹⁹ FÖGEL 1917, 62.

²⁰⁰ 1492: KÁLNICZKY 1982a, 135. – 1518: Dl. 26161.

²⁰¹ 1464: KÁLNICZKY 1982a, 133, 152. – 1468: Dl. 55860. 1518: Dl. 26161, 84106. 1514: BARTA–FEKETE NAGY 1973, 172.

cegnő és fiai, mint a zirci apátság kegyurai a Maglódi Miklós halála miatt megüresedett apátságra egy Ötvös Ferenc nevű Győr egyházmegyei papot neveznek ki.²⁰² Itt nyilvánvalóan arról van szó, hogy a Szapolyaiak egy katonai szervitor – mint egy nyugdíjként – egyházi javadalommal jutalmazták. Ezt láttuk Szemericsényi Kristófnál is.²⁰³ A Szapolyaiak szolgálattelvőiket először első uralmi területükről, az északkeleti megyékből válogatták ki. Ezek lehetséges, hogy korábban a Szapolyai-kézre került birtokok régi urainak szolgáltak, ugyanis 1490 után, amikor István megszerezte az északnyugati Corvin-birtokokat, Mátyás király fiának familiárisaival bővítette saját szolgálattelvőinek körét, amire többek közt idézhetjük Hangácsi Mihályt és Majtényi Ráfaelt. A lényeg az, hogy noha az áthelyezés sem hiányzott, várnagyként, vagy alispánként főként régióbeli nemeseket foglalkoztattak. Feltűnő, hogy az 1486:60, 1492:80. 1504:2 tc-ek ellenére egyáltalán nem ritka az északkeleti régióban alispánként a nem megyebeli nemes. Ez viszont az északnyugati megyékben már nem mutatható ki. Amire már fentebb is utaltunk, adatainkat összesítve is azt mondhatjuk, hogy a várnagyi, alispáni és nem vezető katonai szervitori rétegekben viszonylag ritka a nemesi előkelők felső csoportjához tartozó személy, és így nem mondható el, mint Újlaki Miklós esetében, hogy saját uralmi területüket szervesen egészítették ki tekintélyes familiárisaik birtokaival.

Ez viszont nem áll a jargalást kapó irányító katonai szerepet játszó szervitorokra, akiknek egy része a nagyúr tanácsosaként szolgált. Mind rájuk, mind a többi jargalásban részesülő szolgálattelvőkre jellemző az, hogy – szemben a várnagyokkal és alispánokkal nemcsak olyan területről származtak, ahol a Szapolyaiak birtokosok voltak. A kör, amelyből kikerültek, lefedte az egész országot. A vezető jargalók többsége viszont a legtekintélyesebb előkelőkből került ki, sőt nagybirtokos báró is van köztük. A Szapolyaiak hatalmuk gyakorlásánál elsősorban erre a rétegre támaszkodtak, amelynek magának is jelentős birtokaik voltak, ami lehetővé tette számukra akár százzal is több „lóval” a szogálatvállalást. Ezt tulajdonképp magyarázza azt is, hogy János király idejében – főként az első időben – miért találunk csak kevés személyt a család birtokkezelő, vagy alispánként szolgáló familiárisai közül a jelentős funkciókat betöltők közt, ezzel szemben nagyszámú „lóra” jargalást kapottak közül – főként katonaként – annál többet. A régi közönséges szervitorok közül lényegében egyedül csak Tornallyai Jakab csinált kincstartóként karriert.

A familiárisok négy csoportja – mint láttuk – nem vált egymástól mereven szét, egyesek hol az egyik, hol a másik csoportban tűnnek fel. Többségük nem egyetlen személyt jelentett, hiszen a legtöbben – és nemcsak a száznál is több lóval szolgáló katonák – több „lóra” kaptak fizetést, így a Szapolyaiak által mozgósítható fegyveresek száma igen nagy volt. Itt valóban mozgósításról volt szó, főleg a negyedik csoport esetében. 1507-ben Hedvig hercegnő fegyvereseivel együtt mozgósítja a Liptó megyei Pottornyai Tamás fia Ferencet. (A családot tulajdonképpen

²⁰² HORVÁTH K. 1930, 285. o. 157, 161. sz.

²⁰³ Ld. fenn, 135. j.

Tornallyainak nevezték, de nem rokon a hasonló nevű gömöri családdal.) A mozgósított apja Liptó megye alispánja volt (1506) és mivel ez a megye a likavai vár révén a Szapolyaiak kezén volt, az apa is a család szolgálatában állt.²⁰⁴

A nehézséget az okozta, amit az általunk bemutatott személyek tekintélyes részénél kimutatható volt: sokan csak egy időre szegődtek el a Szapolyaiakhoz. Gyakori a fluktuáció a királyi udvar és a vajda családja személyzetében, mégpedig mindkét irányba, de ez más urak esetében ugyanígy kimutatható. Az úr változtatásának több oka is lehetett. A jargálás-jellegűeknél, de valószínűleg más típusúaknál is a szolgálatot megszabott időre vállalták. Ennek letelte után nem biztos, hogy megújították. Ennek épp úgy lehetett az az oka, hogy az úr nem volt megelégedve szervitorával, mint épp az ellenkezője. Ígérhetett másvalaki jóval nagyobb fizetést. Erre jó példa egy 1522-ben történt eset. Macedóniai Miklós, Batori nádor temesi alispánja és vicefőkapitánya írt urának, hogy tárgyalt a bárók és az előkelők határán álló Paksi Gáspárral a nádornál való esetleges szolgálatvállalásról. Ez nehezen ment, a vajda is megkereste Paksit ebben az ügyben. Végül rávette, hogy a nádorhoz álljon száz lóval, de esetleg háromszázzal sem zárható ki.²⁰⁵

Ezért nehéz megállapítani, hogy egy adott évben kik voltak Szapolyai familiárisok, hiszen a nemes familiárisok gyakran váltogatták urukat.

Hozzá kell még tenni, hogy nem kevés Szapolyai-szolgálatban álló nemest találunk az országgyűlésbe választott követek, sőt a rendek által a királyi tanácsba juttatott ülnökök közt. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy ezek ott a vajda politikáját képviselték, sőt az sem, hogy akkor épp ők szolgálták. Más helyen már több ízben írtam arról, hogy a Jagelló-korban az urak egyre kevésbé tudtak támaszkodni familiárisaikra, és ennek okairól,²⁰⁶ így erről most nem írhatok részletesebben. A helyzet más volt 1526-ban, mint 1458-ban, így talán János király kormányzati módszerei különbsége Mátyásétól trónra lépése idején ezzel is magyarázható. A volt vajda a helyzettel biztosan tisztában is volt. Egyébként ezt bizonyítják az e tanulmányban a familiárisairól írt adatok is János király – hiába rendelkezett nagy elődjénél nagyobb számú familiárisal – ezért sem volt képes hatalmát megszilárdítani.²⁰⁷

²⁰⁴ 1507: MAJLÁTH 1890, 206. – 1506: Dl. 64900-64902. – 1505-ben – Tornallyai néven – Liptó megye országgyűlési követe. KOVACHICH 1801, II. k. 335.

²⁰⁵ Dl. 25646.

²⁰⁶ A legrészletesebben: KUBINYI 1994a, 292–296.

²⁰⁷ Nem foglalkoztam azzal, a történészek közt ma is élő véleménnyel, hogy János király mellett elsősorban délszlávok szerepeltek, és Szapolyai már korábban is a főként déli birtokairól származókkal vette magát körül. Ez Szekfü Gyulára megy vissza. HÓMAN-SZEKFÜ III. k. 1935, 27–29. Aki tanulmányomat elolvasta, láthatta, hogy nemcsak a család első generációjában, de a vajda szolgálatában is viszonylag jelentéktelen volt a délvidéki, szerb vagy horvát familiárisok száma és szerepe. Sokkal fontosabb az északkeletieké. Az viszont valóban igaz, hogy a harmincas években a horvát Fráter György és

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL DL=Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

MOL DF=Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképtár

BIBLIOGRÁFIA

ALMÁSI 1994

ALMÁSI Tibor: Familiaritás. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Budapest, 1994, 210–212.

BARABÁS 1895

A római szent birodalmi gr. széki Teleki család oklevéltára II. k. Szerk. BARABÁS Samu, Budapest, 1895.

BARTA 1977

BARTA Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János kormányzása 1526. november – 1527. augusztus.) *Századok* 111. 1977, 635–678.

BARTA 1983

BARTA Gábor: *A Sztambulba vezető út (1526-1528)*. (Gyorsuló idő). Budapest, 1983.

BARTA–FEKETE NAGY 1973

BARTA Gábor–FEKETE NAGY Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, 1973.

BESSENYEI 1984

BESSENYEI József: János király árultatása. In: *Magyar Nyelv* 80 (1984) 116–123.

BESSENYEI 1994

Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi BESSENYEI József, Budapest, 1994.

BETHLEN 2000

BETHLEN Farkas: *Erdély története. I. k. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526-1538)*. Budapest–Kolozsvár, 2000.

Frangepán Ferenc, ill. a szerb Petrovith befolyása megnőtt, sőt rajtuk kívül is lehetne másokat említeni. Ez azonban már nem e tanulmány témája, hanem egy monográfiáé, amely János király uralkodását tárgyalja. Uralkodása kezdetén más útra indult. Láttuk, hogy rokonait, sőt számos vezető familiárisát is lényegében mellőzte a vezető méltóságok betöltésénél.

BÓNIS 1971

BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.

BÓNIS 1997

BÓNIS György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Jogtörténeti Tár 1/1. k. Budapest, 1997.

BORSA 1988

A Szent-Iványi család levéltára 1230-1525. MÁLYUSZ Elemér kézírata alapján szerk. BORSA Iván. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/14. k. Budapest, 1988.

BORSA 1989

BORSA Iván: Turóc vármegye ispánjai és alispánjai 1526-ig. In: *Levéltári Közlemények* 60. 1989.

BORSA 1991

A Justh-család levéltára. Közzéteszi BORSA Iván. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/20. k. Budapest, 1991, 484.sz.

BORSA 1993

Az Abaffy család levéltára 1247-1515. A Dancs család levéltára 1232-1525. A Hanvay család levéltára 1216-1525. Ila Bálint kézírata alapján szerk. BORSA Iván. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/23. k. Budapest, 1993.

BRODERICUS 1985

BRODERICUS, Stephanus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Ed. Petrus KULCSÁR. *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque aevorum, Series Nova*, Tom. VI. Budapest, 1985, 57.

CSÁNKI 1897

CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. k. Budapest, 1897.

CSOMA 1897

CSOMA József: *Abauj-Torna vármegye nemes családjai. Abauj-Torna vármegye monográphiája* I. k. Kassa, 1897.

ENGEL 1971

ENGEL Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 5. 1971. 291–313.

ENGEL 1996

ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) II. k. Budapest, 1996.

ENGEL 2001a

ENGEL Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. (História Könyvtár, Monográfiák 17.) Budapest, 2001.

ENGEL 2001b

ENGEL Pál: *Magyar Középkori Adattár. Magyarország világi Archontológiája 1301-1457. Középkori magyar genealógia.* Arcanum Digitéka. 2001.

ETÉ

Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából. Budapest, 1902–1912. Szerk. BUNYITAY Vince–RAPAICS Rajmund–KARÁCSONYI János. 1520–1551. I–V k.

FEKETE NAGY 1941

FEKETE NAGY Antal: *Trencsén vármegye. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* IV k. Budapest, 1941.

FEKETE NAGY 1979

Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV Collegit Antonius FEKETE NAGY; edd. Victor KENÉZ et Ladislaus SOLYMOSI, in volumen rededit Geisa ÉRSZEGI. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II /19.) Budapest, 1979.

FÓGEL 1917

FÓGEL József: *II. Lajos udvartartása 1516-1526.* Budapest, 1917.

FORGON 1909

FORGON Mihály: *Gömör–Kishont vármegye nemes családai.* II. k. Kolozsvár, 1909.

FRAKNÓI 1877

FRAKNÓI Vilmos: *II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12. – július 16.* In: *Magyar Történelmi Tár* 22. 1877.

GYÖNGYÖSSY 2002

GYÖNGYÖSSY Márton: *A bécsi magyar dénárverés 1485-1490.* In: *A numizmatika és a társtudományok.* IV. k. é. és h. n. Budapest, 2002, 83. 7. j.

HÁZI 1928

HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története.* I/6. k. Sopron, 1928.

HÁZI 2000

HÁZI Jenő: *Pozsony vármegye középkori földrajza.* Pozsony, 2000.

HOLUB 1917

HOLUB József: *A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez.* In: *Fejérpataky Emlékkönyv.* Budapest, 1917, 186–211.

HÓMAN–SZEKFŰ 1935

HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: *Magyar Történet.* III. k. Budapest, 1935.

HORVÁTH 1872

HORVÁTH Mihály: *Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete.* Pest, 1872.

HORVÁTH K. 1930

- HORVÁTH Konstantin: *Zirc története. (Zirci Könyvek I.)* Veszprém, 1930.
- HORVÁTH R. 2001
HORVÁTH Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi fel-
emelkedéséhez. In: *Analecta Mediaevalia. I. Tanulmányok a középkorról.*
Szerk. NEUMANN Tibor. h. n. 2001. 99–112.
- ISTVÁNFFY 2001
*ISTVÁNFFY Miklós magyarok dolgairól írt históriája TÁLLYAI Pál XVII. szá-
zadi fordításában.* 1/ 1. k. Sajtó alá rendezte BENITS Péter. Történelmi for-
rások I. Budapest, 2001.
- IVÁNYI
IVÁNYI Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára.* 1–2. Szeged, 1931–
1932.
- IVÁNYI 1910
IVÁNYI Béla: *Bártfa sz. kir. Város története.* I. k. Budapest, 1910.
- IVÁNYI 1917
IVÁNYI Béla: *A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243-1803.* Lőcse,
1917.
- JAKÓ 1976
JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelmé-
hez.* Bukarest, 1976.
- JAKÓ 1990
JAKÓ Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1283-1556)
I. k. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/17. k. Budapest, 1990.
- JANITS 1940
JANITS Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése
1526-ig.* Budapest, 1940.
- KARAJAN 1855
Selbst-Biographie Siegmunds Freiherrn von Herberstein 1486-1553. Hrsg.
von Th. G. von KARAJAN, (Fontes rerum Austriacarum I) 1. Bd. Wien
1855.
- KATONA 1792
KATONA, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae.* Tom. XV.
Colotcae 1792.
- KÁLNICZKY 1982a
KÁLNICZKY László: Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában.
In: *Tudományos Diákköri Füzetek 11. Tanulmányok a bölcsészettudo-
mányok köréből.* Budapest, 1982.
- KÁLNICZKY 1982b
KÁLNICZKY László: *A Hunyadi uradalmak és familiárisok kapcsolódása
Mátyás politikájához.* Kézirat ELTE bölcsészdoktori értekezés. Buda-
pest, 1982.

KOLLMANN ÖRS 2003

KOLLMANN ÖRS László: *Gömör és Kishont vármegyék központi helyei a középkorban*. Kézirat PhD értekezés. Budapest, 2003.

KOPPÁNY 1984

KOPPÁNY Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építészet. In: *Ars Hungarica* 12/1984, 182–232.

KOPPÁNY 1999

KOPPÁNY Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Művészettörténeti Füzetek. Budapest, 1999.

KOVACHICH 1801

KOVACHICH, Martinus Georgius: *Supplementum ad vestigia comitorum apud Hungaros*. Tom. III. Budae, 1801.

KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997

A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495-1534. Közzéteszi KREDICS László, MADARÁSZ Lajos, SOLYMOSI László. Veszprém, 1997.

KUBINYI 1957

KUBINYI András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 12. 1957, 26–27.

KUBINYI 1973

KUBINYI András: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) In: *Somogy megye múltjából*. Levéltári Évkönyv 4 1973, 3–44.

KUBINYI 1978

KUBINYI András: A szávaszentdemeter – nagyolaszi győzelem 1523-ban. In: *HK Új folyam*, 25 (1978) 194–222.

KUBINYI 1980

KUBINYI András: Az 1525 évi „Kalandos szövetség” In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest, 1980. 141–153.

KUBINYI 1982

KUBINYI András: A megyésispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. In: *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 16. 1982, 169–179.

KUBINYI 1984a

KUBINYI András: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: *Magyarország társadalmá a török kiűzésének idején*. Szerk. SZVIRCSEK Ferenc. (Discussiones Neogradienses 1.) Salgótarján, 1984. 5–24.

KUBINYI 1984b

KUBINYI András: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In:

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. BALÁZS Éva–FÜGEDI Erik–MAKSAY Ferenc. Budapest, 1984, 264.

KUBINYI 1986

KUBINYI András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Szerk. RUZSÁS Lajos és SZAKÁLY Ferenc. Budapest, 1986, 59–101.

KUBINYI 1988

KUBINYI András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. *Századok* 121. 1988, 147–215.

KUBINYI 1994a

KUBINYI András: A Jagelló-kori Magyarország történeti vázlata. In: *Századok* 128. 1994, 288–319.

KUBINYI 1994b

KUBINYI András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: *Gerő László nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* Budapest, 1994, 265–269.

KUBINYI 1994c

KUBINYI András: A középkori Pápa. In: *Tanulmányok Pápa történetéből. A kezdetektől 1970-ig.* Főszerk. KUBINYI András, Pápa, 1994, 87.

KUBINYI 2001a

KUBINYI András: *Mátyás király.* (Tudomány-Egyetem), Budapest, 2001.

KUBINYI 2001b

KUBINYI András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). *Századok* 135 (2001), 301–361.

KUBINYI 2001c

KUBINYI András: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In: *Tanulmányok Werbőczy Istvánról.* Szerk. Prof. HAMZA Gábor. (MF. Könyvek 21.) Budapest, 2001, 65–98.

KUBINYI 2003

KUBINYI András: Szekfű Gyula és a késő középkori Magyarország kutatása. In: *Magyar Évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Szerk. ORMOS Mária. Budapest, 2003, 61–69.

LUKINICH

LUKINICH Imre: *A Podmanini Podmaniczky család oklevéltára.* I-IV k. 1351–1555. Budapest, 1937–1942.

MAJLÁTH 1890

MAJLÁTH Béla: Liptó megye törzsökös családjai 1500-ig. *Turul* 8 1890, 206.

MAKSAY 1990

- MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/16. k.) I. k. Budapest, 1990.
- Memoria rerum 1981
Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. (Verancsics Évkönyv). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta BESSENYEI József. Budapest, 1981.
- MIKÓ 1986
 MIKÓ Árpád: Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről. In: *Ars Hungarica* 14/1986, 97–113.
- MOE
Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerk. FRAKNÓI Vilmos. I. k. (1526–1536), Mon. Hung. Hist. III/1. k. Budapest, 1874.
- MISKOLC TÖRTÉNETE
Miskolc története I. k. A kezdetektől 1526. Szerk. TÓTH Péter közreműködésével KUBINYI András. Miskolc, 1996.
- NAGY I. 1857–1868
 NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. kötet. Pest, 1857–1868.
- NYULÁSZINÉ STRAUB 1987
 NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein.* Budapest, 1987.
- PATAKI 1976
 PATAKI József: Radu de la Afumați és Zápolya János magatartása a mohácsi vész előestéjén. In: *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Tanulmányok* I. k. Bukarest 1976.
- PÁLOSFALVI–VITOVEC 2001
 PÁLOSFALVI Tamás–VITOVEC János: Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. In: *Századok* 135 (2001) 429–472.
- PERJÉS 1979
 PERJÉS Géza: *Mohács.* Budapest, 1979.
- PESTY 1883–1885
 PESTY Frigyes: *Krassó vármegye története.* I–IV. Budapest, 1883–1885.
- PRAY 1806
 Georgius PRAY: *Epistolae procerum regni Hungariae.* Pars I, Posonii 1806.
- QUELLEN 1886
Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I. Bd. Kronstadt, 1886.
- RADVÁNSZKY 1986
 RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* Budapest, 1986.

zadban. I. k. Budapest, 1986.

RATKOŠ 1957

RATKOŠ, Peter: *Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525-1526)*. Bratislava, 1957.

SCHÖNHERR 1894

SCHÖNHERR Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473-1504*. Budapest, 1894.

SINKOVICS 1933

SINKOVICS István: *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 8.) Budapest, 1933, 10–12.

SOÓS 1999

SOÓS Ferenc: *Magyarország kincstartói 1340-1540*. Budapest, 1999.

STIPIŠIĆ–ŠAMSALOVIĆ

Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije, edd. J. STIPIŠIĆ–M. ŠAMSALOVIĆ. In: *Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije* 3 (1960); 4 (1961); 5 (1964).

SZABÓ 1909

SZABÓ Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest, 1909.

SZABÓ 1917

SZABÓ Dezső: *Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505-1526*. Budapest, 1917.

SZAKÁLY 1978

SZAKÁLY Ferenc: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél kortörténeti tanulságai. In: *Hadtörténelmi Közlemények, Új Folyam*, 25 1978, 486–487, 496–497.

SZEKFŰ 1912

SZEKFŰ Gyula: *Serviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből*. Budapest, 1912.

SZERÉMI 1857

Szerémi György: *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484-1543*. Közzéteszi WENZEL Gusztáv. Mon. Hung. Hist. II/1. k. Pest 1857.

SZERÉMI–ERNYÉY 1912

SZERÉMI György–ERNYÉY József: *A Majthényiak és a Felvidék*. I. k. Budapest, 1912.

SZILÁGYI 1897

A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI Sándor. V. k. Budapest, 1897.

SZLUHA 2000

SZLUHA Márton: *Liptó vármegye nemes családdai*. Budapest, 2000.

TAKÁTS 1906

TAKÁTS Sándor: Nyelvtörténet. In: *Századok* 40. 1906.

TÓTH 2002

TÓTH Péter: Frangepán Ferenc és Perényi Péter követsége I. Zsigmond lengyel királyhoz. In: *Historia est... (Írások Kovács Béla köszöntésére.)* Szerk. CSIFFÁRY Gergely. Eger 2002, 413–418.

TT

Történelmi Tár

TUBERO 1994

TUBERO, Ludovicus: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közzéadja BLAZOVICH László–SZ. GALÁNTAI Erzsébet. Szeged, 1994.

VARGA J. 1981

VARGA J. János: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI-XVII. századi dunántúli nagybirtokon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 94.)* Budapest, 1981.

VÁRADY 2000

VÁRADY Zoltán: Humanista capitalis feliratok. In: *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének közleményei* 3. k. Szekszárd 2000, 170.

ZSIGMONDKORI OKLEVÉLTÁR

Zsigmondkori Oklevéltár. MÁLYUSZ Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA Iván. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/22. Budapest, 1993, 1994, 2001.

THE SZAPOLYAI AND THEIR SERVITORS

ANDRÁS KUBINYI

King Mathias and János Szapolyai also came to the throne without the right of the succession. However King Mathias chose his general dignities from his father's servitors and his relatives, it is not true in the case of János Szapolyai. Szapolyai assigned rather the royal court's former servitors to the most important functions and he employed his relatives and servitors later, when he fought with Ferdinand. The Szapolyai family rose up and joined to the magnates very fast that is why the historians supposed a kind of relationship between the Hunyadis and Szapolyais. From 1458 to 1526 altogether 250 servitors can be counted in the service of the Szapolyais. The aspects of choosing them were the following: the ruler usually placed the servitors coming from distant regions to his estates far from his own possessions and among his court's servants were persons from very different areas and nations.

SZAPOLYAI ISTVÁN ÉS JÁNOS ALAKJA ISTHVÁNFFI MIKLÓS HISTORIAEJÁBAN

NAGY GÁBOR

A nemzedékek művelt olvasóinak történelemszemléletére ható *Historiae*¹ történelmünknek a kb. II. Ulászlótól II. Mátyásig tartó szakaszából idéz fel,² így alkalmas arra is, hogy gyarapítsa a Szapolyaiak kora újkori megítélésével kapcsolatos ismereteket. Katolikus szerzője Rudolf korában locumtenens palatini in iudiciis (1581–1608), művét a hosszú háború korában írta. Ha az általa sok okból elutasított Bocskainak a halála napját úgy adja meg, hogy az a heródesi gyermekgyilkosságokéra essék, miként ábrázolja vajon azt a János királyt, aki célja eléréseért a magyarok közül elsőként támaszkodott az éppen Bocskai felkeléséig általánosan ösellenségnek tekintett törökök segítségére és része volt az ország szétszakításában? Elfogultan mutatja-e be emiatt János vajda cselekedeteit, esetleg már az édesapjáéit is? Az alábbiakban nem azt vizsgálom, miként viszonyulnak közlései a forrásaihoz, hanem azt, hogy miként értékelhetők a Szapolyaiakról írt mondatai szövege stílusának valamelyes ismeretében, milyen képet alkothatott az olvasó a Szapolyaiak 1540 előtti ténykedéséről a *Historiae* alapján.

I. István gróf

A gróf először a végig ellenszenvesnek ábrázolt Beatrix társaságában jelenik meg: a trónra pályázó Ulászló vont a maga pártjára bőkezűséggel és hatalmas ígéretekkel. Megvesztegetésről itt még nincs szó, ám ausztriai helytartósága végének elbeszélések már igen. A lényeg az elején olvasható: Szapolyai hűsége és vitézsége minden háborúban csodált – volt, megbecsülése ugyanis oda a Bécs nem férfias védelmezéséből eredő gyalázzattal. A bécsiek szervezkedéséről értesülő gróf tettei akár a gondos helytartóé is lehetnének, ha végül hajóra szállva nem menne családja után. Az olvasóban támadó elítélő véleményt erősíti Istvánffi egyrészt egy kötő-

¹ Sem kritikái, sem könnyen hozzáférhető kiadása nincs. A jelenleg csonka autográf az OSzK-ban található (Kézirattár, Quart. Lat. 2316.), a műre alább az 1622. évi kölni kiadás könyv- és lapszámának megadásával hivatkozom.

² Az utolsó megírt könyv, a XXXIV. az 1607. év végével zárul, a XXXVIII. tervezetében pedig Istvánffi megemlékezik Báthory Zsigmond haláláról (1613).

szót beiktatva,³ másrészt a gróf megvesztegettségének hitelt adva s a magánérdeknek az államérek elé kerülését kiemelve: „Sed ipse Bohemico, ut credi par est,⁴ auro captus sibique potius privatim, quam rei publicae consultum cupiens...” (I. 2.). A megvesztegethetőség árnya és a megvesztegettség tényként való beállítása után a gyávaság és a kötelességmulasztás szégyene éri a grófot, mint egyedül nevesített főurat: fenyegetett ausztriai helyőrségeinknek „...novus rex ac comes Scepusiensis ceterique duces Ungari pari socordia atque ignavia agitati maturam, uti debebant, opem ferre neglexissent.” (I. 4.)⁵

A gróf fényes haditette János Albert herceg legyőzése (II. könyv). A királyi megbízatás⁶ után először azt tudni meg, a megnövekedett sereg vezére még ki sem mozdult téli szállásáról. Ha nem idéződnék fel Ausztria elvesztegetésének gyászos emléke, felidézi Istvánffi maga – de csak azért, hogy egyből az ellentétére fordítsa az olvasóban támadható érzületet: „At ille praelii cupidissimus erat...” (II. 20.) A gróf ügyesen, akár a saját kárával is ráveszi zsoldfizetés nélküli seregét a harcra, részben „ingenii sermonisque gravitate” Hadvezért látunk: szándéka nyílt mezőn megütközni a herceggel, körültekintően elrendezvén hadát maga tör a lengyelekre („Stephanus cum Ungaris Polonos adoritur”), a győzelem után alvezérével tanácskozáván haladék nélkül a menekülő üldözésére indul. Eljárása hibátlan: jelenti királyának, a herceget hatalmába kerítette, utasítást kér tőle, majd azt maradéktalanul végrehajtja. Amit ezután tesz, az már királyi nagyvonalúság: legyőzött, hazafelélé tartó ellenfelét „summis precibus” meghívja, „humanissime atque regium in modum” vendégli, „muneribus amplissimis” tiszteli meg, végül a legfelszereltebb lovas alakulatát adja mellé, hogy az kísérje „summo cum honore” (II. 22.) a határhoz.

A fejedelmi viselkedésű hadvezér alakja így sem feledtetheti az első könyvét, végül ugyanis abban a társaságban jelenik meg, amelyikben először: „Vladislaus

³ „Non defuere ea quoque tempestate viri graves et cordati, qui maiorem in Stephano militaris prudentiae simul et severitatis vim desiderarent...” (I. 2.)

⁴ Abban a kérdésben, ki vette át a gróf helyét Bécsben, a források hiánya miatt nem mer nyilatkozni, e megvesztegetettséget azonban illik szerinte elhinni. A „credi par est” kifejezést szívesen használja, gyakran isteni beavatkozáshoz is köthetően, pl. Perényi azért záratott végül börtönbe, „ut isthic non tam novae perfidiae, quam antiqui et quidem triplicis transfugii culpam lueret ac, quod credi par est, ob invecum ab eo in Pannoniam Lutheranium dogma divinitus plecteretur” (XV. 254.); akár ártatlan volt Fráter, akár nem, „auctores certe caedis eius non multo post tempore diversis paenarum generibus divinitus, ut credi par est, irrogatis partim in summas calamitates incidere, partim miserabili vitae exitu interiere.” (XVII. 310.); Jánost anyja és testvére „ob privatae paenae divinitus, ut credi par et congruum est, inflictae gravitatem” (VI. 83.) siratják.

⁵ Finoman erősíti kiemelését előtte az „ac”, utána a „-que” használata.

⁶ Utóbb a bosszúvágy is feltűnik: „Polonos se haud dubie ulcisci posse sperabat.” (II. 21.)

Beatricis reginae et Stephani, comitis Scepusiensis consilio, armis pecuniaque adiutus” (II. 27.) győzi le Mátyás fiát. Megváltozott azonban a cselekvés minősége: nem Ulászló von pártjára bőkezűséggel, hatalmas ígéretekkel, hanem princeps, fejedelmi személy segít meg egyet a trónra pályázók közül tanácsával, seregével, pénzével.

A III. könyvben a nádor alakja jelenik meg, aki jogköréből adódóan kétszer is szembekerül királyával.⁷ A II. Ulászlóval elégedetlenek Lőrinc herceg házában gyűlnek össze, s rögtön hozzá is teszi Isthvánffi, vele a gróf az idő tájt „contracta affinitate vires opesque et sensus omnes arctissime coniunxerat” (III. 32.). Bár a rengeteg szemrehányás közvetítését először elhárítani igyekszik a nádor, „ut erat cauto sagacique ingenio”, végül teljesíti nehéz kötelességét („grave istud legationis munus”). Kötelességteljesítése után azonban jogtiprásáról (a királyi tiltást megvetve várat foglal el) is értesülünk, megelevenedik a család mesés gazdagsága is: „cum amplissimis et plane regiis muneribus” (III. 34.) megy a lőcsei találkozóra, csaknem ezer szekényi ellátmányt visz a királyi testvéreknek.

Amiként a gróf Ulászlót Beatrixszel közösen megsegítő alakját kétszer jeleníti meg Isthvánffi, a király által hűtlensége miatt megtámadott és ezért Szapolyaihoz forduló Lőrinc herceg felidézésénél kitér ennek a grófhhoz fűződő – a királlyal szemben elégedetlen főurak gyűlésének elbeszélésekor már említett – szoros, a köz érdekétől független kötelékére: „affinitate arctoque faedere privatim icto coniunctus erat” (III. 36.). Az olvasóra bízott, óvatosnak és ravasznak, vagy igaznak és törvénytisztelőnek minősíti-e Szapolyai viselkedését, miután a gróf közölte, katonai segítséget a király ellen nem adhat, „ne mox perduellionis reus agatur”, öregsége és betegsége visszatartja a királyi táborba menéstől, csak a királyt megkérelő követség küldése áll hatalmában. Amit e követség a királynak elmond, az csak részben Bonfini követezése, másrészt Isthvánffi szövege: a király eljárása teljességgel törvénytelen, a nádor törvényszéke elé kellett volna idézni a herceget, ha valami ártalmat tett,⁸ ez zsarnokság, máskor háborúzzék és más ellenségek ellen. A király felháborodik, fenyegetőzik, ám Isthvánffi fogalmazásán nem érződik Szapolyai szerepének kárthatása.

⁷ A pro palatinus történetíró e méltóságot természetesen mindig büszkeséggel említi, például „primam secundum regem dignitatem” (I. 6.), „officium post regiam dignitatem proximum” (XV. 254.).

⁸ Bizonyos átélést adhatott szövegének, hogy Illésházi ügyében 1602. október 17-én még maga is hasonlót javasolt nádori helytartóként királyának: „in decretis cum divorum regum, tum vero eo etiam, quod Tripartitum appellatur, aperte statutum est in eiusmodi causis, quae crimen laesae maiestatis respiciunt, in diaeta publica processum instituendum ibique terminandum” (Kiadása: KÁROLYI 1882, 685.)

Halála közlésekor a szerző említi Imre deákot, feleségét és – először név szerint⁹ gyermekeit. Méltatása az első könyv elejéről ismert megfogalmazást idézi, az Ausztria kárhozatos feladása előtti Szapolyai ugyanis „vir omnibus bellis spectatae fidei et virtutis” volt, akitől most búcsút vesz, az „vir pace et bello clarissimus” (III. 45.).

Összegezve: István grófnak az első könyvbéli ellenséges, de legalább is elfogult ábrázolása a másodikban egyértelműen megváltozik, a harmadikban pedig inkább viselt méltósága, mint személye foglalkoztatja Isthvánffít.

II. János gróf

Önállóan először az 1505. évi végzés felidézésekor jelenik meg. Werbőczy („eloquens sed factiosus”) a végzést az állam őrzésének ürügyén hirdeti ki, valójában azonban azért, hogy a királyságra már régóta vágyakozó szepesi gróf ambitioja és libidoja számára utat nyisson („re autem vera, ut regnum affectantis ambitioni libidinique viam aperiret” IV. 52.). A „libido” kifejezéssel már az első könyv elején találkozni: előkelőink azért választották Ulászlót, „quo magis libidini atque luxuriae suae frena laxarent” (I. 1.). E szót a *Historiae* I–III. könyvének meghatározó forrása, Bonfini is szívesen és elítélően használja,¹⁰ Isthvánffinál még erősebb kizárólagosan elítélő tartalma.¹¹

⁹ Jánosnál már itt hozzáteszi: aki aztán király volt. Ez az egyszerű tényközlés mindenesetre kedvezőbb, mint a majdani vetélytárs, Ferdinánd első megjelenítése, lásd a 25. jegyzetet!

¹⁰ Például a cseh követek beszédében: fiatal király „pro animi libidine cuncta geret” (BONFINI, 77. lib. IX. dec. IV.); az országnagyok és Corvinus követeinek tanácskozásán: „Nunquam sic eque pro utriusque libidine et arbitrato condiciones utrinque offerri potuere...” (125.) Corvinus tábora Csontmező után: „publici thesauri impedimenta privata libidine direpta in nullos publicos usus concessere” (164.) vagy: „Albertus magna regnandi libidine percitus” (16. X. IV.)

¹¹ Miksával mondatja Ulászló trónigényéről („ut libidini ambitionique eius obviam eatur” I. 5.), a bűnbánó Lőrinc herceggel az öt megtévesztőkről („Eorum se studio et libidine transversum actum” III. 41.), Telegdi Istvánnal a királyi tanácsnak X. Leó bullája kihirdetéséről tartott ülésén az ország vezetéséről („Interea nobis etiam ipsis summa ope adnitendum est, ne, uti hactenus, neglecta re publica privatim ad avaritiae sordes et habendi libidinem usque adeo temere ruamus” V. 64.), a hadba vonuló keresztieseknek a birtokosok önkényének kitett családtagjairól („ne domi relictis ad ludibrium et libidinem nobilitatis exponerentur” V. 73.), II. Ulászló uralma erőtlenségének megbélyegzéséül („sed potius eis ad exercendum omne genus avaritiae libidinumque et rapinarum frena laxasse censeretur” VI. 83.), Szapolyai és Báthori viszálykodásáról („vaivoda facile intellexit alios quoque esse, qui cum eo ambitione honorumque et dignitatum aviditate simul et dominandi libidine haud mediocriter certandum esse existimarent” VI. 85.), a tö-

A színlelés motívummá válik Szapolyai szereplésében. A fia prágai koronázásáról hazatérő király elé megy a gróf Trencsényből szolgálatkészségét kinyilvánítandó, „ut ipse prae se ferebat”, majd Istvánffi – megismételve az előző szövegrész elemeit – közli az igazi okot: „re autem vera, ut vir profundae ambitionis ob idque regnandi libidine ardens amplitudinem suam et divitias ostentando voluntatem eius de collocanda sibi filia exploraret” (IV. 59.) Ez esetben emberére akad a gróf, gondolhatni a fogalmazásból: „machinamenta rex solito more dissimulando¹² facile elusit” (uo).

Ismét felidéződik a család mérhetetlen gazdagsága, amikor János nyolcszáz aranyos-ezüstös lovassal kíséri Borbálát a lengyel menyegzőre. Istvánffi Hedviget és Borbálát mindig a legnagyobb elismeréssel, mondhatni szeretettel említi, kiemelve a hercegi származást és szépségüket, „incomparabiles et religiosissimas”,¹³ halálukat mindenki mélyen gyászolja.

A IV. könyvben utoljára is az uralomvágytól égő gróf alakja tárul elénk, az eddigi kifejezésekhez azonban néhány új is járul: „Iohannis certe comitis Scepusiensis animus iam dudum ambitione ac dominandi cupiditate flagrantissimus tam familiae suae potentia ac amplitudine immensarum opum, quas a patre et patruo partas habebat, quam regiae huius affinitatis accessione, ceu incitamento quodam in spem novarum rerum erigi et inflammari caepit, prout consilia eius occultorum plena scelerum processu temporum non sine summa rerum divinarum et humanarum confusione ac miserabili patriae excidio in apertum prorupere” (60.)

A hatalom vágyában égő férfiú – akinek titkolt bűnökkel teljes terveit utóbb a haza nyomorúságos romlására felszínre törtek¹⁴ elítélését erősíti a kulcsfogalmak egyéb előfordulása is. A gróf ambitioja a mondat elején több, mint a korábbiak ismétlése, ugyanis rögtön az uralomra törő Szelim ambíciójáról és annak eredményéről olvashatunk: „bellum intestinum ambitione et truculentia Selymi

rök terjeszkedéséről („solita proferendorum finium libidine” VI. 89. vagy „de perfidis hostibus pro dirae dominationis libidine inusta arma inferentibus” VIII. 127.), Nádasdyval János királynak a végig elvetemültnek ábrázolt Grittiről („potius quieti et saluti, quae cum tua coniuncta est, quam alienae libidini atque ambitioni avaritiaeque consules” XII. 191.), vagy éppen az 1595. évi hadjáratban visszaszorított Szinánról: „viribus suis tumidus aspernari caeteros omniaque libidini et ambitioni eius cessura existimabat” (XXIX. 676.) stb.

¹² E kifejezés Rudolfra valamint Báthori Zsigmondra alkalmazottan jelenik majd meg újból.

¹³ VI. 83. Utóbb Borbálára: „lectissima et singularibus corporis atque animi dotibus clarissima femina” (X. 150.)

¹⁴ A halmozódó feszültségre másutt is alkalmazza e kifejezést: Lőrinc herceg távol marad az 1490. évi koronázástól „ob veteres simultates cum Vladislao susceptas interesse noluit, quae postea in apertum bellum erupere” (I. 6.) – ám ez csak a herceget rántja végveszedelmebe.

exortum est, quanto minus antea provisum, tanto saevitia ac sceleris atrocitate crudelius et terribilius” (V. 61.), még a családirást is felidézi Isthvánffi.

A „dominandi cupiditas” sem csak szinonimája a korábbi „dominandi libido”-nak, megvan a folytatása az V. könyv témája, a parasztlázadás leírásánál: Dózsaával használtatja a birtokos réteggel kapcsolatban az „exercitam dominandi libidinem” kifejezést (talán Tubero Dózsa-beszéde alapján). A humanista műveltségű emberek számára az akár az antik mitológiából oly jól ismert bűn, az isteni és az emberi dolgok összekeverése megjelenik majd Dózsa jellemzésében is: katonáinak borzasztó, neki tetsző kegyetlenkedései után „his in hunc modum non sine divinarum humanarumque rerum confusione peractis” (V. 70.) fordul a felkelés vezetője Erdély felé. A kifejezés a legsúlyosabb elvetemültségek felidézésekor olvasható, pl. a XII. könyvben Móré Lászlóról: „divina atque humana immani crudelitate confundere erat solitus” (XII. 189.), de elemei felidéződnek a püspökségek siralmas állapotának leírásakor is.¹⁵

A tökéletes vajda

Alakja az V. könyvben jelenik meg. Bornemisza javaslatára rábízák a sereggyűjtést és az istentelen törekvések elleni fellépést, ám ő észrevéve a veszedelmet már előbb kiadta a parancsot és feszülten virrasztott. A kötelességteljesítés ismétlődik a következő mondatban: a vajda kész hadsereggel figyeli Dózsa igyekezetét. A Temesvárott ostrom alá fogott Báthori segítséget kér tőle, ő pedig az állam érdekében egyelőre félretéve érzelmeit („sepositis in praesens rei publicae causa privatis affectibus” V 71.) úgy dönt, időben visz segítséget a küszködőknek. A legnagyobb gyorsasággal („nec mora”, „summa celeritate”)¹⁶ folytatja útját, intézkedik, az ütközet előtt övéit a legeslegrövidebben buzdítva csak a rengeteg ártatlan halottat idézi eléjük. Isthvánffi szerint Györgyöt és testvérét „honestiore custodia” őrizteti, végső soron pedig Dózsa kérését teljesíti, amikor Gergelyt kegyelemből lefejezteti. Figyelemre méltó Isthvánffi viszonya a kivégzéshez: „Horret animus recensere dira, enormia et hactenus numquam visa aut audita miserorum supplicia...” (V. 73.) A kezdő szavak költőt idéznek („quamquam animus meminisse horret” Verg. 12. II. Aen.), a nunquam audita pedig költői túlzás. Nem tudhatom, olvasott-e arról, hogy Robin Hood kortársa, VI. Henrik a szicíliaiak felkelését levervén az utódául kiszemelt gróf fejére tüzes koronát tétetett, Kinizsi két évtizeddel korábbi nándor-

¹⁵ „episcopatus fere omnes a militaribus prophanisque hominibus non sine inexpressibili rerum divinarum iniuria ac pessimo humanarum exemplo hinc inde distracti erant.” (XII. 198.)

¹⁶ Komoly dicséret Isthvánffitól, ugyanis a gyorsaság vagy a hiánya minden vállalkozás felidézésekor méltatásra vagy kárhoztatásra kerül.

fehérvári kivégzéseit (Szapolyai mintáját?)¹⁷ azonban Bonfinitől részletesen átveszi a II. könyv végén. Ott nem tér ki arra, mi lett volna méltányos jámbor keresztények részéről, itt igen – talán azért, mert ehhez már személyes élmény köti: gyermekként látta Lőrinc kovácsot, a Dózsából evők egyikét.¹⁸

Értesülését, hogy a vajda a hálálkodó Báthorit ráveszi, tudta nélkül méltóságot ne fogadjon el, megjegyzéssel kíséri: a cél a hatalom megszerzése, e két, származásban, korban, gazdagságban azonos férfiú vetélkedése tette utóbb tönkre a hazát.¹⁹

A gondos vajda is motívum lesz, nem csak a királyságkereső: már visszatérne Erdélybe, de értesülvén egy parasztsapat mozgásáról, serény legátusával felkeresteti azt és szétszóratja. Ezután már tényleg úgy értékeli János gróf, hogy Isten segítségével véget vetett a háborúnak megbüntetvén a kegyetlen latrok vezéreit, amikor egyszer csak újabb csapat parasztról értesül, ám őket is gondosan szétszóratja. Több fegyveres csődület nem lévén Isthvánffi a maga nevében is értékeli a történeteket: nehézkesnek ható grammatikával fejezi ki, hogy úgy értékelhető („haud abs re censeriqueat”), a vajda „seditiosos armis egregie ultus liberatae a tanto discrimine patriae laudem tulisse” (VI. 75.). Mintha sokallná azonban az elismerést, a könyv utolsó mondataként rögtön hozzáteszi: „id omne grati animi officium reique gerendae ardens studium non ad privatum quaestum, sed eidem patriae reique publicae Christianae commodum ante omnia iure meritoque offerre atque impendere debet”

Ismét az állapítható meg, hogy az előző könyv egyöntetűen elítélő ábrázolásmódja az ötödikben megváltozik, a színlelő, hatalomvágytól égő gróf helyébe a hazája szabadságán s nem romlásán virrasztó méltóságviselő lép – noha a záró mondat már átvezet a következő könyv kárhoztató stílusához.

A hatalomkeresés büntetése

A VI. könyv annak közlésével kezdődik, hogy a Temesvár felmentése előtt nagyinak és híresnek tartott gróft most nagyobbnak és híresebbnek kezdték tartani, úgy tűnt, a pannonok összes reménye benne van. Részletesebb magasztalás jön, szó-

Amiként annak idején a török elleni védekezésben túlbecsülhetetlen Nándorfehérvár veszélyeztetését nem lehetett eléggé büntetni, most a török elleni hadjáratból e felkelés miatt visszafordulni kényszerült hadvezér büntet.

¹⁸ A valóban visszataszító (aminthogy ez volt a cél) büntetés feletti szörnyülködés őszinteségét csökkenti a „Hunc exitum habuit factis suis congruum Georgius Siculus” (V. 73.) folytatás is, amikor pedig Gubec Máténak Dózsáéra hasonló kivégzését idézi fel, hozzá is teszi: „infaustae ac diris omnibus devovendae Georgii Siculi in excidium nobilitatis initae rebellionis memoria non sine horrore subiret, qui olim omnium mortalium corruptissimus et depravatissimus malignis fati sic ferentibus Pannoniae regnum et Christianam rempublicam summa perfidia atque impietate perturbasset.” (XXIV. 529.)

¹⁹ Ennek bemutatása műve egyik célja, ahogy másutt (VIII. 114.) maga írja: „ex quibus quasi initiis nobilissimi regni excidium manifeste apparet.”

használata talán Pompeius alakját is idézi,²⁰ megtudjuk, irigylik a szabadság helyreállítóját a győzelem díszét. A király bezzeg lomha volt, otthon ült, ő meg „tutandae rei publicae” előőrsbén feküdt (excubare), jár neki a főhatalom. Az összehasonlítás és a dicséret azonban hirtelen elveszíti értékét: e magasztalás az „imperitum malisque moribus imbutum vulgus” véleménye.²¹

A folytatás is ennek megfelelő: Istvánffi megnevezi leglelkesebb híveit (ők is „flagrantissimi”, akár az uralomvágytól égő gróf), rövid értékeléssel: „ambo factiosi ac lingua et moribus fideque venales et immodici” (VI. 76.), s hozzájuk is köti a IV. könyvben Jánosnál használt kifejezéseket: „Quibus quum tumultus et res novae placerent...” Még csak a 6. mondatnál járunk, de a rossz hangzású csöcselék (vulgus) és forradalom (res novae) egymást erősítve tapadnak a vajvodánusokhoz. Maga a vajda Istvánffi szerint finomabban közelít céljához: nyájas beszéddel, „nec absurdo ingenio” (az ingenium Istvánt is jellemezte), titkolt osztogatással stb. Megtudván, hogy János és csapata a legváltozatosabb módokon tör a hatalomra, a király elleni merényletről értesülünk. Istvánffi egy mondatos megjegyzése: „Suspicio in vaivodanos extitit, quamquam non sat certis nixa fundamentis.” (uo.) Az ijedt és tanácstalan királynak Bakócz és Bornemisza szigorú fellépést javasolnak, „nisi vaivodam maximum ex magno fieri velit”

A most már fenyegető árnyként megfestett Szapolyai legközelebb tényleg a háttérben marad: Perényi nádor ellene mondott a Habsburg–Jagelló szerződésnek, az ok vagy a titkolt ambíció vagy a vajda ösztönzése. Perényi halálával azonban előtérbe kerül alakja a már ismert kulcsszavakkal: vaivoda, factio, res novandae, tumultus, dissidia – s még ugyanabban a mondatban Istvánffi közli: szerinte megéri most mondani el a még a nádor életében bekövetkezett zsmarói vereség okait. Az együgyű? ostoba? elvakult? vajda alakja jelenik meg, aki szerzőnk szerint nem tudja, hogy a fortuna nem állandó, ezért a földműveseken vett győzelem után a töröknek is nekimegy. Növeli majd a zsmarói kudarc súlyát Hunyadi alakjának a megidézése: annak idején az általa visszavetett II. Mohamed szultán pihent meg itt menekültében. A dicső múlt után a Szapolyaiakhoz sokszor kapcsolt ürügy jelenik meg: ez a háború csak ürügy volt ahhoz, hogy visszautasíthassa az uralkodók bécsi meghívását, noha a tényleges okot most szerzőnk is bizonytalanul (nem „re autem vera” hanem csak „tametsi ea subesset verior causa” VI. 81.) közli: a sikertelenül kért Anna eljegyzésének nem akart a tanúja lenni. A mondat végére azonban Istvánffi megbátorodik, az állítmány indicativus: „in arcano” János vajda arra törekedett,

²⁰ „asperrimo bello prudenter suscepto et felicissime confecto” „tantum bellum Pompeius ineunte vere suscepit, media aestate confecit” (CICERO de imp. Cn. Pompei, 35. (a szöveg a neten: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/imp.shtml>)

²¹ Ugyanez a szerkesztésmód például Bebek és a Kendiek meggyilkolásának elbeszélésekor: miután részletezi, mi gazdagsága (vix credibiles divitiae) volt a megölt Kendi Ferencnek, így fejezi be a mondatot: „et mira alia multo rumore vulgi iactata” (XX. 388.).

hogy a vár elfoglalásával szerzett „favor multitudinis”-szel kerüljön közelebb a hatalomhoz („rebus facilius potiretur”). Sereget gyűjt, Nándorfehérvárra üzen katonákért és nagyobb ágyúkért, ám a már beteg Török Imre nem tud elmenni, s figyelmezteti, ne vonja el a Pannonia megmaradásához szükséges dolgokat a várból. Isthvánffi a rá jellemző részletességgel ábrázolja a vállalkozás menetét, a törökök sikeres cselét, közeledésük pusztá hírére „tantus repente pavor vaivodae animum occupavit” (VI. 82.). A rögvest hozzátett „quamquam alias intrepidum” nem tompítja, inkább élesíti a megjegyzést: másokkal, a parasztokkal lehet, hogy rettenthetetlen, de az igazi ellenféllel szemben... Az ütközet leírásában mintegy Szapolyai ellentéte a mindent megpróbáló Paksy Mihály. A tábor végül, és az ágyúk odavanaknak, Isthvánffi keretbe foglalja a vereséget: „tantus fuit vaivodanorum metus et consternatio...” Amit előbb csak érzékeltetett a vajda máskor bátor lelkével, azt most megfogalmazza: közmegítélés szerint (censebatur) „vaivoda ante partam devictis agrestibus gloriam ac virtutis et fortitudinis opinionem non toto vertente anno re contra veros hostes male gesta obscurasse aut amisisse” (uo.).²²

Az előző könyv hadvezér-alakja már a múlté, de e történetnek még nincs vége. A vereség híre természetesen nyomasztóan hat a Pozsonyban a császárral való tárgyalásra várakozó II. Ulászlóra és Zsigmondra, „quamquam Vladislaus ambitioni et superbiae aemuli atque obtrectatoris sui non parum ea re decessisse in arcano laetaretur” (uo.). A Nándorfehérvár bukásával is okozati összefüggésbe állított zsarnói kaland oka „in arcano” a hatalomvágy volt, a királyt a vereség „in arcano” boldogítja, hatalomféltése miatt. Voltak néhányan, folytatja Isthvánffi, akik azt gyanították, a vajda árulta el seregét a töröknek, „quod cum illis iam tum occulta parando regno consilia miscuisse dicerent” – mivel azonban a gróf ezt „negare visus est, nos in tam ancipiti incompertaque re nihil pro certo affirmamus” (VI. 83.). Nem erősíti meg tehát – holott Frangepán Bernardint annak idején azzal mentette fel a 'clades Derenceniana' előidézésének vádjá²³ alól, hogy az maga is ott volt a csatában és tagadta a törökösség vádját.

Titkolt hatalomvágya érdekében a vajda Nándorfehérvár harcckészültségének csökkentésével fennmaradásunkat veszélyeztetve a valódi ellenféllel szemben elgyávul, majd a törökösség gyanúja is rávetül, hátra van azonban még az isteni büntetésnek – humanista eruditio számára nyilvánvalóan nem meglepő – bekövetkezte. Először a két sirató nő (Hedvig és Borbála) alakja jelenik meg: siratják egyrészt e szerencsétlenül megkísérelt hadjárat miatt, másrészt „ob privatae paenae divinitus, ut credi par et congruum est, inflictae gravitatem” (uo.). A divinitus egyéb előfordulá-

²² Ez felidézi Szapolyai István megítélésének kisebb mértékű, de hasonló változását: korábban csodált virtusú volt, amit Bécs feladásával elveszített.

²³ „Sunt, qui illum ab obsesso Brinae Frangepano clam evocatum prodiderint ea conditione, ut, si illa in Carnos excursionem Brinae obsidio solveretur, se in fidem clientelamque Turcarum concessurum promitteret.” (II. 28.)

sakor is természetesen isteni beavatkozást jelöl, Bécs ostromakor majd „divina, uti credi par est, providentia” (X. 161.) értesülnek egy áruló töröktől a védők a készülő hadicselről, a „credi par est” pedig először éppen Szapolyai István cseh arannyal való megvesztegetettsége kapcsán volt olvasható. Mi hát az a személyes büntetés? Isthvánffi időhatározót tesz oda, ahová ezek után az olvasó úgyis okhatározót illeszt: a parasztok megsemmisítése, a most már többségükben ártatlannak minősítettek vérenek ontása után („post deletos agrestes et fusum innoxium plurimorum sanguinem”) állítólag „eucharistiam toto biennio videre non potuisse” (VI. 83.). Mindhármuk nagy tömegű, a nélkülözők illetve egyházi testületek javára fordított aranya, folyamatos imája és böjtölése kell ahhoz, hogy ő a misztériumot újra láthassa. Ami eddig emberi mérték szerint dicséretre méltó volt a vajda cselekedetei közül, arról Zsarnó után megtudja az olvasó: isteni büntetést vont maga után. Még tucatnyi mondat foglalkozik a vajda II. Ulászló halála utáni ambíciójával. Isthvánffi megmutatva, hogy sikertelenül próbálkozott Hunyadi mintájára kormányzóvá lenni (noha hívei „per fas nefasque” gyarapították pártját), s végül még nádorrá is Báthorit választották meg, némi kárörömmel teszi hozzá: most aztán a vajda is láthatja, van, aki vele „ambitione et domandi libidine” felveszi a küzdelmet. Szapolyainak forr az epéje, hazamegy, Isthvánffi pedig összegez: „Hae fuere causae discordiarum et contentionum inter vaivodam et Bathorium ac maximarum aerumnarum nostrarum initia, quibus tandem effectum est, ut regnum Hungariae pace et concordia disturbata miserabilem in modum quassatum ac dilaceratum peneque eversum videatur.” (VI. 85.).

Mohács

Nándorfehérvár elesténél Isthvánffi felidézi, a falakon rést ütő tüzéséggel szemben a védők tehetetlenek, mert a megfelelő ágyúkat annak idején Szapolyai Zsarnóhoz vitte el. A szávaszentdemeteri győzelem elbeszélésekor a magyar sereg legvitézebb katonája a királyhoz megy, s ott mindenki ellen felajánlja kardját – kettőt kivéve, s e kettő, teszi hozzá Isthvánffi, a két leghatalmasabb, János és György.

A VIII. könyv témája Mohács, de az eleje Werbőczy és Szobi cselekedetei kapcsán a már ismert módon kárhoztatja a 'factio vaivodana' tetteit. Megjelenik a motívummá vált színlelés is (ismét Werbőczy az, aki 'prae se fert' valamit), a hitványabbak megnyerése („traducta in partes nobilitatis ac popularium hominum voluntate”), a res novae kívánása, stb.

Szapolyai cselekedeteinek bemutatásakor azonban mintha az V. könyv stílusa ismétlődne: a lehető legnagyobb figyelemmel és igyekvéssel sereget gyűjt, ellátásukról gondoskodik, familiárisait hadba hívja, mindenkit „sedulo et severe” fegyverfogásra hajt, az egymással ellentétes királyi mandátumok azonban megzavarják. János gróf a csatától való távollétét inkább ennek, mint saját rosszindulatának szokta volt tulajdonítani – vált hirtelen rosszindulatúra Isthvánffi fogalmazása, de a folytatás józan: a vajda többször megüzeni a királynak az Isthvánffi által is helye-

selt tervet: „*commodissimum igitur et saluberrimum sibi ante omnia videri, ut copias quam primum ex omnibus locis in unum contrahat*” (VIII. 120.) György sem vádolható azzal, hogy magának követelte volna a főhatalmat („*cum diu pertinaciter recusasset*”), feltételesen fogadta csak el a vezéri jogkört.

Az ütközet elvesztése az összes, még közeledő vezért annyira megijeszti, hogy eloszlanak csapataikkal együtt – nem így a vajda, aki megerősített táborral állomásozott Szegednél, „*ut quorsum consilia Sulimani tenderent, ibi oppereretur*” (VIII. 128.). A törökkel való tárgyalásoknak már Mohács előtt, vagy a szándékos elkésésnek az után megfogant vádját tehát meg sem említi Istvánffi.²⁴

Foglalkozik viszont azzal a váddal, hogy a vajda a király halála után rögvest török segítséggel akarta megszerezni a királyságot. Részben azonban, mivel semmi ilyen nem derült még ki, részben, mert maga Szapolyai a királyi név elnyerése után is tagadta, Istvánffi a bizonytalan dolgot bizonyosnak meg nem erősítheti – láthatuk, Szapolyait máskor sem ment fel.

A vajda a clades után rögvest „*bonis et malis artibus*” folytatja a nemesség megnyerését – e közlés stílusában csak a korábbiak ismétlése, tartalma pedig a folytatást előlegezi meg: Szapolyai, „*ut mox apparuit, voto potitus est*” (VIII. 132.).

III. János király

A Mohácstól János király haláláig terjedő időszakot a IX–XIII. könyv idézi fel. A királyától megfosztott, elpusztított ország bizonytalan (egyik része Ferdinándnak, a másik valakinek az előkelők közül akarta juttatni a királyságot), a pápa nemhogy rajtunk, magán is alig tud segíteni, a vajda viszont, aki Szegednél az ellenség szándékát figyeli „*exoptatam diu occasionem arripiendi regni nactus*” (IX. 134.)²⁵ a király pusztulásával számára adódott alkalomtól boldogan²⁶ elhatározza, hogy Budára megy. Gyűlést hív össze Tokajba, a koronaőr Perényit megnyeri magának, leginkább azzal, hogy érvényesnek ismeri el Sárospatak erőszakos elfoglalását.

²⁴ Sőt fogalmazása egyenlőséget tesz a török iga és egyéb külföldi szolgaságok közé, amikbe országunk jutott: ez a csata volt az, „*qua barbarorum miserabile iugum, qua exterarum nationum servitutem subire*” (VIII. 130.) kényszerült! Rudolf koronázásakor majd a nemesség jelenti ki, hogy a németeket, mint a magyar szabadság gyűlölőit a praefecturákból el kell mozdítani, a rendek pedig írásba adják, „*quam gravis odiosaque sit eis exterorum dominatio*” (XXV. 531.).

²⁵ Nem hangzik rosszabbul, mint Ferdinánd első említése: az 1491-es pozsonyi egyezség alapján, miután Lajos király a mohácsi mezőn az ellenséggel megütközvén eltávozott, „*Ferdinandus occasionem regni Ungarici invadendi arripuit illudque maximis bellorum tumultibus involvit, quorum necdum finem ullum videmus.*” (II. 19.)

²⁶ Lassan királyi erényé lesz, hiszen korábban II. Ulászló örült Szapolyai serege zsarnói pusztulásának.

Ezután az avaritia és ambitio által vezérelt Perényi nemcsak a koronát szolgáltatja ki neki, hanem minden módon előmozdítja királlyá választását, az meg nyomban a vajdai méltóságot adja cserébe. E dicstelen kezdetű névsorolvasásból azért megtudhatni, János mellett „complures viri pace belloque praestantes” voltak, ám a seregszemle mégis elítélően végződik: a legfontosabb támasza, „partium eius acerrimus propugnator” (IX. 134.) a mindig elítélően ábrázolt Werbőczy. Az általa János királysága mellett felhozott érvek (az előkelő rokonság, a törökök és a parasztok felett aratott győzelmek, a „rákosi végzés”) közkeletűek, ám az idegen királyok szintén közkeletű elutasítását bőven megokolja: legtöbbször kapzsi, kegyetlen és szerencsétlen volt az uralmuk, súlyos veszedelmek érték az országot, friss példa erre az asszonyi gyávaságú („muliebri ignavia”) II. Ulászló, hogy szerencsétlen fiának meggondolatlanságáról szó se essék, amivel a sereg virágát és virtusunk régi dicsőségét egyszerre veszítette el.²⁷ Nyilvánvalóan isteni bölcseségből történt, hogy e kiváló férfiú a minapi halálos ütközeten kívül maradt, hogy legyen, aki „fortibus consiliis et invictis armis” (IX. 135.) a hanyatló hazát talpra állítja. Noha a következőkben Istvánffi éppen azt mutatja meg, hogy János szelíd tervekbe fog, fegyvereit pedig legyőzik, a fehérvári országgyűlésre tartó alak hirtelen emberi lesz: miután az általa fényében ismert Budát meglátta, „lachrimas dicitur minime tenuisse” (IX. 135.) Fehérvárott körültekintően intézkedik az elesett király végtisztessége megadásáról, állítólag Máriát is értesíti, de az a tőle való félelmében nem megy el a temetésre. A koronázáson még azok is ott voltak, akik titokban Ferdinándnak és Annának kedveztek, de legnagyobb fájdalmukra nem tudták, mit tervez amaz a messzi Germániában a királyság megszerzésével kapcsolatban.

János király értesülvén Báthori ténykedéséről (elítélő a szóhasználat: „res novas moliri”) tanácskozik híveivel, mindenek előtt Frangepán Kristóffal, aki azonnali támadást javasol, ám ő „fatali ductus errore”²⁸ eloszlatja hadait – miután majd rájön, hogy „mitiora consilia” követve nem ért el semmit az ellenfél megnyerésében, gyakran siránkozik azon, hogy nem fogadott szót. Ezután Rincon követsége²⁹ kapcsán a Ferenc királynak tulajdonított fogalmazás a feltűnő: döntsék el a nemesek,

²⁷ Dicsőségünket az egi hősök szerzik vissza: „Hic fuit exitus difficillimae terribilisque Agriensis obsidionis singulari utrinque animorum vi atque pertinacia illatae atque constanter defensae, qua amissum apud exterarum gentes paulo ante Ungarici nominis decus forti atque felici tolerantiae laude recuperasse visi sumus.” (XVIII. 348.)

²⁸ Szemléli vagy sajnálja Istvánffi? A fogalmazás a Zermeghet kommentáló Bélnek is feltűnt: *Damnat Istvánffius, quod fatali ductus errore haud obsecundarit Frangepano Ioannes.* BEL 386. l. (k.) jegyzet.

²⁹ Itt tér ki annak későbbi, a Szulejmánhoz vivő útján történt halálára: megérdemli, mert a nyomorult és semmi ilyet nem érdemlő magyarokat istentelen követségével „in longe maximum et terribile fortunarum vitaeque discrimen ... perducere et immanitati barbarorum diripiendos obicere” (IX. 136.) akarta.

hazait királlyá választani vagy „alterius absentis ministris praedae esse” kívánnak inkább.

A másik fél szervezkedését a nádor lelkesen támogatja, de nem valami magasztos okból, hanem vetélkedésből eredő halálos gyűlölség („odium capitale”) volt közöttük. A decemberi országgyűlésen majdnem mindenki ott van, a Sárospatak megadásának ígéretével most erre az oldalra csábított Perényi is. Ennek elbeszélések tér ki arra a propalatinus szerző, hogy királyválasztó országgyűlés hirdetése a palatinus hivatalához tartozik, amiként az első szavazat is, s ezek János megválasztásakor teljességgel figyelmen kívül hagyattak. Ferdinánd említett távolléte ismételt szóra kerül, hívei folyamatosan hívják (sollicitare non desinebant), két dolgot jelölve meg az ország megszerzése feltételeként: gyorsaság szükséges csak és a jelenléte.³⁰ Amiként Jánosnál a „fortibus consiliis et invictis armis” esetében, most e kettőről mutatja meg Isthvánffi: hiányoznak.

János már bánja, hogy nem fogadta meg Frangepán tanácsát, sőt Budát is el kell hagynia. Isthvánffi szinte együttérző: „adversae fortunae³¹ flatibus ac durae necessitati cedere coactus” (IX. 139.).³² A tokaji ütközet³³ értékelése is szánakozó („Iohannes tam acerbe a fortuna mulctatus” IX. 142.), de a király ismételt nem

³⁰ A gyorsaság, mint a Habsburgokra nem jellemző erény (a virtus serénység közepette gyakorolható, a tunyaság elveszejt) megtalálható Miksának a lengyel trónbetöltés (1575–1576) kapcsán tanúsított viselkedése jellemzésekor (lásd az 50. jegyzetet is): „ipse vero secus, quam temporis et necessitatis ratio postulabat, quae in sola celeritate posita erat, Pragae discessit” (XXV. 542.). Isthvánffi több százszor írja le a celeritast (kedvence a summa adhibita celeritate szerkezet), nem sokkal kevesebbszer a sine cunctatione vagy az absque mora alakot, Habsburgok cselekedeteivel kapcsolatban azonban alig találkozni velük. A személyes jelenlét kapcsán észébe juthatott Isthvánffinak saját királya is: a celeritasszal sem vádolható Rudolf 1583 óta nem vett részt magyar országgyűlésen.

³¹ Fortuna (az a körülmény, amelyikben a virtus gyakorlása lehetséges) vagy van, vagy nincs (másként: vagy ad Isten, vagy nem, lásd erről KULCSÁR 1977, 1160–1162.) XVI. századi történelmünkben általában nincs, ahogy ezt többször is írja majd Isthvánffi, forgandóságát mindig hangsúlyozza (pl. neque diuturnum N. laetari vagy fructum percipere potuit; Basilides Jakab történetéről: „Eius belli initia et causas finemque componere enitar, ut vel hinc cuivis multiplices rerum humanarum casus et fortunae in his pro libidine ludentis varietatem intueri liceat.” XX. 398.)

³² Mégis kitartásáról értesülünk: megtudván, hogy dunai flottáját Ferdinánd pártja megvette, megkísérli megakadályozni feljutásukat Komáromhoz.

³³ Kiemeli János vezéreinek, Bodónak és Bakicsnak a vitézségét (pl. Török és Pekry támadásakor „Bodo et Baquitius singulari fortitudine aliquamdiu restitissent aciemque perturbatam reparassent” IX. 141.). Bodó állhatatosságát utóbb részletesen bemutatja: a szinai vereség után nem csak visszatér fogságába, ahonnan adott szava ellenére részegen megszökött, de nemhogy az átállásra, még arra sem vehető rá, maradjon semleges a két párt küzdelmében, az életfogytig való raboskodást választja mitis és clemens Ferdinándnál, mintsem János elhagyását.

csügged, seregét kijavítja és újból szerencsét próbál: „fortunam,³⁴ quae ei tam Bu-
da excedenti, quam iterum necessaria arma sumere coacto tantopere adversa
infensaque extitisset,³⁵ tertio experiri constituit” (IX. 142.).

A király „adversae fortunae insperato turbine obrutus” Lengyelországba megy,
ahol minden idők legderékabb embere vendégli, vigasztalja és őrzi ellenségei ár-
mányától („ab iniuriis inimicorum”). Megint együttérző Isthvánffi: „rex profugus
regnoque tam acerbe, quam infeliciter pulsus” (IX. 143.).

A hősként ábrázolt Frangepán Kristóf részben a zsold fizetlensége miatt hagyta el
Ferdinánd pártját, hogy aztán a János által zsoldra küldött pénzen sereget fogadjon
és pusztítsa volt párthívei területét. A mindenben kiváló hadvezér, vir nobilissimus
et fortissimus halálos ágyán nem a haláltól fél, ami valamilyen alakban mindenkit
elér, hanem, hogy nem tud Jánosnak segíteni. A legjobb akarató király száműzött-
sége igen méltánytalan, minden erővel vissza kell őt segíteni, „ut ab eius rebus
integris ac liberalitate singulari tam publicis omnium, quam privatis singulorum
meritis persolvendis certa praemia expectare possint” (IX. 146.) mintha
zapoliánus történetíró fogalmazása lenne (forrása egyébként az, Zermegh).

Jajca falai omlanak, kapitánya nem bízik a más háborúkkal elfoglalt és távollévő
Ferdinánd segítségében, feladja a várat a töröknek, János pedig, noha száműzetés-
ben van, keserű szemrehányásokat tesz ezért Ferdinándnak a Regensburgba, V
Károlyhoz írt levelében. Előzőleg megtudtuk: Keglevits Péter a kiváló hűséggel és
egyedülálló vitézséggel igazgatott jajcai praefecturát és a megvédett várat visszaad-
ta Ferdinándnak aki azt „imbellis inefficacisque ingenii” emberre³⁶ bízta

³⁴ A csata kezdeténél: „insolens et infesta vis fortunae, quae eius partes iam pridem
deseruerat, supremis etiam eius conatibus haud dissimili malignitate defuisse visa est”
(IX. 142.) a vesztes közben Bodo fremens ac frendens fortunamque incusans; az ütközet
után pedig Tokajt adja meg őrsege, „quod adversae et iratae partibus suis fortunae
ulterius reluctantum esse nequaquam censuissent.” (IX. 143.) Alább, amikor a Ferdinánd
híveit pusztító Frangepán Kristóft halálos lövés éri: „fortuna plerumque insolens et
infesta bonis consiliis” (uo).

³⁵ Nem ítéli el a fortunával való szembeszegülésért, amint teszi pl. egy török praefectussal:
„damnata fatis arma contumaci pertinacia semper renovaret” (XXVI. 580.).

³⁶ Az I. könyv Tárcki Jánosát idézi („inefficacis vir ingenii” I. 4.). Az alkalmatlanságot
Isthvánffi minden nemzetben megszólja, amint a virtust a töröknek is megírja. Tény, hogy
a Historiae alapján lista készíthető a magyar földön kipróbált tehetségtelen (és általában
magyarelles) német hadvezérekről. Keserű összegzőként olvasható talán a XXVIII.
könyv vége, ahol a népnéző (német) katonákról ír: „Quibus immanium scelerum
irritamentis Deum optimum maximum divosque omnes offensos atque iratos credibile
sane est ducibus atque exercitibus nostris felices et prosperos rerum gerendarum ad
decumanam victoriam successus haud immerito eripuisse erepturosque etiam deinceps,
nisi eorundem superum benignitate aliquis gloriosi nominis et summae pietatis imperator
exoriatur, qui revocata veteris et incorruptae militiae disciplina et immannibus militum
flagitiis coercitis et castigatis placatoque numine miseram et innoxam plebem immunem

Katzianer és némely németek ajánlására. A vár rút elvesztése „turpissima praefecti socordia et ignavia non sine summa dedecoro nostro ac reipublicae detrimento” következett be (IX. 148.).

A két, egymással vetélkedő, az országot húzó-vonó király cselekedeteinek felidézésekor a méltóság (és a felelősség) egyenrangúsága érződik a fogalmazásban.³⁷ Istvánffi ismételten kiemeli (noha Werbőczynek, majd Ferenc királynak tulajdonítva) a nemzeti király előnyeit az idegennel szemben, a külföldre kényszerülő Jánost többször együttérzően ábrázolja, s hangsúlyozza a legkiválóbbak (Bodó, Frangepán, Jan Tarnowsky) szeretetét és hűségét iránta. Ferdinánddal kapcsolatos mondatai olykor vádlón hatnak: nem tudósítja híveit időben magyarországi tervei felől, túri Perényi jogsértését, Jajcánál pedig egyértelmű a fogalmazás: hatalmas veszteség ér minket, ugyanis Ferdinánd egy derék magyar után német³⁸ tanácsosai javaslatára teljességgel alkalmatlannak adja a praefecturát.

Iohannes Tarnoviust („virum magnanimum et apud Polonos post hominum memoriam omni genere virtutum longe clarissimum” IX. 143.) már bemutatta Istvánffi, ő és Hieronymus Lascus („vir et bello bonus et consilio ac rebus agendis prudentia et experientia singulari” X. 150.) kitűnnek a Jánost támogatók közül,

ab iniuria indemnemque conservare consulendoque et bene agendo avaritia atque ambitione procul habitis ad solius tantummodo victoriae de barbaris hostibus reportandae immortalem laudem flagrantissimo studio et ardore pugnacis animi contendere velle videatur.” (648.) Természetesen ő is nagy elismeréssel idézi fel a kivételek, leginkább Karl Mansfeld és Adolf Schwarzenberg disciplina militarisát (pl. XXIX. 655., XXXI. 722.).

³⁷ Pl. „Tali Pannoniae statu turbantibusque inter duos principes rebus” (IX. 139.) vagy a keresztényeket és törököket egyaránt ellenség számba vevő, azaz magának rabló Cserni Jovánról: „uterque rex eius amicitiam societatemque non mediocriter ambire et expetere contendebat” (IX. 140.) de végül Ferdinánd szerzi meg.

³⁸ Noha önálló elemzés tárgya lehet a Historiae német-képe, tény, hogy nem hallgat németek magyarellenességéről (pl.: Vels „parcus Pannoniorum laudator” (XII. 205.); Roggendorffot a magyarok iránt kérlelhetetlen gyűlöléssel és gyanakvással viseltetőnek ábrázolja (pl. „implorabili odio et suspicione erga Ungaros ductus” XIV 235.); „Maxime tumultuatum est de Germanis praefectis, quorum insolentia per se gravis adeo indies toleratu difficilior reddebatur, ut plerique Ungaris, si se ferre non possent, in Scythiam, unde orti essent, redeundum esse superbe et arroganter dictarent. Sed caesar, uti antea saepe, ut meliori animo esse vellent, hortari, illorum compescendorum aut tollendorum curam polliceri, nec tamen remoti quin auxere contumelias.” (XXI. 426.), stb. Megéri majd kibogarászni a kézirat némely, a Habsburgokkal kapcsolatos, szokatlan módon olvashatatlaná tett helyét. Bizonyos javítások oka a Pekry Lőrinc fogsága kapcsán megfogalmazott állítása lehet: „de regibus et principibus honesta semper et minime procaci lingua loqui decet.” (XIII. 217.) A Perényit fogságba vető királyról írva a kézirat tizenegy szót kihúz, a „delatorum verbis facile aures praebere solitus” azonban így is összerakható (Quart. Lat. 2316. 401r).

velük, „*viris clarissimis*” tanácskozában jut el a király a török segítség kéréséig. Velük mondatja Istvánffy, Károlyban nem szabad reménykedni: ha méltányos és mértékletes lelkületű is, mégis Ferdinánd testvére, a természete szerint parancsolásra vágyó Ferdinánd pedig megízlelvén a *dominatio* édességét, soha nem fog engedni.³⁹ Ferenc királynak meg VII. Kelemen pápának magának is elég baja van, hogy Zsigmond királyról szó se essék, a velenceiekről meg csak a hozzá nem értő vélné, hogy segítenek, holott, ha valami biztos, az az, hogy mások veszedelmének nyugodt szemlélői szoktak lenni.⁴⁰ Szulejmánhoz kell fordulni, *magni animi princeps*, az ő segítségével szerezhető vissza a királyság. János töprengés után elfogadja a tanácsot állítólag Vergiliust idézve szomorúan: „*Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*” (X. 151.). Istvánffy meglepően érzelmentes megjegyzése: ha Jánost nézed, e tanács hasznos volt, de a keresztény közösséget „*in extremum discrimen, prorsus funestum atque perniciosum*” vetette.

Łaski követjárásának ismertetése után következik a Habardaneczé, akinek terve nem is lett volna rossz – „*si prior venisset*”, szúrja be mindjárt a mondat elején. Ferdinánd alkalmatlanságának érzete ismét feltámad az olvasóban: Jajca elestét a Ferdinánd által kinevezett kapitánya alkalmatlanságával indokolta Istvánffy, Habardaneczet így mutatja be: „*natura ferox ac superbus ideoque Turcis minime acceptus*” Hogy a török csak az alázatot szereti, hogy Habardanecz egyébként virtuosus, az alkalmatlanságán nem változtat, s a vége amúgy is csúf: ki tudja, kiknek a felbujtásából, de a Budára visszahelyezett János király meggyilkolására törekedett. Csak ezután tér rá Istvánffy a követségre, közölve a Szulejmán nevében adott közismert választ is.

Ferdinánd megütközvén a válaszon figyelmes gondoskodással erősíti Bécset, a másik király nehézkes sereggyűjtéséről olvasva pedig többször is régi, az előző könyvek miatt rossz emlékezetű kifejezéssel találkozni: '*vaivodani*' Athinai Simon győzelme után János nem késlekedik, távozása előtt pedig illően hálát ad vendéglátóinak „*constructa ac eleganter exornata in templo Tarnoviano ara*”

A mohácsi találkozó felidézése érzelmentes,⁴¹ nem az viszont a Budát védő Nádasdy helyzetéé: ő egyfelől „*fortuna res Ungaricas ad fatale excidium turbante*” (X. 156.) egy csapattal ellenáll a törökök nyomásának, német katonái másfelől a törökökkel tárgyalnak a megadásról, majd őt bezárják, a várat megnyitják a török-

³⁹ „*Ferdinandus natura imperandi avidus degustata dominandi dulcedine nequaquam regno et regiae dignitatis fastigio cessurus*” (X. 150.) – ez a szóhasználat sem rokonszenvező.

⁴⁰ Az államok számba vétele talán Zrínyi előképe, az otiosi *spectatores* pedig Cicero szavait idézi (az igazságtalan Spártát elhagyták szövetségesei „*spectatoresque se otiosos praebuerunt Leucricae calamitatis*”; CICERO *de officiis* 26. II., a neten: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off2.shtml>)

⁴¹ „*Iohannes ei simul cum Lasco venerabundus et simplex cum pretiosissimis muneribus occurrit, a quo iuncta dextra summa cum benevolentiae significatione excipitur ac, ut animum recipiat et bene speret, iubetur*” (X. 156.)

nek. A németeket a törökök leölik, Nádasdy végül Jánosnál oltalomra talál. A Jánostól elpártolt Várdai Pál esztergomi érsek is, látva, hogy Ferdinánd egyedül Bécs megőrzésével foglalkozik, a török táborba megy. Győrt kapitánya német őrségével együtt elhagyja (ugyanerre a sorsra jut Óvár is), s ezt Ferdinánd fel sem rója majd neki, teszi hozzá Istvánffi. Végül a Lajtán túli területeket vagy felégették, vagy üresen hagyták – emiatt a következő évben nagy szükség és drágaság következett. János királyt Szulejmán hazatérőben megdicséri, hogy hozzá fordult segítségért, miután a németek kihajították országából, de buzdítja, a jótéteményről ne feledkezzen meg. A Koronát is, teljességgel váratlanul, visszaadja, meglepően szelíd szavakkal kéri⁴² a királyt, az esztergomi érseket meg Perényit fogadja ismét hűségébe, amit János „natura et ingenio minime crudelis aut cruentus” meg is tesz, sőt liberaliter mindenüket visszaadja. Hozzáát a Szulejmán által neki visszaszerzett ország kormányzásához „quibus poterat, artibus”, sokat munkálkodván („multipliciter cura et laboribus fatigatus”) országgyűlést hív össze, de kevesebben jönnek el, mint remélte. Nádort a Ferdinánddal való vetélkedésből állít, az ellenpártot pedig ígéretesekkel igyekszik apasztani. Istvánffi nem e cselekedetet ítéli el, hanem a következményt: a gátlástalan pártváltásokat,⁴³ s ami ebből ered, az ország további pusztulását.⁴⁴ János háború indítását határozza el, mert a most éppen Ferdinándhoz állt Török nem hagy fel a jogtalanságok okozásával. Miközben csapatai Szigetet vívják eredménytelenül, Ferdinánd nagy sereget összevonván Buda ostromával ismételtlen nekifogott őt kizavarni az országból („Iohannem iterum regno exturbandum suscipit”), ám Roggendorff a verőfényes őszi napokat Visegrád és Vác ostromával eltöltvén végül csak november elsejére érkezik meg.⁴⁵ Eddigre Budán a lehetőségekhez képest gondosan felkészültek a védekezésre, a „nisi ea mora

⁴² Azért hozzáteszi Istvánffi: „cui Iohannes quicquam negare neque poterat neque audebat.” (X. 167.)

⁴³ „multi privatis commodis illecti patria ac regno neglecta modo his, modo illis partibus haud sine faeda fluxae fidei nota nulloque pudore adhaerere non erubescerent.” (XI. 168.)

⁴⁴ „Orta demum crudelissima dissidia intestinae sediciones, rapinae, sacrilegia, mutuae cedes, transfugia, scelerum impunitates caeteraque civilibus bellis oriri sueta malorum genera regnum antea florens et rerum omnium abundans pessumdedere illudque gliscentibus per summam discordiam factionibus dilabi caepit, ut iam penitus corruerit” (XI. 168.) – az első könyv Mátyás halála utáni mondatait is felidéző szöveg.

⁴⁵ Az 1541. évi ostrom elbeszélésekor még inkább kiemeli majd alkalmatlanságát. Fráter, Török, Petrovics, Batthiány summa virtute védekeznek az audacissime küzdő germánokkal szemben (XIV. 233–234.), az ostrom pedig Istvánffi szerint amúgy is a már említett „implorabili odio et suspicione erga Ungaros ductus” Roggendorf szószegésén megy el. Az érkező törökök serények, bátrak, a németek lusták, tanácstalanok, megfélemlültek (XIV. 237.), s noha természetesen az ostromlók nostri, de a várból gyakran kitörő Török Bálint alakjának felidézésén komor büszkeség érződik: azt mondják, a vitéz németeket ölvén (caesis Germanis) visszatérőben az ablakból kitekintő királynénak, Fráternek meg Perényinek „ensem cruentum dextramque sanguine madentem ostentasse” (XIV. 238.).

intercessisset” pedig a Habardanecz követségéről írtakat („si prior venisset”) idézi. János király „praesenti animo” lelkesíti a többieket, sürgősen visszarendeli Nádasdyékat Sziget alól, s fortuna ez egyszer kedvez, ők kikerülvén az összes csapdát bejutnak a várba. Noha az ostrom bemutatása elfogulatlan, a szóhasználat egyértelmű: a várbeliek illi, az ostromlók ’nostri’ A „mieink” közül a magyarok bajviadalra hívnak, a németek fortissime küzdenek, ám a fortuna most velük fordul szembe és a védőket segíti meg. Miután ’nostri’ azon az úton, amelyiken jöttek, visszamennek, a segítségül hívott törökök borzasztó pusztításának (Zermeghnél természetesen nem olvasható) leírása következik, ami a vára ablakából a rabságba hajtott sokezres tömeg menetét néző király alakjának felidézésével végződik. Állítólag sírva fakadt és a környezetének szomorúan azt mondta, nem ő, hanem Ferdinánd és a németek az okai ennek a pusztulásnak – de ezzel csak saját vétke póre vagy inkább hamis mentségét takargatja („culpaе suae calvam aut potius falsam praetexens excusationem” XI. 173.), teszi hozzá Isthvánffi.

Perényi sorsának felidézése ismételten alkalmas a király jellemzésére: az őt oly sokszor eláruló főúr ismét tőle várja szabadulását, „neque ipse opinione sua, quam de Iohannis clementia ac ingenii mansuetudine conceptam habebat, frustratus fuit” (XI. 178.). A török hadjárat részletes ismertetése után Isthvánffi még kitér arra, hogy Ferdinánd nem mulasztotta el kérni bátyját, a hatalmas sereget ne oszlassa szét, hanem vezesse a török segítség nélkül maradt János ellen, de az, noha az idő is alkalmasnak tűnt, kitar szándéka mellett.

A háború után az erejében nem bízó János a békéről kíván Ferdinánddal tárgyalni. Isthvánffi megint egyenlő mértékkel mér a két párt között: jogtalanságok, károkozások, rablások, gyilkolások, „quae divisa in partes et factiones re publica insolentissimae et crudelissimae ex utraque parte evenerant” (XII. 189.). A fegyverszünethez kötődően szinte pihentetőn hat megemlékezése a közbűntényessé vált Móra elleni együttes fellépéséről Ferdinándnak, Jánosnak meg a töröknek.

Figyelemre méltó Gritti kormányzóvá választásának elbeszélése. Łaski és Werbőczy Gritti érdemeit idézik fel, János nem is tagadja azokat és a háládatlanság vétkébe sem akar esni. Az ellenérveket Isthvánffi az árnyaltan bemutatott Nádasdyval foglaltatja össze, de a királyról olvasható kifejezések (clemens, gratus beneficisque videri et esse cupis, multa domi, multa foris utriusque fortunae documenta expertus reique publicae regendae et gubernandae scientissimus) nyilván nem a saját ítélete ellen valók. Az már történelmünk jellemzője, hogy a Nádasdyval elmondott szöveg végének⁴⁶ szóhasználat (a külföldiek felől fenyegető veszély, aliena libido,

⁴⁶ ...ne quid tibi ab externis adversi impendat, quod maxime nollem, neve turbando aut corruendo regno ianuam aperias, nobis Pannoniis tu ipse nemine adscito consorte praesis, nos imperio regere perges nostraeque potius quieti et saluti, quae cum tua coniuncta est, quam alienae libidini atque ambitioni avaritiaeque consules” (XII. 191–192.).

ambitio, avaritia) akár saját élményén is alapulhat.⁴⁷

János azonban megint elveti a jobb tanácsokat, bizonyos emberek már befolyásolták, kormányzóvá teszi Grittit, aki bosszút áll a kinevezését ellenzőkön. Istvánffi határozottan állítja, az Ártándi-testvérek meggyilkolása a király távollétében és tudomása nélkül történt, ám, teszi hozzá, vagy együgyűségből,⁴⁸ vagy a nagyvezírtől való félelmében mindent eltűrt Grittitől.

A Wese bevonásával „inter duos de regno Pannoniae dissidentes” (XII. 193.) megindult tárgyalások említésekor ismét feltűnik a 'vaivodani' kifejezés, noha az első sikertelenség felelőssége ismét egyenlően oszlik meg a részesek között.⁴⁹

A király Czibak meggyilkolásáról értesülvén „singularem animi dolorem concepit stetitque aliquamdiu tacitus et expectabundus” A Gritti utáni hajsztát részletesen olvashatjuk, s először itt értesülünk arról, hogy János ellentmondott Szulejmánnak: az állítólag gravi cum comminatione Gritti kimentésére parancsolta őt, ám János azt válaszolta, nincs hatalma a Czibak jogtalan meggyilkolásán felindult nép felett. Eltökélttségének értékéből levon, hogy megtudjuk, közben értesült Gritti ellene szőtt terveiről. Letartóztatja Budára csalván Łaskit is bűnrészesség miatt, ám megérkezik volt vendéglátója, a török segítségkérés kezdeményezője, „Polonorum clarissimus” A jótéteményekről meg nem felejtkező király eléjük megy, kérésükre Łaskit, akire igazán súlyosan megneheztelt, „liberaliter donavit pristinaeque libertati dignitatieque restitutum e custodia dimisit” (XII. 201.). A dúsan megajándékozott lengyeleket „ad fines usque Poloniae suis sumptibus omni exhibita cum

⁴⁷ Figyelemre méltó szövegrész található a Historiae írásakor felhasznált kolligátum, az APPARATUS HISTORICUS 1. kötetében. Ebben szinte kizárólag az 1593–1597 közötti évek hadtörténetéből olvashatni, a szövegek többsége Istvánffi kézírása, hogy a szerző is ő-e, vitatott. A végén csonka, az 1597. év eseményeit felidéző szöveg szerzője azonban a hadi események felidézése előtt felteszi a kérdést, miként lehet az ország ilyen szerencsétlen helyzetben, majd hosszabban (73r–75v), alaposan és magyar szempontból logikusan meg is válaszolja. A princepsekben (hangsúlyozottan nem gondolja közéjük Rudolf imperátort és királyt) keresendő okokhoz (lenitas, cessatio, stb.) hozzájárul extrema diffidentia, quam erga Ungaros conceperunt, quae eo illos induxit, ut neglectis Ungarorum consiliis exterorum hominum iudicia ac consilia sequerentur et semper plus in horum peregrina administratione, quam in illorum patria, experta usu firmata ac iam olim multorum regum regimine approbata gubernatione positum esse arbitrentur. (73v)

⁴⁸ Megismétli, amikor Gritti esetleges János elleni merénylettervéről ír, ami könnyen megvalósíthatónak tűnik „ob hominis simplicitatem” A király ennél jobb értelmi képességére egy példát találni: az érsek ismételt pártváltásán felindulván székhelyének megszállására küldi Grittit, azzal a tervvel, ha ez sikerül, Szulejmánnak könnyebb útja lesz Ausztria felé, ha nem, kísérletével is a szultán kegyét érdemli ki.

⁴⁹ „...dum haec lentius, quam rei magnitudo postularet, utrinque agerentur, ac Ferdinandus et Iohannes consilia sua die in diem protraherent et caesar Coronae reddendae rationes cunctanter explicaret, pax tantopere exoptata ac populis utriusque regis ingenti futura commodo perturbata confusaque fuit” (XII. 195.).

honoris, tum liberalitatis testificatione deducendos curavit” – akárcsak apja János Albert herceget a második könyvben. A jótéteményről el nem feledkezés hangsúlyos a váradi püspökké tett Fráter eddigi pályájának (a baráttól Verancsicsnak írt levél ismeretén alapulható) bemutatásában is.

A folytatásban Ferdinánd területének jeles káráról értesülünk, megint egy praefectura negligentiája miatt, azaz miként vette el Kassát Serédi Gáspártól Czeczey Lénárt, János odaadó és vitéz híve. Ezután János gyorsan küld még neki segítséget, ő pedig, dicséri meg Isthvánffi, a kassai praefecturát élete végéig igen figyelmesen és alaposan viselte. Ferdinánd vissza akar vágni a sérelemért, az Erdély elleni támadás kezdetén mindjárt sok ártatlan vízbe fül, elég stb. A folytatásban megjelenik a már többször olvasott gondolat: „si Banffius absque maleficio maturasset” (XII. 203.),⁵⁰ Erdély megszerezhető lett volna. János viszont, amint az ellenség betöréséről értesült, „exercitu non contemnendo mature collecto” megvédelmete magát. E harcok során meglepően kegyetlennek bizonyult („quamquam antea nunquam ferox aut crudelis apparuisset” XII. 203–204.): hű vezérének és kedvenc szarvasának halála miatti szomorúságában a Szatmáron ejtett foglyokat felakasztatta.⁵¹

A kettős gyalázattól felingerelt Ferdinánd Vels vezérletével küld sereget János ellen, most a német katonák ölnek crudeliter magyar védőket az elfoglalt Patakon. Az ellenük küldött sereggel nyílt ütközet nincs, csak viadatok, kölcsönös veszteséggel „modo uni, ut fit, modo alteri parti adversa aut propitia incumbente fortuna” (XII. 204.). Vels diadalmas előrenyomulásának végül a fegyverszünet vet véget, János király nagy szerencséjére.

Értesülünk Török Bálint utolsó pártváltásáról, „nec tamen ea Iohannis liberalitate diu perfrui potuit” Ezt követően a könyv a Pekry Lőrinc és egy gőgös meg ke-

⁵⁰ A Habsburg-oldal többször kárhozottatott tarditasa és a másik fél gyorsasága később is megtalálható a műben, így pl. Miksa és Báthori István alakjának felidézésekor a XXV könyvben: „Ferunt plurimi, si caesar in praestando iureiurando Bathorium aliquot diebus praecessisset ac ad occupandum regnum iter in Poloniam absque cunctatione suscepisset, non fuisse illum tantum in sua factione praesidii positurum, ut adversus caesarem armis et bello contendendum existimaret, cum praesertim caesar magnas copias equestres et pedestres ac magnam vim pecuniae paratam haberet et ex Germania auxiliorum et stipendii militaris magna copia expectaretur, verum tarditate et cunctatione caesaris adductum ac de eius in regnum ingressu maxime dubitantem celeritate, quae in gerendis rebus vel maxime conducit, usum praeoccupato caesare fortunam tentavisse eamque secundissimam et indulgentissimam expertum esse.” (540.)

⁵¹ Nem tapintatos Ferdinánddal sem: Pekry Lőrincet a hosszú és vakságot eredményező fogságnál súlyosabban büntette volna, ha egész Magyarország nem kérlelte volna. Állítólag az egyébként jóindulatú fejedelem azért akarta erős haragja példáját statuálni, mert a főúr egyszer egy lakomán Pelbártnak nevezte őt Temesvárinak nem a műveltségére, hanem nagy orrára utalva. Ennyire finoman kell beszélni a fejedelmekről, teszi hozzá.

gyetlen germán közötti viszály felidézésével ér véget: utóbbi végül törbe csalja előbbit, s noha Ferdinánd elrendeli szabadon engedését, az ügyet párbaj helyett bíróság elé rendeli. Ott azonban, „incertum, quibus de causis protraxit adeo, ut segnius et negligentius eas diiudicandas susciperet” (XII. 207.) addig, amíg török háború törvén ki az egész abbamaradt.

Közös a két király félelme Szulejmán 1538. évi hadjáratakor.⁵² János, bár értesült és Ferdinándot is tájékoztatta a török jövetelének tényleges céljáról felkészül egy Szulejmánnal vívandó döntő ütközetre is. Segítséget kér Ferdinándtól, csapatokat gyűjt, s mindezt, amennyire lehet, csendben. A szultán erről hazatérőben értesül, ám nagy haragját a nagyvezért már megvesztegetett király ügyesen csendesíti. Csak ezután érkezik meg Ferdinánd serege, János nyájasan fogadja őket, vendégli, gazdagon megajándékozza, tisztességgel elbocsátja. E liberalitas után újabb következik: a Csicsóban körülzárt Petru is benne bíz, s nem hiába, ő a vár birtokát a családnál hagyja, a nagyvezíren keresztül pedig kegyelmet ér el a cégéres vajdának, bár Szulejmán több alkalommal írt neki, adja át Petrut megkötözve.

Királyi módon megült menyegzőjén Ferdinánd követe Perényit elpártolásra buzdítja, amiként más emberei Mayládót és Balassát Erdélyben. János azonban megint „summa adhibita celeritate” terhes feleségét és Budát clarissimis férfiúkra hagyva Erdélybe indult, több összeesküvőt kegyébe fogadott. Balassa Imre is erre alapozva mert megjelenni táborában, s ő sem csatlakozik a királyban, „aki természeténél fogva hajlamosabb volt a könyörületességre, mint a haragra” (XIII. 225.). Folytatná a pártütők üldözését, de betegségbe esik, s, noha János Zsigmond születése még erőt ad neki, egy lovagi tornán rosszul lesz és ötvenhárom évesen meghal.

Isthvánffi méltatása rövid és elfogulatlan, az egész életében „placido liberalique ingenio moribusque inculpatis” (uo.) János túlzó ambícióban ítéltetik el, ami a méltányostól is elragadta őt, s a török szövetség rossz hírével bűnhődött. Igen sokan a szemére vetették, hogy a keresztény közösséget, aminek erősségéül kellett volna lennie, ő árulta el a kegyetlen barbároknak. Mégis, teszi hozzá Isthvánffi, e scelus bélyegét ő maga a gallok királyának, Ferencnek példájával „defendere atque diluere poterat” (uo.).⁵³

⁵² „Sed et Ferdinando ac Iohanni gravis incessoerat metus, ne Sulimanus ob confectas absque eius consensione mutuae pacis conditiones utriusque iratus formidabile bellum inferret...” (XIII. 220.)

⁵³ Isthvánffi megkülönböztetett figyelemmel kísérte a francia eseményeket. Az ezekkel kapcsolatban az APPARATUS HISTORICUS 3. kötetében található szövegek (Pauli tertii pontificis maximi ad Carolum quintum imperatorem epistola hortatoria ad pacem. [die 26. Augusti 1542. Romae data; 2rv.] Ipsius Caroli ad eam [data in oppido Montisovi die 25. Augusti 1542.; 3r–6r.], tum alias eiusdem concilii convocatorias responsio [data in oppido Mantisovi die 25. Augusti 1542.; 7r–14v.]. Francisci, Christianissimi Francorum regis adversus ipsius Caroli calumnias epistola apologetica ad Paulum tertium pontificem maximum scripta Parisiis, ex officina Roberti Stephani, typographi regii 1543. Cum

Tanulságos felidézni a Ferdinánd, Miksa és János Zsigmond halálakor írtakat. Istvánffi János király vetélytársát meleg szavakkal⁵⁴ búcsúztatja, kiemeli hitét,⁵⁵ de óvatosan⁵⁶ kevesli katonai elszántságát: „nisi quis maius rei bellicae castrensiumque laborum studium in eo desideraverit.” Mintha azonban még ezt is soknak érezné, Szulejmán hatalmasságával okolva felmenti a királyt a gyávaság (ignavia) és a késlekedés? tétlenség? (cessatio) gyanúja alól, a vereségek sem törték meg,⁵⁷ sőt – leginkább, miután hozzáértő vezérekre tett szeri⁵⁸ – győzelmek is érték.

Ezt, a XXI. könyv végén olvasható felmentést azonban megkérdőjelezi a XXII. könyv eleje. A török fegyverszünet megújításáról vitáznak ugyanis a tanácsban, sokan Ferdinánd érveivel javasolják a megújítását, mások azonban a háború mellett vannak, „inter quos comes Nicolaus Zrinianus, summae claritudinis dux erat, quo nemo regendis exercitibus melior eo tempore atque peritior habebatur” Istvánffi természetes elfogultsága mellett is a fogalmazás szinte kegyeletsértőnek hat a most eltemetett Ferdinánddal szemben: a még általa megkötött fegyverszünetet Zrínyi „necessaria potius, quam honeste pactione”⁵⁹ létrejötnék nevezi és az állam számára károsnak: nec sibi e republica fore videri. Mintha nem lenne béke, egyez-

privilegio regis. [15r–42v., a vége csonka]) mind saját kezű másolata! Egyetlen megjegyzése itt is érzelemmentes: „Certe negare non potuisti, rex Francorum, te socium Solymani fuisse cumque eo bellum in Christianos populos gessisse.” (41^v.)

⁵⁴ ...Turzonibus, Battianiis, comitibus Zrinianis aliisque latifundia, arces, dignitates, redditus auxit et amplificavit, omnes bonos et industrios viros, a quibus bonam operam reipublicae navari posse animadvertisset, singulari amore prosequutus est usque adeo, ut nemo unquam eius opem frustra implorasse, nemo tristis ab eius conspectu, nisi summa necessitatis vis obstitisset, discessisse visus sit et instar Titi diem se perdidisse putaret, quo non cuiquam bene fecisse videretur.” (XXI. 437.)

⁵⁵ „Summum ei pietatis in Deum studium perpetuumque fuit, quem, uti in conspectu praesentem semper haberet, ita coluit et veneratus est et ad eius praescripta omnes actiones suas totiusque vitae cursum applicavit, ut quicquid sibi prosperi aut adversi contigisset, ad eum auctorem referret.” (uo.)

⁵⁶ A fogalmazás egészen kifinomult: azt mégsem írhatja, hogy pontosan fizette a zsoldot, ezért: „Militibus ut sua stipendia statis temporibus summa fide persolverentur, diligenter curavit...” (uo.)

⁵⁷ ...eumque in tot et tantis cladibus et calamitatibus infractum constantemque animum retinere potuisse non iniquo iudicio aestimaverimus...” (uo.)

⁵⁸ „...quum potissimum idoneos et rei bellicae peritos legatos ducesque esset nactus... Telekessi kinevezése kapcsán: a király „...meliores usus consilio in locum discedentis Puchanii Emericum Telequessium, inclitae virtutis senem in superiorem Pannoniam summo imperio mittere constituit, quod Germanis ducibus minus prosperis et fortunatis usus esset.” (XIX. 377.)

⁵⁹ Tompítja a kifejezés élet, hogy egyszer már használta Istvánffi, akkor valószínűleg Bonfinivel vitázva, a II. Ulászló és János herceg között megkötött egyezségről (I. 5.).

mény, az ellenség éget, öldököl, hódoltat, foglal, röviden „imperium per fas et nefas prolatum contendunt” Ha ellenben a mieink valami megengedettet vagy szükségeset a védekezés során tesznek, szerződészegők, békebontók lesznek. Röviden: elérkezettnek látszik az idő „ad vindicandum in libertatem rempublicam expurgiscendi ac oblata occasione iugum a cervicibus nostris excutiendi” Adjuk meg Szulejmánnak, ami e napig a szerződés szerint jár neki, aztán készüljünk fel a háborúra. Ő maga tapasztalatból tudja, hogy nem akkora a török ereje, mint hírlík, nem tudta elfoglalni Bécsset sem, Köszeget sem, hetvenezres válogatott keresztény haderő, amit Miksa, II. Fülöp meg a pápa össze is tudnának adni (ellátásról, szállításról a magyarok meg a Duna gondoskodnak), nyílt mezőn non sine firma vincendi spe csaphat vele össze. Végül változatos módon megnyerni igyekezve Miksát megismétli véleményét, „nequaquam extensis ulterius induciis, quibus hoc regnum hactenus vastatum potius est, quam correctum aut defensum, insidiosae paci iustissimum bellum praefereamus” (XXII. 441.). Zrínyi igen hosszú, s nyilvánvalóan Isthvánffi szíve szerint való beszéde után Miksa megújítja a fegyverszűnetet. Isthvánffi Zrínyi iránti elfogultsága és az 1566. évi győri táborozás ismeretében nem meglepő, hogy Miksáról halálakor egyetlen mondatnyi méltatás sincs – bár a haldokló uralkodó megjelenítése emberi,⁶⁰ s megtudjuk azt is, szép temetése volt.

A Szapolyai-család és a magyar történelem találkozását János Zsigmond halála kapcsán Isthvánffi fél mondatban megrajzolja: a fejedelem a március ídusát követő napon „...e vita migravit et in eo stirps Zapoliana ab Emerico Diaco, Stephani palatini germano fratre ducta, quam primus Iohannes Hunniades ac postea Matthias rex, eius filius indulgentissime et liberalissime ad tantas opes et divitias extulerat, sic interiit, ut in hoc tertio nepote prorsus extingueretur.” (XXIV 520.) Értékelése az eddigiek után meglepően kegyetlen: anyai hatásra a gyermek igen rosszul (az állam számára haszontalanul) neveltetett, rossz társaság, multságok, semmi fejedelemhez méltó, „paucissimorum e fece et colluvie vulgi familiaritate oblectaretur usque adeo, ut ab iis veluti mancipio et nexu pro libidine possideri videretur” (uo.). A dühödt elítélés egyik oka nyilván a hitbéli nagy különbség, a katolikus Isthvánffi számára elfogadhatatlan az unitáriussá lett fejedelem: meghalt, írja, élete virágában „Christo Deo impium pestiferi dogmatis assertorem divinaeque suae gloriae dirum obtrectatorem immatura morte sublatus ad aeternas inferorum paenas haud dubie detrudente.” (uo.)

Viszonyításul a Báthori Istvánról annak halála kapcsán írt mondata (avagy miként uralkodjék az idegen származású király?): „Virtutes in eo fuerant maximae et admirabiles splendoris, munificentiae, facilitatis exactissimae bello scientiae

⁶⁰ „...iam fatalis hora advenisset, inter complexus Mariae coniugis ac Annae sororis, Bavariae viduae, quae ei decumbenti amanter seduloque ministrabant, animam efflavit vitaeque pariter ac imperio finem imposuit excipiente imperii ac regnorum paternorum curam Rudolpho filio...” (XXV. 550.)

disciplinaeque et in pace pietatis ac iustitiae ita, ut vi bellica magnitudineque animi ac victoriarum cursu et numero non tantum eos, qui paulo ante eum in Polonia regnassent, sed etiam superioris saeculi reges summo gloriae fastigio supergressus esse videretur.” (XXVI. 569.)

Humanista alkotó számára⁶¹ a történetírás keretei az antikvitás óta adottak.⁶² Noha ezen, a XVI. századi magyarországi eseményeket döntően a török elleni harc megörökítése érdekében felelevenítő alkotás forrásának olyan feltárása, amelyet Kulcsár Péter Bonfini kapcsán elvégzett, még nem készült el, az mégis látható, hogy Istvánffy – Szapolyai János halálával bezárólag mindenképp – gondosan mérlegel: nem erősít meg egy gyanút, „ne ego innocui fortassis ea in parte viri manibus re incomperta oneri iniuriaeque sim...” (XX. 380.). Másutt: „nobis nihil in promptu est, quo res dubia aut confirmari, aut refelli queat” (XX. 392.). (Ha azért sugallni akar, akkor a következő mondatban egy tamen után ismét hoz érvet.) Elismeri a kiválóságot az ellenfélben⁶³ (a múlt – ami nála, aki 1538-ban született, körülbelül a század közepéig terjed⁶⁴ – eseményei kapcsán mindenképp), kárhoztatja az alkalmatlanságot a hozzá közelebb állókban is. A „data fides” a török irányában is köte-

⁶¹ Istvánffy természetesen akkor is az, ha a Pázmánnyal folytatott, a mű keletkezését is megvilágító ismert levélváltásában éppen paduai magisterét, Iohannes Sambucust marasztalja el és nincs kifogása Pázmánynak Thuróczyt, Bonfinit és Ransanust elítélő gyunyoros sorai ellen sem. (A levélváltás: FRANKL, 4–7.)

⁶² Hérodotosz összefoglalja „...történeti kutatásai eredményeit, hogy az emberek között megesett dolgok az idők folyamán feledésbe ne merüljenek, s ne vesszen el nyomtalanul azoknak a nagy és csodálatra méltó cselekedeteknek az emléke, amelyeket részben a hel-lének, részben a barbárok vittek véghez, sem az, hogy milyen okok készítették őket a háborúra egymás ellen. (HÉRODOTOSZ 5.) Hasonlót lehet olvasni Thukydidésnél is, amikor „a múltba lehető legmesszebbre visszanyúló kutatásaim közben hitelesnek talált tények”-ről ír (THUKÜDIDÉSZ, 7.)

⁶³ A törökét is, pl. a nagy szeretettel ábrázolt Szondi halála kapcsán: „virtus vel in hoste laudabilis et gloriosa habetur” (XVIII. 331.). A kerelőszentpáli ütközetről: „in qua Turcarum virtus egregia ante alios fuit” (XXV. 544.) Hatvan 1596. évi hírhedt elfoglalásakor a török parancsnok, a mindenféle erénnyel ékes Arszlán „...hortante matre, ut, quando ad extremam ostendendae virtutis et fortitudinis metam perventum esset, fortiter occumberet, armatus in forum, ubi confertim pugnabatur, provolat ibique pugnans interficitur.” (XXX. 691.)

⁶⁴ Az elbeszélést 1551 augusztusától folytató XVII. könyv kezdete ugyanis korszakhatárt jelez: „Quae tribus aut quatuor principibus Pannoniae regnantibus paulo remotiora ab hominum memoria gesta sunt et quam funesti bellorum exitus ob certamina potentium et avaritiam magistratum cladibus aliis post alias subsequutis evenere, e fide dignis literarum monumentis eruta superioribus libris exposita sunt, deinceps certiora quidem et clariora sequentur, utpote quibus aetas nostra proxima quorumque memoria recentior est...” (299.)

lez,⁶⁵ megszegése példátlan gazság.⁶⁶ Istvánffi időről időre jelét adja együttérzésének,⁶⁷ Telekessieknek a török felett aratott komoly győzelme elbeszélését például így fejezi be: „Sed pulchrum imprimis iucundumque erat spectaculum videre magnum captivorum Christianorum numerum domos suas repetentem... (XX. 391.)⁶⁸

Talán azért is, mert István gróf, de még János is, bár különbözőképp, de az előbb említett múltat képviselték számára, cselekedeteiket Istvánffi nem hamisítja meg. Ha kárhoztatja tetteiket, nem elfogulatlan, ám felidézésükkel inkább egy rendszer működését ábrázolja megelégedve azzal, hogy fogalmazásával és szerkesztésével ösztönözze olvasóját mondatai folytatására. Stílusa ennyiben is Tacituséra emlékeztet, különösen azoknál a szövegrészeknél, amelyeknél egyikük a hatalom működ(tet)ését mutatja, másikuk a megszerzése (illetve ennek megkísérlése) technikájából idéz fel.⁶⁹

⁶⁵ Noha „huic hominum generi ex fraude et mendaco composito nullam fidem dandam experientia doctus reor” (XVIII. 340.).

⁶⁶ Oldalakon át beszéli el azt az esetet, amikor meghiúsult párviadal után a magyarok egy része a törököket lekaszabolja, „facinus militum tanta indignitate et publicae faederis oblivione sive contemptu (quod nunquam antea contigerat) patratum” (XXVI. 588.). Pogrányi Benedek „ne tam insigne flagitium adversus datam fidem, quae etiam hostibus servanda esset, committeretur, prohibere” (XXVI. 587.) törekedett.

⁶⁷ Kifejezetten rokonszenves a védtelenek szenvedésének megkülönböztetés nélküli ábrázolása: német hadak foglalják el Székesfehérvárt: „Luctus ubique et pavor et euilantium faeminarum et puerorum clamor auditum tum truculentae et asperae militum trucidantium et rapientium voces.” (I. 10–11.), Nádasdy Ferencék megrohanják a török kézen levő Koppányt, „faeminarum et puerorum clamor suorum opem implorantium ac rapinas caedesque paventium atque eiulatus multus ubique esse” (XXVI. 566.)

⁶⁸ Másutt is, pl. „Sed gratum militibus nostris spectaculum ante alia attulere captivi Christiani ad CCC promiscui sexus hominum numerum vinculis eorum opera soluti et in libertatem vindicati...” (XXVII. 594.); „Sed iucundum prae aliis spectaculum fuit supra quatuor aut quinque millia captivorum Christiani nominis eo bello e Moldavia et Valachia in servitute rapta pristinae libertati et saluti vindicasse.” (XXIX. 676.)

⁶⁹ Néhány párhuzam a szembetűnő egyezéseken (például „albentia ossa” [XVII. 322.], ugyane kifejezés található Germanicus tisztelgésekor Varus legiójának emléke előtt: 61. lib. I. Annalium Kölcsy nyilván mindkettejüket olvasta „libidine proferendi imperii” [XXIV. 502.], Augustus kapcsán: „cupidine proferendi imperii” [3. I.], Tiberius Nerót a közmegejtélés spectatum bello [4. I.] tartja, István gróf „vir omnibus bellis spectatae fidei” [I. 2.] túlmenően: Gaiusnak és Luciusnak a közelebb juttatását a hatalomhoz Augustus „specie recusantis flagrantissime cupiverat” [3. I.], Tiberius „specie secessus” [4. I.] tartózkodott Rhodoson stb., Istvánffinál Werbőczy a hatvani gyűlésen „speciem recusantis et inviti praferret” [VIII. 114.], János vajda és hívei állandóan flagrantissimi török hatalomra. Tiberius Nero megejtéléséről: indicia saevitiae, quamquam premantur, erumpere (4. I.), János vajdáról: „consilia eius occultorum plena scelerum processu temporum ... in apertum prorupere” (IV. 60.). Tiberius Nero alakja II.

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Nicolai Isthvanffii APPARATUS HISTORICUS. OSzK. Fol. Lat. 3606/1-3.

Nicolaus, ISTHVANFFIUS: Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV. OSzK Kt. Quart. Lat. 2316.

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

BEL

Iohannes Zermegh: Rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Hungariae reges commentarius. Ad editionem Amstelaedamensem recognitus. Observationes suas addidit Carolus Andreas BEL. in: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I-III. cura et studio J. G. Schwandtneri Vindobonae, 1746–1748. II. 302–415.

BONFINIS

BONFINIS, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades. Ediderunt I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Lipsiae, B. G. Teubner, MCMXXXVI. (I–III.); K. M. Egyetemi Nyomda, Bp., MCMXLI. (IV.). (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum)

FRANKL

Pázmány Péter levelezése. I. kötet (1605–1625) Közzéteszi FRANKL [Fraknói] Vilmos, Eggenberger F. Akad. Könyvkiadása, Bp. 1873. (MHH – D XIX.)

HÉRODOTOSZ

HÉRODOTOSZ: *A görög–perzsa háború*, 5. ford. Muraközy Gyula, Európa, Bp. 1989.

ISTHVANFFI

Nicolai ISTHVANFFII Pannonii *Historiarum de rebus Ungaricis libri triginti quatuor*. Coloniae Agrippinae, MDCXXII

KÁROLYI 1882

Ulászló ábrázolásakor is fel-feltűnik: Lőrinc herceg és társai legyőzése után a király számot akar adni az országgyűlésnek tetteiről, ám két püspöke a hatalom érdekeire hivatkozva lebeszéli erről, amiként Sallustius Crispus Tiberiust és Liviát a Postumus Agrippa meggyilkolását végrehajtó centurio megidézéséről (6. I.), a clades Derenceniana híréért is kesereg Istvánffy II. Ulászlója, mert úgy tudja, környezete „eius dicta et facta in diversum interpretari” (II. 30.), Tacitus Tiberiusról írt szavai: „verba, vultus in crimen detorquens recondebat” (7. I.).

KÁROLYI Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pörére vonatkozó okiratok. I. közl.* In: Történelmi Tár 1882, 672–696.

THUKÜDIDÉSZ

Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. Fordította Muraközy Gyula. Európa K., Bp., 1985.

BIBLIOGRÁFIA

KULCSÁR 1973

KULCSÁR Péter: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése.* Akad. K., Bp. 1973. (Humanizmus és reformáció)

KULCSÁR 1977

KULCSÁR Péter: Utószó. In: *Humanista történetírók.* A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Kulcsár Péter munkája, Kulcsár Margit közreműködésével. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1977. (Magyar remekírók)

E szöveg a 2004-ben megjelenttel lényegében azonos, néhány stiláris változtatáson túl csak a *Historiaera* való hivatkozáson változtattam. A 2004. évi változatban ugyanis a nehezen hozzáférhető kézirat olykor nehezen követhető lapszámozását adtam meg, e mostaniban pedig a kissé könnyebben hozzáférhető 1622. évi kiadását.

Isthvánffi Miklós életéhez újabban lásd: Nagy Gábor: „*Tu ptariae, illa tuis vivet in historiis*” Előkészület egy új Isthvánffi Miklós életrajzhoz. *Századok* 2008: 5. 1209–1248. Isthvánffinak az ezen írás elején említett Bocskai-képéhez, s ahhoz, hogy miként ábrázolta a felkelést: Nagy Gábor: *Lux veritatum.* Bocskai, szabadság, harc. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis sec. phil. Tomus XIII.* – fasc. 2. Miskolc, 2008, 73–110. A *Historia*nak a 36. jegyzetben említett német-képéhez: Gábor Nagy: „*Barbarorum iuga, exterorum dominatio*” (Beiträge zur Modifizierung des ungarischen Feindbilds im 16. Jh.). In: *Imperiale Koegsistenz im östlichen Europa. Kontakte Verflechtungen und Konflikte im osmanisch-habsburgischen Grenzraum.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, várható megjelenés: 2008 vége, 2009 eleje. A 47. jegyzetben említett kolligátum szerzőségéhez: Nagy Gábor: *A váci püspök esete a személynökkel és a nádori helytartóval* (Adalék a hosszú háború korának történetírásához). In: *Septuagesimo anno humanissime peracto.* Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára. *Publicationes Universitatis Miskolcensis sec. phil.*, tom. IX, fasc. 4., Miskolc, 2004, 151–170.

ISTVÁN AND JÁNOS SZAPOLYAI'S FIGURE IN ISTHVÁNYFY'S HISTORIAE

GÁBOR NAGY

Miklós Istvánffy, the palatinal governor of Hungary wrote his historical work on the period of Hungary from the reign of Vladislaus II. to Mathias II. in the age of the Thirty Years War. The catholic Istvánffy's work influenced many generation's ideas on history. So he formed considerably the conceptions on István Szapolyai and his son, János also. This paper tends to examine these conceptions. There is a quite negative judgement on István Szapolyai in the *Historiae*, because of the rumours in connection with his bribery and withdrawal from Wien, which was occupied by King Mathias earlier. However Istvánffy often mentioned his military merits, it couldn't change the fundamentally negative picture about István Szapolyai, which aggravated his ambiguous attitude in the rebellion incited by Lőrinc, Prince of Szerém. Later his son, János also got negative critics from Istvánffy, because of his simulation and thirst of power. It alleviates that later János Szapolyai held his ground in György Dózsa's revolt and gave evidence of his faithfulness to his country. Beside this, Istvánffy consider him proud and full of lust for power, and his popularity among people thought false believes. In spite of this at the end he didn't brought his so-called late arrival to the field of Mohács up against him and he considerates the agreement with Turks the only real solution to get back the country.

SZAPOLYAI JÁNOS ÉS PERÉNYI PÉTER

PUSKÁR ANETT

A Mohácsot követő zűrzavaros időszak szereplőinek megítélése bonyolult, csaknem lehetetlen feladatnak tűnik. Talán ez adhat magyarázatot arra, hogy miért nem született igazán színvonalas tudományos biográfia a kor több kulcsfontosságú alakjáról, így Szapolyai Jánosról és Perényi Péterről sem.

A kezdetek

Szapolyaihoz hasonlóan Perényi Péter is főnemesi családból származik: 1502-ben született Báthory Magdolna és Perényi Imre házasságából.¹ Apja Abaúj vármegye örökös főispánja, majd az ország nádora lett, aki tevékenyen részt vett a Habsburg-Jagelló házassági szerződés létrejöttében, s szolgálatai fejében német-római szent birodalmi hercegi címet is nyert. A család az ország legnagyobb birtokosává vált a Délvidéken Valpó, valamint a baranyai Siklós, a hevesi Debrő és a borsodi Ónod megszerzésével.

Perényi Imre nádor 1519-ben bekövetkezett halála után Péter lépett örökébe mint temesi és abaúji ispán, s ekkor került először közelebbi kapcsolatba Szapolyaival. Ahogy Brodarics írja, Perényi nemcsak a temesi várat, hanem a királyság alsó-magyarországi részét is védte, s ami 1526-27-ben még inkább a figyelem középpontjába állítja, „ugyanő őrizte a királyság koronáját, mely atyja halála után nála maradt, Zápolya János szepesi gróffal egyetemben.”²

Hatalmas vagyona ellenére még alig játszik szerepet a közéletben, bár 1522-ben testvérével együtt benne van abban a szövetségben, melyet Homonnay Ferenc és társai Budán kötnek, hogy egymás becsületét mind a király előtt, mind máshol megoltalmazzák.

Ezt az ellenzéki konföderációt augusztus 22-én azok az urak hozták létre, akiket a Szapolyaival szövetségzett főnemesi kormányzat nem részesített a hatalomban: a Perényi fivérek mellett például Várday Ferenc erdélyi püspök, Bánffy

¹ NAGY 1987–88, 226–233. A Perényiek családfáját többen is módosították. Doby Antal kutatásai szerint például Perényi nagyapja nem lehetett Perényi István, mivel Imre nádor eszerint legalább 82 esztendősen halt volna meg. Doby következtetése, hogy Perényi Imre nádor az említett István testvérének, Jánosnak szintén István nevet viselő fiától származik. DOBY 1890–2.

² BRODARICS 1983, 10.

Zsigmond, Pálóczy Antal, Rozgonyi István lettek tagjai.³ Amikor a Csehországból hazatért II. Lajos király 1523. április 24-re országgyűlést hívott össze, az augusztusi konföderáció támadást indított Báthory István ellen, akit a király 1522 elején, indulásakor helytartójának is kinevezett. Azt követelték az uralkodótól, fossa meg Báthoryt a nádori méltóságtól. A vádpontok egyike az volt, hogy a nádor állandó összeköttetésben, sőt titkos egyetértésben állott a törökkel, házában állandóan török követek tartózkodtak. A szövetkezettek elérték céljukat: a király letette Báthoryt a nádorságból, sőt a temesi ispánságtól is megfosztotta, s helyére Drágffy Jánost nevezte ki.⁴ (Sikerük azonban nem volt tartós: 1524-ben Báthory visszakapta korábban viselt méltóságát.)⁵

Szapolyai oldalán

Tudjuk, hogy Perényi Péter jelen volt Mohácsnál. Temesvár kapitányaként lovasokat is hozott magával, és ő vezette a balszárnyat.⁶ Egy török leírás szerint a magyar sereg ezen része, „bal szárnyon levő nagy csapata, mely az anatóliai hadosztályt támadta volt meg, rettenthetetlen vitézséggel harcolt”⁷ Perényi neve címeivel együtt szerepel Nádasdy Tamás 1526-ban kelt lajstromán, amely azon főurakat, papokat, királyi és királynéi tanácsosokat sorolja fel, akik a mohácsi vész után életben maradtak.⁸ A csata után – míg mostohája, Kanizsay Dorottya a csataterén maradt halottakat saját költségén temettette⁹ –, hősünk elfoglalta az elesett Pálóczy özvegyétől Patak várát,¹⁰ (amely később konfliktust is eredményezett a főúr és Szapolyai János között), ráadásul elkövetett még egy törvénytelen tettet: Jaksics Márkot, a gazdag tiszántúli birtokost homályos eredetű viszály miatt elfogatta, és csak súlyos váltságdíj ellenében engedte szabadon.¹¹

Szapolyai tokaji várába sietett, ahová október 14-re gyűlést hívott össze. A tanácskozás legfőbb kérdésével kapcsolatban: hogy mit tegyenek az ország megmentése érdekében, a rendeknek egyöntetűen az volt a véleménye, hogy addig nem lehet részleges gyűlésen érvényes végzéseket hozni, amíg az országnak nincs feje,

³ SZABÓ 1909, 57., szövetséglevelük uo. 181–184.

⁴ ZAY 1993, 22.

⁵ SZABÓ 1909, 70.

⁶ ISTVÁNFY 1685, Lib. VIII. 52.; BRODARICS 1983, 44.; SZERÉMI 1979, 120.

⁷ THURY 1984, 43. Kemálpasezáde leírása

⁸ ETE I. 287. számú irat, 296.: „Magnifico Petro Pereny comiti Abavyvariensi et Themesiensi ac partium inferiorum Capitaneo Generali etc.”

⁹ ISTVÁNFY 1685, Lib. VIII. 88.

¹⁰ SZERÉMI 1979, 195.

¹¹ BARTA 1977, 674.

vagyis felvetődött a királyválasztás problémája.¹² A jelenlévők egy része hajlandó lett volna Szapolyait haladéktalanul megválasztani, végül azonban csak a királyválasztó országgyűlés időpontját tűzték ki november 5-re Székesfehérvárra. Perényi Péter természetesen részt vett a tokaji tanácskozáson, a meghívólevél záradékában olvashatjuk is nevét.¹³ Temesi ispánként azon rendeletben is szerepel, melyben Bártfa szabad királyi városnak meghagyják, hogy a tokaji gyűlésen a végvárak javítása céljából kivetett adót fizesse meg.¹⁴

Jelen van a székesfehérvári királyválasztáson, és a november 11-i koronázáson is komoly szerep jut rá, mint koronaőrre. Várday Pállal együtt tartják Szapolyai feje fölé a koronát, melyet Perényi Péter ekkor már három éve nem látott, mert Szapolyai elrejtette előle. Szerémi leírása alapján már a szertartás után azzal szomorította el János királyt, hogy kijelentette: addig nem ül ebédhez, amíg kezébe nem kapja a koronát. Az elbeszélő ekkor állítólag üzeni akart az uralkodónak, ne adja a „lator, érettség nélkül való és állhatatlan” Perényinek a koronát, de Pöstyéni Gergely, Batthyány Ferenc és mások megnyugtatták a királyt.¹⁵ Szapolyai pedig nemcsak a királyi fejdísz és Abaúj mellett Baranyát bízta a koronaőrre, aki Kosztká Péter után a felső-magyarországi főkapitányi címet is viselte, hanem az erdélyi vajdaságot is, amely tisztség birtokosa eddig ő maga volt. Perényi temesi ispáni tisztét viszont Török Bálint „örökölte”, az ő utóda pedig – Ferdinándhoz való 1527. évi átállását követően – Czibak Imre lett.¹⁶ Perényi címei mellett természetesen megtarthatta Sárospatak várát is.¹⁷ Szerémi egy különös történetet fűz hozzá leírásához. A király egy díszes és aranyozott zászlót akart Perényi Péternek ajándékozni, azonban csoda történt: hirtelen oly nagy szél támadt, hogy a lobogót tizenkét katona sem bírta kivinni a prépost palotájából; ez pedig csakis a főúr áruulásának baljós előjele lehetett.¹⁸ Aleander pápai követ naplójából tizenhárom évvel később kiderül, állítólag Várday Pál is figyelmeztette a királyt: nagy hibát követett el, hogy a fiatal, elbizakodott Perényire ily nagy tisztségeket ruházott.¹⁹ A szertartás után a főúr azonnal Füzérre vitte, és biztonságba helyezte a koronát.²⁰

Kiemelt fontosságát koronaőri tiszte mellett birtokai is biztosították; Frangepán Kristóffal együtt ugyanis nem csupán személyükben szánta őket a főúri réteg hűsége zálogául János, hanem az általuk hordozott területi hatalom hordozóiként is. A nyughatatlanabb Perényit a király közvetve még ellenőrizhette is, hiszen

¹² MOE 1526–36, 6.

¹³ ETE I. 279. sz. irat, 289.

¹⁴ MOE 1526–36, 8.

¹⁵ SZERÉMI 1979, 138.

¹⁶ BETHLEN 2000, 39.

¹⁷ DÉTSHY 1989, 6.

¹⁸ SZERÉMI 1979, 139.

¹⁹ ETE III. 340. sz. irat, 323.

²⁰ SZERÉMI 1979, 140.

saját vajdai személyzete szolgált tovább annak helyi kormányhivatalaiban.²¹ Szapolyai János és a főúr viszonyát azonban egyre feszültebbé tette, hogy korábban a „király úr saját akaratából” intézkedés született a nagy étvágyú Perényi hatalmaskodásai ellen.²² A Pálóczy-örökség feletti vita is problémát jelentett kettejük kapcsolatában. János egyezséget próbált kötni Pálóczy Katalinnal, hogy így növelje birtokait, Perényi Péter viszont szintén erre pályázott, ahogyan a ruszakai Dobók, Csaholyak, Ráskayak is, és az erőszaktól sem riadt vissza, gondoljunk csak a már említett Patakra.²³ Hősünk nem csak Sátoraljaújhelyet és Sárospatakot vette birtokba fegyverrel, és fogatta el Ráskay Magdolnát, Pálóczy özvegyét, hanem ugyanígy erővel lépett fel Tárczay Miklós családjával szemben is, aki szintén Mohácsnál esett el. Özvegye, Bánffy Dorottya és a gyermek Tárczay György nem tudták megakadályozni, hogy katonái elfoglalják Céke várát. A kárvallottak pert indítottak a fékezhetetlen fiatal báró ellen, melynek vizsgálatát János király bíróságai meg is kezdték, s eltiltották a birtokok népét a Perényiéknek való engedelmességtől.²⁴

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Perényi Péter milyen fontos családi kapcsolatokkal rendelkezett, melyek ekkor még János király oldalát erősítették. Apja egykor szintén Szapolyai szövetségese volt a belpolitikai küzdelmekben. Édesanyja, Báthory Magdolna révén Báthory István nádort és annak főispán öccseit, Andrást és Györgyöt nagybátyjaiként tisztelhetette. Felesége, Thurzó Margit, Thurzó Elek leánya révén e bárói családdal is rokonságban állt.²⁵ Jelentőségét országos viszonylatban már az is jelzi, hogy az 1526. december 17-én Pozsonyban királlyá választott Ferdinánd 1527. január 15-én maga írt a főúrnak hosszú levelet, melyben büntetlenséget ígért neki, s táborába hívta.²⁶ Perényi 1527 márciusában még megjelenik Szapolyai budai országgyűlésén, nevét adja az országgyűlés Ferdinándhoz írt március 24-i leveléhez; melyben az áll: remélik ugyan, hogy fellép a törökök ellen, de leszögezik: egyöntetűen választották és törvényesen koronázták Szapolyait királyukká.²⁷ Ferdinánd sereget gyűjt, Szapolyai diplomatákat küld szét, Perényi pedig dönt az átállásról.

Ferdinánd pártján

Habsburg Ferdinánd április 11-én kelt levelében arra kérte a főurat, addig ne vall-

²¹ BARTA 1977, 659.

²² BARTA 1977, 648. lábjegyzetben

²³ BARTA 1977, 670.

²⁴ BARTA 1977, 674.

²⁵ BARTA 1977, 641.

²⁶ TÁRCZY 1930, 7.

²⁷ MOE 1526–36, 125–128.

jon szint, míg ő haddal nem jön az országba,²⁸ és fennmaradt április 15-i obligációjában Perényi erdélyi vajdává való kinevezését is elrendelte.²⁹ János már gyanakodott hősünkre, „hívatta Pétert, vonakodott eljönni...”,³⁰ s „hogy végre megtudta, hogy Perényi Péter [...] nem akar megjelenni, átengedte magát szokása szerint a búsulásnak”³¹

A főúr még harcolt az időközben János királytól elpártolt Cserni Jován ellen, Szapolyai ugyanis megparancsolta neki, hogy erdélyiekből és magyarokból álló katonaságot fegyverezzen fel, de végül [a szőlősi csatában] hatalmas vereséget szenvedve megfutamodott.³² Szerémi szerint gőgjének méltó büntetéseként „megcsúfolva és megverve [...] hazasietett Füzérvárra”³³

Laski már október 18-án ezt írja Kolozsvárról: „Senki sem szenved oly sok áruháztól, becsapástól és cserbenhagyástól, mint amennyiben hűtlen alattvalói ezt a Felséget részeltetik. A két első, Péter és Pál apostol ugyanis, vagyishát Perényi Péter erdélyi vajda és Pál esztergomi érsek elhagyta urát, és oly sok és nagy javadalom elfogadása után a Sátántól lépre csalva mindkettő Ferdinándot követi”³⁴ Hősünk döntésében – a korban nem éppen szokatlanul – elsősorban anyagi érdekek játszottak közre (bár Perényi Péter már hónapokkal Ferdinánd júliusban kezdődő hadműveletei előtt tárgyalt és döntött is), de azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy úgy tűnt, a Ferdinánd elől hátráló Szapolyaihoz fűzött remények nem váltak be, így döntésében a gyakorlatiasságnak is jelentős szerep juthatott.

Pártváltoztatásában biztosan szerepet játszott az előbb említett Várday Pál. Fennmaradt ugyanis I. Ferdinánd egy 1527 augusztusából származó promissioja az esztergomi érsekségre, melyet akkor ígér Várdaynak, ha nemcsak ő maga tér Ferdinánd hűségére, hanem Perényi Pétert, Frangepán Kristófot és másokat is erre biztat, és Perényit a korona átadására is rábírja.³⁵ Valószínű, hogy Perényi útját Ferdinándhoz már a kezdetektől egyengette Thurzó Elek és Báthory István is. Nádasdy Tamás is ekkor csillogtatta meg először politikai tehetségét, hiszen főurunk mellett olyan jelentős személyiségeket is pártváltoztatásra birt, mint Török Bálint vagy Móré László,³⁶ ráadásul olyannyira titokban, hogy Szapolyai kétségei csak akkor oszlottak el végleg, amikor Perényi november 3-ra, Ferdinánd koronázására Székesfehérvárra vitte a koronát. A koronázási jelvényeket vivő urak között

²⁸ TÁRCZY 1930, 8.

²⁹ BUZÁSI 1979, 77.

³⁰ SZERÉMI 1979, 143.

³¹ SZERÉMI 1979, 144.

³² ZERMEGH 1766, 2. T. Lib. 1. 387.

³³ SZERÉMI 1979, 159.

³⁴ SZTÁRAY 1985, 105.

³⁵ BUZÁSI 1979, 74.

³⁶ BESSENEYI 1998, 12.

is ott látjuk, ő viszi a kormánypalcát.³⁷

Ferdinánd az őt királlyá választó gyűlésen betöltötte az ország legfőbb hivatalait. Perényit ígérete szerint megerősítette korábbi tisztségeiben,³⁸ és a főúr, aki Bethlen Farkas szavaival azért „rohant oda, hogy Sárospatak feletti jogát minél szilárdabbá tegye, és ezt immár a másik király is megerősítse”,³⁹ e célját is elérte: Ferdinánd a koronázás másnapján neki adományozta Sárospatak várát és tartozékait, melyekre már 1526. november 11-én János királytól is adománylevelet szerzett.⁴⁰

A Lengyelországba menekült Szapolyai és a török esetleges szövetségéről hallva Ferdinánd 1528. január 21-re Budára országgyűlést hirdetett, melyen Perényi Péter is részt vett.⁴¹

A főúrnak március 11-én a marosvásárhelyi gyűlésen adták át az erdélyi vajdai tisztelet.⁴² Március 20-ra Ágotára hívta össze a három nemzetet,⁴³ s az áprilisi tordai gyűlése után Ferdinánd megbízásából részleges gyűlést hirdetett Baráthelyre június 14-re,⁴⁴ majd július 12-re Enyedre is.⁴⁵

A magyar és székely nemesség nagy része azonban hamarosan visszatért János király pártjára,⁴⁶ s így Erdélyt és a Délvidéket sikertelenül próbálták Ferdinánd pártján tartani, aki távozott az országból, és nem folytatott önálló politikát bátyjától, V. Károlytól várva segítséget. Szapolyai küldötte, Laski viszont eredményeket ért el a szultánnál, aki személyesen kívánt találkozni a Lengyelországból 1528 novemberében hazatérő Jánossal. Perényi a felszólítás ellenére sem csatlakozott Szapolyaihoz, s amikor az szövetséget kötött a szultánnal (1529. augusztus 18.), Siklóson tartózkodott. Mivel azt a hírt kapta, hogy az egyik sereg épp vára felé tart, Sárospatakra akart menekülni, de Kajdacs közelében „mind feleségivel, gyermekivel” Szerecsen János elfogta, és a koronával együtt János királynak adta, aki „továbbajándékozta” őt a szultánnak.⁴⁷ Szulejmán megújította vele hűségesküjét Szapolyai felé, majd a szintén elfogott Várday Pál esztergomi érsekkel együtt Budán átadta János királynak.⁴⁸ Perényinek a töröknél meglepően jó bánásmódban volt része: „mind a császár, mind pedig Ibrahim pasa fölötte nagy és csodálatra

³⁷ MOE 1526–36, 143.

³⁸ ETE I. 343. sz. irat, 342.

³⁹ BETHLEN 2000, 43.

⁴⁰ DÉTSHY 1989, 7.

⁴¹ MOE 1526–36, 189.

⁴² MOE 1526–36, 217.

⁴³ MOE 1526–36, 217.

⁴⁴ MOE 1526–36, 226.

⁴⁵ MOE 1526–36, 229–232.

⁴⁶ MOE 1526–36, 220.

⁴⁷ ISTVÁNNFFY 1685, Lib. X. 11.

⁴⁸ TÁRCZY 1930, 12. idézi KATONA: *Historia Critica Regnum Hungariae 1747.*

méltó irgalommal viseltetett iránta, mert egy hajszála sem görbült meg, úgy engedték el, és minden várát, birtokát és ősi jószágát, bárhogy is tett rájuk szert, visszakapta”⁴⁹ A főúr mégsem csatlakozott újra Szapolyaihoz, aki bebizonyította ugyan jóindulatát, amikor bántatlanul szabadon bocsátotta, Perényi büszkeségét azonban valószínűleg sértette ez az „ajándékozás” A történetet többé-kevésbé egyformán visszhangozzák történetíróink, Forgách szerint viszont Keserű Mihály nádor volt az, aki Perényit fogságba ejtette. Történetének ez a része téves, kemény és keserű ítélete a főúr magatartásáról azonban elgondolkodtató: „[Várday és Perényi] ugyanabban az időben, az árulásnak ugyanazzal gyalázatos bűnével árulták el és tették tönkre hazánkat, és míg Szulejmánt a nagylelkűség híréhez segítették, János kegyességét veszélyes, sőt szánandó érdemnek mutatták be. [...] Ha az emberek – és nem inkább az ország elvesztésére született undok szörnyetegek – minden, tulajdonképpen az ő javukra szolgáló megfontolást nem utasítottak volna el, akkor még mindig elviselhető helyzetbe juthattunk volna vissza, és valamilyen hazánk mégiscsak maradhatott volna, ha a végzet rendeléséből az eszeveszetség ösztökélésére a polgári hálátlanság megtestesítői, ezek a mindenkinél förtelmesebb halandók nem örjöngenek a végső pusztulásig.”⁵⁰

A hatalomra törve

Hősünk várakozó álláspontra helyezkedett, de ezt a két évet sem töltötte tétlenül: ekkor bonyolította le mostohájával, Kanizsay Dorottyával függőben maradt anyagi ügyeit.⁵¹ Figyelemmel kísérte a politikai helyzet változását, és 1530-ban újra felvette egy a két párt közötti olyan tanácskozás gondolatát, melyben az ország megmentéséről tanácskoznának, s melyet még Várday javasolt 1529-ben.⁵²

1531. március 6-án Babolcsán, Báthory György várkastélyában mindkét párt előkelő urai közül többen is találkoztak, ahol Perényi kijelentette: van egy mód még a haza megmentésére, de ezt csak az ország összes rendjeinek gyűlésén fogja feltárni. Március 19-re Bélavárra ezért gyűlést hirdettek,⁵³ melynek meghívóját a főúr első helyen írta alá.⁵⁴ A kijelölt napra a jelenlévő urak és nemesek száma megközelítette a százat. Mindkét uralkodót felelőssé tették az ország állapotáért, és arra a kérdésre keresték a választ, hogyan vessenek véget a pártviszályoknak s álljanak ellen a töröknek.⁵⁵ Perényi fölállt, és elmesélte, hogyan került Szapolyai, majd a szultán fogságába, s hogyan tanácsolta neki Ibrahim nagyvezér, hogy bírja

⁴⁹ ETE I. 500. sz. irat, 497–499.

⁵⁰ FORGÁCH 1982, 319–320.

⁵¹ TÁRCZY 1930, 14.

⁵² MOE 1526–36, 312.

⁵³ MOE 1526–36, 313.

⁵⁴ MOE 1526–36, 315.

⁵⁵ MOE 1526–36, 315.

rá a rendeket az egyesülésre, és hogy János királynak engedelmeskedjenek, így a török többé nem árt az országnak.⁵⁶ Feltűnést keltett, hogy a szultánt beszédében „legkegyelmesebb urának” („Dominum suum clementissimum”), a nagyvezért pedig „kegyes urának” („Dominum suum gratiosum”) nevezte. Ráadásul míg a gyűlésen Szapolyai mellett szólalt fel, bizalmasan hívei tudomására hozta, hogy ismeri a módját, hogyan szabaduljon meg tőle.⁵⁷

Nyíltan még nem léphetett fel, s a jelenlévők sem érezték magukat felhatalmazva ilyen komoly döntés meghozására, így május 18-ra Veszprémbe „egyetemes országgyűlést” hívtak össze.⁵⁸ Ennek megtartását mindkét uralkodó igyekezett megghiúsítani, hiszen lehetségesnek tűnt, hogy az országlakosok mindkettejük mellőzésével egy harmadik személy mögött sorakoznak fel. „A veszprémi gyűlésen mindenki egy királyt akart választani, vagy Ferdinándot vagy Szapolyai Jánost vagy Perényi Pétert...A többség pedig Perényi Péter híve volt”⁵⁹ – így remélték békét a törökkel. Ferdinándot az egri püspök is figyelmeztette: „Sokan azon merkednek, hogy a török Perényi Péternek adományozza Magyarországot, János pedig elégedjék meg Erdéllyel”⁶⁰ Mindkét király eltiltotta híveit a gyűléstől, s (akárcsak Török Bálint és Bakics Pál) maga Perényi Péter is távolmaradt.⁶¹ Perényi ráadásul Ibrahim pártfogását is elvesztette, mivel Gritti ellene hangolta a nagyvezért, s a számára küldött ajándékok sem jutottak el hozzá; a még Bélavárról útnak indított Bornemissza Pétert ugyanis portyázó török csapatok kirabolták.⁶²

A részgyűlések kudarcát látva Perényi Péter állítólag követséget menesztett Szulejmánhoz, melynek az volt a célja: vigye keresztül, hogy a szultán vegye ki Szapolyai és Ferdinánd fennhatósága alól is; oltalmazza őt, s ennek fejében teljes hűséget fogad a töröknek.⁶³ Elindult egy másik követség is, melyben János király és Perényi is küldött egy-egy megbízottat, hogy a közöttük fennálló ellentéteket a szultán simítsa el.⁶⁴ Ettől kezdve a főurat újra Szapolyai pártján találjuk, visszavonul az egyesítő törekvésektől. (Az 1531–32-es zákányi, kenesei és berenhidai gyűlések határozat nélkül oszlottak fel.⁶⁵)

⁵⁶ MOE 1526–36, 316.

⁵⁷ MOE 1526–36, 317.

⁵⁸ BESSENYEI 1994/a, 48. 65. sz. irat (BEREGI Péter levele DOBÓ Ferencnek OL M. Kamara A. publ. (e142) Fasc. 20. N. 56. 1531. ápr. 26. Buda)

⁵⁹ MOE 1526–36, 317. WAGNER: *Analecta Scepusii* pars II. 162. alapján.

⁶⁰ MOE 1526–36, 320.

⁶¹ MOE 1526–36, 325.

⁶² MOE 1526–36, 315.

⁶³ ZERMEGH 1766, 2.T. 403–404.

⁶⁴ TÁRCZY 1930, 21. ÓVÁRI: *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai* II. 44. alapján

⁶⁵ MOE 1526–36, 352. és 366.

Perényi 1531 nyarán loretói zarándoklatra indult,⁶⁶ utazásának nem elhanyagolható célja azonban, hogy tárgyaljon a Velencei Köztársasággal. A főúr ki kívánta puhatolni, vajon számíthatnak-e segítségre János királlyal és Lodovico Grittivel szemben, előkészítve azok esetleges megbuktatását, azonban nem járt sikerrel.⁶⁷

1532 júniusának végén a szultán a Szerémségbe érkezett, s a Dunántúlon át Bécs ellen akart vonulni. Perényi Mohács közelében, Beremend falu melletti táborában kereste fel Szulejmánt. Látogatásának céljáról július 15-én így ír Nádasdy Tamásnak: „... Eléjük megyünk, amiből hisszük, számos találgatás születik majd, kiváltképpen olyan, hogy magunknak valamilyen kormánypálcát járnánk ki eléjük járulva. De ezeknek a találgatásoknak uraságod legkevésbé se higgyen. Mert Isten a tanúnk, hogy a Királyi Felséggel, legkegyelmesebb urunkkal szemben semmiféle forralunk, és nem akarunk kieszközölni. Csupán csak azon fáradozunk, hogy ennek a megnyomorított földnek szolgálhassunk és hasznára lehessünk.”⁶⁸ Magasztos célok, de közbeszól a valóság: Perényit elfogják,⁶⁹ rabláncra fűzik, ahogy Tinódi írja: „Hitit, fogadását császár elfelejté, // Az nemes úrfiat nagy fogságba veté”⁷⁰ – s Belgrádba szállítja.⁷¹ Nem akarja átengedni Siklóst és Valpót, de idősebb fiát, a hétéves Ferencet kénytelen kezesként a törökhöz küldeni.⁷² A gyermeket Szulej-mán Grittinek adja át, Konstantinápolyba vitetik, s csak tíz év múlva, 1542-ben sikerül kalandos módon hazaszöknie.⁷³ „Vagyonának és birtokainak megcsonkításával és fiának elszakadásával fájón büntetett Perényi megújította a Jánosnak tett, és korábban sokszor felfüggesztett esküt, és Szapolyai haláláig mindkét fél irányában meg is tartotta” – írja Istvánffy Miklós.⁷⁴

A következő évben, amikor a szultán Ferdinándnak adta volna azokat a területeket, amelyeket birtokában tartott, és a felosztás miatt Szapolyai a Dunántúlra vonult, természetesen Perényi is elkísérte.⁷⁵ A felosztás nem valósult meg, de Ferdinánd céljául tűzte ki a főbb Szapolyai-pártiak megnyerését. Ferdinánd és Johann Katzianer levélváltásából kiderül: Perényi Péter kegyelmet kért és kapott is a királytól, szándékában állt „Gritti keze közül” Esztergomba szöknie.⁷⁶ (A főúr ebben az időben már Patakot tekintette állandó tartózkodási helyének, építkezéseket foly-

⁶⁶ ETE II. 182. sz. irat, 210.

⁶⁷ SZTÁRAY 1985, 10.

⁶⁸ SZTÁRAY 1985, 105–106.

⁶⁹ ZERMEGH 1766 2. T. Lib. II. 406–407.

⁷⁰ FERENCZI 1904, 29.

⁷¹ SZTÁRAY 1985, 189.

⁷² ETE III. 340. sz. irat, 323.

⁷³ SZTÁRAY 1985, 36.

⁷⁴ ISTVÁNFY 1685. Lib. Xi. 118., fordította TÉGLÁSY Imre

⁷⁵ ETE II. 251 sz. irat, 284.

⁷⁶ SZTÁRAY 1985, 108–109.

tatott, 1534-ben Kassa város tanácsától kér hozzáértő embereket a város megerősítéséhez.⁷⁷⁾

Még megpróbálta kihasználni a két király közötti háborút, de a szikszói gyűlésen, ahol a felvidéki rendek 1536 augusztusában összeültek, sikertelenül próbálták meg az ország kapitányának kikiáltani.⁷⁸ 1536-ra azonban János király komolyan felkarolta a béke eszményét, Ferdinánd pedig mindent megtett, hogy Perényi Pétert és Bebek Ferencet a maga oldalára állítsa. Thurzó Elek hozzá írott levelében már 1536 decemberében azt írta Ferdinándnak, hogy Perényi örömmel pártjára térne, ha cserébe Diósgyőrt megkapná. Egyik embere Bécsben járt a tárgyalások végett, s Ferdinánd kérte is húgát, Mária királynét, akié a birtok volt, hogy engedje át neki a kastélyt, hiszen a főúrral való egyezkedése és a Felvidék nyugalma ezen múlik. Ferdinánd király azonban elkésett: Kassa Szapolyai János pártjára állt.

Hogy mi is történt? A többi János-párti főúr már nem csupán azzal okozott fejtörést Ferdinánd királynak, hogy birtokaikon sem az összeírást nem engedélyezték, sem adót nem voltak hajlandóak fizetni.⁷⁹ „A december kilencedike előtti napon, Borbála napján Kassa városát hihetetlen szerencse érte. Magyarország felső részein ennek a városnak volt a legnagyobb hatalma, és az összes magyarországi királyi város között a legerősebb és legjobban erődített volt, háromszoros fal és hármás árok vette körbe. [...] A király [ti. János] jól tudta, hogy ennek a királyi városnak igen nagy jelentősége van, de lehetetlen katonai erővel legyőzni, pedig ezen áll, hogy az ország feletti hatalmat szabadon gyakorolhassa [...] Tervébe beavat egy bizonyos Esthery György deákot, egy nem kevésbé bátor, mint eszes embert, aki ebben a dologban többször is önként ajánlkozott a királynak; Perényi Péter egyik kiváló familiárisának tartották ugyanis, aki minden gyanú nélkül járt be a városba, s a polgárok a legnagyobb bizalommal viseltettek iránta, s jóllehet nem viselt hivatalt, mégis időnként alkalmazták a szenátusban, és nem haboztak vele a titkos ügyeket is megbeszélni.” Az összeesküvők terve azon alapult, hogy mindent „hirtelen és csendben” hajtanak végre. „Nem többen, mint ezren voltak a lovasok, gyalogos katona is majdnem ugyannyi. Kétség sem férhetett hozzá, hogy ezt a kicsinyke csapatot a város minden baj nélkül saját maga is megsemmisíthette volna, ha meg lett volna neki engedve a gyülekezés szabadsága.” A csapat megrémül ugyan, de nem soká haboznak, „Kállai János [...] a bátorság tüzétől felhevülten, kardját kirántva a városra rohan, s ugyanezt teszi az összes többi is, nem csekély bátorsággal és hősiességgel megerősödve a kapukra törnek hihetetlen támadással [...]. Megszállván a várost, egyhangúan János király nevét kiáltották, s az óriási dobpergés és kürtzó közepette a polgároknak arra sem hagytak lehetőséget, hogy

⁷⁷ ETE II. 331.

⁷⁸ MOE 1526–36, 595. és 602.

⁷⁹ BESSENYEI 1994/a, 71–72. 102. sz., 84. 119. sz., 103. 142. sz. irat.

felismerjék, mi ez a dolog, s hogy összegyűljenek. Így a várost előbb foglalták el, mintsem a polgárok elgondolhatták volna, hogyan történhetett meg.”⁸⁰

A Kassán történtek csak még fontosabbá tették Perényi megnyerését,⁸¹ egykorú iratok ugyanis a főurat okolták a város elvesztéséért, azt hitték, ő irányítja az eseményeket. Gerendy Miklós – igaz, fél évvel később – azt írta Ferdinándnak, hogy Szapolyai Bártfát és Eperjest ígérte Perényinek Kassáért. Bár Perényi Péter ekkor semleges helyet próbált meg elfoglalni a két ellenkirály között – sőt összeköttetésbe lépett a francia királlyal és Szulejmánnal, hogy ha Szapolyai valóban megegyezik Ferdinánddal, ő lehessen Magyarország királya,⁸² – Ferdinánd nem bízott meg benne, s gyanúját ékesen bizonyítja 1536. december 13-i levele, melyben Varkocs Györgyöt arra utasítja, próbáljon meg Kassa elvesztésével kapcsolatban a szomszéd városokban mindent megtudni, különösen azt, hogy Perényivel összefügg-e az ügy. Varkocs jelentésében csak arról tudja tájékoztatni a királyt, hogy az egész országrészen közbeszéd tárgya, hogy a főúr Kassa elvesztésének oka.⁸³ (Perényi Péter valószínűleg említett familiárisa révén keveredett az ügybe, sokan Fráter György mesterkedését gyanították a háttérben.) A mindig óvatos Lőcse a katasztrófát annak tulajdonította, hogy a praktikák már régóta folytak a város körül, mert ott szabadon járhatott bárki, „akár Jánospárti, akár Perényi híve, akár Bebek embere volt” Kétségbeejtőnek találták, hogy a kassaiak vigyázatlansága miatt az egész Felvidék pajzsa és szíve az ellen kezére jutott.⁸⁴ Érdekes anekdota is fennmaradt az eseményekkel kapcsolatban. Amikor Ferdinánd követe Kassa elfoglalása miatt panaszt tett a szultánnál, az a következő kérdést intézte hozzá: hol fekszik Kassa, Magyar- vagy Németországban? Magyarországon, hangzott a válasz. Akkor – felelte a szultán – uradnak nincs mit panaszkodni, mert én ez országot János gondjaira bízom.⁸⁵

Bármekkora sikert is könyvelhetett el ezzel Szapolyai, hamarosan kudarc is érte. „Amennyire örült annak, hogy Kassa az ő fennhatósága alá került, annyira aggasztotta, miképpen tartsa azt meg. Ezért mind Moldvából, mind Erdélyből rendes hadsereg módjára csapatokat toborozván, a váradi püspök [ti. Fráter György], Perényi Péter és Bebek Ferenc vezetése alatt azokat Eperjes felé küldte. Amikor ezek Vels látókörébe érkeztek, és ő látta, hogy gyengébb, mint azok, nem mozdult ki táborából, és minden összecsapási szándékukat kikerülte. Csatározásokra mégis mindennap sor került, mivel azonban ezekben Vels hívei erősebbeknek bizonyultak, János csapatai kezdtek hátrálni. Ezt észrevéve Vels teljes erejével kitört tábo-

⁸⁰ VERANCSICS Memoria Rerum 47–49.

⁸¹ KÁROLYI 1878, 699.

⁸² MOE 1526-36, 594–595. és SZTÁRAY 1985, 112–113.

⁸³ KÁROLYI 1878, 615.

⁸⁴ KÁROLYI 1878, 616.

⁸⁵ KÁROLYI 1878, 806.

rából, és János híveit szétszórta”⁸⁶

Ferdinánd megbízásából Thurzó, Laski és Serédy továbbra is együtt munkálkodtak a főúr megnyerésén, melyért a király akár arra is hajlandó, hogy kisebb fiát, Gábort 1537-ben a váradi püspöki székbe emelje.⁸⁷ Szabályszerű, bár fel nem használt iratban a király a kancellári méltóságot is ráruházta (1537. január 16.), s másnap hasonló levél készült az erdélyi vajdaságáról is.⁸⁸

A békekötő

Perényi Péter azonban Szapolyai pártján maradt, fia kiszabadításán munkálkodott, bár bekapcsolódott a két király közötti béketárgyalásokba. A Ferdinándot képviselő Wese lundi érsek nem örült annak, hogy Fráter György és Perényi aktív részese az alkudozásnak, mert „ezek csak rosszban törik fejüket”⁸⁹ Ferdinánd ugyan még remélte, hogy Thurzó által majd hatni fog Perényi Péterre, ő azonban egészen kibékült János királlyal. Az is elterjedt, hogy Szapolyai maga hitegette a nagyravágyó főurat: magtalan halála esetén Szent István koronája az ő fejére kerül majd,⁹⁰ s állítólag erre Fráter György meg is esküdött volna neki. Valószínűleg döntését megint az a – kortársak szerint legendásan számító és önző természetéből eredő – megfontolás befolyásolta, hogy a számára pillanatnyilag erősebbnek tűnő Szapolyai János mellet jobban érvényesülnek majd az érdekei. Főurunk Thurzó Eleknek 1537 augusztusában írt levelében viszont azt olvashatjuk: „Írja uraságtok, hogy sok mindent terjesztenek rólam. De bár mennyit is terjesszenek, azt higgye meg uraságtok, hogy legkegyelmesebb uramnak és Királyomnak híven akarok szolgálni, és nemzetemet semmi áron sem akarom cserbenhagyni. A két fejedelem megegyezését úgy áhítom, hogy ezért az áldott egyezségért egy ingben, mezítláb minden jószágomat, amit Isten adott nekem, odahagynám, Isten engem úgy szeressen.”⁹¹

„Ferdinánd szeptember végén Fels generálist erős, mindenféle hadiszerrel igen jól felszerelt sereggel Felső-Magyarországra küldte. Ő útközben Perényi Sáros nevű várát – aknákat ásva és kénes tüzet téve alája – elfoglalta, a védőket irgalmatlanul lekaszabolta, néhányat elfogott, és hűségeskü alatt azzal a feltétellel bocsátotta el, hogy Ferdinánd ellen sohasem fognak fegyvert. A várba pedig őrséget helyezve el, táborát Eperjes felé vonultatta, és azt megerősítette”⁹²

⁸⁶ BETHLEN 2000, 105.

⁸⁷ ETE III. 142. sz. irat, 122.

⁸⁸ KÁROLYI 1878, 700.

⁸⁹ KÁROLYI 1878, 794.

⁹⁰ KÁROLYI 1878, 807–809.

⁹¹ SZTÁRAY 1985. 117.

⁹² BETHLEN 2000, 105., ISTVÁNYFI 1685. Lib. XII. 134.

E nagyobb bosszúság ellenére Perényi élénk levelezésben állott Thurzóval és Laskival is a béke ügyét illetőleg, aki állítólag meg is esküdtette, hogy Fráter Györggyel együtt a békére hajlanak.⁹³ Megbeszélések folytak Rozgonyban, ahol Fráter György és Perényi unszolására először az egy hónapos fegyverszünetről tárgyaltak, mely nagyon komoly lépést jelentett a béke felé, majd kitűzték a következő tárgyalás időpontját és helyszínét. Felvetődött Eperjes, Tokaj és Próna is, mivel azonban folyamatos érintkezésben kellett maradniuk a két uralkodóval, másik helyet választottak: 1537 decemberében Perényi, Fráter György, Várday, Brodarics, Szapolyai, Wese érsek és Vels pedig Ferdinánd képviselőjében Sárospatakon találkozott.⁹⁴

Az egy hétig tartó tárgyalásokon csupán a fegyverszünet meghosszabbításában tudtak megegyezni,⁹⁵ Wese később személyesen utazott Nagyváradra, ennek eredménye lett a váradi szerződés. Ennek XXI. pontja konkrétan megnevezi a főurat:

„Mindkét fejedelem valamennyi alattvalójának – senki, még idegen sem képezvén kivételt, bármilyen rangú is – összes javait, mind az egyháziakat, mind a világiakat, amelyeket a néhai fenséges Lajos király halálától a mostani időkig, a fejedelmek közötti ellenségeskedés következtében erőszakkal elfoglaltak, és e javakat egyik vagy másik fejedelem eddig bárkinek is adományozott vagy adott el, anélkül hogy [a birtokosok] ellenálltak volna, a békekötés kihirdetése után ténylegesen azoknak kell békésen visszaszolgáltatni, akiknek a tulajdona volt. A sárospataki várról pedig Perényi Péterrel az ország által [ti. a rendek az országgyűlés közvetítésével] kell egyezsége lépni, a többször említett fenséges [német–]római király úr előjogának sérelme és megsértése nélkül”⁹⁶

Úgy gondolták, a megállapodást nem hozzák nyilvánosságra, de amikor híre jött, hogy a törökök harcra készülődnek, féltő volt, hogy Szapolyai ellen támadnak. A körülmények szükségessé tették, hogy 1538 nyarán Kolozsvárra hirdessen gyűlést az erdélyi rendeknek, melyre Perényi is meghívást kapott.⁹⁷ János király reményei a fegyveres ellenállásra meghiúsultak: Ferdinánd nem küldött elég embert segítségére, s ezért elhatározta, hogy megvásárolja a békét. 1538. szeptember 18-án Kolozsvárott a rendek összegyűltek, és támogatásukról biztosították Szapolyait. Egyúttal felkérték a királyt, hogy Perényi Péter (az ígéretek ellenére még mindig) fogságban levő fiának szabadonbocsátását is eszközölje ki a szultánál.⁹⁸ Szulejmán 1539-ben végül csak Moldvába tört be, s ekkor adta – a váradi

⁹³ KÁROLYI 1878, 820.

⁹⁴ KÁROLYI 1878, 823.

⁹⁵ ETE III. 218. sz. irat, 204–205.

⁹⁶ BETHLEN 2000, 116.

⁹⁷ MOE 1537–45, 45.

⁹⁸ MOE 1537–45, 50.

béke támogatásával haragját kivívó – Perényiről állítólag a következő (nem éppen hízelgő) jellemzést: „A világ teremtése óta nem volt és nincs is nagyobb áruló a földön. Kétszer árult el engem, elárulta János királyt, elárulta a németek királyát, elárulta saját fiát, saját vérét, aki a markomban van.” Szulejmán különös magyarázatot ad Perényi Ferenc fogságára is: „Én azért vettem a kezembe Perényi Péter fiát, mert láttam, hogy János király utód híjával van, és azt akartam, hogy János király halála után vagy Péter maga vagy fia lett volna Magyarország királya. De látom, hogy ennek az árulónak a vére nem méltó a királyságra.”⁹⁹

Miután a török veszedelem elmúlt, Szapolyai megnősült, menyasszonyát, Izabellát pedig Werbőczy, Brodarics és Homonnay Drugeth István társaságában Perényi kísérte Magyarországra.¹⁰⁰ Ekkor történt, hogy „mialatt a király menyasszonyával Székesfehérváron menyegzőjét tartotta, az azon Ferdinánd nevében jelen lévő Serédy Gáspár ura nevében a kancellári méltóságot ígérte neki, ha elpártol Szapolyaitól, felajánlva neki a kancellári hivatalt”¹⁰¹

Újra Ferdinánd mellett

Perényi már 1540 tavaszától komolyan foglalkozott az elszakadás gondolatával, július 3-án pedig hosszú levélben kérte Thurzó Eleket, hogy segítse elő pártváltoztatását, s egyszersmind kéréseit is előadta, melyek jövőjének biztosítását szolgálták. Donációinak megerősítése által garantálni akarta függetlenségét, és azt is kikötötte, hogy ne háborgassák vallása miatt: „Ne kényszeríttessem, hogy akár ezt, akár mást higgyek írja –, legyen elég, hogy Krisztust hiszem és Krisztusban hiszek.”¹⁰² Ferdinánd 1540 júliusának végén helyben hagyja azon kérését, hogy vallásában ne akadályozzák, ha különben jó keresztény módjára megtartja, mit az igaz katolikus vallás rendel.¹⁰³ Perényi 1540. augusztus 19-én kelt levelében meglegedettségét fejezte ki a király válaszával kapcsolatban,¹⁰⁴ és szeptember 7-e körül újabb fölterjesztést intézett Ferdinándhoz, mely önmagára, saját török fogságban levő fiára, Izabella királynéra és annak fiára vonatkozó kívánalmait tartalmazza.¹⁰⁵ Feltételei teljesültek, Szapolyai még júliusban bekövetkezett halála után pedig esküje sem köti, így szeptember 12-én Ferdinándnak fogad hűséget.¹⁰⁶ (Fráter György ugyan Perényi Pétert szemelte ki a kormányzóti tisztre a csecsemő király felnőttéig, de

⁹⁹ SZTÁRAY 1985, 118–119.

¹⁰⁰ ZERMEGH 1766, 2.T. Lib. II 413. és ISTVÁNFFY 1685, Lib. XIII. 147.

¹⁰¹ BETHLEN 2000

¹⁰² ETE III. 457–463. 472. sz. irat

¹⁰³ ETE III. 470. 481. sz. irat

¹⁰⁴ ETE III. 487. 486. sz. irat

¹⁰⁵ ETE III. 485–487. 493. sz. irat

¹⁰⁶ TÁRCZY 1930, 33.

a főúr, aki az ellenpárthoz kívánt csatlakozni, a felajánlott tisztet végül nem fogadta el.¹⁰⁷)

Perényi továbbra is aktív politikai szerepet vállalt: részt vett Buda „első” sikertelen ostromában, és többen egyenesen őt okolták a város körül kitört harcokért. Székesfehérvár meghódolása egyértelműen neki volt köszönhető.

1541 májusában, amikor Ferdinánd serege Wilhelm Roggendorf vezetésével újra (sikertelen) támadásra indult a vár ellen, a nagy sereg megérkeztéig Perényi Péter vette körül a várat. Török Bálint állítólag júliusban figyelmeztette Perényit, hogy a közelgő törökök miatt hagyjanak fel Buda ostromával.¹⁰⁸ Perényi pedig gondoskodott is „övéinek megmentéséről” – ahogyan Bethlen Farkas írja – és Egerbe menekült.¹⁰⁹

Perényi még megjelent a Ferdinánd-párt főbb embereinek Tokajban tartott gyűlésén,¹¹⁰ 1542. február 14-én pedig a Bebek, Drágffy, Báthory, Ráskay és Homonnay családokkal szövetségre lépett, egymásnak védelmet ígértek, a felség iránti hűség csorbája nélkül.¹¹¹

Végjáték

A végzetétől semmilyen szövetség sem menthette meg: túlságosan nagy hatalmat és sok ellenséget szerzett magának az elmúlt években. 1542. szeptember 11-én kelt jelentésében a velencei követ azt írta, hogy az egri püspök mindenképpen rá akarta venni Ferdinándot, hogy legalább 20 főurat fejeztessen le, természetesen az ország megmentése érdekében, bár valójában így szeretne volna a Perényi által elfoglalt egri püspökséget visszaszerezni.¹¹² (Érdekes, hogy Egerben állítólag már 1530-ban „imába foglalták nevét”, amikor azért könyörögtek, hogy Krisztus mentse meg az egrieket a város ellenségeitől, Szapolyaitól, Perényitől és Laskitól.¹¹³) 1542. október 5-i levelében Ferdinánd utasította követeit, hogy Fráter Györgyöt nyugtassák meg Perényi elfogatása felől.¹¹⁴ 1542. október 16-án Medici Fornese bíbornoknak már arról írnak, hogy a főurat letartóztatták, és [előbb Bécs, majd Bécsújhely börtönében] fogva tartják.¹¹⁵

Vallatási jegyzőkönyve 32 kérdést tartalmaz. Vádolják a törökkel való

¹⁰⁷ BESSENYEI 1994/a, XXIV.

¹⁰⁸ BESSENYEI 1994/a, XXVI. és ISTVÁNNFFY 1685, Lib. XIV. 156.

¹⁰⁹ TÁRCZY 1930, 36.

¹¹⁰ MOE 1937–45, 284–292.

¹¹¹ ETE IV. 6.

¹¹² ETE IV. 96.

¹¹³ KATONA 1797, I. T. 540.

¹¹⁴ ETE IV. 99–101.

¹¹⁵ ETE IV. 103–104.

cimborálással (ezzel indokolván Buda kudarccal végződött ostromait), azzal, hogy királyságra törekedett, és az említett szövetséget is Ferdinánd-ellenesnek fogják fel. Perényi minden kérdésre megfelel,¹¹⁶ úgy tűnik, a felhozott vádak alaptalanok. Azt, hogy mégsem engedik szabadon, egyrészt irigyeinek, politikai ellenlábásainak köszönheti, másrészt hatalma, vagyona és nagyravágyása miatt potenciális veszélyt jelentett magára Ferdinándra nézve is. Elfogása nagyjából egybeesik Maylád István és Török Bálint bebörtönzésével, úgy tűnik tehát, a magyar politikai életben többé nincs szükség a sok zavart keltő hatalmas urakra.

Perényi könyörgése süket fülekre talál, és felesége, a rendek és Thurzó Elek közbenjárása is eredménytelen marad.

A főúri fogoly egészsége egyre romlik, kínozza a köszvény, és amikor 1548 elején a bécsújhelyi börtön ajtaja megnyílik azon feltétellel, hogy visszaadja Egert (a Ferdinánd spanyol helyőrségétől őrizetlenül hagyott várat Perényi évekkel ezelőtt, 1534-ben foglalta el¹¹⁷), és fizet 40000 aranyat, már olyan rossz állapotban van, hogy nem képes hazatérni: 1548. március 2-án Bécsben meghal.

Utószó

Perényi Péter életét megismerve hallatlanul izgalmas történet rajzolódik ki előttünk. Egy biztos, a főurat nagystílű, de gátlástalan politizálás jellemezte.

Forrásaink alapján úgy tűnik, a „közvélemény” bármilyen negatívumot elhitt a kapzsinak és hataloméhesnek tartott Perényivel kapcsolatban, s a híresztelések (hogy csak a számomra legmegdöbbentőbb tettét, fia átadását a töröknek említsem) nagyon is valós eseményeken alapultak. Természetesen hazugságok is keringtek róla, például Szerémi célozgatása arra, hogy Szapolyai meggyilkolásában részt vett, bár igaz, hogy a király halálhíre feletti örömét egyáltalán nem leplezte.

Perényi a „zavarosban halászva” jogtalanul és erőszakkal elégitette ki „birtokéhségét”, végső célját viszont nem érte el: nem sikerült magához ragadnia a hatalmat, és királlyá koronáztatnia magát.

Annak, hogy sokáig úgy érezte, álmai valóra válnak, az volt az oka, hogy a török politikai taktikában fontos szerepet szántak a hozzá hasonló alakoknak. Személye ugyanis még megosztottabbá tette az amúgy is részekre szakadt országot, és emiatt sem valószínűsíthető meg a törökökkel szembeni egységes fellépés.

Perényi Péter sorsa azonban – mely még Szigligeti Edét és Arany Jánost is meghihlette – éppen azért tragikus, mert nem volt képes arra, hogy felismerje, csak része a nagypolitikai játékoknak. Lehet, hogy anakronisztikus is lenne, ha az utókor ezt is vétkéül róná fel, hiszen ez okozta bukását.

¹¹⁶ SZTÁRAY 1985, 141–163.

¹¹⁷ FORGÁCH 1982, 63–64.

BIBLIOGRÁFIA

BARTA 1977

BARTA Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon A mohácsi csata-vesztés után. *Századok* 1977. 4. sz. 635–678.

BESSENYEI 1994/a

BESSENYEI József: *Enyingi Török Bálint*. Budapest, 1994.

BESSENYEI 1998

BESSENYEI József: *Nádasdy Tamás a politikus és államférfi*. Tudományos emlékülés, Sárvár, 1998.

BETHLEN 2000

BETHLEN Farkas: *Erdély története*. Fordította: BODOR András, jegyzetekkel ellátta: PÁLFFY Géza

BRODARICS 1983

BRODARICS István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Budapest, 1983.

BUZÁSI 1979

BUZÁSI János: *A birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai I*. Budapest, 1979.

DÉTSZY 1989

DÉTSZY Mihály: *Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig*. Sárospatak, 1989.

DOBY 1890–2

DOBY Antal: Egy genealógiai tévedés helyreigazítása. *Turul* 1890–2.

ENGEL 2001

ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája. Középkori magyar genealógia*. Arcanum, 2001.

ETE I-II-III.

BUNYITAI–KARÁCSONYI–RAPAICS: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Budapest, 1902–1906.

FORGÁCH 1982

FORGÁCH Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. Budapest, 1982.

MOE 1526–36. és 1537–45.

FRAKNÓI Vilmos: *Magyar országgyűlési emlékek 1526–36. és 1537–45*. Budapest, 1874–75.

ISTVÁNFFY 1685

ISTVÁNFFY Miklós: *Historiarum De Rebus Hungaricis Liber*. Libris XXXIV. 1685.

KATONA 1797

KATONA István: *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*. I. T. Claudiopoli, 1797.

KÁROLYI 1878

KÁROLYI Árpád: Adalék a nagyváradi béke s az 1536–38. évek történetéhez. *Századok* 1878.

NAGY 1987–88

NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Budapest, 1987–88. (I–XII. Pest, 1857–1868 reprintje)

SZABÓ 1909

SZABÓ Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest, 1909.

SZERÉMI 1985

SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1979.

SZTÁRAY 1985

SZTÁRAY Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála*. Budapest, 1985.

TÁRCZY 1930

TÁRCZY Árpád: *Perényi Péter magatartása, különös tekintettel pártváltásaira*. Sárospatak, 1930.

THURY 1984

THURY József: *Török hadak Magyarországon 1526–1566*. Budapest, 1984.

VERANCSICS MEMORIA RERUM

A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Jegyzeteket ellátta: BESSENYEI József, Budapest 1981.

ZAY 1993

ZAY Ferenc: János király árultatása. In: *Régi Magyar Könyvtár, Források* 2. Budapest, 1993.

ZERMEGH 1766

ZERMEGH, Joannes: *Rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Hungariae reges commentarius ad editionem Amsteladamensem anni MDCLXII. Recognitus. Observationes suas addidit Carolus Andreas Bel*. In: SCHWANDTNER János: *Scriptores Hungaricarum veteres ac genuini* 1–3. T. Vindobonae, 1766–68. 2. T.

JÁNOS SZAPOLYAI AND PÉTER PERÉNYI

ANETT PUSKÁR

Péter Perényi's relationship with János Szapolyai shows the peculiar circumstances in Hungary after the battle of Mohács. The two magnates had leading role in the political affairs of Hungary before Mohács, but after the battle the tensions increased between them, because of their opposite interests. Perényi supported Szapolyai's electing as a king and he became the voivode of Transilvania and he kept the Hungarian crown. Beside this Perényi ordered his estates without allowing the king's rights on his possessions. Because of asserting his own interests and the political circumstances there were several sudden conversions in his life. After Szapolyai's fall he became the henchman of Ferdinand, but he negotiated with the Turks then he committed himself to Szapolyai. Working with György Fráter he managed the negotiations on armistice between Szapolyai and Ferdinand, finally after Szapolyai's death he went into Ferdinand's service. His ambivalent relationship with the ruler shows that he was also dangerous to Ferdinand and Szapolyai too, because of his political power and influence on the Hungarian conditions.

SZAPOLYAI JÁNOS FAMILIÁRISAINAK EGY LAJSTROMA 1531-BŐL

SIMON ZSOLT

Jelen tanulmányunkkal Szapolyai János uralkodása történetének jobb megismeréséhez szeretnénk hozzájárulni a címben szereplő forrás bemutatásával. Az irat ugyan csupán „A királyi felség familiárisai” címet viseli és fölötte csak az 1531-es évszám szerepel,¹ de mivel 1531-ben a felsorolt személyek közül többen is Szapolyai hívei voltak, biztosan állítható, hogy a lista Szapolyai János familiárisait tartalmazza. Az irat a familiárisok nevei mellett még feltünteti, hogy azok hány lóra kaptak fizetést, ami azt jelentette, hogy az illető személy, magát is beleértve, összesen hány lovaskatonát állított ki.² Ez a Szapolyai-lista egybe van kötve egy hasonló beosztású, datálatlan lajstrommal,³ amely ugyan „A kormányzó úr szervitorai” címet viseli, de véleményünk szerint tulajdonképpen Nádasdy lovasainak a jegyzéke, mivel a benne felsorolt személyek 68%-a Buda 1530. végi ostromakor még Nádasdy familiárisai voltak.⁴ A cím és a tartalom közti ellentmondást talán avval lehetne megmagyarázni, hogy 1531-ben Nádasdy az akkor Magyarországtól távol levő Ludovicus Gritti kormányzónak a helyettese volt⁵ és a lista készítője a kormányzóhelyettes Nádasdyt kormányzónak címezte. Ezt figyelembe véve, valamint annak alapján, hogy a Nádasdy-lista készítője beleírt Szapolyai familiárisaink lajstromába, azt címmel is ellátta és hogy a Nádasdy-listát egybe is fűzték a Szapolyai-listával, úgy gondoljuk, hogy a Nádasdy-listát valószínűleg szintén 1531-ben állították össze. Mivel a második lista az „A kormányzó úr szervitorai” címet viseli, az mindenképpen arra az időszakra vonatkozik, amikor Gritti ezen tisztséget viselte, vagyis az 1530 és 1534 közötti időszakra.⁶

A Szapolyai-listában a familiárisok hat nagy csoportba vannak osztva, amelyek közül csak négyet láttak el címmel. A címekből megtudjuk, hogy a megfelelő csoportban az udvari huszárok (*aulici hwzarones*), a nehézfégyverzetűek vagy testőrök (*armigeri*)⁷, a Szászsebesben szolgálatot teljesített új huszárok és az új

¹ 1. számú melléklet.

² A szóban forgó irat következő bejegyzése bizonyítja ezt: *Dominus conservator habet solutionem a regia maiestatis ad equi 4*, de már Hunyadi Mátyás korában is ez volt a szokás. KUBINYI 1990, 67.

³ 2. számú melléklet.

⁴ BARABÁS 1888, 800–801.

⁵ BARTA 1971, 292.

⁶ BARTA 1971, 295, 316.

⁷ Az *armigeri* kifejezést még fegyverhordozóknak is lehet fordítani, de kevésbé tűnik valószínűnek, hogy a fegyverhordozók alá további 1-11 lovast rendeltek volna, az 1531-es

huszárok vannak felsorolva. A fentmaradó két csoport esetében már bonyolultabb a helyzet, ugyanis egy csoportot csupán „erdélyiek” címszó alatt soroltak fel, a másiknak azonban semmilyen címet nem adtak. Ez a két csoport abban is eltér a másik négytől, hogy az azokat alkotó személyek, egy kivételével, egy lóra sem kaptak fizetést. Az irat tehát tulajdonképpen három nagyobb csoportra vonatkozik, amely közül az elsőbe, a legnagyobbba a katonák: a különféle huszárok és a nehézfegyverzetű lovasok vagy testőrök tartoztak, a másodikba az erdélyiek, míg a harmadik, a semmilyen címmel el nem látott csoport vegyes összetételű volt.

Ebben a vegyes csoportban először a kancelláriai személyzet egy részét sorolják fel (azért gondoljuk, hogy csak egy részét, mivel a kancellária, több személyt kellett, hogy foglalkoztasson): Bekényi Benedek alkancellárt,⁸ a *conservator*-t⁹ és három titkárt: Bácsi Ferencet,¹⁰ Erasmus-t¹¹ és Kőrösi Miklóst. A titkárok közül csak Erasmus esetében írták a név mellé, hogy „titkár”, míg a másik két esetben csak a név első tagját, ezért csak valószínűsíthető, hogy Bácsi Ferencről és Kőrösi Miklósról van szó. Kőrösinek az azonosítása a nehezebb, mivel egyrészt az 1526 és 1527 között Szapolyai titkárjaként működő Kőrösi Miklósról azt feltételezték, hogy 1527 után talán elpártolt Szapolyaitól, vagy meghalt,¹² másrészt pedig a listán szereplő személy még lehetett Kőrösi Ferenc is, aki Szerémi alapján Szapolyai egyik

lista szerint ugyanis ez történt. A középkori Magyarországon még nem létezett testőrség, noha ezt a feladatot az udvari személyzet látta el (KUBINYI 1995, 321), Szapolyai alatt azonban már működött egy idegen zsoldostestőrség, amely lovas és gyalogos egységekből állott és amelynek vezetője Annibale Cartagine da Este di Padovano volt. SUNKÓ 1998, 111. Mivel a lajstromunkban a valószínűleg Annibale Cartagine testőrparancsnokkal azonos *Rex Ciprie* nem az *armigeri* csoportjában van feltüntetve, valószínűbbnek tartjuk, hogy az *armigeri* kifejezés a nehézfegyverzetűeket jelöli.

⁸ BARABÁS 1888, 799. Korábban, de már 1526 után személynekként működött. BARTA 1977, 636–637. Mohács előtti karrierjére lásd BÓNIS 1971, 365–366.

⁹ A *conservator* az oklevelek nyilvántartását, királyi könyvekbe való bevezetését végezte. HAJNIK 1879, 11–12. A Jagelló-korra lásd BÓNIS 1971, 315. 1536-ban sebesi Mór György volt a (kúriai?) levéltárőr. PÉCSI 1938, 20 old. 77 jegyzet, BARTA 1987, 368 old. 42. jegyzet.

¹⁰ Karrierjére: BARTA 1987, 206–207.; BARTA 1977, 367 old. 36 jegyzet.

¹¹ Erasmus titkár szerepel még egy 1526 és 1531 közti kiadásokat tartalmazó számadásban is, egy általa Lengyelországba küldött követnek kifizetett pénzüsszeg kapcsán. A számadásban az időpont azonban nincs pontosan meghatározva, így csak azt tudjuk, hogy a bejegyzés egy 1526 és 1531 közötti időpontra vonatkozik. D 1898, 173. Ilyen meglehetősen ritka neve volt például 1503-ban egy (valószínűleg kolozsvári) domonkos szerzetesnek, azt azonban nem tudjuk, hogy a két személy azonos volt-e vagy nem. JAKÓ 1990, nr. 3295.

¹² JAKÓ 1976, 56, 318. old. 101 jegyzet. Vö. BARTA 1987, 211–216. Karrierjére lásd még JAKÓ 1990, 45, 50. Kőrösi Miklós szerepel az előző jegyzetben említett számadásban is: egy 1526 és 1531 közötti, pontosan meg nem határozott időpontra vonatkozó bejegyzés szerint 100 forintot fizetett ki a királyi udvarnokainak és gyalogosainak. D 1898, 173.

belső embere lehetett és aki 1544 és 1546 között Szapolyai tanácsosa és főudvarmestere volt (ő néha Ferenc helyett András keresztnévvel is előfordul).¹³ A névsor nem tartalmazza tehát a kancellária személyzete közül a főkancellárt, Werbőczy Istvánt, és talán még egy-két titkárt, valamint a jegyzőket.¹⁴ Szentpáli András az 1537-ben dobokai főispáni tisztelet viselő személlyel lehet azonos,¹⁵ *dominus Chonthffwl* talán a Szeréminél az 1529 évi eseményeknél Csontfűlű György néven szereplő remete-baráttal azonos,¹⁶ *rex Ciprie* vélhetőleg az 1526-ban II. Lajos udvarában kamarásként működő, a forrásokban ciprusi Hannibálként is szereplő Annibale Cartagine da Este di Padovanora vonatkozott, aki később Szapolyai zsoldostestőrségének a vezetője volt.¹⁷ *Koppány*, akinek szervitorait említi a lista, bizonyosan az a Koppány Ferenc lehet, aki Buda 1530. évi ostrománál Nádasy Tamás familiárisa volt.¹⁸ *Stanislaus Zezencki, semi orator*-ról és *Bynkler*-ről ellenben semmit sem tudunk még kideríteni.¹⁹ Rajtuk kívül szerepel még a szerémi püspökként szereplő Brodarics István és a csak remete úrnak feltüntetett (*dominus heremita*) Fráter György. Ebbe a csoportba tartozott még két zenész: egy egyszerűen zenészként (*musicus*) feltüntetett személy és egy orgonás (*Orgonas*; ez utóbbi ellenben lehet személynév is).²⁰ Ők a házi muzsikuskhoz tartozhattak. Az udvar-

¹³ SZERÉMI 1979, 284.; BARTA 1987, 200–201.; TRÓCSÁNYI 1980, 30, 106, 391.

¹⁴ Barta Gábor szerint Mohács után 4-5 titkár működött. BARTA 1977, 637. Az általa felsorolt titkárok közt nem szerepel egyetlen Erasmus keresztnévű személy sem. BARTA 1977, 637, 641–642. A Jagelló-kor végén még 8 titkár, Erdélyben a fejedelemség korában ellenben már általában csak 2-3 titkár működött. BÓNIS 1971, 310.; TRÓCSÁNYI 1980, 184, 186. A kancellária személyzetéből a listán hiányoznak még a jegyzők, akik a Jagelló-korban a kis kancellárián 8-10-en voltak. SZILÁGYI 1930, 93–98. 1559-1571 között már 12-16 írnok dolgozott Erdélyben a kancellárián. TRÓCSÁNYI 1980, 198. A Mohács utáni évekből Szapolyai udvarából Barta Gábor csak kettőnek a nevét ismerte. BARTA 1977, 637.

¹⁵ JAKÓ 1990, 4592. Szentpáli már Buda 1530 végi ostrománál is Szapolyai oldalán állt és kitüntette magát a védelemben, valamikor 1526 és 1531 között pedig Szapolyai küldöttje volt. BARABÁS 1888, 799. D 1898, 175.

¹⁶ SZERÉMI 1979, 231.

¹⁷ FÓGEL 1917, 17, 51. old. 12 jegyzet, 105–106.; SUNKÓ 1998, 111.

¹⁸ BARABÁS 1888, 800. Kevésbé valószínű, hogy arról a Koppány Gergelyről van szó, aki 1516-ban a királyi udvarban udvarnok volt FÓGEL 1917, 58 és uo. 12. jegyzet. Egy azonos nevű személy Gyulafehérváron 1525-ben éneklőkanonok, 1526-ban és 1530-ban kanonok, 1536-ban örkanonok volt. JAKÓ 1990, nr. 4121, 4162, 4286, 4559. Kérdéses, hogy az udvarnok és a kanonok ugyanaz a személy volt-e.

¹⁹ *Stanislaus Zezencki* talán azonos a 6. jegyzetben említett számadásban szereplő *Jazincky magistro rotarum*-al, aki egyszer valamikor 1526 és 1531 között 200 forintot kapott, máskor pedig Lugos környékére küldték, amiért szintén 200 forintot vett fel, a neki kitöltött összegek alapján tehát eléggé fontos személy lehetett.

²⁰ A Szapolyai udvarában működő orgonásra és muzsikusra, ezeket az adatokat is felhasználva: KIRÁLY 1991, 287. Ezúton is meg szeretném köszönni Sunkó Attilának, hogy fi-

hoz tartozó zenészek ugyanis három csoportra oszthatók: a tábori muzsikusra, akik lovukkal és szerükkel is szolgáltak, az udvari seregekkel vonultak hadba és néha más familiárisi szolgálatokat is végeztek, a házi muzsikusra, akik főként asztali, illetve tánczenét játszottak és végül az egyházi zenét játszókra.²¹ A listában utánuk az asztronómus (*astronomus*),²² a tűzmester (vagy tűzmesterek, mivel a szövegben alkalmazott rövidítést fel lehet oldani *bombardarius*-nak és *bombardarii*-nak is), a királyi konyha és istálló vannak felsorolva,²³ végül a szolgálók (*servi*)²⁴ a sebesültek (*accidenti*)²⁵ és a hadigépek, minden bizonnyal az ágyúk kezelői (*ingenia cum attinentia*) zárják a sort. Az utolsóelőtti helyen a kormányzó familiárisainak a konyhája szerepel (*Coquina familiarorum domini gubernatoris*). Mivel a tanulmány elején említett kormányzóra vonatkozó adat is tulajdonképpen Nádasdyra vonatkozik, véleményünk szerint ez a bejegyzés is a kormányzóhelyettes Nádasdy familiárisainak a konyhájára vonatkozik. A külön konyhát a familiárisok nagy száma indokolhatta (227-en voltak).

A lista, címével ellentétben, valószínűleg nem tartalmazza Szapolyai összes familiárisait, vagyis az aulicusokat,²⁶ mivel nem említi azoknak több csoportját. Az aulicusokat ugyanis a Jagelló-korban, 1525-ben többféle kritérium szerint lehetett osztályozni. A palotásokat osztályozni lehet egyrészt a hierarchia tekintetében: a legalacsonyabb szinten voltak az apródok, a középső szinten az udvari ifjak, míg a hierarchia csúcsán az udvari familiárisok. Másrészt, a tevékenység szempontjából a palotások lehettek kamarások, asztalnokok vagy udvari huszárok.²⁷ Ebben a tekintetben pedig hat év alatt a helyzet nem változhatott sokat.²⁸ A névsorból hiányoznak tehát a kamarások és az asztalnokok (kevésbé tűnik ugyanis

gyelmemet felhívta erre a tanulmányra. A *musicus* nem teljesen biztos olvasat, lehet *musicis* is, mint ahogy Király Péter is olvasta.

²¹ KOLTAI 2001, 31–32. A házi és egyházi muzsikusra még lásd RAJECZKY 1988, 94–141.; FÓGEL 1913, 74, 99–101.; FÓGEL 1917, 86–88.; ZOLNAY 1972, 169–270. Szapolyai János udvarának zenei életére: KIRÁLY 1991, 284–288, 386–391.

²² A Jagelló-kori udvari asztronómusra lásd FÓGEL 1913, 95–96.; FÓGEL 1917, 81.

²³ A Jagelló-kori konyháról és istállóról lásd FÓGEL 1913, 135–139, 146–151.; FÓGEL 1917, 124–129, 135–139.; KUBINYI 1995, 323–326. A 17. századra: KOLTAI 2001, 35–37.

²⁴ A *servi* szó feloldásában azonban nem vagyunk biztosak.

²⁵ 1531-ben Zilahy István, borbély- és sebész-mester a „közelmúltban” lezajlott hadjáratok sebesültjeinek az ápolásával tűnt ki. BARTA 1987, 201–202.

²⁶ Az aulicusok (középkori magyar néven a palotások) a király támaszainak számítottak, akik igazgatási, katonai és jogi jellegű munkát is végeztek. Ők rendelkeztek a legnagyobb befolyással a bárók és az országos hivatalok vezetői után és nekik volt a legnagyobb esélyük, lehetőségük a társadalmi felemelkedésre. KUBINYI 1995, 322–323.; FÓGEL 1913, 48–64.; FÓGEL 1917, 59–72.

²⁷ KUBINYI 1995, 319–320.

²⁸ Az 1526 és 1531 közti periódusra vonatkozó számadásban például szerepel egy *iuvenus regie maiestatis* és egy *cubicularius regie maiestatis*. D 1898, 173–175.

valószínűnek, hogy az összes palotást udvari huszárokká minősítették volna át és ezért a kamarások és az asztalnokok is szerepelnének, csak a huszárok elnevezés alatt). 1525 első felében név szerint 73 kamarást, 18 asztalnokot és 44 udvari huszárt (összesen 135 személyt) ismerünk, másrészt 24 apródot, 48 udvari ifjút és 10 udvari familiárist (összesen 82 személyt). Egyszerű aulicusnak vagy curialistanak további 34 személyt neveznek meg a források, összesen tehát kereken 251 tágan vett palotással számolhatunk, akik közül 35-en, többségükben udvari huszárok, a végvárakban szolgáltak. Ezek a számok, az apródokra vonatkozó kivételével, többnyire a minimumot jelentik, ugyanis ennyi személyre maradt fent adat, de például a csak aulicusnak vagy curialisnak nevezettek között is voltak huszárok.²⁹ Az 1531-es listán nem szerepelnek, ellenben az udvar személyzetéhez tartoztak még a királyi kápolna tagjai³⁰ és a többnyire alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó tulajdonképpeni személyzet, valamint az udvar elvi irányítói, az udvari méltóságok: az ajtónálló-, asztalnok-, pohárnok-, lovász- és kamarásmester (az asztalnokmester egyben udvarmester is volt), akik az „igazi bárók” közé tartoztak, ellenben nem bizonyos, hogy mindig az udvarban tartózkodtak: az asztalnok- és a lovászmesteri tiszttel járó teendőket például egy alsztalnokmester, illetve egy allovász-, egy istálló- és egy szállásmester látta el. Az udvarmester és a kamarásmester ellenben az udvarban tartózkodott.³¹ A Szapolyai-féle listán is csak egy méltóságviselő van jelen, Mikolás lovászmester, akit Szerémi is Miklós lovászmesterként említ,³² de elképzelhető, hogy a valóságban ő is csak annak a helyettese, vagyis a néha ugyancsak *magister agazonum*-nak nevezett allovászmester volt. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a névsor készítője, a vegyes csoportot és az erdélyieket leszámítva, a tevékenység alapján osztályozta a familiárisokat, de csak az udvari katonaságot, vagyis a királyi bandériumot írta össze, őket azonban vélhetőleg mind összeírta (a cím legalábbis ezt sugallja).

Az udvari katonaságra vonatkozó részekben összesen 112 személyt soroltak fel név szerint, akikhez 943 lovas tartozott. A palotásokból és azok csatlósáiból álló királyi bandérium ellenben a 1498: 21. tc. szerint 1000 lovasból kellett álljon.³³ A hiányzó 57 személy megsérülhetett a harcokban és emiatt vélhetőleg a sebesültek csoportjában kell őket keresnünk, vagy egy részük el is eshetett. Az „új huszárok” vélhetően az elesettek és/vagy sebesültek pótlására újonnan felvett katonák voltak. A lajstromban a név szerint is felsoroltak a királyi bandérium tisztjeinek tekinthetők.³⁴

²⁹ D 1898, 173–175.

³⁰ Szapolyai káplánjaira: KIRÁLY 1991, 285–287.

³¹ Mindezekre: FÖGEL 1913, 59–61, 72–75.; FÖGEL 1917, 48–51, 63–65.; KUBINYI 1995, 313, 316–319, 323–326.

³² SZERÉMI 1979, 265.

³³ Szapolyai udvari hadszervezetével, Jagelló-kori eredetével és a fejedelemségkori hadszervezetre gyakorolt hatásával Sunkó Attila készülő PhD dolgozatában foglalkozik. Vö. SUNKÓ 1998, 111. old. 71 jegyz.

³⁴ Vö. KUBINYI 1990, 67.

Legtöbben 1-12 lóra kaptak salláriumot, a pontos megoszlás a következő:

	50	25	24	16	12	10	8	7	6	5	4	3	2	1	0	Össz.
Egy tiszthez tartozó lovasok száma																
Tisztek száma	3	1	1	3	9	8	12	2	21	15	20	13	25	32	2	112
Összes lovas	150	25	24	48	108	80	96	14	126	75	80	39	50	32	0	947

Észrevehető, hogy eléggé kevés esetben adtak páratlan számú katonára pénzt, összesen 12 esetben (11%; azokat az eseteket, amikor csak egy lóra utaltak át pénzt, nem számítottam ide). Ez a jelenség általában a kisebb csapatoknál figyelhető meg, ahol legtöbb 3-7 katonára kaptak pénzt.

A különböző csoportokhoz tartozó név szerint is említett tisztek és a hozzájuk tartozó lovasok számát az alábbi táblázat mutatja be:³⁶

Csoport	Személyek száma	Lovasok száma	Személy/lovas hányados
	47	524	11,15
Udvari huszárok, Nádasdy katonái nélkül			
<i>Udvari huszárok, Nádasdyé</i>	55	231	4,20
Udvari huszárok összesen	102	755	7,40
Nehézfegyverzetűek vagy testőrök	41	126	3,07
<i>Szászsebesi új huszárok</i>	9	34	3,78
<i>Új huszárok</i>	13	32	2,46
Új huszárok összesen	22	66	3,00
<i>Összesen, Nádasdy katonái nélkül</i>	110	716	6,51
Összesen	165	947	5,70

A legtöbb lovasra: 227, illetve a Nádasdy-lista szerint 231 katonára Nádasdy Tamás kapott pénzt, ami az összes lovasnak mintegy egynegyedét jelentette és amivel messze kimagaslott a többiek közül (a következő tisztek már csak 50 lovas fölött

³⁵ Ehhez a számításhoz a Szapolyai-listán található 227-es csapatlétszám helyett a Nádasdy-lista adatait használtuk fel.

³⁶ Ehhez a táblázathoz is a Szapolyai-listán található 227-es csapatlétszám helyett a Nádasdy-lista adatait használtuk fel.

rendelkeztek).³⁷ Ez a tény avval magyarázható meg, hogy a szóban forgó évben Nádasdy Gritti helyettese volt.³⁸ Ez a csapat nemcsak abban különbözött a többitől, hogy létszáma jóval nagyobb volt, hanem szervezet szempontjából is: egyrészt a benne megfigyelhető hierarchia tagoltabb, háromszintű volt (tiszt: Nádasdy, altisztek: a listában név szerint felsorolt személyek, katonák: a listában csak létszámukkal feltüntetett személyek), másrészt külön konyha szolgálta ki a katonákat.

Átlagban az udvari huszárok kapták a legtöbb lovasra pénzt (kerekítve 7-re), a nehézfegyverzetűek vagy testőrök és az új huszárok jóval kevesebb katonára (3-ra) vettek fel salláriumot. Az a tény, hogy az újonnan elszegődöttekre kevesebb katonát bízta, talán avval magyarázható meg, hogy újjak lévén, ki kellett “próbálni” őket. Átlagban egy királyi bandériumhoz tartozó tisztnek 5,7 lovasra fizetett a kincstár, vagyis egy tiszthez további 3-4 személy tartozott.

A katonák között találunk a hadviselés mellett egyéb feladatokat is ellátó személyeket is. A nehézfegyverzetűeknél vagy testőröknél 8 lóval szolgáló *Zaloothy*, amennyiben azonos *Zolothy* Mihállyal, 1530 végén sáfár volt.³⁹ A kuncsár az udvari huszárok közé tartozott, a nehézfegyverzetűek vagy testőrök között szerepelnek a dobosok és a trombitások (*timpaniste, tubucine*).⁴⁰ Az utóbbiak esetében a jegyzék készítője nem tüntette fel, pontosan hányan voltak, csak azt, hogy 16 lovas tartozott hozzájuk. Mivel Gritti familiárisainak a listája szerint a 3 trombitás és az egy dobos mindegyike csak a saját személyére kapott fizetést, valószínű, hogy Szapolyai seregében is hasonló lehetett a helyzet, így ott összesen 16 dobos és trombitás szolgálhatott.⁴¹ Grittinek még egy kovács is szolgált, 2 lóval. Jellemző, hogy Gritti emberei közül a zenészek és a kovács is a lista végén vannak felsorolva (utánuk csupán csak még egy személy következett), ők tehát a katonai hierarchia alján foglaltak helyet. Ezt jelzi az a tény is, hogy egyrészt a zenészeknek a jelek szerint nem volt/voltak alárendelve más lovas/lovasok, a kovács is csak egy lovasnak parancsolt, másrészt az is, hogy még a nevük sem volt annyira fontos, hogy lejegyezzék.⁴²

³⁷ Ennek ellenére a lajstromon nincsen annak semmi nyoma, hogy Nádasdy a huszárok között valamilyen magasabb tisztséget viselt volna, noha a Mátyás- és Jagelló-korhoz hasonlóan, valószínűleg 1531-ben is létezett a királyi bandériumnak parancsnoka (*capitaneus aulicorum nostrorum*). TÓTH 1912, 19.; FÓGEL 1913, 67–68.

³⁸ BARTA 1971, 292.

³⁹ BARABÁS 1888, 799.

⁴⁰ A Szapolyai udvarában működő trombitásokra és dobosokra, ezeket az adatokat is felhasználva: KIRÁLY 1991, 284–285. Király Péter szerint azonban elképzelhető, hogy Szapolyai trombitásai között voltak, akik asztali zenét is játszottak és akik az igényesebb clarino játékhoz is értettek. KIRÁLY 1991, 285.

⁴¹ Amennyiben a dobosok és a trombitások aránya is megegyezett a két seregben, akkor Szapolyainál 12 trombitás és 4 dobos működött.

⁴² A Szapolyai-féle lajstromban a zenészek csak azért szerepelnek a nehézfegyverzetűek élén, mivel a 16 zenészt összesítve jegyezték le és így a legtöbb lóra kaptak pénzt, a listának azon a részén pedig a lovak csökkenő sorrendjében jegyezték le a familiárisokat. A

A familiárisok etnikai összetételére a nevek alapján próbáltunk következtetni. Noha az így kapott eredményekben nem lehetünk teljesen biztosak, de egyrészt véleményünk szerint az így nyert eredmények a valós helyzettől nem térhetnek el lényegesen, másrészt pontosabb és részletesebb eredmény csak minden egyes személy életútjának egyenkénti megvizsgálása után várható. Ezek alapján egy román, 2 német és 20 szláv hangzású nevet találtunk (a szláv nevek viselői elvileg bármely szláv etnikumhoz tartozhattak, de a legnagyobb valószínűséggel szerbek, horvátok és lengyelek lehettek). A nem magyarok aránya tehát 21% volt, de ezek a nem magyar nevű személyek származhattak Magyarországról is. Összehasonlításképpen a Jagelló-korban, nem számítva a huszárokat, a palotásoknak legfeljebb a fele származott Magyarországról, igaz ugyan, akkor a királyok lengyel származásúak és egyben cseh királyok is voltak.⁴³

Az 1531-es lajstromban felsorolt katonákat összevettem a II. Lajos udvarában szolgált személyekkel. Csupán két esetben találtam teljes névegyezést, kérdéses, hogy az egytagú név, illetve a bizonyosan gyakori név ugyanazt a személyt fedie-e: egy Bartus nevezetű személy II. Lajos idején asztalnok volt, Szapolyai alatt pedig a nehézlovasságnál vagy testőrségnél szolgált, Nagy Mihály pedig 1516-ban udvarnok volt, 1531-ben pedig szintén a nehézlovasságnál vagy testőrségnél szolgált.⁴⁴ Nyolc személy esetében csak feltételezhető a személyazonosság, mivel ezek az 1531-es listán csak nevük első tagjával szerepelnek. Ezek a személyek II. Lajos alatt a következő beosztásban működtek: Bárdy István 1523-ban udvarnok, Marsoczky József 1525-ban Majláth István sáfár szervitora, Polyák Ferenc 1526-ban apród, Polyák Lőrinc 1525-ben trombitás, Polyák János 1525-ban Majláth István sáfár szervitora, Somlyay Mihály 1525-ben udvarnok, Somlyay Miklós 1526-ban apród, Jeroczky Gáspár 1525-ben udvarnok, Cirják Ferenc 1525-ben apród, Szalóky György 1520-ben királyi familiáris. Hárman voltak tehát udvarnokok, illetve apródok, ketten Majláth István sáfár szervitorai és egy-egy familiáris, illetve trombitás volt. Közülük Bárdy, Somlyay és Szalóky 1531-ben huszár volt, a többi nehézfégyverzetű katona vagy testőr.⁴⁵ Hat esetben, amikor csak a nevek első tagja azonos, a keresztnév azonban különbözik, csupán a rokonsági kötelek feltételezhető a Szapolyai és II. Lajos udvarában szolgált személyek között. A valószínűsíthető rokonok a következők: Pető László 1525-ben apród, Pál 1531-ben nehézlovas vagy testőr, Was Péter 1525-ben apród, Márton 1520-ban udvarnok, László 1531-ben nehézlovas, Dévai János 1519-ben jegyző, Péter 1531-ben Szászsebesen huszár, Kenderesi Ferenc 1525-ben apród, Dénes 1531-ben huszár, Körösi János 1519-ben udvarnok, Miklós 1531-ben titkár, Tatár Gergely 1523-ban udvar-

Gritti-féle lajstromban, amelyben szintén csökkenő sorrendet alkalmaztak, ezt a sorrendet is felborították, hogy a zenészek a végére kerüljenek.

⁴³ KUBINYI 1995, 321.

⁴⁴ FÓGEL 1913, 54, 58.

⁴⁵ FÓGEL 1913, 59.; ENGEL 1809, 197.; FÓGEL 1913, 63, 88.; ENGEL 1809, 202.; FÓGEL 1913, 62, 63, 59, 62, 57.

nok, 1531-ben Szászsebesen huszár, Kemény István 1525-ben huszár, János 1520-ban udvarnok, 1531-ben Péter huszár.⁴⁶

Ezen adatok alapján összesen 16 katonáról feltételezhető személyazonosság vagy rokoni kapcsolat Szapolyai udvari katonái és II. Lajos udvarában szolgáltak között. Ennél pontosabb képet akkor nyerhetnénk, ha jobban ismernénk II. Lajos udvari, és nemcsak udvari katonáit.⁴⁷ További teendő lenne a Szapolyai-listán szereplő személyek 1531 utáni életútjának a követése, ehhez azonban nélkülözhetetlen lenne egy Szapolyai-kori archontológia, illetve prozopográfia. Ehhez a reménybeli archontológiához, illetve prozopográfiához szeretne segítségül szolgálni a jelenlegi forrásközlés is.

⁴⁶ FÓGEL 1913, 63, 59, 45, 62, 31, 41, 58, 59, 62.

⁴⁷ Például Szalai János 1525-ben a váradszentpéteri naszádosok egy kapitányának a szervitora volt, (FRAKNÓI 1887, 51.) Szapolyai alatt egy ilyen nevű katona 4 lóval szolgált a nehézlovasságnál. Ez a név azonban nem elég ritka ahhoz, hogy a két személy azonosságát bizonyosnak vehessük.

MELLÉKLETEK⁴⁸

1. 1531. Szapolyai János magyar király familiárisainak a lajstroma.

Eredeti, papír, Magyar Országos Levéltár, E 185, Nádasdy család levéltára, fasc. 40. Nádasdy Tamás budai várnagy, kincstartó iratai 1528-1532, fol. 39-44.

[39r] 1531. *Nomina familiarorum regie maiestatis*

[40r] *Aulici hwzarones*

Dominus Nadasdy	equi 227
Zalooky	equi 50
Zthoyan et Prybeek	equi 100
Petrowyth	equi 12
Sebastianus Dezpoth	equi 12
Somlyay	equi 12
Zaphya	equi 8
Petrus Bosyth	equi 6
Ladislau Olaah	equi 6
Halmosssy	equi 4
Kerezthes	equi 3
Bardy	equi 4
Ladislau Bekes	equi 4
	equi 24
	equi 5
	equi 8
	equi 10
	equi 16
	equi 8
	equi 5
	equi 10
	equi 6
	equi 2
	equi 4
	equi 25
	equi 6
	equi 6

Zendycz

Therekdeak

Mykolas magister agazonum

[40v] Walagoczky

Balassa

Zoolathy

Thomas Myhalffy

Botha

Benedictus Hwzar

Stanislau Petroczky

Merche

Zthaary

Horwath Bozisthay

Ladislau Waas

⁴⁸ A szövegek átírásában Tringli István által javasoltakat követtük, annyi eltéréssel, hogy a szövegkritikai jegyzeteket arab számokkal jelöltük. TRINGLI 2000, nr. 1. 7–40. A szöveget dr. Szende Katalin tanárnővel olvastuk össze, akinek ezúton is ki szeretnénk fejteni köszönetünket.

Dionisius Kenderessy		equi 3
Fekethe Janos		equi 8
Paulus Pethew		equi 4
Claviger		equi 3
Nicolaus Kezy		equi 12
[41r] Pazthohy		equi 12
Genchy		equi 10
Petrus Zekel		equi 10
Markowyth		equi 7
Farkas Bozyth		equi 8
	Lazar Bosyth	equi 6
Petrus Kemen		equi 16
	Blasius Boythory	equi 8
Andreas ⁶ Byzerey		equi 8
	Homonnay	equi 10
Osualdus Tharnok		equi 3
Karaman		equi 4
Kasfono		equi 16
Gaspar Morgay		equi 8
Bernardus Chako ⁴⁹		equi 12
[41v] <i>Armigeri</i>		
Thubicines et timpaniste		equi 16
Bathory		equi 8
Babay		equi 6
Naghmyhaly		equi 6
Zerdahelj Paal		equi 6
Jeroczky		equi 4
Sandor		equi 4
Sybrydoczky		equi 6
Lobomerczky		equi 4
Meznanczky		equi 4
Lehoczky		
Marssoczky		equi 4
Pomorczyk		equi 4
Ciryak		
Rwdnyay		equi 6
[42r] Andreas ⁶ Zerdahely		equi 2
Egresdy		equi 2

⁴⁹ A lap alján közepén, ugyanaz a kéz római számokkal: *Equi 751*, a lap alján a jobb sarokban, egy más kéz arab számokkal: *Equi 751*.

Barthus	equi 4
Poyaak	equi 6
Barla	equi 2
Buryan	equi 2
Pelka	equi 8
Johannes Zalay	equi 2
Johannes Kavassy	equi 6
Agosthon	equi 2
Sthemberk ⁵⁰	equi 12
[42v] Reverendissimus dominus Sirmiensis	
Dominus Rex Ciprie	
Dominus heremita	
Dominus Bekeny	
Dominus Baachy	
Dominus conservator habet solutionem a regia maiestatis ad	equi 4 ⁵¹
Dominus Chonthfwl	
Erasmus secretarius	
Astronomus	
Wechey	
Keressy	
Bombardarius ⁵²	
Musicus ⁵³	
Orgonas	
Bynkler	
Zenthpaly Andras	
Servitores Koppány	
Stanislaus Zezenczky semi orator	
[43r] Coquina regie maiestatis	
Stabulum regie maiestatis	
Servi ⁵⁴	
Accidenti	
Coquina familiarorum domini gubernatoris	
Ingenia cum attinentiis	

*Nomina hwzaronum novorum qui fuerunt in \Zazsebes/*⁵⁵

⁵⁰ A lap alján középen, ugyanaz a kéz római számokkal: *Equi 126*. A lap alján a jobb sarkban, egy más kéz arab számokkal: *Equi 126*.

⁵¹ A *habet solutionem*-al kezdődően a 2. számú melléklet írójának későbbi, de megközelítőleg egykorú hozzátoldása.

⁵² Lehet *Bombardarii* is, mivel csak *bombardar* van kirva, rövidítésjellel.

⁵³ Nem teljesen biztos olvasat, lehet *musicis* is. Vö. 14. jegyzet.

⁵⁴ Bizonytalan feloldás.

Petrus Dewaj	equi 7
Stephanus Horwath	equi 5
Gregorius Zykzay ⁵⁶	equi 5
Georgius Themeswary	equi 4
Johannes Sebessy	equi 4
Mathias Agh	equi 3
Anthonius Zewryny	equi 2
Petrus Horwath	equi 2
Paulus Thathar ⁵⁷	equi 2

[43v] *Transsilvaniensis*

Spectabilis et magnifici domini wayvode
 Dominus Balassa
 Dominus Kwn
 Dominus Farna
 Dominus Bethlen
 Dominus Jaczky
 Thomory Myklos
 Domini Gywlay
 Domini Banffy

Nomina novorum hwzaronum

Emericus Porkolaab	equi 12
Valentinus Warady	equi 2
Nicolaus Werebely	equi 3
Stephanus Olaah	equi 2
[44r] Benedictus Nagh	equi 2
Thomas Zalay	equi 2
Martinus Lwgassy	equi 2
Balthasar Almassy	equus 1
Emericus Tholnay	equus 1
Stephanus Zamoskezy	equus 1
Ambrosius Pesthiensis	equus 1
Petrus Zylzeghy	equus 1
Michael Pap ⁵⁸	equi 2

⁵⁵ A sor fölé írva, más egykorú kézzel. Eredetileg *Wyngarth* állt, de kihúzták.

⁵⁶ A lap szélén ugyanaz a kéz által: *Isti prestiterunt iuramentum*.

⁵⁷ A lap alján közepén, ugyanaz a kéz római számokkal: *Equi 34*.

2. 1531 körül. Nádasy Tamás szervitorainak a lajstroma.

Eredeti, papír, Magyar Országos Levéltár, E 185, Nádasy család levéltára, fasc. 40. Nádasy Tamás budai várnagy, kincstartó iratai 1528-1532, fol. 45–46.

[45r] *Servitores domini gubernatoris*

Emericus Gaway	equi 12
Paulus Zekel	equi 10
Emericus Fyzy	equi 10
Michael Horwath	equi 10
Praschoczy	equi 8
Tharnoczy	equi 8
Petrus Fekethe	equi 6
Wechey	equi 6
Johannes Wgrynoyth	equi 6
Mathias Babazenpethery	equi 6
Adam deak	equi 6
Farnassy	equi 6
Sybryk	equi 6
Berendy ⁵⁹	equi 6
[45v] Franciscus Bachy	equi 5
Franciscus Zentywany	equi 5
Johannes Balog	equi 5
Johannes Balaythy	equi 5
Andreas Zakal	equi 5
Lazar deak	equi 5
Franciscus Fyzy	equi 5
Bartholomeus Barbel	equi 5
Valentinus Bachmegey	equi 5
Johannes Zylagy	equi 5
Benedictus Korody	equi 5
Johannes Komornyk	equi 4 ⁶⁰
Sennyey	equi 4
Lucas Kewesdy	equi 4
Matthias Nagh ⁶¹	equi 4
[46r] Johannes Saarffy	equi 4
Gaspar Rwmy	equi 3

⁵⁸ A lap alján középen, ugyanaz a kéz római számokkal: *Equi 32*.

⁵⁹ Alatta arab számjegyekkel, más kéztől *106*.

⁶⁰ Eredetileg 5 volt írva, de ugyanaz a kéz kihúzta és melléje 4-et írt.

⁶¹ Alatta arab számjegyekkel, más kéztől *71*.

Petrus Domonyay	equi 3
Michael Nagh	equi 3
Martinus Posgay	equi 3
Gabriel Rayky	equi 3
Thomas Erdely	equi 3
Paulus Zakach	equi 3
Stephanus Elbey	equi 2
Jeronimus Polonus	equi 2
Georgius Zkoblyth	equi 2
Farkas Ilosway	equi 2
Johannes Sarap	equi 2
Michael Balog ⁶²	equi 2
[46v] Stephanus Gywlay	equi 2
Fanciscus Myndzenty	equus 1
Johannes Zenthfalway	equus 1
Georgius Bezeredy	equus 1
Gaspar Zekel	equus 1
Fanciscus Nanay	equus 1
Johannes Zekzardy	equus 1
Gregorius Thassy	equus 1
Tibicines tres	equi 3
Timpanista	equus 1
Thomas Faber	equi 2
Georgius Pernezyth ⁶³	equi 2
Summa equi 231	

⁶² A jobb alsó sarokban arab számjegyekkel, más kéztől 37.

⁶³ Alatta arab számjegyekkel, más kéztől 17.

BIBLIOGRÁFIA

BARABÁS 1888

BARABÁS Samu: Két adat Buda 1531-iki(!) ostromához. *Történelmi Tár* 1888, 800–801.

BARTA 1971

BARTA Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531-1534). *Történelmi Szemle* 14 3–4. sz. 289–317. (1971)

BARTA 1977

BARTA Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csata-vesztés után. *Századok* 111 635–678. (1977) 4. sz. 636–637.

BARTA 1987

BARTA Gábor: Humanisták I. János udvarában. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk., az előszót írta R. VÁRKONYI Ágnes. A szerk. munkatársa SZÉKELY Júlia. Budapest, 1987. 158–166.

BÓNIS 1971

BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.

D 1898

D–Gy.: Pöstyéni Gergelynek, Szapolyay János király 1526-1532. kiadásáról vezetett jegyzéke. *Történelmi Tár* 1898.

ENGEL 1809

ENGEL, Johann Christian von: *Monumenta Ungrica*. Wien, 1809.

FÓGEL 1913

FÓGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490-1516)*. Budapest, 1913.

FÓGEL 1917

FÓGEL József: *II. Lajos udvartartása 1516-1526*. Budapest, 1917.

FRAKNÓI 1887

FRAKNÓI Vilmos: *II. Lajos király számadáskönyve. 1525. január-június 16*. Magyar Történelmi Tár 22 1887.

HAJNIK 1879

HAJNIK Imre: *A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok alatt*. Budapest, 1879.

JAKÓ 1976

JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976.

JAKÓ 1990

A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556). I-II. Közzéteszi: JAKÓ Zsigmond. Budapest, 1990.

KIRÁLY 1991

KIRÁLY Péter: *A zene János király udvarában*. Magyar Zene 32 1991.

KOLTAI 2001

KOLTAI András: Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon. In: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617-1708*. Budapest, 2001, (Milleneumi Magyar Történelem. Források). Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta KOLTAI András.

KUBINYI 1990

KUBINYI András: A Mátyás-kori államszervezet. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk.: RÁZSÓ Gyula. Budapest, 1990. 53–149.

KUBINYI 1995

KUBINYI András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kelet és Nyugat közt. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerkesztette KOSZTA László. Szeged, 1995. 309–335.

PÉCSI 1938

PÉCSI Anna: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig*. Budapest, 1938.

RAJECZKY 1988

Magyarország zenetörténete. I. Szerk. RAJECZKY Benjamin. Budapest, 1988.

SUNKÓ 1998

SUNKÓ Attila: *Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században*. Levéltári Közlemények 69 (1998) 1–2. sz. 99–131.

SZERÉMI 1979

SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. ERDÉLYI László fordítását átdolgozta JUHÁSZ László. A bevezetést és a szövegmagyarázatokat írta SZÉKELY György. Budapest, 1979.

SZILÁGYI 1930

SZILÁGYI Lóránd: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban*. Budapest, 1930.

TÓTH 1912

TÓTH Zoltán: *Mátyás hadügyi politikája*. Budapest, 1912.

TRINGLI 2000

TRINGLI István: Középkori oklevelek kiadásának problémái. Fons 7 (2000) nr. 1.

TRÓCSÁNYI 1980

TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540-1690*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III: Hatóság- és hivataltörténet. 6.) Budapest, 1980.

ZOLNAY 1972

ZOLNAY László: *A magyar muzsika régi századaiból*. Budapest, 1972.

A LIST ABOUT JÁNOS SZAPOLYAI'S SERVITORS FROM 1531

ZSOLT SIMON

This paper is about two documents called „The King Majesty’s servitors” from 1531 and another one without date called „The governor ’s servitors” This later one proved to be a list about Tamás Nádasdy’s cavalries. We can get to know the names of the servitors, their classification and the aspects of the arrangement. But this list doesn’t contain all the servitors of Szapolyai, like his courtiers or the members of the royal chapel and the servants. There are six large group in the list, but just four have names. These are the members of the courtly cavalrymen, the members of the Guard, the new hussars and the new hussars at Szászsebes. The two remained groups can be the Transilvanians and a mixed group (with the staff of the royal kitchen, stables and the chancellery, ecclesiastic persons, musicians and an astronomer). Among these servitors there were 21% with foreign origin. Comparing with the court of Lajos II., there are 16 soldiers who are same in the two court or are relatives. The list is published in the appendix.

Erdély története a 15-17. században

A SZÉKELY NEMESSÉG HELYZETE BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE ALATT A LIBER REGIUS OKLEVELEI ALAPJÁN

BALOGH JUDIT

A Királyi Könyvek oklevelei nagy számban tartalmazzak székely tárgyú rendelkezéseket. Ezek vizsgálata jelentős adalékot jelenthet a mindenkori erdélyi fejedelmek székelypolitikájáról kialakított képhez.

Bethlen Gábor fejedelemmé választása utáni első intézkedései az erdélyi társadalom minden rétegével szemben megengedőek, sőt adományozók voltak, hiszen szükséges volt elfeledtetnie azt, hogy török fegyverek árnyékában, török nyomásra választották fejedelemmé. A székelyekkel szemben tanúsított engedelmények tehát nem tekinthetők, különösen az első időkben, különleges iránynak az általa követett politikában. Tény viszont, hogy elődeinél is gyakrabban támaszkodott a székely nemességre. Bár a hadseregének a gerincét nem a székely haderő alkotta, mégis számított a székelyek katonai erejére, és talán ennél is nagyobb hangsúlyt fektetett arra, hogy diplomatáinak nagy részét a székely főemberek közül válassza ki.¹ Bethlen, aki Marosillyén született, olyan családban nőtt fel, amely sok szállal kapcsolódott a székely társadalomhoz. Anyja, Lázár Druzsiána a szárhegyi Lázár-családban született, majd pedig a korán árván maradt Bethlen-fivérek gyermekéveiket a gyergyói királybíró, Lázár András szárhegyi udvarában töltötték. Valószínűleg szemtanúja volt az 1596 elején zajlott véres farsangnak is. Jól ismerhette tehát a feszültségeket és a társadalom különböző rendjeinek az igényeit is. Uralkodása elején, mivel nem rendelkezett olyan családi vagyonnal, mint az előtte a fejedelmi trónt betöltő Báthory-család, különösen is nagy szüksége volt a könnyen és olcsón mozgósítható székely haderőre, míg a későbbiekben ez már nem volt annyira jellemző.

A már Báthory Zsigmond, majd pedig Bocskai István szabadságleveleiben kimondott székely adómentesség Bethlen Gábor uralma alatt is érvényben maradt, de rendkívüli költségeire a székelység áldozatvállalását is igénybe vette. 1614 folyamán ugyanis egy közkinctári alapot kívánt létrehozni, és ehhez minden nemesről személyenként és kapuszámtól függően legalább 2-2 forint megfizetését kérte. Ehhez a székely nemesség támogatását is fel akarta használni.² Az 1616-os segessvári országgyűlésen kimondták, hogy azok a székely jobbágyok, akik korábban lófők, darabontok vagy gyalog székelyek voltak, a jobbágyul kötés után éppen úgy

¹ Leginkább a diplomáciájában szeretett székely nemeseket foglalkoztatni, így például Péchy Simont, Mikó Ferencet, és másokat is.

² EOE. VI. k. 414.

fizessenek de csak a portai kiadásokra, mint ahogyan a vármegyei jobbágyok tették.³ Ez a rendelkezés már mutatja a Bethlen által kidolgozott koncepció alapját. Minthogy egyaránt szüksége volt a könnyen hadra fogható és katonáskodni képes székely szabadokra és az erdélyi lakosságtól befolyó adóra is, fejedelemsége idején összeíratta a székely társadalmat. Az 1614-ben elkészült székely lustra a lustrajegyzékek között a leggazdagabb és a legrészletesebb összeírás.⁴ Az olvasónak az a benyomása, hogy ezáltal a fejedelem a társadalom egészéről, különösen pedig az eljobbágyosodás okairól akart részletes információkat szerezni. A lustrában ez talán az egyik legérdekesebb rész, mert bepillantást enged némileg a székelyföldi jobbágytartók és a jobbágyaik viszonyába is. Ez a viszony pedig meglehetősen egyedinek mondható. Voltak ugyanis az összeírtak között meglehetősen nagy számban, akiket a földesúri erőszak tett jobbágygá, és legalább ilyen jelentős a számuk azoknak, akik valamilyen, a legtöbbször erőszakos bűncselekményük miatt ítéltettek el, ám az ítélet elől inkább jobbágyul kötötték magukat. Az összeírásban feljegyzett egyéb megjegyzések azonban azt mutatják, hogy a subiugati kategóriát nem feltétlenül tekintették végleges állapotnak. Hogy mennyire nem, azt jól szemlélteti egy korabeli peres eljárás. Ebben Péterfi István deák a jakabfalvi István Márton özvegyét kétféle szerelme gyermeke születése miatt a páter előtt

³ EOE. VII. k. 388.

⁴ KNLt, Arhivele Statului Cluj, Lada Secuiesc. Nr. 56., VIII. 1., a továbbiakban: Bethlen-lustra. A lustra másolata a kolozsvári Nemzeti Levéltárban található. Az összeírás 380 helységegre terjed ki, hiányzik belőle teljesen Aranyosszék összeírása, valamint Csíkszereda, Marosvásárhely és egy falu népességszáma. Az összeírtak száma összesen 20 196 fő. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a lustrába minden osztatlan gazdaságból egy személy került, még abban az esetben is, ha apa fiával, vagy két fiútestvér egy kenyéren vagy osztatlan birtokon gazdálkodott, hadba menni csak az egyik volt köteles, akkor a székelység összlétszámát 100 000 fölötteinek kell tartanunk. – Kiss András éppen a lustra túlzottan részletes volta miatt állítja, hogy ez a forrás nem sorolható be a szokásos székelyföldi lustrák közé, hiszen azok elsődlegesen a hadra fogható tömegeket igyekeztek feltérképezni. A Bethlen Gábor által készített összeírás sokkal inkább arra szolgált, hogy a fejedelem képet kapjon a társadalom egészéről. Különösen nagy figyelmet szenteltek például a fejedelem összeíró biztosai a jobbágyoknak, akikkel kapcsolatban nem csupán azt jegyezték fel, hogy kik ők és kinek a szolgálatában állnak, hanem azt is, hogy a különböző székelyföldi jobbágyi kategóriák közül melyikbe tartoznak. Így megkülönböztették az Avitici vagy ősjobbágyokat, akik már hosszabb ideje, esetleg több generáción keresztül jobbágyként szolgáltak, de mellettük külön csoportot képeztek azok, akik mostanában, esetleg pár esztendeje kötötték magukat el. Az ő megnevezésük subiugati, fejekötött jobbágyok. Több székben külön kategóriát képeztek azok, akiket érintett a Báthory Gábor által elrendelt összeírás is. Mindemellett feltüntették az úgynevezett jövevényeket is, akik valamilyen okból a Székelyföldre települtek. A legrészletesebben az összeírók a fejekötött jobbágyokkal foglalkoztak, ugyanis neveik és jobbágytartóik mellett feltüntették a jobbágyul kötések okait is.

mentette, hogy „se perengérezzék, se ne szalmakoszorúzzák”⁵ A felperes szerint ígért három forintot és heti egy nap robotot, Margit asszony azonban tanúsította, hogy orsót, viaszt, csizmát adott, dolgozott is, de hogy „jobbágyképpen szolgáljon, azt nem vállalja” Ezt a véleményt erősítette meg Bélydy Kelemen kapitány is egyik levelében: „A szabad székelyek kész örömet lennének jobbágyok, de csak addig, amíg tart egy-egy hadjárat; mihelyt a háborúnak vége, mindjárt fölszabadítják magukat”⁶ Pár esztendővel korábbról származik vargyasi Dániel Mihálynak Petky János udvarhelyszéki kapitányhoz írott levele, aki szintén erről írt: „Oly is vagyok, az ki szabad akarattya szerént azelőtt 4 forintért adta el magát. Most immár megváltaná magát ugyan; nem akarja szolgálni, mert nem latorságért attá magát el, hanem csak az súlos szolgálat előtt”⁷ Tehát volt egyfajta mobilitás különösen ezen belül a kategórián belül, ami megengedte, hogy eltérően vélekedjen erről az állapotról a székely nemes és a jobbágy, aki a továbbiakban is szabad székelynek tekintette magát, annál is inkább, mivel az esetek döntő többségében a saját tulajdonú lófő-telkéről szolgált.⁸ Ugyanez viszont a székely nemességnek lehetőséget teremtett arra, hogy ilyen módon, némi erőszakot is felhasználva, fokozatosan növelni próbálják a jobbágyaik számát.

Az 1614-es lustra tapasztalatai alapján csakúgy, mint elődje, Báthory Gábor, Bethlen is a székely jobbágyosodást igyekezett megállítani. Ez viszont a székely nemességgel történt összecsapáshoz vezetett. A székely főkapitánynak a fejedelemhez írott leveléből tudjuk, hogy „mikoron a szabad székelyek Medgyesen megtalálák felségedet állapotjuk felől, négy articulust ada felséged ki nekik: az többi között azt is, hogy senki szabad székely el ne köthesse és adhassa magát, ha ki el adta volna is, felszabaduljon, és ha mikor szolgálatjok kívántatik, személyük szerint az hadba menjenek, ha ki pedig elnegligálná azt, szabadsága elvétessék és jobbágygá tétessék. Ezeket az articulusokat én minden székbén publicáltam, nem is értettem, hogy nemes ember őket háborítaná egy széken is, hanem őstől maradt saját jobbágyát akarná az nemesség bírní köztök, de nem bírhatja, mert nem engedik, főképpen Háromszéken. Mely dolgoknak igazgatására engemet felséged Szuhay Gáspár urammal be is bocsátott volna ilyen információval, hogy az nemesség és a szabad székelység között valami limitatiót tennénk, hogy mindenik fél az övével contentus lévén, tartanak határokba magukat és ne üldöznék, kergetnék egymást halálra mint azelőtt; és ugyan akkor is, meg is ölék Béli Ferencet az maga saját jószágáért csak kevéssel az előtt, hogy felséged be jött volna az országba. Mi felséged instructiója szerint akarnánk dolgunkban Szuhay urammal procedálni, de akkor nem lehet, mert magunkat is csaknem megölénék az Három széken, és

⁵ Idézi IMREH–PATAKI 1992, 77.

⁶ Idézi CONNERT 1906, 164–165.

⁷ KELEMEN 1913, 9–10.

⁸ Erről bővebben BALOGH 1995, *passim*.

azt mondák, hogy vagy jobbágya vagy nem jobbágya az nemes embernek valaki, de ők azt köztük lakni nem engedik, sőt az féle régi ősi jobbágy ha az urának akar szolgálni, mind levágják egy gyűlésbe őket, úgy hagyának békét neki az igazgatásnak.”⁹ Itt megint csak a székely közösség nagyon erős megtartó ereje látható és az a reakció, ahogyan a kiválókkal szemben viselkedett: nem csupán a nemeseket kívánták megbüntetni a jobbágyosításért, hanem azokat is, akik azáltal, hogy jobbágyul kötötték magukat, kiestek a közösség eddigi rendjéből. Valószínűleg az sem volt véletlen, hogy az erőszak talán a legerőteljesebben ekkor éppen Háromszéken jelentkezett. Ebben a három székben ugyanis nem volt olyan előrehaladott a feudalizálódás, mint például Marosszékben, ahol ráadásul meglehetősen sok olyan jobbágytartó is lakott, akik nem voltak székely származásúak. A főkapitány szerint a szabad székelyek azzal fenyegették a nemeseket, hogy „mind feleségestől, mind gyermekestől le vágják, úgy mint ez e jobbágykeresőket. ...Ir felséged az felől, hogy az nemes rendtől az szabad székely háborgattatnék, és némellik szép szóval, némellik az hadakozásnak színe alatt fenytékkal jobbágygá akarná tenni őket, jószágokat elfoglalván”¹⁰

Ezt az eljobbágyosodást, ami egy roppant sajátos és éppen ezért nehezen értelmezhető és még nehezebben kezelhető folyamat volt, akarta megállítani Bethlen Gábor már 1614-ben, amikor előterjesztette javaslatait az országgyűlésen, amelyek hasonlóak voltak azon törekvésekhez, amit Báthory Gábor uralkodásának a kezdetén láttunk. Eszerint különbséget tett ősjobbágyok és újonnan elkötötték között. A határt a megyesi országgyűlés időpontja jelentette. Azik az országgyűlés előtt lettek jobbágygá, azokat ősjobbágyoknak tekintette, ám ezt követően megtiltotta azt, hogy bárki elkösse magát azok közül, akiket hadviselésre köteleztek és szabad székelyeknek tartottak. Azt a nemest, aki ilyen embert jobbágyai közé venne, négyszáz forint bírsággal kívánta büntetni. Az ilyen nemessel szemben a székely közösségnek azt is megengedte volna, hogy ősi szokás szerint minden kárpótlás nélkül megdúlhassák, és a hozzá szegődött jobbágyot visszafoglalhatták az országot szolgáló had soraiba. A nemességet arra is akarta kötelezni, hogy minden tíz jobbágyuk után, sőt még „tíznél alább végig valóról is” uraik egy-egy „jó lovas szerszámos embert” adjanak a hadseregbe.¹¹ Noha ezt a tervezetet Bethlen Gábor a megyesi országgyűlésre készítette, mégsem foglalták bele az országgyűlésről készült emlékiratok szövegébe, mert olyan nagy volt a székely nemesség tiltakozása.¹² A székelységgel kapcsolatosan ekkor csupán újra kimondták a szabad sóhasználatot.¹³ A székely közösséget azonban ekkor még egyáltalán nem tudta

⁹ SZOKI. IV. k. 212–213.

¹⁰ SZOKI. IV. k. 212.

¹¹ TT. 1908, 234.

¹² DEMÉNY 1993, 9–10.

¹³ EOE. VI. k. 422–423.

Bethlen Gábor a maga oldalára állítani. Demény Lajos szerint a társadalmi feszültségek vezettek oda, hogy 1614 nyarán még a háromszékiek zöme egyáltalán nem volt hajlandó Bethlent fejedelemként elismerni.¹⁴ Ezzel az érveléssel azért nem tudunk egyetérteni, mert az általa megnevezett feszültségek Báthory Gábor uralmának a végén is jelen voltak a székely társadalmon belül, mint ahogyan, mint ezt majd a későbbiekben látni fogjuk, valójában az egész fejedelemsége alatt sem múltak el. Sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a székelység nagyon mély szimpátiával viseltetett, mondhatni rendre való tekintet nélkül, a korábbi fejedelem, Báthory Gábor iránt. Nyilván inkább ez lehetett az oka a Bethlen ellen fordulásnak, hiszen azt is tudjuk, hogy Bethlen helyett új fejedelemről is akartak gondoskodni, mégpedig Báthory Gábor öccsét, Andrást hívták volna Erdély élére.¹⁵

A hatalmát kemény munkával sikeresen megszilárdító fejedelem az 1615 őszen tartott országgyűlésen érte el azt, hogy a rendektől szabad kezet kapott a székely-kérdésben.¹⁶ Sikertült újra törvénybe foglalni azt, hogy tilos a hatalmaskodás és a székely örökségek erőszakos elfoglalása. Az ilyen hatalmaskodások, erőszak ellen törvényi úton kellett fellépni, az a szabad székely, akin ilyen sérelem esett, a széki törvénykezéshez fordulhatott jogorvoslatért.¹⁷ A későbbiekben mindezek ellenére a szabad székely, akin erőszak történt, csak ritkán fordult a széki bírósághoz, ahol szintén főleg székely nemesek ültek, legalábbis annál ritkábban, mint ahány hatalmaskodás történt.

1615 januárjában, amikor a Kendi István vezette támadás ellen a fejedelemnek szüksége volt az egész székely haderőre,¹⁸ neki is szembesülnie kellett azzal a ko-

¹⁴ DEMÉNY 1993, 11.

¹⁵ EOE. VI. k. 535–537.

¹⁶ EOE. VII. k. 280.: „Jelenti Nagyságod propositiójában kegyelmes urunk, hogy az székelységnek dolgát igen rend és mód nélkül valónak értené lenni, kiket hogy Nagyságod, ideje levén hozzá, jó móddal eligazíthasson, és minden egyenetlenségeket közöttök complanáltasson, és jövőendő szolgáltatására szabadságok szerént mindent jó és bizonyos állapotban hagyjon és rendeljen, kivel ezután is szabadságokban panasz nélkül élhesse-nek, egész országul könyörgünk nagyságodnak, az mint meg is ígérte Nagyságod.”

¹⁷ EOE. VII. k. 285–286.: 1615/29. törvénycikk: „Sok kiváltképpen való hatalmaskodások is közöttünk; némelyek másnak régi örökségét potentia mediante el foglalják; az spoliatus pedig erőtlen lévén az potentiarius ellen maga megoltalmazására és kiűzésére, hogy azért ne praescribáljon és a miatt sokak igazságokban meg ne fogyatkozzanak: végeztük, hogy Nagyságod parancsoljon az tisztviselőknek, a hol effélék találtatnak, az spoliatusnak instantiájára első törvény napján, megbizonyítván, hogy hatalmasul foglalták el és esztendőt nem töltött benne, mox et defacto cum poena maioris potentiae restituáltassék; ha mi igazságát praetendálja hozzá az potentiarius, keresse suis modis. Régi potentiákban pedig és spoliatiókban, kik Mihály vajda bejövetele után történtenek, az ezer hatszázkét esztendőben Medgyesen emanáltatott és azután is conformáltatott articulus tartassék az székelység között.”

¹⁸ SZOKI. IV. k. 195.

rábban már említett sajátossággal, hogy a székelyek a hadba vonulás elől előszere-ttel választották az ideiglenes jobbágyi állapotot. Sőt, minthogy a katonai vezetők szerepe már Bocskai, majd pedig Báthory Gábor fejedelemsége alatt is nagyon megnövekedett, hatalmuk is akkora lett, hogy ezzel többen olyan módon éltek vissza, hogy bizonyos ellenszolgáltatások, szolgálat fejében a kapitányok vagy hadnagykok „kimenthettek” a hadból, azaz felmenthettek a hadra vonulás alól némelyeket. Ezért parancsolta meg, hogy a székely kapitány „senkit hon hagyni ne merészeljen, hanem minden ember, vagy öreg, vagy ifjú, maga személye szerint eljőjön, mert ha fizetésért vagy egyéb úton valakiket adományért, kedvéért, barátságért hon hadni tapasztaltatik, kegyelmetek büntetés nélkül nem marad”¹⁹ Sajátos kapcsolatrendszerek, kliensi hálózatok jöttek létre éppen annak következtében, hogy sokak neve után kezdett el éppen ebben az időben megjelenni az összeírásokban az a félmondat, hogy „kapitánya mentette”, ami bizonyos esetekben jelenthette az egy időre vagy véglegesen jobbágyi sorba süllyedést. Bethlen Gábor azt írta erről: „az nemes rendtől az szabad székely háborgattatnék, és némellik szép szóval, némellik az hadakozásnak színe alatt fenytékkal jobbágyá akarná tenni őket, jószágokat elfoglalván”²⁰ A székely főkapitány ezzel szemben azt állította, és az általam megvizsgált peres iratok szerint nem is alaptalanul, hogy sok esetben nem csupán a nemes „foglalja erővel magának a szabad székelyt jobbágyul, hanem a szabad székely erővel köti magát jobbágyul az nemes embernek...a szabad székely a szegénység miatt, főképpen Maros és Udvarhelyszéken annyira jutott, hogy ha nem tartanék ellent benne... mind jobbágyul adná magát”²¹ Természetesen az erős túlzás volt, hogy minden szabad állapotú székely jobbágy akart lenni, ám az kétségkívül igaz, hogy sokan éltek a legalább ideiglenes elkötésekkel a hadak idején. A főkapitány gondolatainak másik része is érdekes, ugyanis ő azt állította, hogy nem is a nemesség, hanem főleg a lófők erőszakoskodtak. Ebben annyi az igazság a peres eljárásokat és a lustra-jegyzékeket vizsgálva, hogy rendszerint (ez alól akadtak kivételek) nem a leggazdagabb nemesek voltak az igazán erőszakosak, hanem azok, akik éppen így és most akartak kiemelkedni és minél több jobbágyot szerezni. A jobbágytartók által birtokolt jobbágyok számarányait vizsgálva²² úgy tűnik, hogy bár a nagyobb jobbágytartók között ott szerepeltek a legjelentősebb régi primori családok is, a növekedés nem náluk, hanem a nem is olyan régen nemessé lettek vagy újonnan megajándékozottak nevei mellett szerepelt.

Mindez éppen azt mutatja, hogy Bethlen Gábor fejedelemségének időszaka a létrejövő székely nemesség kialakulásának fontos periódusa volt, hiszen éppen

¹⁹ SZOKI. IV. k. 195.

²⁰ SZOKI. IV. k. 212.

²¹ SZOKI. IV. k. 214–215.

²² Lásd BALOGH PhD.-értekezés. Kézirat, 2001, 137–139, 150–151, 168–169, 175–176, 184–186, 200–203, 208–209, 230–233.

ekkor erősödtek meg azok a családok, akiknek a nevei később is a nemesség és a főemberek között szerepeltek. Ezek a legtöbben már rendelkeztek nemességgel, de némely esetben ambiciózus lófők is ráléptek az erőszakos jobbágyosítás vagy a földek kisajátításának útjára a kiemelkedés reményében. Mindezek ellenére az 1614-es lustra-jegyzék szerint a nemesek aránya az egész Székelyföldön mindössze 1,94% volt, de például Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben nem érte el az 1%-ot sem. Ennél jóval nagyobb volt a lóval szolgálók vagy lófők aránya, az összszékelység 20,48%-a. Ha pedig a szabad állapotú székelyek arányát nézzük, még ekkor is nagyobb volt az arányuk, mint az egész székelység fele, 53,41%. A jobbágyok közül a legnagyobb volt az ősjobbágyok aránya, tehát azoké, akik a legközelebb állottak a valódi jobbágyokhoz, mintegy 11,55%. A mobilnak tekinthető és friss elkötésnek számító fejekötött kategória aránya a székelység egészéhez viszonyítva nem volt túl magas, mindössze 3,9%.²³

Az alig több mint tíz esztendővel az 1614-es lustra után készült és csak Udvarhelyszékre kiterjedő 1627-es lustra-jegyzék²⁴ összeállításakor ötszáz családot állítottak vissza a szabad székelyek rendjébe, akik az elvégzett vizsgálatok szerint 1614 után lettek jobbágyokká. Sok esetben azt is feljegyezték a neveik mellett, hogy kinek a jobbágyai voltak. Ez a névsor a lustrák adataival összevetve nyújt némi eligazítást arról, hogy kik és hány jobbágyot szerezhettek.²⁵ A feljegyzett nevek szerint Udvarhelyszékben a legtöbb jobbágyot Kaczio Andrástól foglalták vissza, 24-et. Kornis Ferentől 17-et, Bíró Jánostól 14-et, Bíró Györgytől 10-et, Mag Istvántól 6-ot, Sigmond Mártontól 5-öt, Farkas Ferentől 4-et, Szabó Gergelytől 2-t, Gál Pétertől, Miklós Mártontól és Rádai Páltól 1-1-et. Az összkép azonban így nem pontos. Az 1627-es lustrában szereplő első 15 jobbágytartó között ugyanis nem szerepel mindenki az itt felsoroltak közül. Megtalálható Kornis Ferenc neve, aki 1627-ben az összeírás szerint a legtöbb jobbágyot bírta, szám szerint 197-et. Rajta kívül Petky Jánosné neve, akitől egyetlen jobbágyot foglaltak vissza és 39 jobbágyot birtokolt ekkor, Farkas Ferencé, akitől 4 jobbágyot foglaltak vissza, ám összesen 6 szerepel a neve mellett, valamint Bíró János és Bíró György neve. A lustra szerint mindketten 5-5 jobbágyot bírtak, és a tőlük visszafoglaltak száma Bíró János esetében 14, Bíró György esetében pedig 10 volt. A többiek nevei nem is szerepelnek a jelentősebb jobbágytartók között, jóllehet ebbe belefoglaltuk a 4-5 jobbágygal bírót is.

Hogyha hitelt adhatunk az imént említett források számadatainak, legalább némileg, akkor valóban úgy tűnik, hogy a legerőszakosabb jobbágyosítók azok voltak ekkoriban, akik kevés jobbágygal rendelkeztek. Nem véletlenül írhatta a

²³ Erről bővebben: BALOGH 1995, 77–79.; valamint IMREH–PATAKI 1979, 172.

²⁴ Kolozsvári Nemzeti Levéltár, Székely Láda, Nr. 50.

²⁵ Mivel a lustra feljegyzései nem teljeseek, ezek az adatok csak hozzávetőlegesek és inkább eligazító jellegűek.

székely főkapitány egyik, a fejedelemnek küldött válaszában a következőket: „Oly lófejet is találok, hogy nálamnál több jobbágya vagyon székely, és nincs avagy igen kevés vagyon lófő, az ki magának jobbágyot nem szerzett Mihály vajda idejétől fogva... Az mostani szabad székelyből lött nemes pedig miért gyűlöli s miért vádolja felséged előtt az ő s nemes ember gyermekét! azért, hogy annak jobbágyát és jószágát bírja, és annak zsírjával hízdók...”²⁶ Igaza lehetett a székely főkapitánynak abban, hogy a nemességgel szembeni megmozdulásokat, megdúlásokat általában gazdagabb lófők vagy éppen olyan nemesek vezették, akik maguk is a levél által „ős nemes”-nek tituláltak helyébe akartak kerülni.

Bár a jobbágyok száma Bethlen Gábor uralma alatt nem nőtt a szabadok száma fölé, Bethlen mégis aggasztónak találta az eljobbágyosodás folyamatát, amely újra azzal fenyegethetett, hogy sem a hadjárataiban katonaként, sem pedig adófizetőként nem veheti számba a magukat elkötött egykor szabad állapotú székelyeket. Ezért, mint arra már korábban utaltunk, azzal próbálkozott, hogy a székely jobbágyokat megadóztassa. Már az 1616-os segesvári országgyűléssel kimondatta, hogy a portai költségekre a szabadból jobbágyá lett székelyek is fizessenek,²⁷ de ezt nem sikerült beszédni,²⁸ mert a legtöbben hadfelkelésük miatt az adó alóli felmentésüket kérték, úgyhogy a következő évben erről az adóról már nem is szavazott az országgyűlés. 1618 őszén Bethlen újra megpróbálkozott a jobbágyság megadóztatásával, és bár mindezt nem rögzítették törvényben, Bethlen szerint az adóról szóló megegyezést a székely nemesség követei is elfogadták.²⁹ A megegyezés ellenére az adót ismét nem sikerült behajtani. Az 1619 májusában tartott országgyűlésen a 17. törvénycikk már foglalkozott „a székelység között való jobbágyságnak csinálása” kérdésével,³⁰ elrendelte, hogy az 1614-es medgyesi országgyűlés óta jobbágyá lettek foglalják vissza uraiktól, és ha valaki jobbágyul kötni merészelne szabad székelyt, akkor 400 forint birságra büntessék meg. A rendelkezés azonban nem hozhatta meg mindenben a várt eredményt, mert nem sikerült megfékezni a jobbágyosodást. Ezért 1620 áprilisában az országgyűlésen már felvetődött a székely jobbágyoktól beszedendő adó kérdése, eszerint mindenki, aki jobbágyságra adta magát, évente legalább egyszer kapuszám szerint megrovassék és a portai adóba fizessen.³¹ Ez megint nem járt eredménnyel, mert az 1621. szeptemberi or-

²⁶ SZOKI. IV. k. 213–214.

²⁷ EOE. VII. k. 388.

²⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 248.

²⁹ TT. 1908, 234–235.: a székely nemesek a fejedelem szerint megígérték, hogy a portai adóba „minden ekétől egy forintot, fél ekétől 120 pénzt, marhátnan embertől 20 pénzt adnak... a jószágos fő és jószágatlan egyházi nemes emberek, lófejek, veres darabantok, szabad székelyek, és eleitől fogva zászlók alól csinált s elfoglalt jobbágyok”.

³⁰ EOE. VII. k. 517.

³¹ EOE. VII. 541.

szágyúlésen a terhek csökkentését kérték a székelyek Bethlentől.³² A harmincéves háború során a fejedelem által foglalkoztatott zsoldosereg meglehetősen sok pénzt emésztett fel, ezért mindenképpen szükségesnek látszott a székelység valamilyen módon történő hasznosítása. Öcsének írt levelében a székelyekről szólva állapította meg, hogy „Az székelység minemű subterfugiumokat keressen az közönséges tereh viselésben, jól látom, kin bosszúsággal csudálkozom édes öcsém uram”³³ Mivel Bethlen seregében nagy számban voltak székely lófők és darabontok, azaz éppen azok, akik a legjobban ragaszkodtak a székely közösség megtartásához, a fejedelem elsősorban a sem katonai szolgálatot nem teljesítő, sem adózni nem kötelezett székely jobbágyokat kívánta megadóztatni.³⁴ Az 1622 szeptemberében megnyílt beszercei országgyűlésen a fejedelmi előterjesztés gerincét ez a kérdés adta.³⁵ Javaslat a portaszám szerinti adó bevezetése volt a székelyföldi jobbágyok között is, emellett azt is kimondta, hogy a nemesek mentsék fel azokat a jobbágyokat, akik kölcsönért kötötték el magukat, hogyha azok megfizették a kölcsön összegét.³⁶ A fejedelem a megadóztatandók közül kivette azokat, akik úgynevezett ősjobbágyok voltak, és azt is meghatározta, hogy ő kiket tekintett ősjobbágyoknak: „az kik Mihály vajda békjövetele előtt ősjobbágyoknak tartattanak és azoknak hívattattanak”³⁷ Bethlen Gábor az országgyűlés után a saját tisztviselőivel íratta össze a székelységet, már az új kategóriák szerint.³⁸ Mivel ez az összeírás döntött afelől, hogy kik viseljék az adóterheket, és ezt éppen azokra rótták ki, akik valakinek a szolgálatában állottak, ezért az összeírás ellen az 1623. júliusi országgyűlésen a

³² EOE. VII. k. 560.

³³ TT. 1908, 230.

³⁴ Uo.: „semmi sem lehetett nagyobb hamisság annál, mint a jobbágyok közöttök minden tereh viselésétől immunis legyen, holott azok is az földek sorját, a kin laknak, egyenlőképpen veszik, nem kíván jót az nemesség magának, s nagy hamissággal, mert elkeseredik és nekik bósul az szolgáló nép közöttök s egyszer mind le arabolják őket, mert lehetetlen dolog, hogy minden terhet ezek supportáljanak...Meglássák azért nemes uraim, mit cselekednek, mert ha élék és bemehetek egy gyűlésre, meglátják, hogy kivesszem és felmentem az szegény lófőséget és veres darabontságot az sokféle iga alól, s az jobbágytágot vetem az ország consensusából az adózás alá, mert az az igazság csak heába, az elől el nem mehetnek.”

³⁵ EOE. VIII. 104–105.

³⁶ Bethlen Gábor megfogalmazta azt is, hogy valójában mi volt a célja ezekkel a javaslatokkal: „két dolog ha eligazodik az igazság szerint, ez két jó fő ki belőle, hogy ennek utána nem oly könnyen adja magát az rossza is jobbágytágra (mert az olyanokat méltán rossznak mondhatjuk, kik az hazájának való szolgálat előtt magok szabadságát ultra leteszik és jobbágyokká lesznek örömben), látván, hogy az jobbágytágban nem élhet szintén oly könnyen, mint ők elgondolták volt és így megszorodik az szolgáló rend közöttök” = EOE. VIII. k. 106.

³⁷ EOE. VIII. k. 114.

³⁸ SZÁDE CZKY-KARDOSS 1927, 250–251.

székelyek főleg jobbágytartó követei tiltakoztak, ám az országgyűlés nem foglalkozott a panaszukkal.³⁹ Bár Szádeczky szerint a székelyföldi jobbágyoktól az adót a későbbiekben sem sikerült maradéktalanul behajtani, sőt az adózás kapcsán 1620-tól inkább olyan adózó székelyekről beszéltek, akik a vármegyei területeken is rendelkeztek jószággal,⁴⁰ Demény Lajos szerint az összeírásnak annyi haszna a későbbiekben mindenképpen volt, hogy sokan éppen az összeírásban elfoglalt helyükre hivatkoztak akkor, amikor a falutól a nyílföldért pereltek, vagy amikor valamely nemes hatalmaskodása miatt ment a bíró elé.⁴¹

Bethlen Gábornak ez a rendelkezése arra a közösségi gondolkodásra épített, ami a székely társadalom többségére még az eljobbágyosodás idején is jellemző volt.⁴² A katonai tudatot erősítette bennük azáltal, hogy tisztviselői újra a szabadok közé soroltak sokakat.⁴³ Ezt az összeírást felhasználva maga a fejedelem is igyekezett megoltalmazni olyanokat, akiket a nemesek jobbágyi szolgálatra akartak kötelezni erőszakkal, például Gáspár János marosszéki kapitány ilyen eljárásával helyezkedett szembe 1625-ben.⁴⁴ Székelykeresztúr lakói is arra hivatkoztak egy alkalommal, hogy közülük két embernél többet, akik Geréb András jobbágyai voltak, „adóra nem írtak”, azaz nem voltak senkivel szemben függő helyzetben.⁴⁵ Az összeírás eredményeit Bethlen Gábor is úgy igyekezett felhasználni, mint azt Báthory Gábor is tette, azaz tisztviselői által néhányakat visszafoglaltatott a jobbágytartóktól a hadi szolgálat számára. Ez történt például a meglehetősen erőszakosan jobbágyosító Ugron Pál esetében is, akinek a szolgálatából arra hivatkozva vették

³⁹ EOE. VIII. k. 541.

⁴⁰ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 251., EOE. VIII. k. 318, 493, 495.

⁴¹ KNLt, Udvarhelyszék. Protokollumok/1624. 12., 41.: 1624-ben Udvarhelyszéken, az Ócfalván lakó Gáspár Jakab veres darabont Bíró János falusbíró perelte azért, hogy neki a falu nyilából nyílföldet adjanak, mondván, hogy „az commissarius urak engemet is urunk eő felsége zamara zazlo ala assignaltak, more aliorum, en annak előtte iobagi állapotban voltam s nilam nem volt, most immar megh keuanom ugymint egy veres drabantot az my illet mint en rendemet. Ennek előtte megh kertem volt s nem attak meg, s ezert kellett citalnom az Inctusokat, mert en urunknak eő felsegenek szolgálok mint en rendemen ualo veres drabant, mostan is odafel voltam eő felsege hadaban.” Ugyanekkor Bikafalván lakó Birtalan András Bögözi András miklósfalvi nemes ellen pereskedett, mert elfoglalta a bikafalvi örökségét: „mint hogy az commissariusok immar engemet is az Urunk eő felsege szazlaia ala assignaltak, arrol kel ennekem is szolgálnom, az atiamtul marat hazrul, eöreöksegreől, mert ennekem az kívül nicz sohult semmi eöreöksegem.”

⁴² KELEMEN 1913, 9–10. A már idézett vargyasi Dániel Mihály 1606 június 6-án írta Petky János udvarhelyszéki kapitánynak a találó sorokat: „Az jobbágytság felől vagyon uram nagy gondom az szegény nemes emberekkel. Sok azt mondja most is, inkább kész hogy levágyják, hogy mint jobbágyá legyen.”

⁴³ KELEMEN 1913, 31, 53–54.

⁴⁴ MNLt., Marosvásárhely város levéltára. Politikai akták 168/B.

⁴⁵ SZOKI. IV. k. 230.

ki Kányádon lakó Tompa Pál nevű jobbágyát, mert őt már a megyesi gyűlés után tette jobbágyá.⁴⁶

Az 1622-es országgyűlés majd az azt követő összeírás valamint a jobbágyvisszafoglalások következtében az 1627-ben elkészített udvarhelyszéki összeírás adatai szerint a nemesek száma megkétszereződött, csakúgy, mint a lófőké és a gyalogoké. A jobbágyok száma a korábbi kétharmadára csökkent. Ez a növekedés azonban valószínűleg nem magyarázható csupán a rekuperációkkal, hiszen azt nem is minden esetben végezték el és nem is olyan szisztematikusan, mint a Báthory Gábor uralkodása kezdetén. Valószínűleg az is elégtelen indok a szabad lakosság, különösképpen pedig a nemesség megkétszereződésére, hogy 1622 után kevésbé kívántak jobbágyok lenni, mint az megelőzően. Mindezek mellett jelen volt Bethlen Gábor székelypolitikájának a másik oldala is, amelynek értelmében, noha egyfelől határozottan megtartani igyekezett a székely katonaelemet és gyakran a székely nemesekkel is szembeállva megakadályozni az erőszakos eljobbágyosítást, a nevéhez számos adomány köthető, amelyeket a székely nemesek számára adott ki, és gyakran nemesített székelyeket armálissal is. A Királyi Könyvekben összesen 44 nemesítése és nagy számú adománya található, mint azt a későbbiekben külön fejezet tárgyalja. Egyéb adományai is jelentősek voltak, főképpen azért, mert a jobbágyosodást határozottan ellenző politikája ellenére maga is adományozott jobbágyokat híveinek. 1615-ben két ízben is olyan tárgyú oklevelet adott a zágoni Jankó Péternek, amelyben ősjobbágyát bírní engedte.⁴⁷ Egy év múlva ugyanennek a zágoni Jankó családnak, ezúttal azonban Jankó Boldizsárnak, Péchy Simon kancellár pohárnokának adott kiváltságot, amelyben jobbágyul engedett neki egy korábban szabad székelyt, szegény ember volt, és sem a zászlók alatt nem szolgált, sem mások jobbágya nem volt.⁴⁸ Két év múlva újra csak ugyanez a Jankó Boldizsár juthatott Bethlen Gábor adománylevele megerősítése által három olyan jobbágytelek birtokába, amelyeket Péchy Simon adott neki.⁴⁹ 1621-ben két lécfalvi jobbágyot adományozott Gyárfás Pálnak.⁵⁰ Aranyosszék több falujában azokat az embereket, akik az 1618-as moldvai hadjáratra elégtelenül szerelték fel magukat, akár szabadok, akár lófők, akár darabontok voltak, Székely Mózesnek adományozta.⁵¹ Szádeczky szerint alig volt olyan előkelő székely család, amely tőle adományban ne részesült volna.⁵² Geréb Andrásnak 1625 augusztusában adott új adománylevelet összes birtokaira, többek között Fiafalvára is, ahol Geréb András a leromlott

⁴⁶ SZOKI. IV. k. 223.

⁴⁷ SZOKI. VI. k. 43–45.

⁴⁸ SZOKI. VI. k. 50.

⁴⁹ SZOKI. VI. k. 53–54.

⁵⁰ SZOKI. VI. k. 59–60.

⁵¹ CONNERT 1906, 168.

⁵² SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 179.

udvarházat erősítette.⁵³ A Geréb András magvaszakadtával Fiatfalvát az udvarházzal adományozta Székely Mózesnek Marosújvár várával és városával, tizenegy faluval és három birtokrésszel.⁵⁴ Péchy Simon 1615-ben Balázsfalva birtokát kapta meg a hozzá tartozó falvakkal, két év múlva pedig Radnóth várát és uradalmát, amely Kendi István hűtlensége miatt szállt a fejedelemre.⁵⁵ Mikó Ferenc, Bethlen egyik legközelebb tanácsosa Csíkszereda mellett Zsögödöt kapta meg, valamint Donáth Péter részjószáját Csík-Vacsárcsin.⁵⁶ Jelentős adományokban részesült továbbá Tholdalagi Mihály, Borsos Tamás, dersi Petky Ferenc, ábránfalvi Ugron Pál, Balassy Ferenc, Alárd Farkas, Dániel Mihály, bögözi Farkas Ferenc valamint a Lázár család is. A nemesítések okai a legtöbb esetben katonai szolgálatok voltak, mint például nagyborosnyai Bede Tamás kérvényéből kiderül, aki 1619-ben folyamodott címeres nemeslevélért. Bede Tamás lófő volt, sőt mint a kérvénye aláírója, Béldi Kelemen megjegyezte a kérvény alatt, „Régi lófő ember”,⁵⁷ ami világosan mutatja, hogy az 1562-es rendezéssel szemben valójában nem tekintették nemesnek a lófő rendbe tartozókat. Székely Balázs és Bálint is, akik Tholdalagi Mihály szolgálói voltak, azért adományozott címet és nemességet, mert a hadban vitézkedett Székely Balázs.⁵⁸ Egy másik lófő, a martonosi Nagy Gergely azért nyert nemesi címet, mert a csatában uzoni Béldi Kelemennek, Háromszék főkapitányának az életét megmentette.⁵⁹ Kadicsfalvi Török Gáspár, aki a székely gyalogok hadnagya volt, szintén címeres nemeslevelet kapott, noha az oklevél tanúsága szerint már az 1614-es lustrában is nemesként szerepelt a neve, és emellett a fejedelem Török Gáspár Kadicsfalván lévő nemesi udvarházára és malmára is adományt adott.⁶⁰ 1628 júliusában udvari kancelláriájának esküdt írnokát, homoród-almási Kovács Pétert és általa apját, Kovács Andrást és testvérét nemesítette és címet is adományozott. Az illető korábban szabad állapotú volt illetve jobbágyként szolgált.⁶¹ 1619 augusztusában testőrsége főkapitánya, fiatfalvi Geréb András kék darabont zászlóaljának adományozta Torda városának a felső részét.⁶² A nemesítő levelek egy másik sajátosságról is tanúskodnak, mégpedig a székely társadalmon belüli viszonyrendszerekről. A megnesesített lófők illetve szabadok nagy része ugyanis Bethlen Gábor valamelyik székely tisztviselőjének a szolgálatában állott. Mind a nemesi címet, mind pedig a hadból való felmentést elsősorban a kapitányok, kato-

⁵³ MOL F 1 14. (XII.) k. 44–45. f. GYULAI (szerk.) 2003, 13. 67. sz.

⁵⁴ JAKAB–SZÁDECZKY–KARDOSS 1901, 341–343.

⁵⁵ JAKAB–SZÁDECZKY–KARDOSS 1901, 337.

⁵⁶ LibReg. XIV. k. 50. f.

⁵⁷ SZOKI. VI. k. 55.

⁵⁸ SZOKI. VI. k. 70.

⁵⁹ SZOKI. VI. k. 105–109.

⁶⁰ JAKAB–SZÁDECZKY–KARDOSS 1901, 339.

⁶¹ MOL F 1 19. (XVI.) k. 74–76. ff. GYULAI (szerk.) 2003, 16. 92/a. sz.

⁶² KÖVÁRY 1863, IV. k. 229.

nai vagy egyéb feljebbvalók jóindulatából nyerhették el mind a lófők, mind a székely szabadok. A székely közösség közösségi érdekei mellett, amik még ekkor is nagyon erőteljesen hatottak az emberek tudatában, jelen volt egy másik viszonyrendszer is. Sokan kerültek valamilyen természetű függő helyzetbe a székely főemberektől, és ezek a kliensi kapcsolatok időnként átalakulhattak nemes-jobbágy viszonyra is, ám ez nem volt szükségszerű, hiszen ura segítségével ennek az ellenkezőjét is elérhette az illető, tehát nemesi címet is szerezhette. Így fokozatosan alakult ki és éppen ezekben az években egy már körvonalazódó nemesi társadalom, amelynek egyelőre két, egymástól megkülönböztethető rétege látszik, ám ez a megkülönböztetés nem jelentette azt, hogy a két réteg között nem volt átjárás. Az egyik réteg azoké, akik javarészt régi primori családok leszármazottai voltak, már a középkorból is rendelkeztek birtokadományokkal, mint a Mikó, Mikes, Apor vagy Lázár családok többek között. Őket a vármegyei nemességgel egyenrangúaknak tekintették, és ezek a családok adták a legtöbb erdélyi országos tisztviselőt is, akik a Székelyföldről származtak. A másik réteget azok alkották, akik vagy elszegényedett primori családok utódai voltak, vagy pedig a lófői, esetleg a gyalog puskás rendből emelkedtek fel, főképpen a háborúban mutatott vitézségük révén, a nemesek közé. Az ő nemesleveleik azonban az armálisok voltak, azaz címet, nemességet és jószágaik exemptióját tartalmazták, de nem jártak birtokadománnyal vagy jószágok adományozásával. A megnevezésük ebből fakadóan egyházi nemesség⁶³ volt. Ennek a rétegnek a családjai gyakran cserélődtek, sokszor még egyetlen generáción belül sem sikerült megőrizni a nemesség közé sorolást, hanem visszasüllyedtek a lófők közé. Elszegényedés vagy halálesetek miatt azonban a valódi nemesek közül is ki lehetett kerülni, sőt éppen Bethlen Gábor fejedelemségének az időszaka alatt tűntek fel olyan családok, mint a Dersi vagy az Ugron, akik ebben az időben tettek szert olyan vagyonra, olyan nagy számú jobbágyra és olyan jelentős befolyásra, hogy a legnagyobbak közé emelkedhettek. Ilyen volt Marosszéken Dersi János, Kun János és Ozdi Gergely, Kornis Ferenc, Balassi Ferenc, Geréb András, Péchi Simon, Ugron Pál és Bögözi András, Háromszéken a Toldalagiak, a Basa család, Matis János, Csíkban elsősorban Béli Kelemen. Bár még a felsoroltak közül is nagyon hamar tűnhetnek el családok például a család kihalása révén, az 1634–1635-ben készített lustra-jegyzék⁶⁴ számarányai közelítőleg megegyeztek az

⁶³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 222.: A kor szelleme kedvezett a rangemelkedési törekvéseknek s a magasabb rendek egyre népesebbek lettek, az alacsonyabb osztályok megkevesbedtek. A nemesség is több osztályra tagozódott. A régi székely ősnemesek közé királyi joggal lekötött új, adományos nemesség került s ezek mellé idők folyamán jószágadományozás nélküli címeres nemesek (armalisták)...A XVIII. század elején az összeírásokban már megkülönböztették a főrendek (a nagybirtokú főnemesek), a nemesség (kisbirtokú jobbágyos nemesek), és „egyházi nemesek” (jobbágytalan, egy házzal rendelkező) csoportját.

⁶⁴ MOL. F. 136. III. k. 58. sz.

1627-ben regisztrált arányokkal,⁶⁵ igaz, hogy az 1634–1635-ben készített lustrába, mivel valóban lustrának, azaz katonai célú összeírásnak szánták, nem írták össze a székely jobbágyokat. A későbbi idők, a 18. és 19. századi összeírások arányait is megvizsgáló Imreh István szerint „a Bethlen Gábor országlásától számított egy és fél évszázadban megszilárdult és nagyjából-egészből ugyanakkora maradt a szabadrendi székelyek közössége”⁶⁶

A székely nemesség speciális csoportját képezték a városlakó nemesek. Velük kapcsolatban 1619-ben rendelkezett úgy Bethlen Gábor, hogy a városban lakó és sem annak terheiben, sem a többi nemessel együtt a hadviselésben részt venni nem akaró városi nemeseket kötelezze Udvarhelyszék főkapitánya a város terheinek viselésére.⁶⁷ 1620-ban Bethlen István Erdély helytartójaként azt az oklevelet adta ki az udvarhelyszéki fő- és alkapitányoknak valamint királybíróknak, hogy mivel az udvarhelyszékieknek kiváltságuk van a fejedelemtől arra vonatkozóan, hogy a nemesség közöttük a közös teherviselésre köteles, ezért a nevezett tisztek a város lakosságát a nemességgel szemben oltalmazzák meg.⁶⁸ Ugyanezt az oklevelet a fejedelem újra kiadta 1623-ban kétszer,⁶⁹ majd pedig 1624-ben is.⁷⁰ Mindez azt mutatja, hogy a városlakó nemesség a fejedelmi utasítás ellenére ragaszkodott adómentességéhez, és nem volt hajlandó részt vállalni ebben a másik közösségi rendben, a városiban sem. Viszont mivel a városba költözés folytán a nemes székely gyakran felhagyott a katonai szolgálattal is, Bethlen elsősorban a taxát fizető várost és a közösségi szabályokat védelmezte velük szemben.⁷¹ Ezzel ellentétes folyamat is zajlott a városban, amiről egy 1622-ben Sepsiszentgyörgynek adományozott kiváltságlevél beszélt, mégpedig hogy „az városnak elei nemcsak nobilitáltak magokat, de még házokat is eximálták”,⁷² vagyis a városi polgárok, csakúgy, mint a vármegyékben, szintén a nemesség megszerzésére törekedtek, noha mint közösség erélyesen felléptek a leválókkal szemben. Bethlen Gábor a székely városok mellett, amelyeknek számos kiváltságot adott,⁷³ a székely közösségek más formáit, például a falvakat is kiváltságolta, csakúgy, mint korábban azt

⁶⁵ 1627-ben a nemesek aránya 2%-os volt, a lófőké 34%, a jobbágyoké pedig 20%.

⁶⁶ IMREH-PATAKI 1992, 42.

⁶⁷ SZOKI. IV. k. 202–203.

⁶⁸ SZOKI. IV. k. 210–211.

⁶⁹ SZOKI. IV. k. 220–225.

⁷⁰ SZOKI. IV. k. 226–227.

⁷¹ Számos városoknak adott kiváltságában igyekezett Bethlen Gábor kivenni a székely mezővárosokat a széki bíraskodás alól, ezzel is nagyobb városi önállósághoz juttatva a szék közösségének leválásellenes politikájával szemben. Így járt el 1625-ben is, amikor Háromszék több városának is adott ilyen tartalmú privilégiumot. In: SZOKI. 1934, 360–361.

⁷² SZOKI. IV. k. 218.

⁷³ Erről lásd BALOGH 1994, 27–32.

Báthory Gábor tette.⁷⁴

A különböző falvaknak vagy városoknak adott különleges kiváltságok ellenére a székely közösség legalapvetőbb identitása a katonai közösséghez való tartozás volt, ez pedig a faluközösségek szintjén öltött testet a 17. században. Bár nem viselték el azokat, aki le akartak válni erről a közösségről, azt sem fogadták el, ha valaki „idegen”, például felszabadított jobbágy teljes közösségi jogot jelentő földet kért magának a falu földjéből. Mivel pedig a Bethlen Gábor által elrendelt rekuperálások leginkább a közelmúltban jobbágyot szerzetteket érintették súlyosan, ezért az eddig a közösségi jogokért küzdő szegényebb nemesek és lófők egyként tiltakoztak a rekuperálások ellen már 1623-ban. Ez látható abból a Háromszék közössége által készített követutasításból is, amelyet 1623 áprilisában fogalmaztak meg a gyulafehérvári országgyűlésre küldött követek számára:⁷⁵ „Ezelőtt ilyen szabadságunk volt, hogy nemes ember fogyatkozott lófü emberül és veres darabantól pusztá helyet megvehetett, melyre ősjobbágyát rá szállíthatta, most az olyanok connumeráltattak. Vicissim az lófü ember és drabant is vehetett fogyatkozott nemes embertől. Kegyelmetek ő felségét találja meg, hogy az szabadság maradjon meg köztünk s afféle connumeratio szálljon le...Vadnak köztünk idegen nemzetségből aquirált jobbágyok is, úgy mint szász, oláh és Magyarországból hozott és városokból szállott, kiket az nemes ember, vagy lófü ember pénzen vött, vagy őstől maradt helyre szállított; mostan azok is recuperáltattanak, kiknek semmi örökségek köztünk nem volt, s nincsen mostan is, supplicandum est, hogy afféle idegen nemzetbeli jobbágy maradjon kezénél az nemes embernek és lófünek, ne is connumeráltassék. Városokból is szállottanak nemes ember földrede szükségek miatt, kik recuperáltattak az nemes ember kezéből, sok el is bujdosott ezután. Akiket pedig őstől maradt helyekre szállítottanak székelyt, azokat is connumerálták. Supplicandum hogy ő felsége azokat is condonálja...” A követi utasítás további részeiben pontról pontra felsorolták sérelmeiket, amelyben szerepelt többek között, hogy némelyek már a medgyesi gyűlés előtt is uraik birtokában voltak, némelyek ötven-hatvan esztendeje, és mégis rekuperálták őket. A panaszok között szerepelt

⁷⁴ VOFKORI 1999, 16–17: 1622 szeptemberében Bethlen Gábor Zetelaka és Oroszhegy falvak lakosait minden rovatal, adó, segély és kamarai nyereség, úgyszintén minden hadi szemle s rendes és rendkívüli hadi szolgálatok alól kivette s mentesítette oly feltétellel, hogy a fejedelem és fejedelmi utódai számára évenként 100 000 zszindelyt szállítsanak Fejérvárra. A mentesítés mellett még további engedményeket is kaptak a falvak lakosai, például kivette őket a fejedelem a széki kapitány és voltaképpen a szék, a közösség hatásköréből. Emellett kimondta azt is, hogy senki magát közülük jobbágyul nem kötheti, a földjére jobbágyot nem telepíthet, ha valai mégis ezt tenné, azt el kell fogni, és ha megszökne, ingóságait a közösség számára kell lefoglalni. A szék sokszor próbálta maga alá vonni Zetelakát, de a lakosai igyekeztek megvédeni a privilégium által biztosított jogikat.

⁷⁵ SZOKI. VI. k. 70–75.

az is, hogy sok örökre vagy zálogban adott birtokot rekuperáltak Bethlen tisztjei. Az érdekes az, hogy a kérvényben nem csak az örökre megszerzett de a zálogban náluk lévő birtokokat is vissza akarták követelni. Ugyanígy azt a jobbágyot is visszakérték, akik azért kötötte el magát, mert egy lófőnek vagy nemesnek a jobbágyát megölte.

Mindemellett a panaszok között azt is felsorolták, hogy az összeírók sok korábbi lófőt elégtelen felszerelésük miatt csupán a darabontok közé sorolták be. Azt kérték ezért, hogy a fejedelem tartsa meg őket „régii szabadságokban”, azaz engedje a lófők között összeírni őket. Úgy tűnik ez alapján, hogy jelentős volt a különbség a lófőség és a darabontság között. A panaszlevél azonban elsősorban a nemesség kérvénye volt, illetve mindazoké, akik éppen Báthory Gábor idejétől kezdődően, főképpen pedig Bethlen Gábor fejedelemsége alatt megindultak felfelé, vagy legalább a nemesi társadalomban való megkapaszkodás útján. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy milyen nagy birtokkal rendelkeztek és hány jobbágyot tartottak. A különböző székeket tekintve a legtöbb jobbágyot tartók jobbágyainak száma nagyban különböző volt, még ugyanazon esztendő tekintve is. Így kimagasló a jobbágyok száma Udvarhelyszék nemesei esetében. A legtöbb jobbágyot uraló Kornis Ferenc 252 jobbágya háromszor több, mint a legnagyobb marosszéki jobbágytartó, Dersi János jobbágyainak száma és csaknem kétszerese Basa Péter jobbágyai számának, aki Háromszéken számított a legnagyobb jobbágytartónak 1614-ben. A legkisebb lélekszámmal rendelkező és ezért nehezen hasonlítható Csíkszék esetében Lázár János birtokolta 1614-ben a legtöbb jobbágyot, szám szerint 54-et. Ez a szám alig kevesebb, mint Dersi János jobbágyainak száma Marosszéken, de legalábbis ugyanannyi, mint a Marosszéken a sorrendben negyedik Kornis Ferenc jobbágyainak a száma. Ugyanakkor a már említett marosszéki Dersi János a 76 jobbágyával csak az ötödik helyen állna Udvarhelyszéken, és a harmadikon Háromszéken. Néhány nemes esetében azt láthatjuk, hogy több székben is jobbágytartóként szerepel. Így Kornis Ferenc, akinek 252 udvarhelyszéki jobbágya mellett Marosszéken is feljegyeztek 54 jobbágyát, Béli Kelemen, aki 38 csíki jobbágya mellett 1614-ben még 44 háromszéki jobbágyot birtokolt, Komáromi István, aki 20 marosszéki és 28 csíki jobbágy ura volt ugyanakkor. Az egyes jobbágytartók által uralt jobbágyok számait tekintve úgy tűnhet, mintha a központi Udvarhelyszék indult volna el a legerőteljesebben a feudalizálódás útján. Az összes nemes és jobbágy számát, különösen a számarányait figyelembe véve azonban⁷⁶ úgy tűnik, hogy a legtöbb nemest Háromszéken, méghozzá Sepsiszéken írták össze (126 fő), a legtöbb jobbágyot pedig Udvarhelyszéken (1772 fő, 35,53%). Ugyan-

⁷⁶ Az arányszámokat feldolgozta Imreh István és Pataki József: IMREH-PATAKI 1979, 162–163.

akkor a szabadok aránya mindenhol meghaladta az 50%-ot,⁷⁷ kivéve Marosszékot, ahol mindössze 42,34% volt. Marosszéken a nemesek viszonylag alacsony és a jobbágyok viszonylag magas száma ellenére is, mint láthattuk, nem kimagasló a nemesek által uralt jobbágyok száma. Ez arra enged következtetni, ami a lustrák vizsgálata alapján számszerűen igazolható is, hogy Marosszéken feltűnően nagy számban rendelkeztek a lófők is egy-egy jobbággal, sőt a primorok körében is inkább az egy-két jobbágy tartása tekinthető általánosnak. Ha végignézzük a primorok-jobbágytartók neveit, azt állapíthatjuk meg, hogy közülük kevesen töltöttek be jelentősebb tisztségeket a székelységen belül vagy a fejedelemségben. Az első tíz jobbágytartó között két olyan név is szerepel, akiknek családjai nem elsősorban Marosszéken belül voltak birtokosok, ez a Lázár és a Kornis család. Azok a primorok, akik Bethlen Gábor fejedelemségének ideje alatt jelentős pozíciókban voltak, a többi székéből kerültek ki.⁷⁸ Amennyiben a Bethlen Gábor fejedelemsége alatt készült lustrákat összevetjük, akkor jól látható, hogy bizonyos jobbágytartók esetében a jobbágyok számát tekintve jelentős volt a változás. Így például Kornis Ferenc Udvarhelyszéken összeírt jobbágyainak a száma 1614 és 1627 között félszázzal növekedett, és ennél is jelentősebb a növekedés a Béli Kelemen jobbágyai esetében Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékben. Itt ugyanis csupán öt év leforgása alatt nőtt a számuk 38-ról 104-re, több, mint a kétszeresére. Majdnem ugyanilyen nagy mértékű növekedés látható, igaz, 1614 és 1627 között az Ugron Pál esetében Udvarhelyszéken, aki 1614-ben még csak 58 jobbággal rendelkezett, 1627-ben pedig már 101-gyel. Kisebb növekedés mutatkozik az udvarhelyszéki Péchi Simon jobbágyainak számában, (1614-ben 57 fő, 1627-ben 68 fő), az ugyancsak udvarhelyszéki Dániel Mihálynál (1614: 53 jobbágy, 1627: 89 jobbágy), valamint a csíki Hadnagy András esetében (1614: 15 fő, 1619: 33 fő). Bizonyos esetekben nagyjából ugyanazokat a számokat találjuk. Ilyen Udvarhelyszéken Geréb András, 1614-ben 108, 1627-ben 110 jobbággal és Bögözi András, 1614-ben 40, 1627-ben pedig 37 jobbággal. Több alkalommal viszont csökkenés figyelhető meg. Balassy Ferencnek Udvarhelyszéken például 1614-ben még 180 jobbágyát számolták össze, míg 1627-ben már csak 125-öt. Petki Jánosné esetében ugyan ez a változás nem olyan jelentős, mégis egyértelmű a csökkenés. (1614: 100 jobbágy, 1627:

⁷⁷ Udvarhelyszék: 51,66%, Csík-Gyergyó-Kászsónszék: 53,31%, Háromszék: 57,47%. A szabadok aránya ugyanakkor Csíkszékben 57,10%, Gyergyószékben 60,64%, Kászsónszékben 65,36%, Sepsiszékben 64,43%, Kézdiszékben 57,27%, Orbaiszékben pedig csupán 45,55%.

⁷⁸ A 17. század végén, 18. század elején bárói, grófi címet szerzők jól mutatják azt, hogy melyik család játszott jelentős szerepet a század folyamán. Az elsők között lett báró Kornis Gáspár, aki, noha a család nem volt székely eredetű, ekkorra a legnagyobb birtokos és jobbágytartó lett a Székelyföldön, majd altorjai Apor István és Zabolai Mikes Mihály. Később, az elsők között szerzett grófi címet Apor István, Köröspataki Kálnoki Sámuel, zabolai Mikes Mihály és Petki Dávid. APOR 1978, 26–28.

89 jobbágy) Csíkban az 1614-ben még a legtöbb, 54 jobbággyal rendelkező Lázár István jobbágyainak száma 1619-re megfeleződött, csakúgy, mint Petky Farkasné jobbágyainak száma (1614: 29, 1619: 15).

A Királyi Könyvekben szereplő adományok vizsgálata alapján megrajzolható egy kép az adományok nagysága alapján a megadományozottak sorrendjéről. Eszerint a legjelentősebb adományt, egy új adomány formájában a Fiafalvi Geréb János kapta 1625-ben.⁷⁹ Az adománylevél szerint 14 udvarhelyszéki és három Fejér megyei és egy Küküllő megyei településen kapott adományt részjószágaiba, ezeken felül még három olyan udvarhelyszéki településen, ahol kúria is tartozott a részjószághoz. Jelentős adományban részesültek rajta kívül a Királyi Könyvek szerint Petky Jánosné, Kornis Katalin (Nova Donatio formájában 16 udvarhelyszéki faluban részjóság), Petky János fia, Petky Ferenc (Nova Donatio 15 udvarhelyszéki faluban lévő részjószágra), Ugron Pál (14 faluban Udvarhelyszéken részjóságok adományozása), Dániel Mihály (új adomány 9 udvarhelyszéki és 5 sepsiszéki faluban lévő részjószága), Zsámbokrét Miklós (Székelyudvarhelyen kúriával és malommal, valamint 11 udvarhelyszéki faluban részjóság adományozása), Kékedi Zsigmond (11 alsíki faluban részjóság adomány), Farkas Ferenc (új adomány 10 udvarhelyszéki faluban lévő részjószága), Toldalagi Mihály (5 marosszéki, és 1-1 kézdi- és orbai széki faluban részjóság adomány) és Mikes Gábor (4 orbai széki és egy kézdi széki faluban jobbágyok adományozása). A felsorolt megadományozottak közül heten udvarhelyszékiek vagy döntően ott rendelkeztek birtokokkal, egy csíkszéki megadományozott található, Kékedi Zsigmond, aki azonban 1619-ben már szintén Udvarhelyszéken íratott össze és egy orbai széki. Ez tehát azt mutatja, hogy ebben az időben a legnagyobb változások ebben a székben történtek, valamint hogy Bethlen Gábor elsősorban ennek a széknek a székely nemeseit támogatta és adományozott nekik hivatalokat, birtokokat.

*Székely nemesi családok birtokadományai illetve nemesítések
Bethlen Gábor fejedelemsége idejéből a Királyi Könyvek alapján*⁸⁰

Ambrus Tamás (Szováth) nemesítés: Gyulafehérvár, 1627. május 25 /XIII. köt. 32./
 Angyalos János: (Kapus-Torda vármegye): több telek adományozása
 Marosszentkirály, Marosszentgyörgy: részjóságok: Gyulafehérvár, 1615. január
 18 /VIII. köt 9./
 Anthos Máté és fia Bálint és István: nemesítés: Gyulafehérvár, 1628. május 5. /XII.

⁷⁹ MOL F 1 14. (XII.) k. 44–45. ff. GYULAI (szerk.) 2003, 13. 67. sz. Gyulafehérvár, 1625. augusztus 8.

⁸⁰ MOL F 1 10–19. (VII–XVI.) k., GYULAI (szerk.) 2003.

köt 90./

- Balássy Ferenc (Vécze): Kelementelkén 18 jobbágy adományozása: Gyulafehérvár: 1628. március 29. / XII. köt. 78 /
- Bartalyus Balázs alcsernátoni lelkész, címerrel és adómentességgel nemesség adományozása. Gyulafehérvár: 1614. augusztus 16. /VII. 313./
- Bartha István (Dálnok) : nemesítés: Kassa, 1620. február 8. /X. köt. 146./
- Bartha István (Lukafalva): Kolozsvár, 1614. május 20. /VII. köt. 191. /
- Bedő Mihály és Antal, Péter (Kézdi-Polyán): nemesítés: Gyulafehérvár: 1628. május 5. /XIV. köt. 48. /
- Bélteki Varga Gergely (Makfalva): nemesítés: Gyulafehérvár, 1619. augusztus 10. /X. köt. 133./
- Benkő Balázs: Maksán 2 jobbágy: Kassa, 1624. február 24. /XI. köt. 47./
- Bereczky Mihály (Szentrontás): Torboszló: 3 jobbágy: Gyulafehérvár, 1627. június 10. /XIII. köt. 58./
- Bíró Péter: nemesítés: Gyulafehérvár, 1614. augusztus 31. /VII. 319./
- Bodó János (Karácsonfalva) nemesítés: Várad, 1624. június 10. /XIII. 11./
- Borbély Ferenc (Csegez) nemesítés: Nagyszombat, 1620. szeptember 18. /X. köt. 202./
- Borsos Tamás: (Marosvásárhely) Mező-Madaras, Kölpény, Kisfalud: részjóságok Várad, 1614. november 5 /VII.köt. 348./
- Bögözi András: (Miklósfalva): a hadjáratban való részvétel alól felmentés. Szeben, 1613. november 27. /VII. köt. 11./
- Budai János (Bágyon): nemesítés. Gyulafehérvár, 1614. július 14. /VII. köt. 320. /
- Csabai Márton (Csaba): nemesítés. Kolozsvár, 1618. október 7. /X. köt. 11. /
- Chyaak Tamás (Gyergyószentmiklós): nemesítés. Gyulafehérvár, 1623. május 20. /VII. köt. 350./
- Csákány Balázs: Nova Donatio Náznánfalván lévő birtokára. Szeben, 1613. december 30. /VII. köt. 43./
- Cseh Miklós: nemesítés. Szeben, 1614. január 4. /VII. köt. 103./
- Csere vagy Szakács Miklós (Alsóboldogasszonyfalva): nemesítés. Gyulafehérvár, 1615. november 16. /VIII. köt. 137./
- Tuson Mihály (Kászón): nemesítés. Gyulafehérvár, 1625. augusztus 1. /XIII. köt. 27./
- Cseri Benedek (Nagy-Bölon): nemesítés. Gyulafehérvár, 1622. november 5. /XI. köt. 28./
- Csigedi András és János (Kisfalud): nemesítés. Gyulafehérvár, 1618. június 30. /X. köt. 69./
- Csehi Gergely és István (Szárhegy): nemesítés. Gyulafehérvár, 1625. május 17. /XIII. köt. 12./
- Csupor Miklós (Alsó-Torja): Gyulafehérvár, 1617. május 4. /VIII. 244./

- Dániel Ferenc (Vargyas): kinevezése Vargyasszék (territorium Vargyasiensis) királybírájává. Gyulafehérvár, 1624. április 6. /XII. köt. 20./
- Dániel Mihály: Nova Donatio Felső-Rákoson, Vargyason kúriával, Olaszteleken, Száldoboson, Volálon, Bardóczfalván, Fülén, Hermányban, Telegdi-Bacsonban, Baróton, Köpeczen, Szárazajtán, Nagyajtán, Bölönben lévő részjóságaira. A stranitzai táborban, 1621. október 10. /XI. köt. 3./
- Egyed Máthé (Kövesd): nemesítés. Fogaras, 1615. február 20. /VII. köt. 26. /
- Endes György (Csík-Szentimre): nemesítés. Nagyszombat, 1620. december 15. /X. köt. 206./
- Eresztevényi Ferencz (Eresztevény): nemesítés. Brassó, 1622. augusztus 9. /XI. köt. 22./
- Farkas Jakab, Mihály, Péter: nemesítés. Gyulafehérvár, 1619. július 16. /X. köt. 113./
- Farkas Ferenc (Bögöz): Nova Donatio. Bögözön kúriával és malommal, Gyepesen, Matisfalván, Agyagfalván, Zetelakán, Mogyoróson, Bétán lévő részjóságaira. Beszterce, 1620. július 14. /X. köt. 19./: Udvarhelyen kúriát, részjóságokat, Dersben és Telekfalván jobbágytelkeket kap. Gyulafehérvár, 1625. május 2. /XIII. köt. 49./
- Farkas István (Dálnok): nemesítés. Gyulafehérvár, 1623. június 6. /VII. köt. 352./
- Farkas Péter (Tatros): nemesítés. Gyulafehérvár, 1615. november 21. /VIII. köt. 106./
- Ferenczi István: Patakfalván 3 jobbágy adományozása. Száldobos, 1629. június 1. /XIV. köt. 100./
- Fodor István (Csíkszentimre): nemesítés. Gyulafehérvár, 1627. április 3. /XII. 55./
- Geréb János (Fiatfalva): Nova Donatio: Feleken, Szederjesen, Kis-Ludason (Fejérvármegye), Sárdon (Küküllő vármegye), Fiatfalván az elrontott, de általa újjáépített kúriával, Boldogasszonyfalván kúriával, Új-Székelyen, Keresztúrfalván, Csekefalván, Timafalván kúriával, Galambfalván, Medeséren, Farkaslakán, Siménfalván, Rugonfalván, Muzsnában, Mogyoróson, Keményfalván, Bethfalván, Fenyéden és Keresztúron lévő részjóságaira. Gyulafehérvár, 1625. augusztus 8. /XII. köt. 41./
- Gyárfás Pál (Léczfalva) és Jankó Boldizsár (Zágon): Alsó-Torján kúriákkal, Peselneken, Kantafalván (Háromszék): részjóságok. Nagyszombat, 1621. február 9. /X. köt. 205./
- Ilea v Hea Péter (Kézdi Sárfalva): adómentességgel nemesítés. Nagyszombat, 1620. július 29. /X. köt. 209. /
- Istvánházi Mihály: Nova Donatio: Szentkirályon négy jobbágytelekre. Szeben, 1614. január 20. /VII. köt. 234./
- Jancsó Gáspár és István: Nemesítés. Gyulafehérvár, 1625. január 25. /XV. köt. 109./
- Jankó Ferencz (Sepsiszentgyörgy): nemesítés. Gyulafehérvár, 1618. július 4. /X.

köt. 70./

Kékedi Zsigmond: Csíkszentkirályon kúriával, Zsögödön, Szentsimonon, Szentimrén, Szentmártonban, Szentgyörgyön, Kotormányban, Menaságon, Hosszú-Aszón, Mindszinten Kászonban részjóságok. Gyulafehérvár, 1625. augusztus 18. /XIII. köt. 55./

Királyi jogok adományozása mindazon birtokaira, amelyeket Csík és Udvarhelyszékeken nagyapjától örökölt. Szeben, 1628. március 29. /XII. köt. 79./

Kemény Boldizsár (Bükkös): a gerendi kastélyt a hozzá tartozó részjóságokkal adomány. Gyulafehérvár, 1618. április 26. /X. köt. 54./

Keresztes Ferenc (Lécfalva): nemesítés. Magyar-Bród, 1621. november 8./XI. köt. 13./

Kereszturi György (Szentmihályfalva): nemesítés. Nagyszombat, 1620. szeptember 23. /X. köt. 203./

Kornis Katalin, Petky János özvegye: Nova Donatio: Dersben kúriával, Agyagfalván, Muzsnán, Mogyoróson, Bögözön, Betában, Fancsiban, Vágáson, Dobófalván, Felsőboldogasszonyfalván, Oroszhegyen, Zetelakán, Gyepesen, Egében, Jászfalván, Kányádon lévő részjóságaira. Kolozsvár, 1618. december 12. /X. köt. 94./

Kósa György és Imre (Csíkszentmihály): nemesítés. Brassó, 1627. március 4. /XIV. köt. 12./

Kósa Imre: Nova Donatio: Csíkszentmihályon lévő részjóságára. Mikó-Újvár, 1627. július 10. /XIV. köt. 13./

Kovács András (Zetelaka): nemesítés. Várad, 1624. június 10. /XIII. köt. 11./

Köllő Miklós (Gyergyószentmiklós): nemesítés. Gyulafehérvár, 1623. május 20. /VII. köt. 34./

Lázár István: Csík-, Gyergyó-, Kászon székek királybírájává kinevezése, Gyergyószentmiklóson vámot szedhet. Szeben, 1613. december 9. /VII. köt. 79./

Literáti Márton (Tamásfalva): Alsó- és Felsőcernátonban 1-1 részjóság adományozása. Kolozsvár, 1614. október 29. /VII. köt. 164./

Literáti Szabó Márton: Márkosfalván 3 részjóság adományozása. Székelyudvarhely, 1623. január 1. /XI. köt. 30./

Magh István (Homoródszentmárton): nemesítés. Besztercebánya, 1620. július 29. /X. köt. 187./

Makai János: Nova Donatio Mezőmadarason, Kölpényben, Kisfaludon lévő részjóságaira. Gyulafehérvár, 1614. július 4. /VII. köt. 257./

Máthé Ferencz, Mihály, Pál, Péter (Zabola): nemesítés. Szokolcza, 1622. január 5. /XI. köt. 26./

Mikes Gábor és Péter (Papolcz): Papolczon, Zágónban, Körösön, Krasznán, Martonfalván jobbágyságok adományozása. Kolozsvár, 1619. október 31. /VI.

- köt. 369./
- Mikó Ferenc (Hidvég): Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék királybírójává kinevezés. Szeben, 1613. november 18. /VII. köt. 10./
- nyujtói Donáth Péter részjőszágának adományozása Vacsárcson, amit az a háborúban való meg nem jelenés miatt veszített el. Radnóth, 1628. június 10. /XIV köt. 50./
- Nagy Boldizsár és felesége Ráday Borbála (Sinfalva): Nova Donatio: a Bethfalván lévő részjőszágára. Gyulafehérvár, 1617. december 22. /X. köt. 14./
- Nagy Gergely (Csegez): nemesítés. Nagyszombat, 1620. szeptember 18. /X. köt. 202./
- Nagy Máté (Korond): Korondon több telek adományozása. Gyulafehérvár, 1618. augusztus 20. /X. köt. 85./
- Nagy vagy Száz Lőrinc (Vajdaszentiván): nemesítés. Gyulafehérvár, 1625. május 25. /XIII. köt. 26./
- Nemes Balázs és János (Hidvég): a magtalanul elhalt Geréb János árapataki és erődsi részjőszágait adományként kapják. Meggyes, 1614. március 15. /VII. köt. 181/
- Péter István: Nova Donatio: Albison lévő házára. Besztercze, 1622. október 7. /XI. köt. 25./
- Petky Ferencz (Ders): (Petky János kiskorú fia): Nova Donatio: Dersben kúriával, Muzsnán, Kányádon, Jastfalván, Egében, Szentlászlón, Gyepesen, Agyafalván, Mogyoróson, Dobófalván, Vágáson, Bétán, Oroszhegyen, Zetelakán, Felsőboldogasszonyfalván lévő részjőszágaira. Gyulafehérvár, 1614. július 29. /VII. köt. 282./
- Petky István: Zsomboron, Homoródszentpéteren és Homoródújfaluban részjőszágok. Száldobos, 1629. május 26. /IV. köt. 98./
- Pozsgai György (Felfalu): nemesítés. Gyulafehérvár, 1627. április 25. /XIV. köt. 4./
- Réthy István és felesége, Apor Margit (Alsótorja): Nova Donatio: Páloson, Szárapatakon, Peselneken és Kantán lévő birtokaira. Gyulafehérvár, 1625. május 24. /XIII. köt. 39./
- Sebestyén András és Péter (Mezőbánd): nemesítés. Kolozsvár, 1615. május 11. /VIII. köt. 33./
- Simonfi Simon (Léczfalva): nemesítés. Fogaras, 1625. március 3. /XIII. köt. 19./
- Szabó Márton (Márkosfalva): nemesítés. Kassa, 1620. február 21. /X. köt. 144./
- Szakács János (Szenterzsébet): nemesítés. Kolozsvár, 1618. december 3. /X. köt. 113./
- Ifj. Székely Mózes: Székelykeresztúron egy malom a Küküllőn, Csekefalván és Bethfalván részjőszágok adományozása. Brandenburgi Katalin, Gyulafehérvár, 1630. február 14. /XV. köt. 32./
- Szentpáli János (Novaj): Marosszentgyörgyön részjőszág és kúria adományozása.

Kassa, 1624. június 27. /XI. köt 53./

Kebelén, Szödön 2-2 és Mogyoróson 1 jobbágytelek adományozása. Gyulafehérvár, 1624. október 8. /XI. köt. 56./

Száltelek falura királyi jog adományozása. Gyulafehérvár, 1628. április 6. /XII. köt 84./

Toldalagi Mihály (Cseke): Szentbenedeken kúriával, Ákosfalván és Folyfalván részjószágek adományozása. Darócz, 1623. január 10. /XI. köt. 31./

Udvarfalván, Galambodon és Léczfalván részjószágek adományozása. Fogaras, 1628. március 18. /XIV köt 38./

Zágonban egy részjószágek adományozása, Brandenburgi Katalin, Gyulafehérvár, 1630. február 25. /XVI. köt. 33./

Tompa János: Kisborosnyón egy jobbágytelek adományozása. Gyulafehérvár, 1628. július 7. /XIV. köt 63./

Ugron Pál: Szentmihályon, Szentléleken, Tiboldon, Árvátfalván, Sándorfalván, Ábrámfalván, Szentlászlón, Egében, Bögözön, Dályában részjószágek adományozása. Gyulafehérvár, 1616. április 2. /VIII. köt. 164./

néhai Bakó Lázár Egében lévő birtokát adományként kapja. Gyulafehérvár, 1626. augusztus 20. /XII. köt. 50./

Székelykeresztúron a Küküllőn egy malmot, Timafalván kúriával részjószágekot és Feleken egy egész jószágekot adományként kap. Brandenburgi Katalin, Gyulafehérvár, 1630. február 26. /XVI. köt. 38./

Vaja András és István (Páva): egy telek adomány. Gyulafehérvár, 1616. április 12. /VIII. köt. 171./

Varga István (Csíkszentlélek): nemesítés. Meggyes, 1615. október 29. /VIII. köt. 76./

Zab Dávid: Vásárhelyen három jobbágy adományozása. Kolozsvár, 1614. május 13. /VII. köt. 184./

Zsámbokréty Miklós: Székelyudvarhelyen kúriával és malommal, Jánosfalván, Telekfalván, Dersben, Árvárfalván, Patakfalván, Felsőboldogasszonyfalván, Oroszhegyen Mátéfalván, Vágáson, Dobófalván és Bikafalván (Udvarhelyszék) részjószágek adományozása. Besztercebánya, 1620. július 14. /X. köt. 189./

Zsigmond János (Székelyszállás): nemesítés. Várad, 1624. június 10. /XIII. köt. 11./

A nemesítések illetve kiváltságolások a legtöbb esetben nem tartalmaztak indoklást, illetve azt, akiknek az esetében indoklást találtam, a korábbiakban már közöltem. Az egyszerű nemesítések nagy többsége azonban, Bethlen vagy Báthory Gábor nemesítéseikor is, leginkább katonai szolgálat vagy más szolgálattételek jutalma volt. Ezekről a székelyekről keveset tudunk, nemességük pedig nem volt min-

den esetben hosszú életű. Megkapaszkodásuk a nemesek között nagyban függött egyéni szerencséjüktől és gazdasági erejüktől, ügyességüktől.

A 17. század elején részben tovább folytatódott az a tendencia, hogy a régi primori családok minden módon igyekeztek megerősíteni egzisztenciájukat az uralkodótól származó birtokadományok, új adományok révén, emellett a székely közösségen belüli jobbagyszerzés útján, másrészt egyre nagyobb méreteket öltött az armális általi nemesítés, így létrejövőben volt a székely nemesi társadalomnak egy másik, szegényebb rétege is, akik közül csak keveseknek sikerült meggyökerezni a nemesség között. Az a székely nemesi társadalom, amely a 17. század végén kezdett körvonalazódni, valójában a Báthory Gábor és Bethlen Gábor idején formálódni kezdő csoportból jött létre. Azoknak a csoportja, akik a 17. század végén a nemesek közé tartoztak, akkor kezdett kirajzolódni, amikor Báthory Gábor rendkívül nagy számú nemesítései és adományai révén megszilárdult egy nemesi csoport helyzete. Ezek a régi családok illetve felemelkedett többnyire katonai vezetők lettek azok, akik alapjai lettek az alakuló nemesi társadalomnak. A nemes kifejezést ekkorra, a Bethlen Gábor-féle lustrák idejére már csak ezekre a székelyekre használták, akik éppen személyesen kapott adományaik, okleveleik birtokában, maguk is nemesnek tekintették magukat, ezáltal némileg elkülönültek és igyekeztek is elkülönülni a székely közösség mindenkire kiterjedő jogokat és kötelességeket tartalmazó rendjétől. A nemes kifejezés tehát, úgy tűnik, a székelységen belül éppen ezekben az esztendőkből nyerte el egy olyan formáját, amikor egy világosan megkülönböztethető csoportot kezdtek érteni alatta, még akkor is, ha természetesen ennek a csoportnak is változott a legalsó rétege az elszegényedések stb. által. A székelység alapvetően közösségi volta miatt azonban a nemességnek ez a formálódása, azaz a közösségről való leválása terhes volt konfliktusokkal. Az éppen ekkor megszorodó erőszakoskodások azt mutatják, hogy éppen az egyes székelyek leválásának a folyamata volt az, ami a székely közösség ellenállását kiváltotta, tehát azok az évek, amikor elindult a leválás útján. A legtöbb konfliktus a perek adatai szerint nem a legnagyobb székely birtokosok és a közösség között volt, hanem azokkal szállt szembe a közösség, akik személyükben és földjüket tekintve is megpróbálták leválni a faluközösségről. A levált vagy kivált székely nemes nem tekintették többé a székely közösség ugyanolyan tagjának, mint önmagukat. Ez a szemléletmód a leválóknál is megjelent, hiszen akár Borsos Tamás, akár Mikó Ferenc, akár később Apor Péter írásaiból látható egy távolságtartás a székelységgel szemben, noha maguk is székelyek voltak. Érdekes azonban emellett, hogy éppen a házassági stratégiák elemzése mutatja meg azt, hogy a leváló székely nemesség ugyanakkor saját csoportján belül házassodott, tehát egyértelműen előnyben részesítette a párválasztáskor még a 17. század folyamán a székely családokat. Sőt még a szegényebb székely családok gyermekeivel is gyakrabban házassodtak ekkor, mint az erdélyi nemesség egyéb családjaival.

A Királyi Könyvek adatainak a vizsgálata által még világosabban áll előt-

tünk Bethlen Gábor székelypolitikája. A fejedelem olyan székelypolitikát követett, aminek az alapjait Báthory Gábor fejedelemsége alatt rakták le, és sok esetben azokat a Báthory alatt emelkedni kezdett székely nemeseket támogatta, akik éppen a század elején lettek, döntően katonai szerepük miatt, a székely nemesség legnagyobb jobbágytartói, mint az Ugron, a Bögözi vagy a Dersi családok, de ekkor erősödtek meg a Béli család pozíciói is.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest

F 136 = Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Cista Diplomatica. Székely lustra jegyzékek és nemesi összeírások

F 1 = Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára – Erdélyi Királyi Könyvek (Libri Regii). A Bethlen-kori Királyi könyvek CD-ROM kiadása: GYULAI É. (szerk.) 2003.

KNLt = Kolozsvári Nemzeti Levéltár, Kolozsvár. Arhivele Statului Cluj, Cluj-Napoca, Románia

Székely Láda (Lada Secuiesc) 56. sz. VIII. 1. = Az 1614-es conscriptio.

Székely Láda (Lada Secuiesc) 50–51. sz. = Az 1627-es conscriptio.

MNLt. = Marosvásárhelyi Nemzeti Levéltár, Marosvásárhely, Tirgu Mureș, Románia.

BIBLIOGRÁFIA

APOR 1978

APOR Péter: *Metamorphosis Transilvaniae*. Bukarest, 1978.

BALOGH 1994

BALOGH Judit: A székely város a 16-17. században. In: *Város és társadalom a XVI-XVIII. században*. Szerk. FARAGÓ Tamás. Miskolc, 1994, 27–34.

BALOGH 1995

BALOGH Judit: A székely társadalom az 1614. évi összeírás tükrében. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. FARAGÓ Tamás. Miskolc, 1995.

CONNERT 1901

CONNERT János: *A székelyek intézményei*. Kolozsvár, 1901.

CONNERT 1906

CONNERT János: *A székelyek alkotmányának történetjének története, különösen a XVI. és a XVII. században*. Székelyudvarhely, 1906.

DEMÉNY 1993

DEMÉNY Lajos: *Bethlen Gábor székely politikája*. Kézirat.

EOE

Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk. SZILÁGYI Sándor. I-XXI. k. Budapest, 1875–1898.

IMREH–PATAKI 1992

IMREH István–PATAKI József: *Kászonszéki krónika. 1650-1750*. Budapest–Bukarest, 1992.

JAKAB–SZÁDECZKY-KARDOSS 1901

JAKAB Elek–SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időktől 1849-ig*. Budapest, 1901.

KELEMEN 1913

KELEMEN Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Dániel család történetéhez*. Kolozsvár, 1913.

KÖVÁRY 1859-1861

KÖVÁRY László: *Erdély történelme*. I-VI. k. Pest, 1859–1861.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1927

SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927.

SZOKI.

Székely oklevéltár. Szerk. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Samu. Budapest, 1872–1934.

SZOKI. új sorozat

Székely oklevéltár. Új sorozat. Szerk. DEMÉNY Lajos, PATAKI József. I-IV k. Bukarest–Kolozsvár, 1983–1998.

TT

Történelmi Tár

VOFKORI 1999

VOFKORI Mária: *Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 17-18. században*. Kolozsvár, 1999.

THE POSITION OF THE SZÉKELY NOBILITY IN THE AGE OF THE PRINCIPALITY OF GÁBOR BETHLEN ON THE BASIS OF THE DIPLOMAS OF THE LIBER REGIUS

JUDIT BALOGH

The Székely-policy of the Transilvanian princes can be known from the diplomas of the Liber Regius. Gábor Bethlen, because of his financial situation, can't afford to ignore the Székely's military background, moreover he chose his diplomats from Székely nobles. During his principality, the privileges of the Székely serfs also changed, mainly in the field of the taxation. The székely serf's position wasn't stable, they weren't regarded as constant serfs. However the free Székelys rarely took on becoming serfs for the time fighting in campaigns, but after the military expedition they set themselves free. It was a common tendency from the Báthorys to stop becoming more Székely serfs. Bethlen continued his predecessors' work and made difference between primordial and new székely serfs. Because of his policy he evoked antipathy of both serfs and nobles against himself and at the end they didn't accept him as their prince. In 1615, when István Kendi attacked the prince, he needed the Székely military's help, but they would rather chose the temporary serfdom. Bethlen tried to tax the Székelys, but it brought on difficulties. Beside this, the orders of the prince changed the social proportion of the Székelys. The Liber Regius helped us to see the list of the ennoblings and giving possessions. As it turns out, Bethlen's ennoblings weren't too long-lived.

PESTI BORNEMISZA FERENC KALANDJAI ERDÉLYBEN 1564-BEN

BESSENYEI JÓZSEF

Pesti Bornemisza Ferenc kisémbert volt, nem tartozott a korszak főszereplői közé. Élete annyira az ismeretlenség homályában zajlott, hogy csak nehezen lehet biográfiai adatait elkülöníteni a többi Bornemisza illetve Pesti névre hallgató kortársától.¹ Ifjúkoráról semmit sem tudunk, így nem bizonyítható, csupán nagy jóindulattal feltételezhető, hogy ő volt az a királyi apród (nemesi származását más forrás tartotta fenn), aki – II. Lajos király számadáskönyve szerint – 1525. április 13-án két forintot kapott az uralkodótól.²

Saját leírásából csupán a Mohács utáni esztendőkről nyerhetünk információkat. Eszerint Szapolyai János király szolgálatába állt, s urának pártján maradt egészen annak haláláig.³ Így védte 1531-ben Budát, ahol egy lovát is elvesztette.⁴ 1539-ben és 1540-ben a kincstartó megbízottjaként szolgált.⁵ Buda ostroma idején a fővárosban tartózkodott, s mivel – a polgárok többségével megegyező módon – Izabella királyné mellett foglalt állást, fogságra vetették, s abból 800 forint kára keletkezett. Később, amikor a Habsburgok szolgálatába állt, nem is mulasztotta el annak megtérítését kérni az uralkodótól.⁶ Majd I. Zsigmond lengyel király szolgál-

¹ Ezt a problémát úgy kívánta megoldani, hogy a Nagy, és a Gálffy névvel is élt. – A kamarai iratokban mindig Bornemisza-ként szerepel, nehogy összetévezzék Pesti Ferencsel, a felsőmagyarországi kamarai jövedelmek kezelőjével, akivel egyébként jó kollegiális kapcsolatban állt.

² 1525. április 13. Bornemisza Franciscus adolescens regie Maiestatis... fl.II. In :FRAKNÓI 1877, 141.

³ 1564. október 31., Kolozsvár. Pesti Bornemisza Ferenc – János Zsigmondnak. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasz. 431A. Einzuteilende Nachträge 1505-1575. Konv.B. 1540-1569. fol. 361–362, 363–364.

⁴ Két adat Buda 1531-iki ostromához. In: TT 1888, 800–801., 801. Franciscus Pesthy amisit equum 1. Flor. XIII.

⁵ Anno M. D. 39., in oppido Enyed, Feria 6. post festum Penthecostes dominus thesaurarius misit maiestati regie medio Francisci Pesthy, quas idem manibus meis assignavit in monetas nova fl. 1000. In: KEMÉNY Lajos, ifj., 1895, 574. Anno Mo domini 40. Feria 6. post Penthecostes Franciscus Pesthy dedit ad manus meas in opido Enyed fl. JM. In: IFJ. KEMÉNY 1889, 192.

⁶ 1554. február 5. MOL Ben. resol. 23. c. 5–6. Franciscus Bornemýzza de Pesth. Cum iam aliquoties Sacram Maiestatem Vestram humillime supplicaverim pro persolvenda damno octingentorum florenorum causa fidelium servitiorum meorum Maiestati Vestre Sacre exhibitorum, Budae in captivitate accepto Maiestas Vestra Sacratissima clementer commiserat per bina sua mandata camerariis hungaricis, ut mihi ducentos florenos numerarent, de residuosque mecum concordarent...

latába szegődött, 1548-ig, azt követően Fráter György kenyerén élt, s csak annak 1551 végén bekövetkezett halála után állt, immár megváltoztathatatlanul a Habsburg-pártra. Első adatunk erről 1552 decemberéből való. Fizetését évi 200 forintban állapították meg, s ez – ismételt kérései ellenére – a későbbiekben sem emelkedett, nagy karriert tehát nem csinált.⁷ (Kegydíj iránti kérelmét viszont teljesítették.)⁸ Már a Magyar Kamara alkalmazásában álló tisztviselőként, mint biztos ment Erdélybe 1554-ben Kisserjéni Ferenc társaságában, Báthory András hadnépe zsoldjával.⁹ A későbbiekben is hasonló feladatokat végzett.¹⁰ 1555-ben Murányba küldték¹¹, majd még ugyanabban az évben Pálczán Péter a neves egykori budai bíró társaságában Nagyszombatba.¹² A német katonák fizetésének ügyében kétszer szólította Kassára a kamara, 1555-ben és 1556-ban.¹³ Győrben¹⁴ és Galgócon¹⁵ is tevékenykedett, hasonló ügyekben. Legnevezetesebb azonban mindegyik közül a Tihanyban végzett biztosági tevékenysége.¹⁶ 1554-1558 között ugyanis a jeles Balaton-menti várban komoly erősítés folyt a kamara költségén. Amikor a munka a vége felé közeledett, őt küldték ki biztosul, a kamara utasításával. Bornemisza Ferenc gondosan megszemlélt mindent, majd részletes jelentésben számolt be a látot-

Ugyanerről: ÖStA FHKA HFU RN 5. 1555. s.d. fol. 24. Generalis exitus praescriptorum perceptionum. Francisco Bornemyza de Pesth ad rationem sallarii et debiti 300 fl., quod sibi Maiestas Regia persolvere commisit dati sunt fl. 200. ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Proth R 1554 fol. 15. Franciscus Bornemyssa seiner verlitten shaden zu ergotzen, und mit ainem ambt zu fursehen. ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Proth E 1554. T. 213. Februarius fol. 26b. H Franciscus Bornemissa supplication, darinnen er vorgethanen seiner verlitnen shaden halben, ergeczlichait begert, ist hungerisher Camer eingeslossen worden.

⁷ 1552 december. ÖStA FHKA HFU RN 4. 1553-4. fol. 43. Francisco Bornemyssa de Pesth ad rationem sallarii sui quod 20. die VI. anni praesentis ad ducentos florenos inceptum est, dati sund usque ultima Decembris ultra 100 fl. quos in commissariatu suo Waradini levavit fl. 25. 125 fl..fol. 46.

⁸ 1559 november. ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Proth. E 1559. T.238. fol.326a. H Francisci Bornemiza dienners bey dem hung Camer Supplication umb pesserung seiner besoldnung ist gemellen Camer umb bericht zugestellt. [a margón:] das bericht ligt da, und sein ime 100 fl Gnaden sallg bewilligt. 1563 augusztus. ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Proth. E 1563 T. 256. fol. 246b. H Francisco Bornemizza von Pest supplication daryn er umb ain gnaden gelt bitt unnd den man zue in Zipss prauchen oder mit diensten verstehen well ist der Hn Camer umb bericht eingeshlossen worden.

⁹ MOL Ben. resol. 23. c. 20–21. és FHKA HFU Ung. Gegenst. Fasz. 32/A fol. 450a.

¹⁰ 1556 december. ÖStA FHKA HFU RN 5. 1555. fol. 65. Francisco Bornemyza de Pesth aulico regio, cujus opera utitur camera in variis legationibus Regie maiestatis.

¹¹ ÖStA FHKA HFU Ung. Gegenst. Fasz. 32/A fol. 470a.

¹² ÖStA FHKA HFU Ung. Gegenst. Fasz. 32/A fol. 472a.

¹³ ÖStA FHKA HFU Ung. Gegenst. Fasz. 32/A fol. 474a, 484a.

¹⁴ ÖStA FHKA HFU Ung. Gegenst. Fasz. 32/A fol. 493a.

¹⁵ ÖStA FHKA HFU Ung. Gegenst. Fasz. 32/A fol. 503a.

¹⁶ ÖStA FHKA HFU Ung. Gegenst. Fasz. 32/A fol. 518a.

takról. Mellékelte iratához a végvárban szolgáló katonák névsorát is.¹⁷

Életének folyása akkor vett új irányt, amikor Albert bajor herceg (akinek leánya, Mária, Habsburg Ferdinánd harmadik fia, Habsburg (Stájer) Károly felesége lett) egy házat ajándékozott neki, amely az erdélyi Nagybányán feküdt. Nem tudjuk, mivel szolgált rá az érdemes adományra, azt gyanítjuk, hogy a Bajorország irányában folytatott marhakereskedelem elősegítése, a szükséges engedélyek megszerzése körüli buzgalma nyert ily módon elismerést. Sajnálatos módon, maga az adománylevél nem maradt ránk, csupán I. Ferdinánd király abba beleegyező oklevele, amelyet a Bornemisza a magyar királyi könyvekbe is bemásoltatott.¹⁸ Mivel a beleegyező oklevél 1563. november 20-án kelt, a bajor hercegi adományról szóló irat nem sokkal korábban juthatott el Bornemiszához. Ahogyan egyébként az illendő volt, az uralkodó a beleegyezés mellett a maga részéről a házban lévő királyi jogot is Bornemiszára ruházta. Ezután Bornemisza célszerűnek látta, hogy birtokba vegye új tulajdonát. Az első lépéseket ebben az ügyben 1564 áprilisában tette meg, amennyiben bejelentette a kamaránál eltávozási szándékát.¹⁹ Ugyanazon év májusában pedig már három havi szabadságáról és az arra az időre járó fizetésről is gondoskodott.²⁰ Miután 1564. szeptember 4-én, Bécsben az uralkodó nevében útlevelét is kiállították, adminisztratív akadály immár nem tornyosult az indulás előtt.²¹ De az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország közötti viszony, amelyet különösen Balassa Menyhárt Habsburg-pártra térése terhelt súlyosan, egyre romlott, és éppen ezekben a napokban, jelesül szeptember 22-én a kolozsvári országgyűlés hadfelkelést rendelt el a Balassa Menyhárt-féle területek visszaszerzésére. Az erdélyi seregek nemsokára meg is indultak, és október 3-án elfoglalták Szatmárt, Nagybányát, majd Hadadot és Nyírbátort is.²² Minderről valamit Bornemisza is tudhatott, mert Kassán, ahonnan valamikor szeptember végén Erdélybe indulni szándékozott, megkérdezte az ott tartózkodó előkelőket, például Pesti Ferencet, Bornemisza Gergely csanádi püspököt, útrakeljen-e. Miután azt a tanácsot kapta, hogy menjen nyugodtan, el is indult, de alig kelt át a Tiszán, hírért vette a hadmozdulatoknak. Bár szívébe félelem költözött – amint ő maga írta –, folytatta útját, és meg is érkezett Kolozsvárra, ahol a nagybányai házra vonatkozó iratokat akarta átvenni Sebastian Pulokhartól (a család talán azonos a kolozsvári

¹⁷ ERDÉLYI 1908, 149–152. – A jelentést teljes terjedelmében közli uő. a függelékben N. 162. 708–709.

¹⁸ MOL A Libri regii 3. k. 779.

¹⁹ 1564 április. ÖStA FHKA HKA HFU Proth. E 1564 T 257. fol. 138a. Camer in Hungern bericht auf Franciscen Bornemissa suppliciern, damit er ain Zeit von seinem Dienst abwesig sein müg, ligt hie bewilligt ex pro h.

²⁰ 1564. május 9. ÖStA FHKA HKA HFU Proth. R 1564 T. 259. fol. 185a. Francisco Bornemysza 3 monat erlaubnuss zugebe unnd sein ausstendige besoldung zuzallen.

²¹ 1564. szeptember 4., Bécs. Miksa magyar király útlevele Pesti Bornemisza Ferencnek. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasz 431/A fol. 360. Eredeti. Papírfelzetes középpecsséttel.

²² EOE II. k. 233–236.

harmincadjegyzékekben előforduló Puellacher-rel²³), a bajor herceg ottani faktorától.²⁴ Erre azonban már nem került sor, mert alig lépte át Kolozsvár kapuját, Csáky Mihály elfogatta.

Kihallgatása során eltitkolta jövetele valódi célját, csak annyit közölt a nagyhatalmú kancellárral, hogy a fejedelemmel kíván találkozni, ám jövetele valódi céljáról, a nála lévő, a nagybányai házra vonatkozó okmányokról nem beszélt neki, nehogy megfosszák azoktól. Csáky előtt gyanússá vált, mivel nem magyarázta meg kielégítő módon, miért is akar a (merénylőktől állandóan rettegő) fejedelemmel találkozni, ezért fogságra vetette. A gyanút növelte, amikor Bornemisza két szolgálója azt vallotta, hogy urát a Habsburg-uralkodó küldte azért, hogy a népet fellázítása János Zsigmond ellen. Már egy hónap telt el a börtönben, amikor egy régi barátja, Cille Péter deák követet küldött hozzá azzal az üzenettel, hogy nemsokára a török szultánhoz küldik, láncra verve, örökös fogságra. Cille, és másik barátja, Váci Péter, az erdélyi kamara egykori vezetője azt tanácsolta, írjon hízelt levelet János Zsigmondnak. Mivel úgy látta, nincs más választása, megírta hamissággal teli, hízelt levelet.²⁵ Abban ünnepélyesen bejelentette, hogy János Zsigmond szolgálatába kíván állni. „Azonközbe hallam, hog' az uristen szacmart, es nagbaniat te fölsegöd keszeben atta, (a' kin en nagy szivem szörent öröltem). Hangsúlyozza, „hog' en eleitol fogva a te fölsegöd attianac es frater görgöt hog' szolgaltam, az utan az én kegelmös uramat lengel kiralt holtaig szolgálvan es fyatis mindenkor te fölsegödnek iovat kivantam, es a' mit tutam szolgálni te fölsegödnek örömost szolgaltam

im utolszor kedig brassay ianosnac bechbe mit szoltam a' te fölsegöd iovar[a], a'kit en aszt hyszöm hog' te fölsegödnek meg mondotá mint hýw szolgál.²⁶

mikor kedig emlekosztem volna ő neki az en ide iövesöm felöl, enneköm arra felel, hog' nem szüceg enneköm semmi saluscondutos, hanem mindenkor szabadon iöhetöc en te felsegödhez mint kegelmös urához.

Azert fölsegös vram mindeszöke valo kepöst, es nagbysztomba indulnec el te fölsegödhez szabad akaratom szörent, ug iötem ide elöször koloswara, hog' hallam az en regi byszot uramat chakýt, hog' itt vagion, a'kihöz en a'töb byzot uraimnal inkab bysztam, miért hog' te fölsegödnek locomtenense, es fő cancellariosa, hog' ő kegelme által mönec te fölsegödhez, es irna te fölsegödnek mellettem az en dolgomert, s en magamat kedig commendalia te fölsegödnek.”

²³ PAP 2000, 180.

²⁴ Az alábbiakat Pesti legrészletesebb beadványa alapján foglaljuk össze. 1564 vége. Pesti Bornemisza Ferenc – az uralkodónak. ÖSTA HHStA Hung. Misc. Fasc 431/A fol. 348–351.

²⁵ 1564. október 31., Kolozsvár. Pesti Bornemisza Ferenc – János Zsigmondnak. ÖSTA HHStA Hung. Misc. Fasz. 431/A fol. 361–362. Magyar nyelven. Papírfelzetes gyűrűs pecséttel. Latin fordítása: ÖSTA HHStA Hung. Misc. Fasz 431/A fol.363–364.

²⁶ Brassai a portai követet, Behrám csauszot vezette Bécsbe. ÖStA FHKÁ HFU Ung. Gegenst. Fasz. 32/A fol. 516a.

Ezért nem érti, miért tartóztatta le Csáky akit arra kért, „hog' bochason te fölsegödhöz, had beszeliem meg te fölsegödnec, az en könörgesömet mint kegelmös feiedelömnec”

Szolgája elindult a levéllel – mint hitték – János Zsigmond táborába, Bornemisza pedig elengedték, de alig haladt öt mérföldet, újra elfogták. Pár nap múlva kiszabadult, kalandos utakon nagy nehezen eljutott Eperjesre. Ott néhány nap után azonban annyira gyanúsán viselkedett (a királyi csapatok hollétét, létszámát, mozgását tudakolta, útnak akart indulni azok táborába, pedig figyelmeztették, nem biztonságosak az utak), hogy Bornemissza Gergely csanádi püspök elfogatta.²⁷ S mialatt ő kétségbeesetten próbálta tisztázni magát, megérkezett a hír, hogy az a szolgája, akit levelével János Zsigmond táborába küldött, meg sem állt Pozsonyig, s ott az erdélyi fejedelemnek írott levelet bemutatta a Magyar Kamarának. A kamarai urak azt azonnal lefordíttatták latinra, s átküldve az uralkodónak, Bornemisza fogságra vetését javasolták.²⁸ Ez meg is történt, a póruljárt embert Pozsonyba, majd onnan Bécsbe szállították, s megkezdték kihallgatását.²⁹ A kihallgatás során is megmaradt amellett, hogy a magyar nyelvű levelet barátai rábeszélésének engedve vetette papírra, kizárólag abból a célból, hogy a török fogságot elkerülje. Szolgálatait is azért ajánlotta fel János Zsigmondnak. Ugy tűnik, azonban, hogy ezt senki sem hitte el neki, továbbra is fogságban tartották. Ekkor egyre kétségbeesettebb levelekkel ostromolta az uralkodót, szabadon bocsátását kérve.³⁰ A könyörgő levelek írásába egy barátja is bekapcsolódott, tőle tudjuk, hogy Bornemisza megbetegedett a börtönben a hidegtől, lábai is sebesek.³¹ Az uralkodó kamarai kollégáitól is kért véleményt Bornemiszáról, s az kedvező volt.³² Őrizetét ugyan ezután sem szüntették meg, de ellátása javult, bort, sört és kenyeret is vásároltak számára.³³

²⁷ 1565. március 24., Szepesvár. Bornemissza Gergely csanádi püspök – a királynak. ÖStA HHStA Hung. Misc.. Fasz 431/A fol. 355–356.

²⁸ 1564. december 19., Pozsony. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasc 431/A fol. 336. Másolata a fol. 357. után. A magyar kamara – a királynak.

²⁹ A kihallgatásról: Sd. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasc 431/A fol. 339–340. Quaestiones Francisci Bornemissa proponendae. – Sd. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasz 431/A fol. 343–346. Examen Francisci Bornemissae.

³⁰ Sd [1564]. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasc 431/A fol. 337–338. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasz 431/A fol. 341–342. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasc 431/A fol. 347. Pesti Bornemisza Ferenc – a királynak.

³¹ Sd. Pesti Bornemisza Ferenc egy híve – a királynak. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasz 431/A. fol. 354. A levél végén hexameterben megfogalmazott kérés.

³² 1565. augusztus 3., Pozsony. A magyar kamara tanácsosai – a királynak. ÖStA HHStA Hung. Misc. Fasz 431/A. fol. 357.

³³ 1566. február 23., Bécs. ÖStA FHKA NÖKA Gedenkbuch T. 99. 1565–1567. fol. 62a–63b

„...unnd dannn für den Bornemissa taglichen fünf pfenning umb das pier, des ain gulden siben khreyczer unnd zween pfenning macht, unnd alss die ganzce Zeit umb speiss wein unnd pier, vierunndfünffzig tag unnd im Gelt fünfunndzwanzczig gulden zweenundfün-

Kollégái, barátai is akcióba léptek szabadlára helyezése érdekében. 1566. május 1-jén Pozsonyban kelt beadványukban Zermegh János, Kisserjényi Pál, Weres Mátyás és Bornemisza Tamás kezességet vállaltak érte, s szabadlára helyezését sürgették az uralkodónál.³⁴ A kezesség egy év után, vagyis ha addig az uralkodó nem állította bíróság elé Bornemisztát, érvényét veszítette. Nem haszontalan egy pillantást vetni a kezesek személyére.

Zermegh János, akit az utókor elsősorban történetíróként ismer, a magyar kamara tanácsosa, Kisserjényi Pál kamarai regisztrátor, Weres Mátyás Salm gróf pozsonyi tisztartója, és Bornemisza Tamás a korszak egyik legismertebb és leggazdagabb kereskedője. – Fellépésük eredményesnek bizonyult, mert Bornemisztát szabadon engedték, és nincs tudomásunk arról, hogy vádat emeltek ellene. Élete így visszahullt az ismeretlenségbe, ahonnan indult. Nincs tudomásunk kamarai szolgálatának folytatásáról, s hiába tiltakozott ő maga személyesen 1 évig és 4 hónapig tartó fogvatartása miatt,³⁵ semmilyen elégtételben nem részesült. Utolsó adatunk 1576. januárjából való, egy, a kamarához intézett beadvány, amelyben a nyomorgó egykori hivatalnok segílyt kér.³⁶ – Nem tudjuk, milyen választ kapott beadványára, azt sem, pontosan mikor ért véget élete.

Azt azonban igen pontosan megmutatják a fennmaradt források, mennyire könnyen szétmorzszolták a történelem fogaskerekei a kisembert, ha véletlenül a közelükbe sodorták az események. Bornemisztának semmi esélye sem volt, hogy tisztázza magát, hogy hivatali pályáját folytathassa. – De azért találunk történetében optimizmusra okot adó momentumot is, ez pedig kamarai kollégáinak, ama bizonyos újkori magyar, éppen ekkor születő hivatalnok-osztály magatartása, amelynek tagjai fellépésükkel, kockázatvállalásukkal segítették Bornemisza szabadságának visszanyerését.

fzig khreuczer, drey pfenning, die sy die gefangnen sider em zehenden tag, dits gegenwüerdigen monats, biss auf dato dises geschaffths, an ainem anndren ort, als nemblich bey Georgen Khunsstman, Maler alhie, verczert haben, unnd also in bayden Possten zwenunnddreissig gulden, sechs khreuczer, ain Pfening zuestellen. unnd dann khunfftig, inen den zwayen gefannngnen auf das sie sich hinfüren selbs verczern, yedes tags sovil als die bissheer geraicht unnd unnderhaltung an speiss unnd Trannkh gebracht hat, nemblich auf die bayde, achtunndzwanzig khreuczer drey pfenning so langg sie in diser verkosstung sein werden, zu Ir der gefangnen sollicitators hannden taglich raichen lassen. Das wirtes ime hierauf unnd iren quittungen für guet in aussgab gelegt unnd passierdt... Ugyanarról: ÖStA FHKA HFU Proth. R 1566. T. 269. fol. 103b Maius. – 1566. július 11., Bécs. ÖStA FHKA NÖKA Gedenkbuch T. 99. 1565–1567. fol. 85a.

³⁴ Kezességvállalás: 1566. május 1., Pozsony. SZNL PKHL Prot. N. 13. Extraseriale. Item 15. 16. et 17. seriale 1561–1572. p. 405–406. – ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Proth. E 1566 T. 268. fol. 136a. Maius.

³⁵ SZNL PKHL Prot. N. 13. Extraseriale. Item 15. 16. et 17. seriale. 1561–1572. p. 692–693.

³⁶ 1576. január 11. MOL E 41 MK Litt. ad cam. 1576. N. 2. Pesti Bornemisza Ferenc – a magyar kamarának.

FORRÁSOK

ÖStA HHStA=Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)

Hung.=Ungarische Akten. Alter Bestand.

Misc.=Miscellanea

FHKA=Finanz- und Hofkammerarchiv (Bécs)

NÖKA=Niederösterreichische Kammer

HFU=Hoffinanz Ungarn

Ung. Gegenst.=Anhang vermischter ungarischer Gegenstände.

MOL=Magyar Országos Levéltár (Budapest)

A szekció=Magyar Kancellária Levéltára

(Libri regii=A 57)

E szekció=Magyar Kincstári Levéltárak

MK=Magyar (Pozsonyi) Kamara Levéltára

Ben. resol.=Benignae resolutiones (E 21)

Litt. ad cam.=Litterae ad cameram exaratae (E 41)

SZNL – Szlovák Nemzeti Levéltár (Pozsony)

PKHL – Pozsonyi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára

BIBLIOGRÁFIA

EOE II. 1877

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. k. 1556 sept.-1576 jan. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1877

ERDÉLYI 1908

ERDÉLYI László: *A tihanyi apátság története.* Budapest, 1908.

FRAKNÓI 1877

FRAKNÓI Vilmos: *II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12. július 16.* MTT XXII. k. Budapest, 1877.

IFJ. KEMÉNY 1889

KEMÉNY Lajos, ifj: János király számadása. Közli - -. In: *Történelmi Tár*, 192.

IFJ. KEMÉNY 1895

KEMÉNY Lajos, ifj: János király számadáskönyve. Közli - -. In: *Történelmi Tár*, 574.

PAP 2000

PAP Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599-1637)*. Bev. jegyz. .
Bukarest-Kolozsvár.

TT

Történelmi Tár.

ADVENTURES OF FERENC PESTI BORNEMISZA IN TRANSILVANIA IN 1564

JÓZSEF BESSENYEI

The biographical researches on the officer, Pesti Bornemisza explores the most important period of his life on the basis of the remained written sources. The first documents about him light on that he was in the service of János Szapolyai till his death. After 1541 he entered the service of the Habsburgs. But later we can see him in the court of Ágost Zsigmond, in Poland, than in Transilvania with György Fráter and Izabella, the widow of János Szapolyai. At the end he was again in the service of the Habsburgs in 1551. He couldn't get to the top, he remained an officer of the Hungarian chamber and he supervised the works had been done at the chamber's expense. His salary was not high, and he got a larger donation from Albrecht, the Bavarian prince only once, when the prince gave him a house in Nagybánya. In the meantime the Transilvanian army occupied Szatmár and Nagybánya, so he couldn't get the donation-documents in Kolozsvár. He was captured here, but on the questioning he didn't disclose the real goal of his coming and he confessed that he wanted to go over to Zsigmond János's side. He fulfilled it with a letter addressed to Zsigmond János, but at the end this letter arrived at Pozsony. After he was liberated, he went to Eperjes, but the armies of Ferdinand thought him suspicious and arrested him. His colleagues and friends reached at Ferdinand setting Pesti Bornemisza free, but he couldn't undertake official work any more.

ADALÉK PHILIP SADLER 1626. ÉVI ERDÉLYI KÖVETSÉGÉHEZ

NAGY GÁBOR

Az alább ismertetendő¹ forrás egy követjelentés. Készítője, Philip Sadler német születésű királyi titkár és ezredes,² címzettje feltételezésem szerint³ Axel Oxenstierna.⁴ A szöveg Frankfurt am Mainban kelt 1626. május 31-én,⁵ latin nyel-

¹ Hazai ismeretének két nyomát találtam. Tudósított a megjelenéséről SZILÁGYI 1891, 430. valamint SZILÁGYI 1891, 69–70., és pár szóval utalt rá ANGYAL 1898, 378–388. áttekintve azokat a tárgyalásokat, amiket az erdélyi fejedelem folytatott, mielőtt harmadszor is megtámadta a magyar királyt.

Megnézvén a háromkötetes *Erdély története* irodalomjegyzékét, nagy várákozással kerestem meg Schmidt Vilmos ott ajánlott tanulmányát Báthory Gábornak és Bethlennek a svéd koronához fűződő viszonyáról a Századok 1887. évfolyamában. Sajnos az irodalomjegyzékben írt (II. 1151.) cím téves, az említett írás tárgya ugyanis a fejedelmeknek a lengyel koronához való viszonya.

...den tyskfödde, från Sverige såsom diplomatisk agent afsände kungliga sekreteraren och öfversten...” (WESTRIN 1890, 170.) Személyével 1631-ben is találkozhatni az erdélyi–svéd tárgyalások során, lásd WIBLING 1892, 452. skk.

³ SZILÁGYI 1891, 430. és NORBERG 1974, 273., 11. j. szerint Sadler e jelentését a királynak írta. A követjelentésben azonban az uralkodó soha nem „vestra regia maiestas”, hanem kizárólag „sua regia maiestas” Nehezen hihető az is, hogy a diplomata *Illustrissime Domine* szavakkal szólította meg uralkodóját, viszont ugyane kifejezéssel fordulhatott a kancellárhoz. (Oxenstierna e megszólítására lásd például Jan Rutgers Prágában, 1620. július 31-én kelt levelét (Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre / E 702 [fényképe a RA honlapján: <http://62.20.57.212/ra/ao/2113b.html>]!)

⁴ 1583-ban született régi arisztokrata család sarjaként, külföldi tanulmányok után az országtanács (riksråd), utóbb IX. Károly végakarata szerint a kiskorú Gusztáv Adolf melletti gyámkormány tagja lett. 1612. január 1-jétől haláláig, 1654 augusztusáig kancellár. Meghatározó szerepe volt a kalmari háborút lezáró knærødi béke (lásd hozzá a 8. jegyzetet) megkötésében, királya házassági tárgyalásain, majd a németországi háborúba való svéd beavatkozás előfeltételét jelentő altmarki fegyverszünet (1629, lásd hozzá a 41. jegyzetet) létrehozásában. 1626–1631 között a megszállt kelet-poroszországi területeket igazgatta, királya halála (1632) után a trónörökös, Krisztina helyett irányította az államvezetést, noha német földön maradt. Németországi megítélése elválaszthatatlan a háború borzalmaitól, altatódalban bukkant fel alakja: *Bet, Kindlein, bet! Morgen kommt der Schwed! Morgen kommt der Ochsenstern...* A svédek államigazgatásuk tényleges megalapozójának is tekintik. Személyéhez kötődik a svéd történettudomány legnagyobb forráskiadása, a huszonnyolc kötetes *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling* (Stockholm, 1888–1977, röviden AOSB), valamint ennek nemrég befejeződött folytatása, az Országos Levéltár *Oxenstiernaprojektje*.

vű, nagyjából rejtjelezett. Sadler követsége a hágai konferencia és Bethlen Gábor harmadik magyarországi hadjárata közé esett, a svéd király általa kínált az Európa-szerte nemrég még törökösnek vagy éppenséggel töröknek tartott Bethlennek szövetségét, lengyel háborúval.⁶

A háborús helyzet Sadler érkezése előtt

A Richelieu vezette Franciaország, a kálvinista irányítású Németalföld és az anglikánok, puritánok, katolikusok felett uralkodó Stuart-dinasztia érdeke lett a Habsburgok diadalmenetének megállítása. Diplomataik ehhez a feladathoz a dán és a svéd királyt is megkeresték. A svéd–lengyel háború,⁷ az együttes fellépés lehetőségét is kizáró, igen éles dán–svéd hatalmi verseny,⁸ az angol–dán kapcsolatok

⁵ Az új naptár szerint tehát június 10-én. Sadler elbocsátásának napjára május 14/24-ét írta, tizennégy nap alatt ért Frankfurtba, jelentése szerint „*maligno correptus morbo per triduum ne calamum regere potens*” (Az evangélikus Svédországban a XIX. század közepéig *stylo vetere* kelteztek.)

⁶ II. Gusztáv Adolf ajánlata ismerhető Bethlennek Sadler előterjesztésére adott válaszából. Kiadása: SZILÁGYI 1883, 244–251., továbbá csonkán: ÓVÁRY 1886, 197–204. Egy példa a két kiadás közötti eltérésekre: *Causae controversiam si inducatur...* (SZILÁGYI 1883, 246.) ill. – – – *et controversiam si intueatur...* (ÓVÁRY 1886, 199.) Ezért is meglepő SZILÁGYI 1891, 70. azon közlése, hogy Óváry értékes anyaggal egészítette ki a Sadler-követség anyagát, ugyanis az 'értékes' közlés valójában alig más, mint az ő maga által is kiadott fejedelmi válasz.

⁷ A lengyel trónon Báthory Istvánt követő III. Zsigmond apja, III. János svéd király halála (1592) után svéd uralkodó is lett. A Lengyelországból folytatott kormányzás nehézségei, a Svédországban élő, saját hercegséggel bíró nagybácsi, Károly ambíciója, valamint az ország és – anyai ágon Jagelló származású, feleséget pedig a Habsburg-dinasztiából választó – királya közötti felekezeti különbség végül azonban erősebbnek bizonyult a közös (oroszellenes) érdeknél. (Az 1593. évi uppsalai országgyűlés például az ágostai hitvallást fogadta el a hitélet alapjának.) Európa legnagyobb kiterjedésű uniója felbomlott azt követően, hogy Zsigmond 1598-ban sereggel tért haza, de vereséget szenvedett nagybátyjától. 1599-ben a stockholmi országgyűlés kimondta trónfosztását, a kormányzást Károly (1604-től IX. Károly, Göteborg első alapítója) vette át. Hadakozott Oroszországgal és Lengyelországgal, halála évében pedig megtámadta őt IV. Krisztián (ez volt a kalmari háború, lásd a 8. jegyzetet). Az orosz háborút II. Gusztáv Adolf a nagyjelentőségű stolbovai békével zárta le 1617 februárjában, Oroszország kiszorult a Keleti-tengerről. A lengyelekkel vívott háború színtere Livland lett, Riga 1621 szeptemberében történt elfoglalására Európa felfigyelt. Bár nemsokára fegyverszünet kötöttek, 1625-ben újrakezdődtek a harcok, lásd a 25. jegyzetet!

⁸ A svéd királyság által 1563–1570 között a dán-norvég királyság és Lübeck ellen viselt „északi hétéves” háborút III. János le tudta zárni területi veszteség nélkül a stettini békével, de a dánoktól országa egyetlen nyugati kapuját, Älvsborgot csak nagy pénzért váltotta vissza („az első Älvsborg-váltás”), Lübeck pedig ismét komoly kereskedelmi ki-

komolysága⁹ és a vagyonáról is híres, 1588 óta uralkodó IV. Krisztián ambíciói azt eredményezték, hogy ő avatkozott be, noha nem dán királyként, hanem mint Holstein hercege. 1625 nyarán az Elba felől megindult a Weser irányába, noha az észak-német területen már addig is kisebbfajta dominiuma volt.¹⁰ Ugyanekkor az angolok által anyagilag támogatott Mansfeld Észak–Weszfáliában állt, nem messze a holland határtól, augusztusban azonban elkezdődött Wallenstein hadművelete is. Az év során Krisztián helyzete romlott, ám makacssága és a hágai konferencia továbbra is német területen tartotta.¹¹ Bethlennek 1625. december 30-án írt levelében nemcsak a hágai egyezmény ratifikációjára hívta, hanem ismételten katonai segítséget kért tőle.¹² Egy hónappal későbbi levelében kifejezte örömét, hogy Beth-

váltságokat kapott Svédországban. A Keleti-tenger részleges ellenőrzésével kapcsolatos svéd tervek egyelőre tehát nem valósultak meg.

A két ország közötti rosszhiszeműség azt követően sem enyhült, hogy 1613-ban megkötötték a knærødi békét, amely lezárta a kereskedelem szabadságát szorgalmazó hollandok és angolok érdekeit is sértő, 1611-ben kezdődött kalmari háborút. Svédország hat éven belül megfizetendő egymillió birodalmi tallérért kaphatta csak vissza ismét Älvsborgot („a második Älvsborg-váltság”); az épülő Göteborgot a dánok 1611-ben lerombolták), bár hajói vámmentesen haladhattak át az Öresundon. IX. Károly terve a svéd hatalom kiterjesztésére nem valósult tehát meg (ebben fordulatot az 1645-ben megkötött brömsebroi béke hoz majd).

⁹ Ennek kifejezője az is, hogy Jakab felesége (így Károly édesanyja és pfalzi Frigyes anyósa) a dán király 1619-ben meghalt nővére volt.

¹⁰ IV. Krisztián kisebbik fia, Frigyes (1609–1670) 1621-től Bréma coadjutora majd érseke (1634–1644), Werden püspöke (1623–1644), majd Halberstadté is (1624–1644), 1626-tól az osnabrücki érsekség coadjutora is (e választásról is írhatta volna Nagy Szabó Ferenc, amit Bethlen fejedelemmé választásáról: *féltekben libere eligálták*), a Bréma védelméhez fontos Syke Amt 1623-ban kerül a királyhoz stb. (Részletesen: HEIBERG 1988, 271.)

¹¹ Bár Franciaország, Svédország, Brandenburg, Szászország nem képviseltette magát, Anglia és Hollandia vállalják, hogy együttesen havi 350000 gulddal támogatják, ő pedig 28–30000 gyalogból és 7–8000 lovasból álló sereggel küzd német földön. Nehezen volt hihető, hogy Károly előteremtheti a rá eső részt

„Interim nos hostibus binis exercitibus nos oppugnantibus per Dei gratiam ita resistimus, ut non habeant, quod de successu gloriantur... Per quam occasionem cum omnes Serenitas Vestra ditioni adiacentes provinciae omni prorsus praesidio nudatae et nullus in iis miles sit, oportunitatem Serenitas Vestra rei bene gerendae et de bono publico optime merendi habet, qua, ut quam celerrime uti velit, nec frustra eam labi patiat, summopere rogamus.” (FRAKNÓI 1881, 100., keltét GINDELY 1890, 411. 1626. január 10–20. közé tette.) IV. Krisztián már augusztusban arra kérte Bethlent, „...ut haereditarias provincias cesaris invadat, ita ut tota moles belli regi Daniae sustinenda non impendat. ...ut confederatis regibus sese uniat. ...ut iis 6000 Ungarorum aere eorum pro Danico exercitu conscribere permittat ita ut mense Ianuario in Germania esse possint.” (ÓVÁRY 1886, 172., ugyanitt a fejedelem kiterő válaszai is.)

len kész *cum valido exercitu sub primi veris initum*¹³ beavatkozni a germániai hadműveletekbe. Ő maga ennek a fejedelemtől várt megkönnyítése érdekében egyrészt Mansfeldet Szilézia határához fogja rendelni, hogy az Bethlen érkező seregével egyesítse a sajátját, másrészt a szövetségesektől az igényelt pénzt kérni fogja.¹⁴ Krisztián helyzete azonban tovább romlott. Noha egy, az államtanács által 1625 februárjában megszavazott adón kívül eddig jelentős adó- vagy katonai teher nem hárult Dániára, az uralkodónak 1626 elején egyre inkább a királyságra is támaszkodva kellett folytatnia harcát.¹⁵ Szándéka Tilly és Wallenstein hadai egyesülésének megakadályozása volt. Ez lényegében sikerült is, mivel Wallensteinnek követnie kellett Mansfeld hadmozdulatát, ám a Magdeburgtól dél-keletre (Dessauer Brücke) április 25-én vívott ütközetükben Mansfeld nagy vereséget szenvedett.

Négy nappal később¹⁶ érkezett meg Philip Sadler Bethlen Gáborhoz.

A követjelentés

Sadler beszámolójának elején a visszaút gyötrelmei idéződnek fel: a különböző vidékeken való utazás nehézségei, rablók, betegsége, ami miatt három napig még tollat sem tudott fogni a kezébe. Ezután kezdi elbeszélni utazását onnan, hogy március 28-án a brandenburgi választó oltalomlevelével (*litteris munitoriis*) elindult Berlinből.¹⁷ Saját lovaival sietve április 19-én a fejedelmet *iter jam rursus Kerestur ingressum*¹⁸ Székelyudvarhelynél találja, aki nyomban maga elé bocsátja. Az első

¹³ A levél kiadása: FRAKNÓI 1881, 101.

¹⁴ Bethlen második támadása után megelénkült a Habsburg-ellenes államok érdeklődése iránta. 1625-ben felajánlotta, hogy havi negyvenezer tallérért negyvenezres sereggel indul meg.

¹⁵ „Ud over den skat, rigsrådet havde bevilget i februar 1625, havde krigen hidtil ikke medført finansielle eller militære byrder af betydning for kongeriget. Men det skulle ændre sig. For at styrke sin hær udtog Christian IV i foråret 1626 6.000 mand fra den nationale hær... (...) I forsommeren 1626 bevilgede adelen at utruste 600 ryttere til hjælp for hertugdømmerne efter forsvarsunionen fra 1623. Formelt var de jo Holsten, der førte krig... Af rostjenesterytterne dannede Christian IV en livgarde til hest *hoffanen*, et udtryk for at det reelt nu var Danmark, der førte krig. Adelen ydede desuden økonomisk bidrag til krigen, foruden at der blev udskrevet en almindelig landeskat.” (HEIBERG 1988, 286.) Ekkor még kiszállhatna, ám márciusban a Braunschweigben folyó béketárgyalások eredménytelenül érnek véget.

¹⁶ SZILÁGYI 1883, 244. oldalán március ¹⁹/₂₉ szerepel dátumként, amit WIBLING 1890, 16., 1. j. megjegyzés nélkül átvett. A helyes dátum megtalálható a jelentésben, másrészt március 25-én Sadler még Berlinben volt.

¹⁷ Azaz lekészte a Brandenburgi Katalint, II. Gusztáv Adolf sógornójét Erdélybe hozó menethez való csatlakozást, WESTRIN 1890, 171.

¹⁸ TOLDALAGI 190. így említi ezt az utazást: „...Bethlen Gábor feleségével, Katalinnal, és azokkal, akik vele jöttek Németországból, Fehérvárról körüljárta az ország minden városát és várát...”.

kihallgatás a köszöntéseké. A gyengélkedő fejedelem a követnek már az érkezésétől is jobban lesz, a levél elolvasása után pedig az egekig magasztalja a király erényeit,¹⁹ akinek ajánlatánál semmi számára kedvesebb nem történhetett volna. Kezet csókol Katalinnak is, majd elkészülvén az étel rábizzák az udvarmesterre, Leuchtmar Gellétre.²⁰ 20-án érnek Segesvárra, másnap fejedelmi audiencia *solenni forma*. 22-én érnek *in Dransk*,²¹ ahol három napot időzve a fejedelem kétszer maga elé bocsátotta a követet. Akár Bethlen szavait adhatja vissza Sadler fogalmazása, amikor idézi készségét a szövetkezésre, a mondat befejezése azonban már a végül a szövetségkötést is lehetetlenné tevő akadályokat vezet be: *...de modo et via ad felicissimam illam conjunctionem perveniendi solum ambigebat*. Látja, mondja Bethlen, a király jól lefestette Lengyelország állapotát, s mi sem könnyebb, mint azt *celeribus armis obruere*, de ez neki magának méltánytalan, II. Gusztáv Adolfnak egyedül talán nehéz. A magyaroknak a lengyelekkel századok óta igen szoros és sértetlen a szövetsége, száz mérföldnyi a közös határ, nyitva a betörések előtt.²² A kereskedelem nélkül egyik királyság sem létezhetik, a magyarok rá sem vehetők a lengyelek elleni háborúra. Őt magát a király sértette meg, az állam soha. Az elaggott királlyal nem gondol.²³ Ily módon nyílt háborúba a lengyelekkel nem bocsátkozhatik vagy a királlyal Lengyelországban nem találkozhatik, s nem látja, hogy annak könnyű lesz átkelése vagy, hogy eközben a közös ügy e

¹⁹ II. Gusztáv Adolf gyakori olvasmánya volt például Grotius *De iure belli et pacis*, a svédén és anyanyelvén, a németen kívül latinul, hollandul, franciául és olaszul folyékonyan beszélt, megértette a spanyolt, az angolt és a skótot, tudott valamelyest lengyelül, oroszul és görögül.

²⁰ Valójában Katalin udvarmestere, amint ez egy, a fejedelmi esküvő násznépét felsoroló katalógusból is tudható: „magnificus, generosus et nobilis dominus Gerardus Romilianus a Kalchun cognomento Leuchtmar, serenissimae sponsae aulae praefectus” (Közli RADVÁNSZKY 1884, 225.).

²¹ Bethlenék az Udvarhely–Keresztúr–Segesvár útvonalon haladnak. A jelentésben ezután két helynév, *Dransk* és *Darnekcia* fordul elő, valamint Gyulafehérvár, ahová Segesvárról továbbra is a Küküllő (majd a Maros) völgyében haladva érkezhettek meg. Nem tudtam azonosítani e helyneveket a Lipszky-féle térképen, sajnos a *libri regii* sem tartalmaznak bejegyzést április elejétől május elejéig. (A *Darnekcia* talán Dános torzult alakja lehet?)

²² Utóbb, II. Rákóczi György hadjáratakor így is történik, lengyel csapatok 1657 nyarán Bereget, Szatmárt, Ugocsát égetik.

²³ *Decrepitum senem non curare* – a kifejezést idézi Bethlentől Kemény János is. Quadt kapitányt levelestől visszaküldte III. Zsigmond király (lásd a 38. jegyzetet) egy titkárát is bocsátva vele, aki a kihallgatáson „...süvegét feltévén, az fejedelemmel kezdte pántolódni, kin az fejedelem is commoveáltatván, s szokott álló helyében is meg nem állhatván, kemény szókkal felele; nem bízván végtére csak cancellariusra az tolmácsságot, ezen szokat mondá: Regem tuum honoro, sed non timeo, nec curo, rex enim tuus non est meus dominus, quoad titulum rex me major, sed minoris autoritatis in Polonia, quam ego princeps in Transsilvania...” (KEMÉNY 1980, 51.) III. Zsigmond három évvel éli túl Bethlent.

késlekedés miatt *non extremae fortunae objiciatur*. Ráadásul II. Gusztáv Adolfnak is csak a király, s nem a republika az ellensége. III. Zsigmond csekély erejű, nem így a republika, amely, ha egyszer hadra kényszerült, igen nagy létszámú lovasságot képes elővezetni a Dnyepernél összegyűjtött nem megvetendő gyalogsággal együtt s így hatalmas mezein bárki ellenségnek nekirontani, igen gyors lovasságával és fáradhatatlan rajtaütéseivel fásasztani s végül felmorzsolni.²⁴ Porosz területen²⁵ az igen erős városok és kikötők mennyi időt fognak elvenni, egyetlen erőd az egész nyarat felemészti,²⁶ s ha minden kívánság szerint történik, a lengyelek a Visztula környékén az ellátás akadályozására a végsőket is meg fogják kísérlni, sőt, ami a közös ügy szempontjából a leginkább siralmas, ily módon ő maga fog magára hagyatni. Reméli tehát, hogy a király *pro fervore et zelo in rem communem* ezt az utat elhagyván baráti területeken Pomerániába és az örgrófságba jön és vele késlekedés nélkül Sziléziában egyesül – mondja végül a fejedelem.

Válaszában Sadler – kitartva a kivitelezés könnyűsége mellett – nem enged semmi különbségtételt király és republika között, a Lengyelországból jövő támadásokat ecseteli, ez az ország fő tagja a Katolikus Ligának, ez a *domus Austriaca* oldalvédje. Nagy dolog történik a közös ügy javára, ha ezt elnyomták: a mieink a lengyelek erejével gyarapodnak, Ferdinánd erői megoszlanak, Krisztiánnak könnyebb lesz. Sadler barátaiak ügyét is fogja, s bizonyos kikötők befogadóképességének elégtelenségével érvel. Bethlen menti a republikát, a Germániára török iránti ellenérzést hozza fel érvül s meggondolatlanságnak tartja felébreszteni *republicam luxu et licentia sopitam*. Gondja lesz arra, hogy III. Zsigmondnak ne legyen elegendő ereje és akarata ellenére is megülni kényszerüljön. III. Zsigmond nem teheti meg, hogy új háborúba bonyolódjék, ugyanis török parancsra a tatár kán nyolcvanezer emberrel Bethlen szemléletes kifejezésével – *eius finibus inhiat*, negyvenezres sereggel Moldvában fog táborozni, a másik részt két helyen Lengyelország és Podólia dűlására bocsátván. A császár sem fog komolyan Lengyelor-

²⁴ Érzékeny pontra tapintott ezzel Bethlen, az egy nemzedék óta meg-megújuló svéd–lengyel háborúskodásban a nyílt összecsapások lengyel győzelemmel végződnek, a lengyel könnyűlovasságnak a svédekre gyakorolt hatása tömören: skräckä (rémület). Az első kisebb, de említésre méltó sikert lengyel sereg ellen éppen 1626 elején érik el Kurlandban, Wallhof mellett. (HORNBERG 1932, 92.)

²⁵ Pár éves fegyvernagy után 1625-ben II. Gusztáv Adolf és hadvezére, Jakob De la Gardie Livland jórészét elvették a lengyelektől. A király egy lengyelországi hadjárat kockázatait elkerülendő porosz tengerparti városok és folyótorkolatok elfoglalásával szándékozott békére kényszeríteni III. Zsigmondot.

²⁶ Másként történik majd, amint az a királynak Bethlen válaszára júliusban írt viszontválaszában (lásd a 36. jegyzetet) olvasható: ...portu Bilaviensi et precipuis huius ducatus munimentis, Brunsberga, Elbinga et Marienburgo feliciter potita est. Et in eo jam est, ut imperio in flumine Vistula firmato fundemnta jecerit ulterius prosequendae saepe dictae suae intentionis.” (SZILÁGYI 1882, 238.)

szág segítségére sietni,²⁷ a barátokkal sem kell törődni, sőt, bátrabb tervekre kell őket szorítani.²⁸ Jelöljék ki a sziléziai találkozt, kössenek szövetséget, könyörög a királynak, ideiglenesen félretévén a lengyel gondot, tartson hozzá Sziléziába. Bethlen már meg is esküdött a szövetség feltételeire, maga fog tizenötezer lánzsással kb. július végén ellenséges területen tábort verni és Sziléziában a királlyal egyesülni, a közös ügyért életét elfogyatni készen. Másnap ezt két báró²⁹ és Anglia ágense, Strassburg Pál jelenlétében nemcsak megismétli, de *litteris publicis* meg is erősíti.

Hogy a fejedelem a magyarok száját betapassza, *pro forma* az erdélyi kancellárt³⁰ is bevonja, amikor néhány alkalommal ezekről Sadlerrel tárgyal *Darnekciae* és Gyulafehérvárt. Ez talán a legérdekesebb része a forrásnak, mert bepillantást enged Bethlen és környezete viszonyába. A kancellár Sadler elbeszélésében a lengyelek érdekében szól, a követ előterjesztésére adott választ *satis quidem frigido affectu* fogalmazza meg, sőt, Bethlen szerint *temulento!* A fejedelem látva, hogy ezt Sadler nehezményezi, haragosan maga lát munkához és éjjelente dolgozva magyar nyelven néhány árkus papirost megír. A következő gond a megfelelő latin fordítás.³¹ Elkészítéséhez alkalmas embert nem találván Strassburgnak adja át a levelet, amelyből a lelkesedésen kívül semmi nem árad. Sadler nem tudja eldönteni, a fejedelemnek a király iránti fáradhatatlan igyekezetét és lángoló vonzalmát kelljen-e csodálnia inkább, *...an infelicem nationis genium detestari..., ut qui proditionis spiritu*³² *undique agitatus incomparabili suo Domino*

²⁷ Amikor harminc év múlva megváltozott helyzetben bár, de megindul a háború Lengyelország ellen, Lipót császár megsegíti II. János Kázmért.

²⁸ Különösen nehéz a helyzete Bethlen sógorának, György Vilmosnak, akinek egyszerre tanácsos figyelnie a császárra, a lengyel és a svéd királyra. Amikor majd II. Gusztáv Adolf megindul német földön, nem lesz tekintettel sem az ő, sem a szász választó (1611–1656 között János György) vonakodására.

²⁹ *a Sonneco et Listiq.* Ha *Listiq* esetleg azonos a később említett *Listhiusszal*, akkor Liszti Ferencről lehet szó. Róla tudható, hogy 1625 tavaszán az Odera menti Frankfurt Akadémiájának professzorai kaptak rajta keresztül hatszáz forintot, majd muzsikusokat hozott Németországból. Az erdélyi liber regius XII. könyvében (88r–88v) található bejegyzés szerint 1628. május 3-án Gyulafehérvárt Bethlen nagyságos köpcsényi Liszthy Ferencnek ius regiumot adományoz a Szatmár megyei Majtison. A Sonneco talán az a Szunyogh, aki többedmagával 1621-ben 1715 dukát értékben vásárolt? (RADVÁNSZKY 1884, 105., 109. ill. 64.)

³⁰ Péchy bukása, 1621 óta Kovacsóczy István töltötte be e tiszteket. (Apja, a humanista műveltségű Kovacsóczy Farkas emlékezetes megöléséig Báthory Zsigmond kancellárja volt.)

³¹ Így érthetőbb, hogyan fordulhatott elő, hogy az 1629-ben a svédekhez küldött Bonczhidai Mártonról is kiderült, nem érteti meg magát latinul. (Történetét lásd SZILÁGYI 1882/b, 18–19., felidézi BENDA 1981, 729. is.)

³² Hasonlóképp ír emlékeztetőjében Paulus STRASSBURG az 1628. évi követjárásával kapcsolatban: *...est Transylvaniae perpetuo gravis et incerta conditio, quod adversus*

ne amanuensem quidem ad secretiora suppeditaret.

Már a követ elbocsátása következne, amikor megérkezik a budai basa legátusa, a szolnoki bég, *Muhazim*. Ünnepelesen szolgálatát ajánlja Bethlennek és kérdezi, mi az utasítása. A fejedelem rendelete: a basa húszezres sereggel Budánál tartózkodjék *ibique fixus Austriacis ditionibus perpetuo terrore incumbat*, a boszniai basát³³ küldje Stájerország dűlására tízezer emberrel, és támadtassa meg Karintiát és Krajnát, nyolcezer emberrel az ő biztosai irányítása alatt Magyarországon, *circa Neuheuselium* legyen és okiratban tudassa a lakosokkal: a török szultántól van, hogy őket a zsarnokságtól megszabadítsa – ha szépszerével nem megy, *igne ferroque*.³⁴

Bethlen örvendve annak, hogy erről Sadler még értesülhetett, elbocsátja őt. A sok veszély miatt levelet nem ad neki, azt hű Alvinczijének küldi el Kassára, aki egy hordó borba rejtetten egy kereskedőre bizza továbbszállítását Brigába, ahol a fejedelem futára fogadja és az előremenő Sadlert követve Svédországba viszi.

Az aranyakláncsal megajándékozott Sadler súlyosan megbetegedvén hazaérkezni nem tud, ezért, hogy feladatának eleget tegyen, Frankfurtból megírja a beszámolóját és egy hamburgi ágensük segítségével kívánja Svédországba eljuttatni. A stílusra és a késedelemre vonatkozó mentegetőzések után a címzett egészségéért fohászkodik, továbbá a sajtójának visszanyeréséért, hogy tovább szolgálhassa. A keltezés után azonban, mivel a fejedelem levelét rajta kívül senki nem tudja elolvasni, tájékoztatja Bethlen levelének rejtjelezéséről is.

A követjárás utóélete

A svéd ajánlat elutasításának élet a válasz terjengősségével³⁵ is tompítani akaró

principes suos natura infidus et rebellis populus, numquam non conspirat... (kiadása: SZILÁGYI 1882, 267.)

³³ Ő Murteza, aki a budai halálával annak örökébe lépve a Bethlen mellé rendelt török hadak szerdárja lesz, amikor a fejedelem harmadszor is megtámadja a magyar királyt.

³⁴ A török segítség pontos meghatározása végül Toldalagi nyári portai követjárásakor történik meg, ennek idejére esik Gürcsi Mehmed meggyilkolása és Recsep hatalomra jutása.

³⁵ Hosszas bölcselkedés után röviden említve a lengyel háborúval kapcsolatos kifogásait, tizennégy pontban foglalja össze, miért hasznos, ha a király Sziléziába jön: könnyebb érintkezni a szövetségeseikkel és megnyerni az ingadozókat; gyorsaságával könnyen foglalhat; jobb az utánpótlás e termékeny területen; hogy a szomszédok szabadságát visszaállítva az elnyomott cseh, morva lakosság csatlakozzék; hogy Bethlen könnyebben egyesülhessen vele, ráadásul Szilézia bizonyos részei nagy hévvel várják a szabadság eljövételét; elfoglaltával a császári erők megosztása; ez megváltoztatja az erőviszonyokat; a szász választó társá tétele vagy megszorongatása végett; a király sziléziai közelségében Mansfeld nagyobb félelmet tud kelteni Wallenstein seregében, s gyorsan hozzá bocsátható, ha a szükség úgy kívánja, Bethlen lovassága is, s ezáltal az utánpótlást elvonván Wallenstein tönkretethető; az Odera megszerzése érdekében, ennek jótékony hatása, hogy a lengyeleket az átkeléstől mindenütt távol lehet tartani, ha a király ellen a császár segítségé-

fejedelmi levélre II. Gusztáv Adolf 1626 júliusában válaszolt.³⁶ Röviden összefoglalva Bethlen levelét közölte, nem győzték meg őt annak érvei, illetve, amint írta, nem volt más lehetősége a partra szállásra.³⁷ Szenvedélyesen bizonygatta, hogy háborúja nemcsak a lengyel királlyal, hanem az állammal is fennáll. Amiként Bethlen a lengyel haderő félelmetességét részletezve igyekezett elrettenteni őt, ő is lélektani ráhatással buzdította a fejedelmet. Felidézte ugyanis Quadt követségének emlékezetes megsértését³⁸ és a fejedelemeire szórt rágalmakat: *...non tantum a rege sed et a praecipuis reipublicae proceribus ad exteros principes per literas et legatos in Suam Serenitatem congestos, quibus Suam Serenitatem Turcicae libidinis mancipium et omnium malorum ipsis a Turcis et Tartaris illatorum autorem impudenti calumnia adpellant...*³⁹ Részletesen megokolva, miért előnyös a Visztulánál találkozniuk, végezetül arra kérte Bethlent, ha mégsem tetszenék neki e terv (amit nem gondol), küldjön öt–hatezer lovast, akiket *honesto salario* fog tartani.⁴⁰

gére menni határoznák el, amit egyébként Bethlen több okból sem hisz, pl. az előkelők nem lesznek rávehetőek arra, hogy mentességük ellenére a honvédelemre kiállított katonaságot a határon kívülre bocsássák; hogy értesülvén a svéd királynak az ausztriai ház elleni hadjáratáról a török az örökös tartományokra törjön; a tatár fellelkesülten támadjon Podoliára, amiért ő maga sokat tesz, a siker kétségtelen, pl. mert a tatároknak a betörésre a Portától megbízatásuk van; a muszka a király példáján felinduljon s brit meg holland buzdításra, hogy ne szalassza el az alkalmat mindannak visszaszerzésére, amit a lengyelek tőle jogtalanul elvettek, stb. Bethlen elhatározta, igen komolyan ráír a lengyel előkelőkre, barátaira, és igen súlyos okokkal megmutatja nekik, micsoda sorozata fenyegeti őket a bajoknak, ha megsértvén a béke törvényeit a svéd királyt hazájuk határán kívül a maguk veszedelmére ingerlik. Ez esetben maga is félretéve az ősi szövetség iránti tiszteletet kész egész hadinépével a végsőkre. Kétségtelen, hogy a respublica mindent tekintetbe véve a határain belül marad, hiszen sokkal nagyobb veszedelemben is óvatosan cselekedett, például Rudolftól mind a török, mind Bocskai ellen megtagadták a segítséget.

³⁶ A Dorschauban 1626. július ¹⁴/₂₄-én kelt resolútiót kiadta SZILÁGYI 1882, 235–240. Az utolsó adat a kiadott források regisztrálására SZILÁGYI 1891, 430.: I. Axel Oxenstiärna *Libellus memorialisa* Sadler számára (in: AOSB Första afdelningen, I. 525. skk. – ezt említi WESTRIN 170., valamint ANGYAL 1898, 387.); II. Bethlen válasza, SZILÁGYI 1883, 244–251.; III. Sadler követjelentése, WESTRIN 1890, 171–176.

³⁷ ...si regia sacra maiestas vel persuadere sibi saltem potuisset hanc expeditionem Borussicam serenitati suae incommodiorem videri, vel alia portuum commoditas in Germania a confoederatis sacrae regiae maiestati proposita fuisset... (SZILÁGYI 1882, 237.)

³⁸ Bethlen német hadai svéd követségbe menő, már említett kapitányát 1624-ben tartóztatták fel a lengyelek.

³⁹ SZILÁGYI 1882, 238.

⁴⁰ A birtokban van *Utkast till KRIGS-ARTIKLARNE, utfärdade den 15 Juli 1621*. (Tervezet hadi cikkelyekhez, kibocsátva 1621. július 15-én) cím alatt két, az állami levéltárban őrzött, a király sajátkezű eredeti szövegének átírata. (Ez vonatkozott volna a szolgálatába

Bethlen végül nem viselt a svéd királlyal együtt Habsburgok ellen hadat. Halálára a frontok összerosódtak,⁴¹ a király 1630 Szent Iván éje körül partra szállt Pomerániában, hogy a császári csapatokat távol tartsa a Keleti tenger partjától (és megsegítse az evangélikusokat).

Egy nemzedékkel később az erdélyi fejedelem jelent meg lengyel földön ahogy veresége után megfogalmazta, „emberi okoskodás és ítélet szerént kézben szakadhatatlan alkalmatosság mutatván magát az hazának megerősödésére”⁴²

Sadler követjelentése nem alakítja át a fejedelem harmadik támadását megelőző diplomáciáról alkotott képet, ismerete viszont hozzájárulhat ahhoz, hogy az érdeklődés ismét Svédország felé forduljon. A svéd kapcsolat vizsgálata azért is fontos, mert a Svédországnak és Erdélynek a svéd nagyhatalmúság kiteljesedésének idejére⁴³ eső érintkezését – a korabeli magyar történettudomány megállapításainak ismeretében is – feldolgozó svéd alkotások⁴⁴ Magyarországon felhasználhatlanok, az e témakörbe tartozó források itthoni egybegyűjtésének pedig talán még Szilágyi Sándor halála véget vetett. Végül, de nem utolsó sorban Svédország felé irányíthatja a figyelmet, hogy mind a mai napig lappang – talán a stockholmi vagy az uppsalai levéltárban – a követjelentésben is említett Strassburg Pál Bethlenről írt

adott magyar lovasokra?) Mindkettő pontokba szedett. Az első (1–37-ig számozott) az istentisztelettel, a lelkészek feladataival, büntetésükkel, az istentisztelet fajtáival, rendjével, a tábori konzisztóriummal, az e cikkelyekre és a királyi parancsra teendő esküvel, a haditörvénysszék felállításával, szerkezetével, működésével és illetékességével foglalkozik, majd a fentiek értése végett a katonai bűnöket (mindenek előtt a szökést, meghátrálást) és büntetésüket taglalja. A második (20–55-ig számozott) egyéb, a hadbíróságra tartozó ügyeket (pl. függelemsértést) sorol. Valamilyen svéd hadi rendtartás későbbi erdélyi ismeretére utalhat, hogy a francia–svéd–erdélyi szövetségnek Rákóczi által 1643. november 16-án kiállított példánya IV. cikkelye megengedi, hogy a fejedelem mellé érkező svéd gyalogság a királya szerinti katonai törvények szerint éljen. (SZILÁGYI 1873, 106.)

⁴¹ 1627-ben Wallenstein segédcsatatot küldött a lengyeleknek a porosz hadszíntérre, 1628-ban svéd haderő mentette fel a már csak egyedül kitaró Stralsundot. A hadszínterek közössé válása közepette Richelieu 1629-ben fegyverszünetet teremtett Svédország és Lengyelország között (Altmark, 1629), az ennek keretében hat évre svéd kézen hagyott balti-tengeri kikötőkből származó jövedelem pedig biztosította II. Gusztáv Adolf számára egy új hadjárat költségeit. 1631-től Franciaország szerződésük szerint évi 400000 tallért fizetett egy 36000 fős svéd haderő németországi állomásoztatásáért.

⁴² II. Rákóczi György az 1657 szeptemberi országgyűlésen, EOE XI. 288.

⁴³ A nagyjából Erdély virágkorával egyidejű folyamat csúcspontja az 1658-ban Dániára rákényszerített roskildei béke. Ebben X. Károly Gusztáv végleg megszerzi a dánoktól a mai Svédország délnyugati részét, továbbá bizonyos közép-norvégiai területeket. Politikai tekintetben a svéd lett a Keleti tenger (Östersjö) hegemon állama.

⁴⁴ WIBLING 1890 (megjelenéséről annak idején tájékoztató SZILÁGYI 1891, 69.). Néhány további forrás: WIBLING 1892. Hazai idézésével nem találkozom s HERNÁDI László 1980-ban lezárt bibliográfiája sem utal egyéb svéd irodalomra.) Lásd még WIBLING 1891.

életrajza, a töredéke alapján szép, izgalmas, a fejedelem nagyságát megörökítő forrás.⁴⁵

*A követjelentés*⁴⁶

Illustrissime Domine, Domine gratiosissime.

Nisi Deus negotium hoc tueretur, et fatales Suecorum manus Germaniae imminerent, nunquam huc usque pervenissem; per diversas terras, variasque linguas inter feroces gentes et atrociniis asuetas solus oberro, felici quidem cursu, sed immiti labore, et in me ipsum magis saeviente, quam latronum manus valuissent. Per quatuordecim dies ex Alba Julia Francofurtum instar rabidi canis me proripui, maligno correptus morbo, at ad stuporem hominum me sustinui. Nunc cum natura debilitata, vires consumptae sint, totus decumbo, per triduum ne calamum regere potens. Eo solo tamen infelix, quod in officio Regis et pro Causa Communi non octoduum adhuc naturae vim facere licet. Berolino ab Electori Brandenburgico litteris munitoriis instructus 28. Martii discessi. Non minori celeritate propriis equis ultra 180 milliaria emensus Serenissimum Transylvaniae Principem 19. Aprilis in Siculia ad arcem Udwarhell, iter jam rursus Kerestur ingressum offendi, Suamque Serenitatem ex continuato itinere male habentem, ipso meo adventu erexi. Admissus eo statim die, salutavi Suam Serenitatem Regiae Majestatis nomine, traditisque litteris iisque a Sua Serenitate ut dicebat debita reverentia acceptis perlectisque, jussusque dicere, nihil intermisi, quod ex dignitate Suae Regiae Majestatis et meo officio esse videbatur. Princeps contra officiis ac votis concertare. Regias virtutes in coelum tollere, desiderii sui fervorem explicare, negatum hactenus successum incusare, denique omnia dicta et facta ad exprimendum ardentissimum suum in Regiam Suam Majestatem studium, et quam nihil gratius in hoc mundo Suae Serenitati hac oblatione accidere potuisset, dirigere in eo bonsidebat (!) se ad omnia esse paratum. Ita post deosculatas Principissae

⁴⁵ Strassburgnak erdélyi követségéről a svéd királynak írt, Tacitust idéző emlékeztetőjében olvasni: „...de principis Transylvaniae ortu, natura, moribus, incrementis, administratione, rebus gestis, vita et excessu, hoc partim fide dignorum testimoniis, partim proprio usu et notitia, partim ex ipsius principis defunctui commentariis in lucem producam et sine affectu studioque historica veritate complectar, ut exemplum posteris tradam viri quidam nobilis, sed privati et egeni, qui ludibria fortunae supergressus sine propinquorum ope, sine factionibus et clientelis, sine aura populari ex abjecta humilique conditione ad supremum gloriae dignitatisque gradum conscendit placidoque mortis genere fato tandem concessit. Quod complurium seculorum decursu factum haud equidem crediderim.” (SZILÁGYI 1882, 276.) A fejedelemről írt életrajz lappangását említi SZILÁGYI 1882/b, 29–30., az előkerült, szintén tacitusi stílusú töredékét közli SZILÁGYI 1882, 276–278., fordítása: NAGY 1998, 31–34.

⁴⁶ WESTRIN 1890 közlésének contractióit, betűtévesztéseit, központosását és (!) beszúrásait érintetlenül hagytam, mivel az eredeti szöveg nincs a birtokomban.

manus traditisque litteris cum salute, cum jam coena esset parata, dimissus Aulaeque Praefecto domino a Leuchtmar ut mei optimam curam haberet injunctum, qui etiam inter nobiles Suae Serenitatis Aulicos me habens vario officii genere me cummulavit. Postero die profecti Segeswarum in Transylvaniam, ibique a Serenissimo Principe 21. Aprilis auditus, solenni forma Suae Regiae Majestatis domini mei Clementissimi affectum exposui, vicissim pulcherrimis verbis et reciprocum affectum notantibus, prolixiorique ad negotium meum, si opus fuerit, oblato auxilio onustus discessi.

22. Aprilis pervenimus in Dransk, ubi Sua Serenitas ad maturandam expeditionem meam per triduum commorata. Secreto me bis admisit, et intellecta Suae Regiae Majestatis de modo restituendi Germaniam sententia, non tam fortitudinem Suae Regiae Majestatis formidabilem quam stupendam prudentiam mirata, prolixè de ea disseruit, illamque nervose discussit Cumque avidis manibus foedus arriperet, in eoque se jam totum acquiescere de felici rerum exitu omnino securus perseveraret, de modo et via ad felicissimam illam conjunctionem perveniendi solum ambigebat. Videbat statum Poloniae a Sua Regia Majestate ad vivum depictum nihilque facilius esse quam celeribus armis illum obruere. Sed sibi iniquum S. R. M:is soli forsitan difficile fore dicebat. Arctissimum ac inviolatum a multis seculis esse Hungaris cum Polonis foedus. Fines ad centum milliarum contermini atque patentes et incursionibus patefacti. Sine commerciorum usu neutrum horum regnorum consistere, nec Hungaros ad bellum Poloniae inferendum induci posse. Se a rege quidem, nunquam a republica laesum. Decrepitum senem non curare. Sique ita aperto Marte cum Polonis congregi aut S. R. M:is in Polonia occurrere non possit, non se videre S. R. M:tis facilem transitum aut quod interim Causa communis hac mora non extremae fortunae objiciatur. Ad haec etiam S. R. M:tis hostem publicum regem, non rempublicam esse. Regis quidem vires exiguae at non reipubl., quae semel ad arma coacta numerosissimum equitatum cum non contemnendo peditatu ad fluvium Neper collecto educere et in patentissimis suis campis cuius hostm (!) et jam firmissimo peditatu constantem (!) occurrere eumque velocissimo suo equitatu et indefessis incursionibus feliciter lacessere imo vero contere possit. Sique Borussia tentenda S. R. M:tis peditatui accomoda quantum temporis firmissima oppida et portus sint absumptura. Unum munimentum totam aetatem devoraturum et si omnia ex voto cedant jam Polonos planiciem observaturos, supra et infra Vistulam ad submovendum comeatum extrema quaeque tentaturos: imo quod maximum est Causam Communem lamentaturam se hoc modo desertum iri. Sperare ergo Suam Serenitatem Suam Majestatem pro fervore et zelo in rem communem omissa hac via recta per amicorum ditones in Pomeraniam et Marchiam iturum et se cum Sua S:te sine ulla mora in Silesia juncturam.

Ego insistere priori modo facilitatem negotium perficiendi exaggerabam, hostiles ex Polonia impetus nulla admissa inter regem et rempublicam distinctione adumbrabam, hunc hostem, hunc principale membrum Catholicae Ligae et latus domus Austriacae esse. Hoc oppresso, magnum accidere causae communaë:

Nostros Polonicis viribus augeri, Caesarem distahi (!), Danum laevari. Et quae plura in invidiam Polonorum adjici poterant. Amicorum etiam rem agebam et portus incapaces tantae classis arguebam. Princeps contra rempublicam excusare, ejus avocatoria citare, rigorem contra invasores Germaniae efferre. Inconsultum putabat rempubl. luxu et licentia sua sopitam excitare. Se curaturum, ut regis vires aut exiguae aut nullae sint, illeque contra voluntatem suam sedere cogatur. Nec opus esse aut fieri posse, ut se novo bello impliceat. Jam enim Tartarorum canth jussu imperatoris Turcarum octuaginta millibus ejus finibus inhiare, justa castra exercitu quadraginta millium in campis Moldauicis metaturus altera parte duobus in locis ad depredandam Poloniam et Podoliam immissa. Ut ita novo hoc belligerandi modo respublica cogatur justum exercitum contra canthum a Niepe (!) et alios duos volantibus istis opponere. Caesarem in gratia Polonorum vix legionem abducturum, cum iam nihil utilitatis inde habeat. Nec curandos amicos, imo ad fortiora consilia pro causa communi adigendos. Si vero consulere suis provinciis Sua Reg. Mst velit, amplissimam esse occasionem, si is Silesia ad confinia Poloniae tam inopinato junctis validissimis exercitibus reipublicae imponere vellent ut cum S. R. M:e sine omni exceptione justis conditionibus contrahat eidemque satisfaciat, ad quod Princeps extrema sua promittit. Orare ergo et obtestare ut S. R. M. seposita ad tempus Poloniae cura ad se in Silesiam tendat. Quodsi facere velit, jam condiciones foederis accepit, sollenni q. juramento ad praeconcepta verba se obstrinxit: esse in propria persona justo cum exercitu ad minimum quindecim millium hastatorum circa fines Julii in hostico castra metaturum et in Silesia cum S. R. M:e se conjuncturum. Utramvis martis aleam subiturum et pro communi causa vitam insumpturum. Quod postero die de praesentia baronum a Sonneco et Listiq itemq. Angliae agentis repetito sacramento coram deo et angelis reiteravit et litteris publicis confirmavit. Haec cum Serenissimus Princeps aliquot vicibus Darnekciae et Albae Juliae secreto mecum pertractaret, tandem ut Hungaris os oblineret pro forma Transylvaniae cancellarium adhibuit cumque multum ie (!) Polonici regis in amicum et affinem suum S. R. M. injures (!) conquestus esset, sententiam ejus et quomodo S. R. M:i succurrendum sit rogavit, eique generalia meae propositionis proposuit. Qui non parum pro republica Polonica locutus impossibilitatem persuadendi Hungaris bellum adumbrans et in defensivo S. R. M:s bello saltem haerens responsionem ad propositionem meam concipit satis quidem frigidus affectu aut, ut acutissimus Princeps interpretabatur, temulento. Ita ut S. S:tas, cum videret me styli illius frigiditatem grviter ferre, et affectum si non prudentiam desiderare, damnatis illis responsorialibus ipse manum suam admoveret et per noctes aliquot quaterniones nativo idiomate conscriberet et per Baronem Listhium mihi exponi curaret. Cumque neminem haberet cui eas concedere posset, Angliae regis ad aulam ibi agenti Dno Paul a Strasborg ad justum curiae stilum latino sermone formandas tradidit, amicissimas certe et officiosissimas, nihilque praeter heroicum ignem et candorem spirantes. Me interim in ambiguo relicto utrum idessus S. S:tis studium et ardentissimum erga S. R. M:tem affectum magis admirari an infelicem nationis genium detestari deberem, ut qui prodicionis spiritu

undique agitatus, incomparabili suo Dno ne amanuensem quidem ad secretiora suppeditaret. Interim cum jam omnia expeditionem meam spectarent, Magni Vezyrii Budensis Legatus Muhazim Beg Solnokcensis advenerat. Qui induncta sibi a Porta Othomannica servitia Principi ad id sollenni diplomate instructo offerebat et quit (!) exercitui suo jam jam ad sexaginta millium militum instructo mandare velit rogabat, cui a Sua S:te injunctum ut ipse vezyrius cum exercitu viginti duorum millium ad Budam considat, ibiq. fixus Austriacis ditionibus perpetuo terrore incumbat. Bassam vero Bosniae in Styriam cum decem millibus mittat et reliquos Carinthiam et Carniolam invadere faciat. Nec minus cum octo millibus circa Neuheuselium in Hungaria sub ductu Suae Serenitatis commissariorum, pedem ponat et ex eo publicis diplomatibus incolis notificet se a Turcarum imperatore adesse, ut antehac saepius petita auxilia illis praestet et a Tyrannide illos liberet. Qui ergo adhuc ita sunt affecti sine mora ad commissarios S. S:is nomen defeant et fidelitatem promittant, alias ad electum suum regem et dominum igne ferroque pertrahendi. Quae omnia a legatis gratissimo animo sunt accepta, seq. sine mora effectui daturus nomine Vezyrii stipulati sunt. Quibus dimissis, Princeps existumans fato me ad hanc usque horam detentum, ute, singula co certiora referre possem, cepit noctes diesque de securitate mei itineris esse sollicitus cumque tam diu me ibi commoratum sciret omniaque in Aula invisae essent, noluit me per Poloniam ire aut per Hungariam literas quamvis secretissimis notis scriptas ferre, sed ipse summa cura pastori suo aulico fidissimo Castoviam misit, qui dolio vini impactas mercatori sub gravissimo juramento Brigam usque devehendas tradidit, expectante ibi Suae Serenitatis cursore, qui ut in puncto eas excipiat, et me praeuntem celeribus equis insequatur, literasque in Sueciam ferat, et vicissim Suae Regiae M:tis responsoriales sollicitet, gravissime in mandatis habet. Ita me summa sollicitudine Serenissimus Princeps Albae Juliae ¹⁴/₂₄ Maji aureoque torque donatum honorifice dimisit. Nihilque magis optassem quam uti per quatuordecim dies ex Transylvania gravissimo correptus morbo Francofurtum devectus sum, ita ulterius et in Sueciam semivivus repere possem. Sed cum Deus pro sua voluntate mecum disponat, nolui tamen officio meo deesse, sed litteras has, in febrili aestu scriptas, et ex corrupti cerebri angulis, ut morbus suppeditabat, corrasas per proprium cursorem Hamburgum ad Suae Regiae M:ti agentem mittere eumque admonere ut ulterius per extraordinarium cursorem eas in Sueciam expediat. Illustrissimam Vestram Excellentiam humilime orans, ut tam litteras quam stylum excusare et Regiae Suae M:ti Domino Domino meo omnium clementissimo humilime deferre, meamque invitissimam emansionem apud S. R. M:tem benignissime interpretari velit, Deum devotissime orans, ut Illustrissimam Vestram Excellentiam cum tota familia diu florentem et incolumem conservet, mihique vires restituat et gratiam largiatur Vestram Illustrissimam Excellentiam quantocius salvam videndi eademque humillima servitia praestandi. Francofurti die 31 Maji Ao 1626.

Cum nesciam, Illustrissime Domine, quomodo opt. Deus de me disponere velit, et litteras Principis nemo praeter me, nec nobilis iste in Sueciam destinatus

legere possit, necessarium duxi clavem et notos huc adjicere. Est autem clavis regia illa Adolphus triplici zyphra notata: scribatur nomen regium genuinis suis litteris compleaturque omnibus alphabethi literis: prima notetur 46. 47. 48., duodecima 79. 80. 81., decima tertia quae erit litera primae opposita 10. 11. 12. et ultima 43. 44. 45. Ibi nulla zyphra bis ponetur, sed triplici variatione omnem hominis memoriam excedet.

Illustrissimae Excellentiae Vrae
devotissimus subjectus
Ph. S.
m. p.

BIBLIOGRÁFIA

Kiadott források:

EOE

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699) Szerk. SZILÁGYI Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/B. I–XXI.) Budapest, 1875–1898. XI. (1649–1658) 1886.

GINDELY 1890

GINDELY Antal: *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez.* Budapest, 1890.

KEMÉNY 1980

Kemény János Önéletírása. in: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Kiad. V. WINDISCH Éva. Szépirodalmi, Budapest, 1980., 1–310.

KRIGS-ARTIKLARNE

Utkast till Krigs-Artiklarne, utfärdade den 15 Juli 1621. in: *Konung Gustav II Adolfs skrifter.* Stockholm, 1861, 243–253. (A kiadás megjelölése Jan Lindegrennek, az uppsalai egyetem professzorának szíves közlése.)

LIBRI REGII

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek. DVD-ROM. Szerk. GYULAI Éva. Arcanum, ME BTK, Budapest, 2005. XII. kötet

NAGY 1998

Magyar passió 1608–1711 (Forrásgyűjtemény). Szerk., bev., jegyz., részben ford. NAGY Gábor. Tóth Könyvkiadó és Könyvkereskedés, Debrecen, 2000.

ÓVÁRY 1886

ÓVÁRY Lipót: *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum republica.* Budapest, 1886.

SZILÁGYI 1873

Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia szövetkezéseinek történetéhez. Szerk. s jegyzetekkel ellátta SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1873.

SZILÁGYI 1882

SZILÁGYI Sándor: *Oklevelek Bethlen Gábor és Guszátv Adolf összeköttetéseinek történetéhez.* Történelmi Tár 1882, 235–278.

SZILÁGYI 1883

SZILÁGYI Sándor: *Collectio Camerariana.* Történelmi Tár 1883, 217–261.

SZILÁGYI 1891

SZILÁGYI Sándor: *Erdély és a harmincéves háború.* II. közlemény. Történelmi Tár 1891, 406–430.

TOLDALAGI

Az öreg TOLDALAGI Mihálynak, az öreg Rákóczi György fejedelem tanácsának írása. In: *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről.* Összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta MAKKAI László. Gondolat K., Budapest, 1980, 135–156.

WIBLING 1892

Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból. I-II. közlemény. Közli: WIBLING, Carl, *Történelmi Tár* 1892, 440–473., 592–634.

Feldolgozások:

ANGYAL 1898

ANGYAL Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. = *A magyar nemzet története.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. VI. kötet, Budapest, 1898.

BENDA 1981

BENDA Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. *Századok* 1981/4. 725–730.

FRAKNÓI 1881

Bethlen Gábor és IV. Keresztély dán király (1625–1628). Közlemények a koppenhágai kir. levéltárból. Közli: FRAKNÓI Vilmos. *Történelmi Tár* 1881, 98–113.

HEIBERG 1988

HEIBERG, Steffen: *Christian 4. Monarken, Mennesket og Myten.* Gyldendal, København, 1988.

HERNÁDI é. n.

HERNÁDI László Mihály: Bethlen Gábor. Bibliográfia 1613–1980. In: *Bethlen Gábor állama és kora.* Szerk. KOVÁCS Kálmán. Budapest, é. n. (A neten: www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/repertoriumok/hernadibethlenbibliografia/index.html)

HORNBERG 1932

HORNBERG, Erik: *Konung Gustav II Adolf.* Stockholm, 1932.

NORBERG 1974

NORBERG, Axel: *Polen i svensk politik 1617–1626.* Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1974. (Acta Universitatis Stockholmiensis 19.)

RADVÁNSZKY 1884

RADVÁNSZKY Béla: *Bethlen Gábor udvartartása.* Budapest, 1884.

SZILÁGYI 1882/b

Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. A stockholmi kir. svéd államlevéltárban s az upsalai egyetemi könyvtárban őrzött adatok alapján írta SZILÁGYI Sándor. A MTA Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1882.

SZILÁGYI 1891

SZILÁGYI Sándor: Erdély és a svéd történetírás. *Századok* 1891, 69–70.

WESTRIN 1890

WESTRIN, Theodor: *Philip Sadlers beskickning till Siebenbürgen 1626*.
Historisk Tidskrift 1890, 169–176.

WIBLING 1890

WIBLING, Carl: *Sveriges förhållande till Siebenbürgen*. Lund, 1890.

WIBLING 1891

WIBLING, Carl: *Carl X Gustav och Georg Rakoczy II*. Lund, 1891.

DATA TO PHILIP SADLER'S TRANSILVANIAN LEGATION IN 1626

GÁBOR NAGY

In the Thirty Years War Gustav Adolph II, the Swedish king counted on the help of Gábor Bethlen, the Transilvanian princeps in the campaign against Poland. The king's marine action's aim was to provide Swedish hegemony above the Polish towns near the seaside and the mouths of the rivers. Philip Sadler, the Swedish minister in May of 1626 looked up Gábor Bethlen in Transilvania, but the prince refused the ministration in the expedition against Poland. Bethlen gave several reasons for his decision. First the good connections with Poland, then Transilvania's more important interest in continuing campaigns to the German places and finally the Turkish problems. But he raised the possibility of acting in concert against the Western seat of war.

A SZÉKELYEK EREDETÉNEK KÉRDÉSE A TÖRTÉNETÍRÁSBAN A 17. SZÁZAD VÉGÉIG

PÁL JUDIT

„Historiográfia – e fogalom sokak szemében tévedés és hiedelemleltár. Jegyzéke könyveknek, melyeket évtizedek, évszázadok óta senki sem olvas, ismereteknek, melyeket réges-rég fölöslegessé tett újabb és újabb ismeretek sora. Ez is historiográfia, de ennél jóval több és lényegében egészen más.

Korok és társadalmak történelmi tudatvilágának szövevényében az eligazító. Kísérője a történettudomány szemléleti változásainak, amely rendre összegezi társadalmi kötöttségeit, az egyetemes gondolkodásban, a tudományok fejlődésében vitt helyét, értékét, súlyát és felelősségét. (...) Közös diszciplinája a történettudománynak és a tudománytörténetnek, egyre nélkülözhetlenebb, mint a légifelvételek vagy a nagy távolságokat, bonyolult viszonylatokat jelző műszerek.”¹

Várkonyi Ágnes szavai adnak választ arra, hogy mért érdekes a székely eredet kérdésének „érdektelen előtörténetével” foglalkozni. Tény, hogy az igazi tudományos kutatás e kérdésben jóval később fog megindulni. Ennek ellenére úgy vélem, nem érdektelen áttekinteni az előzményeket is, hiszen éppen ezek az előzmények azok, amelyekből kiindulva később megindul a tudományos történetírás. Másrészt pedig itt találjuk azokat az elbeszélő forrásokat, amelyeket sokáig kútfőként próbáltak használni a kérdés megvilágításában.

A székely eredetkérdésről szólva előre kell bocsátanunk, hogy a székelyek eredete mind a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva, sőt Szűcs Jenő véleménye szerint „...a székely eredetkérdés egyike a történelem igazán soha ki nem bogyozható rejtélyeinek”²

Az első magyar történetíró, aki megemlékezett a székelyek eredetéről, Anonymus volt. Bihar vára meghódításának kapcsán kerültek nála szóba a széke-lyek, kik egykor „Attila király népei voltak”³ Miután 1746-ban Schwandtner kiadta és több évszázados feledés után újra ismertté vált, egy ideig valósággal szentírásnak vették minden szavát, sokan használták érvként a hun származás bizonyításában, de még a 19. század közepén is találunk történetírókat, akik munkájuk őstör-
tészeti részében hüen követték Anonymust.

Anonymusról azóta könyvtárnyi irodalom született, ezért csak emlékeztetni szeretnék néhány adatra. A 9-11. században emlegették ugyan a nyugati forrásokban a hun-magyar rokonságot, de ez csak az egyik lehetséges variáns volt: emellett ugyanúgy megjelent az avar-magyar, szkíta-magyar azonosság gondolata is.

¹ R. VÁRKONYI 1969, 942.

² SZÜCS 1982, 3.

³ ANONYMUS 1873, 101.

Anonymus az Attilától való származtatásban jogalapot lát, Álmost is csak akkor kezdi Attilától származtatni, amikor Pannónia birtokbavételéről beszél. Anonymus mikor felsorolja a honfoglalás előtt Pannóniában élt népeket, a székelyeket nem említi. Mivel ezt valószínűleg a régi gesta alapján teszi, feltehető, hogy a régi gestában a székelyek nem szerepeltek mint itt talált nép. Annak az oka, hogy éppen Bihar vára bevételének kapcsán említi őket, az egykorú népi viszonyok visszatükrözése a honfoglalás korába. A székelyeknek, mint itt talált népnek Attilától való származtatása – anélkül azonban, hogy a hun nevet leírná – a jogfolytonosságot biztosítja.⁴

A következő szerző, aki most már részletesen kifejti véleményét a székelyek eredetéről, olyan eredményesen, hogy a későbbi történetírás nagy része egészen a 19. századig az ő meséjét reprodukálja, Kézai Simon, Kun László tudós udvari történetírója. Kézai *Gesta Hungarorum*a teremti meg a hun történet sajátos konstrukciója révén a „hun-magyar történelem” újszerű szerkezeti kettős tagolását, amely maradandó hatással volt a magyarság történeti tudatára, „s a 19. századig mintegy kánoni érvénnyel bírt.”⁵

A korabeli európai atmoszférára jellemző volt az ősi, előkelő, dicsőséges ősök keresése. A magyaroknak a hunok jutottak, egyrészt mert a 10. század óta az európai írástudók közül többen fejtették ki a hun-magyar azonosságot, másrészt pedig őket „lehetett a leginkább »logikus« módon a magyarsághoz kapcsolni, oly módon, hogy a Pannóniára való »történeti jogot« erőteljes érveléssel támassza alá”⁶

Kézai összeszedte hát a hunokra vonatkozó adatokat: Iordanes *Geticajából* – az itt olvasott hun származtatásban találja meg a hun-magyar rokonság egyik bizonyítékát –, a Niebelung-mondából, Anonymusból stb., s ezt a magyar történelemből igyekezett tovább bővíteni.⁷ Ebben a konstrukcióban a székelyekről szóló résznek előkelő hely jut, mintegy az átmenetet teremti meg a krónika két része: a hun és magyar történet között. Lássuk tehát dióhéjban, mit ír Kézai a székelyekről. Attila halála után két fia, Aladár és Csaba harcol a trónért. A vesztes Csaba tizenöt-ezer hunnal előbb Görögországba, majd *Scythiába* menekül. Seregéből háromezer hun a Csigla mezején húzza meg magát, s mivel félnek a nyugati népektől, nevüket székelyre változtatják. Mikor a magyarok másodsor térnek vissza Pannóniába, eléjük mennek Ruténiába, segítenek Pannónia meghódításában, és a határszéli hegyek között kapnak osztályrészt, ahol a románokkal együtt laknak és ezek betűit használják.⁸

A székelyekről szóló fejezet forrásértékét Györffy György a következőképpen értékelte: „Az elbeszélés magva Anonymus Gestájának azon kifejezése, hogy a székelyek Attila népe voltak. Ezt építette bele a szerző a hun birodalom

⁴ ANONYMUS 1873, 136–137.

⁵ SZÜCS 1974a, 416.

⁶ SZÜCS 1974a, 491.

⁷ KLANICZAY 1964, 86.

⁸ Simonis DE KEZA I. 161–162.

bomlásának nyugati forrásokon alapuló elbeszélésébe. A ruténiai csatlakozás történetileg nem értékelhető anonymusi motívum. Településtörténeti forrásértéke van a következő megjegyzéseknek: a/ a mű keletkezésének idején (1271) a székelyek a hegyek közt (Erdélyben) laktak; b/ emlékezet szerint a székelyek Pannónia síkságáról költöztek be Erdélybe; c/ székelyek laktak a Veszprém megyei Csigla mellett. Művelődéstörténeti értéke van a székelyek betűíról szóló megjegyzésnek, ami legalábbis annyit bizonyít, hogy 1271 körül a székely rovásírás ismert volt.”⁹

Kézai felfogását ismétlik a 14-15. századi krónikák is. A legteljesebb változatot a *Képes Krónika* és variánsai (Teleki-, Béli-, Kaprinai-kódexek) tartották fenn a székelyekről. A *Budai krónika*, az első Magyarországon napvilágot látott könyv és családja (Dubnici krónika, Sambucus-kódex stb.) egy rövidebb változatban ismerteti Kézai nyomán a székelyek eredetét.

A Kézai-féle eredeztetés elterjesztésében játszott nagy szerepet Thuróczi János *Chronica Hungarorum*a, a középkori magyar történetírás szintézise. A székelyekről szólva információi nagyjából a Budai krónikában foglaltakkal egyeznek, de ez a vélemény már általánosan elterjedt lehetett az írástudók körében, mert megjegyzi: „Senki sem kételkedik az én időmben, hogy ezek a székelyek az először kijött hunok maradékai...”¹⁰ Ősi voltuk alátámasztására kiemeli életmódjuk archaikus vonásait. Thuróczi beszámol a székelyek nemzetségi szervezetének a magyarokétól elütő voltáról, földjeik felosztásának sajátos jellegéről, erkölcsük szigorúságáról és különleges írásukról is.

A humanizmus és a reformáció nem hoz sok újat a kérdésben. Európa keleti felében az idegen hódítók elleni védekezés különleges helyzetet teremt, itt a történetírás a létfontosságú harc ideológiai támaszául szolgál, erős a politikai célok elérésére irányuló agitatív szándék, így a humanista jelleg legfeljebb a módszerre vagy a stílusra nyomja rá a bélyegét. A történetírás még sokáig nem válik el a szépirodalomtól, jellemző rá a túlzás, a kezdetleges „nacionalizmus”, a „régii dicsőség” emlegetése.

Az újabb történetírás iránti igény megvolt Mátyás humanista környezetében, ezért bízták meg Antonio Bonfini (1427-1503), Mátyás udvari történetíróját a magyar történelem újszerű feldolgozásával. Bonfini fejezi be a magyar őstörténet kidolgozását. Az európai írástudóknál az avar-magyar azonosság hite kb. ugyanabban az időben bukkan fel, amikor a hun-magyar azonosság első nyomai is megjelennek. Bonfini az aki – időzavarba kerülve a honfoglalás elbeszélésénél – kidolgozza a magyar őstörténet hármast – hun, avar, magyar – periodizálását. Ez a hármast periodizáció teremt meg aztán a mű alapvetően humanista jellegét, ez ad lehetőséget arra, hogy lebeszélését a reneszánsz történelemszemlélet alaptételére, az organizmusra építse.¹¹ A székelyeket Bonfini Thuróczi nyomán a hunok utódainak

⁹ GYÖRFFY 1948, 145. Györffy a hun krónika szerkesztését V. István korába helyezi. Ez, valamint Csigla Veszprémben való keresése nagyon vitatható és sokan kétségbe vonják.

¹⁰ DE THWROZ 1746, 78.

¹¹ KULCSÁR 1973, 50–211.

tartja, nevüket a szkíta szóból származtatja, és a humanisták etnográfiai érdeklődésének megfelelően ismerteti szokásaikat, életmódjukat: szigorú erkölcsüket, adózásuk módját, hogy nem tűrik a szolgaságot, különleges írásukat, melyet ő is szkíta írásnak nevez.¹² Bár nincs önálló véleménye a kérdésben, a magyarság történetéről összefüggő képet rajzol. Konceptiója évszázadokra meghatározta a magyarság őstörténetéről vallott nézetek alakulását, kijelölte helyüket a világ népeinek családjában. A magyar történelem hármasság – hun, avar, magyar – periodizálása a 19. századig hatott és nagyban hozzájárult a hun eredeztetés népszerűsítéséhez. Ezt fogadják el kortársai közül a nápolyi Michaelis Ritus (*De Regibus Ungariae*), a lengyel Matthias Miechovius (*Tractatus de duabus Sarmatiis*) vagy Georg Reyehersdorffer.

Kuriózusként megemlíthetjük a lucerai püspök, Pietro Ransano nevét, az elsőt aki saját elméletet gyártott a székelyek eredetéről. Humanista módon egy etimológiából kiindulva – a székelyek és a szicíliaiak latin neve egyaránt *siculos* – költötte saját elméletét. Szerinte a székelyek egy Attila hadseregében harcoló szicíliai légió leszármazottjai voltak, akik házasság útján keveredve megváltoztatták nyelvüket.¹³ Műve annyira nélkülözött minden valószínűséget, hogy cáfolásával alig törődtek a későbbi történetírók és követői sem akadtak.

Az első humanista mű a mohácsi vész után, amelyik részletesen foglalkozik a székelyekkel Oláh Miklós vagy humanista nevén Nicolaus Olahus (1493–1568) könyve, az *Attila*. Oláh nem önálló történethatózó egyéniség, hanem csak igen jól író, könnyen olvasható történethatózó. Módszertanilag, források felkutatásában, kritikában nem hoz újat, inkább csak Thuróczyt és Bonfini követi, de munkájában Attila és a hun harcosok bátorságát, erényeit példaképként állítja honfitársai elé, a mohácsi vész után a hun dicsőség emlegetésével az ország megmentésére sarkallva őket. A dicsfény utódaikra, a székelyekre is kisugárzik: „A székelyek tehát az ősi szkíta szokásokat és szabadságot még manapság sem felejtették el” – hunok és székelyek így magasztosulnak eszményre Oláh tolla nyomán.¹⁴

A következő három évszázad során gyakran visszatér a kérdés ilyesfajta ideologizálása. Politikai felfogásuktól függően a szerzők vagy eszményítik a székelyeket, mint az ősi szabadság megtestesítőit, vagy ellenkezőleg, mint majd Szamosközinél látni fogjuk, elmarasztalják elmaradottságuk vagy „lázongó” természetük miatt, így pl. Christianus Schesaeus (1536?–1585) a *Ruinae Pannonicae*-ben megjegyzi, hogy a székelyek szolgaságba süllyedtek, mert királyuk ellen „örült módon” fegyverrel lázadtak.¹⁵ A Mohács utáni főpap-humanisták másik neves képviselője, Verancsics Antal (1504–1573) a székelyek eredetének elbeszélésében teljes mértékben hitelt ad a „nostra chronicá”-nak, azaz Thuróczynak külföldi írókkal szemben, kiegészítve ezt – néprajz iránti érdeklődésének megfelelően – a szé-

¹² BONFINI 1744, 83.

¹³ RANZANUS 334. (Első kiadása 1558-ból ismert.)

¹⁴ OLAHUS 1735, 89–91.

¹⁵ SCHESEUS 1797, 21–23. (Első kiadása: 1581.)

kely szokások, adózás, elsősorban a hadi szokások ismertetésével.¹⁶ Egy másik humanista Georg Reychersdorffer, Mária királyné volt titkára, majd I. Ferdinánd tanácsosa, erdélyi kincstartó is szót ejt Erdély földjének leírása közben a székelyekről, akiket ő is a hunok leszármazottjainak tart, vad, harcra termett embereknek, bár megjegyzi, hogy ruházatuk, szokásaik nem különböznek a magyarokétól.¹⁷

A reformáció nyomán megjelennek az első népszerűsítő munkák magyar nyelven, így a hun elmélet egyre szélesebb körben terjed el. Székely István első magyar világrónikája sokak által és sokat forgatott kézikönyv lett, kifejezője és egyben megerősítője a protestáns nemzeti öntudatnak. A latinul nem tudó közönség most olvashatta először: „A többi magyarok pedig, kik az ütköztétől megmaradának, mind egyetembe felkelének és megszállának Erdélybe a Moldva felől való részében, kik mind e napiglan otto gyon lakoznak, kiket most székelyeknek hívunk.”¹⁸

Heltai Gáspár *Chronicája* is az „együgyű”, szerényebb műveltségű olvasók számára készült. Forrása az 1568-ban kiadott Zsámboki-féle teljes Bonfini-kiadás volt, de ezt megtisztította Bonfini mindent elrómaiásító, antik mezbe öltöztető ábrázolásától. A székelyekről írva is Bonfinit kivonatolja, csak annyit tesz hozzá: „Ezec ellein mind szabadosoc valának: de az ő hitelenségécért etc. elsütötte a dér az ő szabadságocat.”¹⁹ Gosárvári Mátyás históriás énekében pedig ugyanazt beszélte, mint Heltai prózában.²⁰

Bár latinul jelent meg óriási hatása miatt fontos Werbőczy István *Tripartituma*, amely egészen 1848-ig a nemesség jogi-ideológiai fegyvertára, valószínű biblíája lett, tehát minden szava megfellebbezhetetlen igazsággént hatott. A székelyeket szittyá utódoknak tartja, és nevüket is a szkíta szó megromlásából magyarázza Bonfini nyomán, de ezt ezúttal Werbőczy személyes tekintélye támasztja alá, és még a 19. században is találunk olyan szerzőt, aki álláspontját olyan „magister dixit” típusú érveléssel támasztja alá, hogy hiszen a székelyek hun eredete kétségbevonhatatlan, mert ezt már Werbőczy is megmondta. Sombori József például így ír: „De kell-e a Tudós világnak nagyobb Diploma Werbőczynél?”²¹

Közel sem ennyire jelentősek hatás szempontjából a nagyszombati Sieglér Mihály *Chronológiája* vagy a pozsonyi Georg Wernher *De admirandis Hungariae aquis* című műve, amelyek szintén megemlékeznek a székelyek hun eredetéről. Wolfgang Lazius bár a székelyeket Attila fiától, Irnáktól származtatja, az avarok utódainak tartja.²² A külföldi visszhangból kiemeljük a 16. században az olasz

¹⁶ VERANCSICS 1857, 143–146.

¹⁷ REYCHERSDORFF I. 788. (Első kiadása 1550-ben).

¹⁸ SZÉKELY 1559, 122.

¹⁹ HELTAI 1575, 20.

²⁰ GOSÁRVÁRI 1579, 21–22.

²¹ SOMBORI 1835, 5.

²² SIEGLER 1735, 44.; WERNHER I. 847. (Első kiadása 1551-ben); Lazius idézi FRÖHLICH 1735, 407.

matematikust, földrajztudóst, Antonius Maginust, a német orvost, jogászt és teológust, Johannes Pistoriust és a francia Jacques de Bongarst, aki elsőként adott ki magyar középkori történeti műveket önálló gyűjteményben.²³

A tudományosság igényével foglalkozik a székelyek eredetével a 16-17. század fordulóján Szamosközi István. Szamosközi igen alapos, lelkiismeretes tudós, aki kütfőit a humanista filológus gondosságával és kritikai szellemével kezeli. Humanista képzettségét Padovában mélyítette el, ahol megismerkedett Francesco Patrizzi iskolájával, aki szerint a történetíró akkor él hivatása magaslatán, ha ítélkezik és magyaráz, s ezáltal segítséget nyújt a jelen gyakorlati politikusainak. Szamosközi is megkísérel bepillantani a történet háttérébe, s az események magyarázatát gazdasági, társadalmi, kulturális, földrajzi, nemzetiségi tényezőkben keresi.

A székelyekkel legrészletesebben a *Rerum Transsylvanorum Pentadis* című munkájában foglalkozik. Ő az első, aki kritikusan szemléli és kétségbe vonja a krónikások állításait és vitába száll azzal az általánosan elterjedt nézettel, hogy a székelyek a hunok utódai. Elveti Bonfini névmagyarázatát is, nevetségesnek és ostobának nevezve a székelyek névváltoztatásáról szóló mesét, ugyanakkor megállapítja, hogy nem a latin *siculus*, hanem a magyar „zeke” szóból kell kiindulni, mert a *siculus* is ebből alakult ki. A székely szóban a szék+hely szóösszetételt véli felfedezni, ezt később nagyon sokan átveszik tőle. A székelyekről Szamosközi különben ellenszenvvel ír, és gúnyosan jegyzi meg, hogy önmagukat dicsőítve a legrégebbi magyaroknak, Attila hadserege maradványának kiáltják ki, pedig csak durvább erkölcsaik, barbárságuk különbözteti meg a többi magyaroktól. A székelyeknek városaik sincsenek, így a szászokkal való összehasonlításból is – akik a civilizációt képviselik – vesztésként kerülnek ki.²⁴

Szamosközi után a 17. század visszaesést jelentett kérdésünk szempontjából. A korai barokk újra kedvelté tette az eredetkérdéseket, de mivel ezek politikai tartalmat nyertek, mindenki a sajátjának szerette volna a legrégebb, legdicsebb ősokeket, így hát a kérdés távol került a tudománytól, ellepték a tudálékos konstrukciók, naiv etimologizálások szövevényei. A 17. századi magyar történetírás kutatószellem és kritika tekintetében határozott hanyatlást jelentett az előző századhoz képest. A jelentősebb történetírók, mint már a 16. században is, inkább a kortörténetírás felé fordultak, ezért nem foglalkoztak eredetkérdésekkel. Ezt majd újra a barokk történetírás fogja megtenni. A század első felében ezért csak egy-egy odavetett utalást találunk a székelyek eredetéről, mint például a magyar humanista történetírás jeles képviselőjénél, Istvánffy Miklósnál (1538-1615), aki művében, a *Historia regni Hungariae*-ban Lajos király születése kapcsán jegyzi meg a székelyekről, hogy „közhit szerint a régi szittyáktól származnak”²⁵ Révai Péter (1568-1622) is tud az Attila halála után Pannóniában maradt hunokról, akárcsak Szenczi

²³ BONGARSIVS 1600. (könyve ajánlásában találjuk az utalást a székelyekre); PISTORIUS 1600, 549.; MAGINUS 1596, 160–162.

²⁴ SZAMOSKÖZY 1876, 374–380.

²⁵ ISTVÁNYI 1871, 67.

Molnár Albert (1574-1634) szótára végéhez illesztett rövid krónikája. Molnár nem volt történetíró, de szótára sokáig közkézen forgott, és közvetve a székelyek hun eredeztetésének népszerűsítését is szolgálta.²⁶

Szintén a népszerűsítést szolgálta, de ezúttal külföldi közönség előtt Nadányi János (1643 k.-1707) *Florus Hungaricus*. A Florusok tulajdonképpen az egyes európai népek történetéről adtak rövid áttekintést, a *Florus Hungaricus* is külföldi kiadó megbízásából Hollandiában készült, a magyar történelmet az európai történelem keretébe illesztve adta elő, és nagymértékben támaszkodott a nyugati történeti irodalomra is. A székelyekről szóló részben megkísérli Thuróczyt összegeyztetni elsősorban Iordanesszel, de Szamosközyt is ismeri és használja.²⁷

Már Nadányinál is megfigyelhetők barokk vonások; ez még inkább előtérbe kerül a 17. század végén élt Otrókoci Fóris Ferencnél. Otrókoci munkájával, az *Origines Hungariae*-val iskolát teremt, főleg szófejtő eljárása lett ismert, amellyel nyelvünkben mindent a héberből próbált levezetni. A székelyeket hun utódoknak tartja ő is, nevüket pedig a szék-hely összetételből származtatja Maginus és Szamosközy nyomán, nem állja meg azonban, hogy a szék szót össze ne vesse a héber Sek vagy Sak szóval.²⁸

A reformáció hatására a 17. században egyre több a magyar nyelven, ebből következően a tudománynépszerűsítés szándékával írt munka, de nem csak reformátusok tollából. Petthő Gergely (1570 k.-1629) katolikus szellemű és magyar nyelvű magyar történetet és világtörténeti vázlatot akart adni a széles olvasóközönség kezébe. Krónikája annyira megfelelt a 18. századi jezsuita történetírás céljainak és ízlésének, hogy a 18. század folyamán ketten is folytatták (Sprangár János és Kovács M. János jezsuiták), és több kiadást is megért. Munkája régi részében – be nem vallottan – Székely Istvánt és Heltait követte, ugyanezt mondhatjuk el a székelyekről szóló részről.²⁹

Református részről Lisznyai K. Pál foglalja össze magyarul az ország történetét. A székelyekről szólva nagyon sok szerzőt próbál összegeyztetni, a logikát nem sokra tartja, de tiltakozásul a jobbágyság elnyomása ellen a székelyek „régii szabadságát” idealizálja ideologikus tartalommal.³⁰ A református püspök, Geleji Katona István (1589-1649) is megemlékezik a székelyekről, „a régi Scythiai Magyaroknak igaz maradványi”-ról *Magyar Grammatikátska* című művében.³¹

A 17. századi szász történetírók (David Fröhlich, Johann Tröster, Laurentius Toppeltinus, Martin Kelp, Georg Haner, Matthias Miles, Valentin

²⁶ RÉVAI 608.; SZENCZI MOLNÁR 1644, 291, 355–356.

²⁷ NADÁNYI 1663, 34–35.

²⁸ OTROKOCSI FÓRIS 1693, 34, 139–140, 453–455.

²⁹ PETTHŐ 1742, A4–B2.

³⁰ LISZNYAI K. 1692, 163–172. Lisznyaira, aki már a maga korában sem volt szaktekintély, mint ilyenre hivatkozik az 1991-ben kiadott „A románok története” című középiskolai tankönyv.

³¹ GELEJI KATONA 1645. APUD HORVÁT 1834, 126.

Franck von Franckenstein és mások) is, akik a szászokat a legképtelenebb rokonítások révén különböző dicső ősökkel kapcsolták össze, így a dákokkal, gótokkal, gepidákkal, a székelyeket hun eredetűnek tartották.

Hogy a kérdést még jó ideig nem lehetett politika és főleg érzelemmentesen tárgyalni, arra példa a hun elmélet továbbélése. A 19. század második felében is szép számmal akadtak hívei, főleg a székely történetírók körében: Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Imecs Jákó, Orbán Balázs – aki a köztudatra talán a legnagyobb hatást gyakorolta –, Szentkatolnai Bálint Gábor és mások.

A XX. században a hivatásos történészeknél a hun elmélet ebben a primitív formájában már nem fordul elő, egyesek azonban megkísérelték ezt a hagyományt különböző konstrukciók révén rehabilitálni. Annál inkább megtalálható viszont a nagyközönség által olvasott kiadványokban, így az újra kiadott Tolnai Világtörténet sorozatban vagy Orbán Balázs már említett munkájában. Az erdélyi érdeklődők, akik hosszú ideig el voltak zárva a magyarországi szakirodalomtól jószerével ma is innen meríthetik ismereteiket.

A hun elméletet napjainkig többen és alaposan cáfolták. Kimutatták a hun elem fennmaradásának képtelenségét – Erdélyben különben is csak szórványosan kerültek elő hun leletek –, Kézai nyugati forrásait stb. A nyelvészeti érveket Hunfalvy után legutóbb Benkő Loránd rendszerezte. Bonyolítja a helyzetet, hogy a kérdés a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva, és feltehetőleg nem is lesz a közeljövőben. Kissé leegyszerűsítve mára két irányzathoz sorolhatnánk a székelyek eredetéről kialakult véleményeket: az egyik szerint a székelyek magyarok (képviselői között a nyelvészek vannak többségben, de találunk régészeket is: Benkő Loránd, Bóna István, Balázs János, Mesterházy Károly stb.), a másik irányzat szerint elmagyarosodott, valószínűleg török eredetű, csatlakozott népelem eszegalbolgárok, kabarok vagy avarok állítja Györffy György, Fodor István, Kristó Gyula, Szűcs Jenő és mások. Mind a két elméletnek vannak jó érvei és gyenge oldalai, de a polémia tudományos eszközökkel folyik.³²

Annak azonban, hogy különösen Erdélyben és az emigrációban az utóbbi időben egyre több olyan írás jelent meg, amelyik rehabilitálni kívánja a hun elméletet, már bonyolultabb okai vannak. A Trianon utáni nemzeti tudat zavarodottsága, frusztrációja, a hosszú elzártság a magyar szakirodalomtól és főként a dáko-román kontinuitás mitizálása, az eredetkérdéseknek a mai napig történeti-jogi érveként való felhasználása, mindez együttesen hozzájárul a „kompenzatív” mítoszok virágzásához, hiszen egész Kelet-Európára jellemző a történelem és az ideológia szoros összefonódása, ahogy ezt Szűcs Jenő is megfogalmazta: „E historizált nacionalizmus – pótlék. A történetírás a nacionalizmus szolgálatában bizonyos értelemben pótolni hivatott a nemzet *par excellence* modern elméletét, emocionálisan pedig kárpótlást hivatott nyújtani a nemzeti fejlődés befutotta a pályáját, azaz a szerves történeti folyamatok eredményeként már a 19. században „elkészült” a nemzet valamilyen többé-kevésbé tiszta képlete, ott ilyen pótszerre kevésbé volt szükség, mert ott az

³² A székely eredetkérdés történetírását legutóbb Kordé Zoltán dolgozta fel. KORDÉ 1991.

öntudat forrásául inkább kínálkozik a jelen (melybe erőszaktétel nélkül simul be a múlt képe), mintsem az ilyen vagy olyan mértékben mitizált múlt.”³³

BIBLIOGRÁFIA

ANONYMUS 1873

ANONYMUS: *Gesta Hungarorum. Scriptores Rerum Hungaricarum*. Kiad. SZENTPÉTERY Imre. I. Budapest, 1873.

BONFINI 1744

BONFINI, Antonio: *Rerum Hungaricarum Decades quinque*. Posonii, 1744.

BONGARSIVS 1600

BONGARSIVS (Jacques DE BONGARS): *Rerum Hungaricarum Scriptores varii Historici, Geographici*. Francofurt, 1600.

FRÖHLICH 1735

FRÖHLICH, David: *Prodromus Maiores Chronici Hungariae*. BÉL, Matthias: *Adparatus ad Historiam Hungariae*. Posonii, 1735.

GELEJI KATONA 1645

GELEJI KATONA István: *Magyar Grammatikátska*. 1645.

GOSÁRVÁRI 1579

(GOSÁRVÁRI Mátyás): *Az Regi Magyaroknac első be iövesekről valo historia*. Colosvarot, 1579.

GYÖRFFY 1948

GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948.

HELTAI 1575

HELTAI Gáspár: *Chronica Az Magyaroknac Dolgairol...* Kolozsvár, 1575.

HORVÁT 1834

HORVÁT István: *A magyar nyelvnek fényre bocsátott ágozatai. Tudományos Gyűjtemény 1834/II.*

ISTVÁNFI 1871

ISTVÁNFI Miklós: *Magyarország története 1490-1606*. I. Debrecen, 1871.

DE KEZA, Simonis

DE KEZA, Simonis: *Gesta Hungarorum. Scriptores*.

KLANICZAY 1964

A magyar irodalom története. Szerk. KLANICZAY Tibor. I. Budapest, 1964.

KORDÉ 1991

KORDÉ Zoltán: *A székelykérdés története*. Székelyudvarhely, 1991, (Múzeumi füzetek, 4).

³³ SZÜCS 1974b, 37.

KULCSÁR 1973

KULCSÁR Péter: *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Budapest, 1973.

LISZNYAI K. 1692

LISZNYAI K. Pál: *Magyarocronicája, 268-1464*. Debrecen, 1692.

MAGINUS 1596

MAGINUS, Antonius: *Geographiae universae... Venetiis*, 1596.

NADÁNYI 1663

NADÁNYI János: *Florus Hungaricus, sive Rerum Hungaricarum*. Amstelodami, 1663.

OLAHUS 1735

OLAHUS, Nicolaus: Attila. BÉL, Matthias: *Adparatus ad Historiam Hungariae*. Posonii, 1735.

OTROKOSI FÓRIS 1693

OTROKOSI FÓRIS Ferenc: *Origines Hungaricae... Franequere*, 1693.

PETTHŐ 1742

PETTHŐ Gergely: *A Magyar Krónikának Röviden Le-rajzolt Sommája*. Pozsony, 1742.

PISTORIUS 1600

PISTORIUS, Joannes: *Genealogia Regum Hungariae*. BONGARSIIUS (Jacques DE BONGARS): *Rerum Hungaricarum Scriptores varii Historici, Geographici*. Francofurt, 1600.

RANZANUS

RANZANUS, Petrus: *Epitome Rerum Ungaricarum, per indices descripta*. SCHWANDTNER I. (Első kiadása 1558-ból ismert.)

REYCHERSDORFF

REYCHERSDORFF, Georg: *Chronographia Transilvaniae*. SCHWANDTNER I. (Első kiadása 1550.)

RÉVAI

RÉVAI Péter: *Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae...* SCHWANDTNER II.

R. VÁRKONYI 1969

R. VÁRKONYI Ágnes: *Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században*. *Századok* 103/1969. 5–6. sz. 939–989.

SCHESEUS 1797

SCHESEUS, Christian: *Ruinae Pannonicae... Cibinii*, 1797.

SIEGLER 1735

SIEGLER, Michael: *Chronologiae Rerum Hungaricarum, Transilvanicarum, et Vicinarum Regionum, Libri duo*. BÉL, Matthias: *Adparatus ad Historiam Hungariae*. Posonii, 1735, 44.

SOMBORI 1835

SOMBORI József: A Hajdani Nemes Székely Nemzet Áldozó Poharáról.
Tudományos Gyűjtemény 1835/III. 5.

SZAMOSKÖZY 1876

SZAMOSKÖZY István: Rerum Transylvanarum Pentadis sextae. In: uő: *Történeti Maradványai, 1566-1603*. Kiad. Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Emlékek. XXVIII. Budapest, 1876.

SZÉKELY 1559

SZÉKELY István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*. Craco, 1559.

SZENCZI MOLNÁR 1644

SZENCZI MOLNÁR Albert: *Dictionarum ungarico-latinum*. Francofurti, 1644.

SZÜCS 1974a

SZÜCS Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genézisének alapjai)*. Nemzet és történelem. Budapest, 1974.

SZÜCS 1974b

SZÜCS Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet látószöge. (Hozzászólás egy vitához). *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974.

SZÜCS 1982

SZÜCS Jenő: A középkori Magyarország népei. I. *História* 1982. 4-5. sz. 3.

DE THWRO CZ 1746

DE THWRO CZ, Johannes: *Chronica Hungarorum ab origine gentis (1488). Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini*. Kiad. Johann Georg SCHWANDTNER. I. Vindobonae, 1746.

VERANCSICS 1857

VERANCSICS Antal: De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae. *Verancsics Antal összes munkái. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores Rerum Hungaricarum*. Kiadja: SZENTPÉTERY Imre. II. Pest, 1857.

WERNHER

WERNHER, Georg: *De Admirandis Hungariae Aquis Hypomnemation*. SCHWANDTNER I. (Első kiadása 1551.)

THE QUESTION OF THE ORIGIN OF THE SZÉKELYS IN THE HISTORIOGRAPHY TO THE 17. CENTURY

JUDIT PÁL

In this paper Judit Pál considers the ideas about the origin of the Székelys on the basis of the historiography. The first mention about the origin of the Székelys is in Anonymus's work. Master P. derives the Székelys from Attila, with which he tried to provide the legal continuity for the conquering Hungarians. In the Chronicle of Simon Kézai returns the székely-hun origin-idea. Thuróczi tries to prove Anonymus's concept with the Székelys' clan organization and the archaic particulars of their way of life (their strict morals and their specific writing). Bonfini works out first the székely-hun-avar trial periodization. The humanist historians, like Antal Verancsics or Gáspár Heltai often believed their medieval predecessors' writings. The latin Tripartitum, the Hungarian legal codex, states that the name of the Székelys is from the declined express 'szittyá'. Its effect can be seen in the historical writings from the 19. century. The only one who research the question from a critical aspect is István Szamosközy in the 16. century. He refused the hun-székely origin-idea and Bonfini's name-explanation. But in the 17. century the Székely origin-problem got far from the scientific researches. Just at the end of the 19. century when the historians begin to research the problem from several aspects like, archaeology and linguistics.

MISSZIÓK ÉS MISSIONÁRIUSOK AZ ERDÉLYI FEJEDelemsÉGBEN

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Ebben az előadásban a 17. századi erdélyi katolikus missziók személyi összetételét szeretném megvizsgálni, azt, hogy milyen szerzetesrendekből érkeztek ide hittérők – forrásbázisom egy, a Történettudományi Intézet és a Római Magyar Akadémia kiadásában megjelent okmánytár, a *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania* dokumentumai.¹

Az erdélyi fejedelemség a 17. században a katolikus missziókat világszerte irányító római hatóság, az 1622-ben alapított Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregazione de Propaganda Fide*) számára missziós területnek számított. Ez annak ellenére így volt, hogy a katolikus vallás a négy recepta religio egyikeként legalábbis papíron a fejedelmek református vallásával egyenlő jogokat élvezett. A valóságban azonban sok vonatkozásban a nem bevett, csak tolerált görögkeleti felekezet is kedvezőbb helyzetben volt a pápa híveinél, hiszen ortodox püspökök éltek Erdélyben, katolikus püspököt viszont a fejedelmek nem tűrték meg. Erdélyben 1601 óta nem élt katolikus püspök, alig akadt szerzetes, nagyon kevés volt a katolikus plébános és ezek a jobbára nős és igen tudatlan papok sem feleltek meg a trentoi zsinat után újjászerveződött egyház igényeinek.²

A Hitterjesztés Szent Kongregációja mind világi papokat, mind pedig szerzeteseket küldött a missziókba. A Kongregáció kezdetben a világi papok misszionáriusi kinevezését szorgalmazta, mivel ők nem voltak rendi előjáróknak alávétve. Franciaországban nagyon fontos munkát végeztek a világi papok missziós társulásai, egyébként azonban a kezdeti időszak után a Kongregáció belátta, hogy csak a szerzetesrendek rendelkeznek elegendő olyan pappal, akik szabadok az egyházmegyei kötöttségektől, szegénységi fogadalmat tettek és így fizetség nélkül is térítenek, engedelmesek és a távoli országokba is kiküldhetők. A Kongregáció a katolikus megújulás után keletkezett új vagy megreformálva újjáalapított szerzetesrendeket részesítette előnyben a középkori rendekkel szemben, ez utóbbiak ugyanis már kiterjedt kiváltságokkal rendelkeztek, amelyek korlátozták a Kongregáció jogkörét.

A Kongregáció az idevonatkozó pápai kiváltságok ellenére sohasem tudta ellenőrzése alá vonni a jezsuita rend misszióit. A Jézus Társaság ugyan teljesen új alapítású szerzetesrend volt, ám 1622-re, a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapításának idejére már széleskörű missziós hálózattal rendelkezett, különleges pápai privilégiumokkal körülbástyázva. A jezsuita misszionáriusok, köztük az Er-

¹ TÓTH 2005. I-IV.

² METZLER 1972, 79–111.; FRAKNÓI 1903. III. 335–339.; PIZZORUSSO 2000, 479–518.; PROSPERI 1991, 179–180.

délyben világi pap öltözékében térítő páterek, udvariasan tájékoztatták a Kongregációt a missziójukról, de csakis a jezsuita előljáróiknak engedelmeskedtek. A jezsuita missziókra vonatkozó forrásanyagot így nagyrészt nem a Kongregáció levéltára, hanem a jezsuita rend központi római archívuma rejti.³

Erdélyben – ahonnan elvben valamennyi katolikus szerzetest törvény tiltott ki – a misszionáriusok összetétele a világban elterjedt missziókéétől igencsak különbözött.

A régi szerzetesrendek közül a raguzai bencések Belgrád környékén térítettek a 16-17. század fordulóján, és magyarokat megtérítettek kis számban osztrák és pannonhalmi bencés hittérítők is, Erdélyben azonban bencés misszionárius nem volt.⁴ A domonkos rend szerte a világban, Amerikában és Japánban, vagy a hozzánk közelebbi Moldvában és a Krímben is igen aktívan missziózott. Magyarországon azonban Szent Domonkos követői sohasem érték el nagy konkurensaik, a ferencesek népszerűségét, és ezért az eleve kevesebb kolostoruk könnyebben eltűnt a reformáció viharában – magyar földön a 16. században a domonkos rend átmeneztileg megszűnt.

Magyar sajátosság volt az egyetlen magyar alapítású rend, a pálosok igen aktív missziós tevékenysége, a 17. századi magyarországi missziókban a jezsuiták és a ferencesek mellett az övék a főszerep. A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt Erdélyhez tartozott hét vármegyében a pálos szerzetesek az 1640-es évektől kezdődően igen aktív és nagyon sikeres hittérítő munkát végeztek, ezen a vidéken a pálosoké volt a legsikeresebb misszió. A Felső-Magyarországon térítő pálos szerzetesek megtapasztalhatták, hogy milyen gyorsan változtak az országhatárok a 17. századi Magyarországon: A pálos szerzeteseknek a Habsburg-császár országában megkezdett missziója hamar erdélyi területen folytatódott: A sátoraljaújhelyi, tóketerebesi, sajlóádi pálosok a linzi béke értelmében 1645 és 1649 között az erdélyi fejedelem uralma alatt éltek, az ecsedi, kisvárdai katolikusok, a pálos missziók további célpontjai pedig egészen 1660-ig az erdélyi fejedelemséghez csatolt vidéken laktak. Magában Erdélyben azonban a református fejedelmek alatt nem volt pálos misszió. Az erdélyi állam igazi megteremtője egy pálos szerzetes, Martinuzzi „Fráter” György volt, de az önálló fejedelemség idején a pálos missziók itt nem tudták megvetni a lábukat.

Vanoviczi János, az első pálos misszionárius ugyan többször bement az Erdélyhez tartozó Partiumba. Rómába küldött 1658. évi jelentése szerint Vanoviczi I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a fia, II. Rákóczi György ifjabb fejedelem jelenlétében 1646 pünkösdjén Nagyváradon nyilvános ígehirdetést tartott, majd a

³ BENDA-JÁSZAY-KENÉZ-TÓTH 1989. I. 75–77. A magyarországi hódoltsági egyház problémáira: SZAKÁLY 1991, 245–249.; KARÁCSONYI 1985, 113–146.; HERMANN 1973, 209–273.; BALÁZS et alii 1990, passim.; BARBU 1995–1996, 7. 279–283. A Hitterjesztés Szent Kongregációja és a jezsuita rend küzdelme a kollégiumok feletti ellenőrzésért: SCHMIDT 1984, 26–27.; WILTGEN 483–506.

⁴ TÓTH 1996, 287–294.

környék falvait, mezővárosait járta, egészen a Nagyváradtól is délre fekvő Papmezőig, ahol Kornis Zsigmond, az egyik legtekintélyesebb erdélyi katolikus főúr védelmében téríthetett.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja nem adott Erdélyre missziót a pálosoknak, és az erdélyi fejedelemség törvényei is szigorúan tiltották volna a megjelenésüket. Erre mégis történt kísérlet: 1630 legelején, a Bethlen Gábor fejedelem halálát követő bizonytalan időben Kolozsvárott megjelent Francisci András, a pálos rend egyik legtekintélyesebb szerzetese, akit majdnem megválasztottak rendfőnöknek is. Francisci erdélyi útjának egyetlen eddig megtalált emléke egy latin gúnyirat. Ebben a pazar szellemességű paródiában beszámolt Bethlen Gábor temetési menetéről, ahogyan azt informátorai, a fejedelemmel kevésbé rokonszenvező az erdélyi katolikus nemesurak látták, az udvari bolond szemszögéből figyelve az eseményeket.⁵

Francisci András feltehetőleg azért ment Erdélybe, pontosabban Kolozsvárra, ahol a katolikus nemesekkel is tárgyalt, hogy a helyszínen tájékozódjon arról, hogy milyen lehetőségek nyíltak a pálos missziók számára Bethlen Gábor fejedelem halála után. Erdélyi pálos misszió azonban ezután sem létesült. Franciscit beszélgetőpartnerei, az erdélyi katolikus urak feltehetően meggyőzték arról, hogy a pálos misszió alapításának egyelőre nincs realitása. Az erdélyi pálos kolostorok elenyésztek, a hozzájuk tartozó birtokok visszaszerzésére nem volt remény. Míg Felső-Magyarországon a középkori pálos kolostorok és birtokaik visszaszerzése, a rend restaurációja volt a misszionáriusok legfőbb törekvése, ezt sem a hódoltságban, sem a református fejedelmek alatt Erdélyben nem érhették el. 1676-ban, az erdélyi fejedelmi hatalom meggyengültével azután két pálos szerzetes, Egry György és a korábbi években Olaszliszván a pálos missziót vezető Berzeviczy Lajos megjelent Erdélyben. A két pálos adataink szerint legalább 1683-ig biztosan Erdélyben térített, munkájuk azonban csak egyéni misszió volt, nem szervezett pálos missziós állomás – az obszerváns ferencesek féltékenységét és tiltakozását azonban így is kiváltotta.⁶

Miután a császári csapatok elfoglalták Erdélyt, a tartomány betagozódott a Habsburg-birodalomba. Ezt követően a pálosok az erdélyi katolikus urak, így Apor István és Csáky István patronátusa alatt kezdtek misszióba. 1695-ben a korábban a nyugat-magyarországi Szentgyörgy városában missziózó Brezány László pálos hittérítő már Erdélyből jelentkezett, további misszionáriusokat kérve.

A Kongregáció különösen szívesen küldött misszionáriusokat az új alapítású és ezért a középkoriaknál engedelmesebbeknek vélt szerzetesrendek közül. Az

⁵ Francisci András pálos szerzetes erdélyi útja még a pálos missziók legjobb ismerőinek, Kisbán Emilnek és Galla Ferencnek a figyelmét is elkerülte. TÓTH 1997, 119–131. A pálos missziókra lásd cikkem és az ott felsorolt további irodalmat: TÓTH 2001, 187–245.

⁶ Archivio storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma, Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali. (=APF SOCG) Vol. 485. Fol. 44. Vol. 492. Fol. 214.

Indiában sikeres teatinus misszionáriusok azonban nem működtek Erdélyben, és a máshol oly aktív sarutlan karmeliták is csak a török kiűzése után jelentek meg Magyarországnak nyugati csücskében, bár Lengyelországból az Erdélyhez tartozó hét vármegyébe átránduló, és ott a szlovákokkal szót értő karmelita misszionáriusra találtam adatot. A világszerte a missziók legfontosabb rohamcsapatának számító kapucinus szerzetesek erdélyi megtelepedésére azonban komoly kísérlet történt.⁷

1624-re a csíksomlyói ferences kolostor, az erdélyi katolicizmus utolsó működő kolostora is szinte kiürült: az összes miséspap szerzetes meghalt, egyedül egy igencsak öreg laikus testvér élt Csíksomlyón. Az utolsó csíksomlyói felszentelt ferencest, Váradi Gáspárt nem sokkal korábban világi papok temették el, mert már nem volt szerzetespap Csíksomlyón.⁸

A magyarországi szalvatoriánus, azaz a Megváltóról elnevezett obszerváns ferences provincia többszöri római sürgetés ellenére sem küldött szerzeteseket a távoli Csíksomlyóra, ezért a Kongregáció kapucinus szerzetesekkel akarta benépesíteni a kolostort. VIII. Orbán pápa bátyja, a Kongregáció egyik legtekintélyesebb bíborosa, az idősebb Antonio Barberini, nemcsak kapucinus szerzetes, de egyben a kapucinus rend kardinális-protectora is volt, a bíborosok nyilván ezért is pártfogolták ezt az ötletet. Másrészt ezekben az években az osztrák kapucinus rendtartomány olasz és német szerzetesei Valeriano Magni, az olasz származású provinciálisuk vezetésével igen sikeresen misszióztak Csehországban, és Magni rendkívül jó kapcsolatban volt Francesco Ingolival, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárával.⁹ A ferences rend már le is mondott Csíksomlyó kolostoráról a kapucinusok javára, de végül az osztrák kapucinus provincia mégis úgy találta, hogy éppen elég feladatuk akadt a Fehérhegy utáni katolikus restaurációban a közeli Csehországban, ezért nem vállalták a távoli és bizonytalan erdélyi missziót.¹⁰

Bethlen Gábor halála után hatalmi harcok dúltak Erdélyben, ráadásul Bethlen Gábor fiatal özvegye és egyben utóda, Brandenburgi Katalin – a szeretője, Csáky István hatására – titokban katolizált.¹¹ Ez a radikálisan megváltozott politikai helyzet lehetővé tette, hogy 1630-ban a bosnyák ferencesek temesközi missziójából idejőjjön négy boszniai barát, hogy missziót kezdjen Erdélyben.

Az erdélyi katolikus urak ezért fordultak a bosnyák ferences provinciához – igaz, a boszniai barátok nem tudtak magyarul, de misézhettek, keresztelhettek és a nemesek megértették a latin nyelvű prédikációjukat is. A katolikus nemesuraknak tehát elsősorban udvari papokra volt szükségük, és valóban, a két első bosnyák

⁷ TÖRÖK 1990, 160. Lengyelországi karmeliták már korábban is misszióztak a felvidéki szlovákok között: APF SOCG Vol. 219. Fol. 437–444.

⁸ HANUY 1910, 408–409. Pázmány Csíksomlyóra és a Székelyföldre később is odafigyelt: GALLA 1936, 114.

⁹ DOMPNIER 1984, 127–147. különösen 128–133.

¹⁰ APF SOCG Vol. 67. Fol. 177/r-v. FREY 1949, *passim*.; KUSIN 1970, 272–287.; DUCREUX 1984, 31–46.; DOMPNIER 1997, 223–247.

¹¹ BÁNKI 1994, 311–326. további irodalommal.

ferences misszionárius – világi pap ruhájában! – mint udvari pap szolgált a patrónusaik kastélyaiban. I. Rákóczi György 1632-ben azután kiváltságlevelet állíttatott ki a számukra, így a bosnyák misszionáriusok a szerzetességet korlátozó erdélyi országgyűlési határozatok ellenére működhettek Erdélyben.¹²

A négy bosnyák ferences közül kettő, Elia da Posega, valamint Mariano a Saraevo, (aki bő egy évtizeddel később visszatérve Erdélyben és Moldvában missziózott és ott fontos rendi tisztségeket töltött be), hamarosan elhagyta Erdélyt, és visszatértek a rendtartományukba. Stefano a Salina azonban Stefano a Lopara bosnyák ferencessel együtt Erdélyben maradt, a Hitterjesztés Szent Kongregációjától misszionáriusi felhatalmazást nyert, és kinevezték az egyelőre nem túl népes misszió prefektusává is. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem támogatta a bosnyák ferenceseket, mert azok – ellentétben a magyarországi rendtartományból jöttekkel – nem a császár országából érkeztek. Miután a bosnyák barátok kiváltságlevelet kaptak a fejedelemtől, 1636-ban Tholdalaghy Mihály marosszéki főkapitány támogatásával Köszvényes határában, Mikházán telket vettek, templomot és szerzetesházat építettek, továbbá földeket, szőlőt, malmot vásároltak.¹³

A bosnyák ferencesek szerették volna elérni, hogy a pápa kizárólag a bosnyák szerzetesek számára – a bulgáriai őrség mintájára – önálló erdélyi ferences kuszatódiát alapítson Erdélyben,¹⁴ míg a középkori kolostorok jogán az Erdélyt a sajátjuknak érző magyar szalvatoriánus ferencesek ezt hevesen ellenezték.¹⁵ Mivel az őrség alapításakor mindössze két bosnyák ferences, Stefano a Salina és Stefano a Lopara missziózott Erdélyben, nyilvánvalóan szükség volt az alapításhoz a magyar barátokra is. 1640-ben VIII. Orbán pápa egy alapító bullával az erdélyi bosnyák és a magyar ferenceseket egyesítve, a mindössze két (!) működő és két tervezett kolostorból egy új, önálló őrséget hozott létre, amely sem a magyarországi szalvatoriánus, sem a boszniai rendtartomány alá nem tartozott, hanem közvetlenül a pápának volt alávetve. Stefano a Salina szerette volna elérni, hogy a bosnyák ferencesek temesközi misszióját is csatolják az új őrséghez, de mivel ez nagyrészt török területen működött, Róma elutasította ezt a kérést.¹⁶

A bosnyák obszerváns ferences szerzetesek mellett két reformált obszerváns ferences is missziózott Erdélyben, Fulgenzio a Jesi és Modesto a Roma

¹² APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 257/r-v. APF SOCG Vol. 408. Fol. 195. TÓTH 1998, 61–85.

¹³ Az erdélyi fejedelemségben tilos volt új kolostorok létesítése, de a katolikus pártfogók elérték, hogy Mikházát „elcserélték” a tövisi kolostorra – ez a középkori alapítású és az országgyűlés által is engedélyezett ferences kolostor romokban hevert, pusztán állt, ehelyett működhetett Mikháza.

¹⁴ Stefano a Salina azzal érvelt, hogy a bosnyákokra nem gyanakszik senki, míg a császár országából jött ferenceseket a fejedelem kémeknek tartja és a katolikus urakat is szorongatja emiatt. A fejedelem ezért csak akkor engedi meg, hogy kuszatódiát állítsanak fel, ha azt a bosnyákok irányítják. APF SOCG Vol. 82. Fol. 229.

¹⁵ APF SOCG Vol. 82. Fol. 215/r-v. + 220/v.

¹⁶ APF SOCG Vol. 404. Fol. 272. Vol. 85. Fol. 405. Vol. 218. Fol. 418/r-v.

rend, római provinciából jöttek. Rajtuk kívül olasz konventuális ferences misszionáriusok is megjelentek a 17. századi Erdélyben. A konventuális ferenceseknek a 17. században erdélyi provinciájuk is volt, ennek főnökeit is kinevezték, ez azonban pusztán címet jelentett, akárcsak az angliai vagy a dániai provinciális titulusa. Bár magyarországi és moldvai hittérítők viselték az erdélyi tartományfőnök címét, erdélyi konventuális ferences provincia nem létezett. A konventuális ferencesek felső-magyarországi missziójából azonban jöttek Erdélybe hittérítők.

Francesco Angelini dalla Serra de Conti olasz konventuális ferences szerzetes Homonnai Drugeth János gróf udvarában élt. Itt latinul prédikált, kiszolgáltatta a szentségeket. Elsősorban a Melithek kisvárdai udvarában működött, de amikor a patrónusa, Melith György a császár megbízottjaként I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez utazott, akkor Angelini is elkísérte Gyulafehérvárra. Angelini volt az első olasz misszionárius, aki az önálló fejedelemség megalakulása óta bejutott Erdélybe, ahonnan a katolikus szerzeteseket – legalábbis elvben – törvénnyel száműzték. Erdélyi működéséről azonban semmi közelebbit nem tudunk.

Részletes jelentésben számolt be Erdélyről a Kongregációnak egy másik olasz misszionárius:

Francesco Leone Modicából, ebből a szicíliai kisvárosból származott. 1634 augusztusában elején jött Itáliából¹⁷ Felső-Magyarországra, az itteni konventuális ferences misszióba. Magyarul ő sem tudott, ezért latinul prédikált, gyóntatott, térített. A misszió prefektusa Erdélybe küldte, így 1634. novemberében már az erdélyi határon fekvő fontos királyi várból, Szatmárból írt a Kongregációnak, majd erdélyi területre lépett. 1635 nyarán a katolikus váradi kapitány, Kornis Zsigmond támogatását élvezve Váradon térített. Ezután járta be a Székelyföldet, vagy legalábbis annak egy részét. 1636. szeptemberében az egyik erdélyi bosnyák misszionárius Rómában arról biztosította a Kongregációt, hogy Leone da Modica valóban járt Erdélyben, és jelentést is készített. Ez azonban csak 1638 nyarán jutott el a Kongregációhoz, minden bizonnyal azért, mert – érdemeit kidomborítandó – a jelentést Leone saját maga akarta Rómába vinni, a missziós tevékenységéről szóló igazolásokkal együtt.¹⁸ Leone da Modica részletes és pontos beszámolója volt a legalaposabb tájékoztatás az erdélyi katolicizmus helyzetéről, amit a Kongregáció addig kapott.¹⁹

Olasz konventuális ferences hittérítő volt Agostino Pederzoli da Brescia is, aki 1651 körül egy hosszú levélben írta le a misszionáriusi éveit történetét. Igazi vándormisszionárius volt, de a missziójának különös jelentőséget ad az, hogy a

¹⁷ 1634. augusztus 8-án Leone da Modica még az itáliai Monte dell'Olmóból írt a Kongregációnak. APF SOCG Vol. 9. Fol. 303., de novemberben már Szatmáron van: SOCG Vol. 77. Fol. 180. 208. Vol. 78. Fol. 99. 214.

¹⁸ APF SOCG Vol. 80. Fol. 307. 311/v., SOCG Vol. 219. Fol. 424. Vol. 80. Loparai István jelentése, a Kongregáció 1636. szept. 23-i ülése tárgyalta.

¹⁹ Jelentése: APF SOCG Vol. 219. Fol. 407-410/v. Kiadásai: VERESS 1938, 28–32. és TÓTH 1994, 247–257.

csak Erdély határán járt Andrea Scalimoli da Castellana misszióprefektust nem számítva,²⁰ Pederzoli a két másik említett itáliai szerzetessel, Francesco Leone da Modicával és Francesco Angelini dalla Serra de Contival együtt azon nagyon kevés magyarországi olasz konventuális ferences egyike volt, akik valóban bejutottak az erdélyi fejedelemségbe. Ha igen őszintének tűnő, részletes beszámolójának hihetünk, akkor az olasz konventuális misszionáriusok közül ő töltötte el a leghosszabb időt Erdélyben.²¹

Pederzoli 1643-tól 1650. májusáig Magyarországon tértitett. 1643 decemberében Korompán utolérte I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadjárata, itt az erdélyi protestáns katonák zaklatták, innen Podolinba menekült. Rendi előljárói Pederzolit ezután Sárospatakra, I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez küldték, hogy szerezze vissza a rend számára a radi kolostort. Ezután Erdélybe ment, ahol 19 hónapig maradt. Gyulafehérváron a császári követ kíséretében vett részt 1648 végén I. Rákóczi György fejedelem temetésén, majd elhagyta Erdélyt. Ezután Nagymihályon a katolikus nemesek kérésére egy évig kiszolgáltatta a szentségeket, majd Kassán Pálffy Pál nádor környezetében élt.

Az olasz konventuális ferencesek nemcsak Felső-Magyarország felől hatoltak be a missziók számára különösen nehéz terepet jelentő Erdélybe, hanem a szomszédos Moldvából is, ahol – a rend konstantinápolyi tartományából kiindulva – az olasz konventuálisoknak virágzó missziója működött. Az itteni moldvai és havasalföldi olasz konventuális misszionáriusok gyakran viselték a csak papíron létező erdélyi provincia tartományfőnöki tisztét.

Valamikor az 1650-es években járt Erdélyben, a Székelyföldön a Moldvában tértítő Angelo Tassi d'Assisi olasz konventuális ferences szerzetes. A katolikusok hívtak Erdélybe, hogy kereszteljek köztük, több mint húsz gyereket keresztelt meg, mind már körülbelül egy éves volt, írta. Ez azért történhetett, mert Székelyföldön minden papnak felesége van, és a katolikusok nem akarják elfogadni a szentségeket tőlük, bár ő erre bízta a székely katolikusokat – írta a jelentésben. Egy unitárius kislányt is megkeresztelt, két unitárius papot megtértített, majd viszatért Moldvába.

1660 után, az erdélyi fejedelemség meggyengülésével, lényegesen könnyebben jutottak el az erdélyi katolikus nemesurak udvarházaiba a Moldvában tértítő olasz konventuális misszionáriusok a konkurensaik, az erdélyi magyar obszerváns ferencesek gyakran tiltakoztak is emiatt. Antonio Angelini da Campiveteri és Giovanni Battista del Monte moldvai konventuális ferences misszionáriusok 1666-tól több évig Mikes Kelemen háromszéki főkapitány zabolai udvarában működtek, Angelini az 1670-es években is viszatért ide. 1683-tól, a nagy török háború kitörésétől azután Moldvában a törökök és főként a tatárok pusztítása nyomán a missziós munka lehetetlenné vált, az itteni olasz konventuális ferences hittérítők átmenekültek a viszonylagos biztonságot jelentő Erdélybe, élükön Vito

²⁰ TÓTH 1994, 77.

²¹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 284/r-v. + 285/r-v.. + 292/r-v. + 293/v.

Piluzio da Vignanello marcianapolisi érsekkel és moldvai vikáriussal, aki Csík székben húzta meg magát. Az 1690-es években Moldva igen veszélyes, tatárok járta vidék, míg a már Habsburg-kézen lévő, de nagyrészt protestáns Erdélyben kedvezőnek tűnnek a missziós munka feltételei.

Giovanni Battista Volponi a Kornisok udvarában térített, Francesco Antonio Ceccangeli a Mikes családnál járt, Francesco Antonio Renzi, Marcantonio Giontoli, Bernardino Silvestri, Giuseppe Luzioli, Bonaventura Guerrini da Todi pedig a ferences misszió esztelneki-kantai iskolájában tanítanak az 1680-as, 1690-es években. Ezek már Erdély, mint missziós terület utolsó évei: miután a fejedelemség a katolikus Habsburg-birodalom egyik tartománya lett, ettől kezdve az erdélyi hittérítés már nem *külső*, hanem *belső* missziók keretében folyt.²²

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Archivio storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma, Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali. (=APF SOCG)

BIBLIOGRÁFIA

BALÁZS et alii 1990

Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1-2. Ed. BALÁZS Mihály et alii. Szeged, 1990.

BARBU 1996

BARBU, Violeta: *Rezidentele Iezuite din prima jumătate secolului al XVII-lea în vestul Transilvaniei strategii misionare.* Verbum (Bukarest) 1995–1996.

BÁNKI 1994

BÁNKI Judit: Brandenburgi Katalin az Erdélyi Fejedelemségben. *Történelmi Szemle* XXXVI. (1994) 3-4. 311–326.

BENDA–JÁSZAY–KENÉZ–TÓTH 1989

Moldvai csángó-magyar okmánytár. (1467-1706). Szerk.: BENDA Kálmán. Összeállították: BENDA Kálmán–JÁSZAY Gabriella–KENÉZ Győző–TÓTH István György. Budapest, 1989. I-II I.

²² APF SOCG Vol. 309. Fol. 167–169. APF SC Moldavia Vol. 1. Fol. 89–90. APF Fondo di Vienna Vol. 8. Fol. 158–161.

DOMPNIER 1984

DOMPNIER, Bernard: Les missions des Capucins et leur empreinte sur la réforme catholique en France. *Revue d'Histoire d'Eglise de France*. LXX 1984, 127–147.

DOMPNIER 1997

DOMPNIER, Bernard: La predicazione di missione dei cappuccini nel XVII secolo: temi e metodi. In: *La predicazione cappuccina nel Seicento*. Ed. Gabriele INGEGNERI. Roma, 1997, 223–247.

DUCREUX 1984

DUCREUX, Marie Elizabeth: La mission et le rôle des missionnaires dans les pays tchèques au XVIIe siècle. In: *Transmettre la foi: XVIe-XXe siècles*. 1. (*Actes du 109e Congrès national des sociétés savantes*). Paris, 1984, 31–46.

FRAKNÓI 1903

FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal*. Budapest, 1903.

FREY 1949

FREY, Hyazinth: *Die Beziehungen der Kapuziner zu Ungarn bis zur Gründung des ersten Klosters (1595-1674)*. Budapest, 1949.

GALLA 1936

GALLA Ferenc: *Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél*. Vác, 1936.

HANUY 1910

HANUY Ferenc: *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei*. I. Budapest, 1910.

HERMANN 1973

HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973.

KARÁCSONYI 1985

KARÁCSONYI János: *Magyarország egyháztörténete*. Budapest, 1985.

KUSIN 1970

KUSIN, Eberhard: Innerer und ausserer Aufbau der Kapuzinerprovinz im Erzherzogtume Österreich unter und ob der Enns (1600-1630). *Collectanea Franciscana* 40 (1970) 272–287.

METZLER 1972

METZLER, Josef: Foundation of the Congregation „de Propaganda Fide” by Gregor XV. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 1622-1972*. Rom-Freiburg-Wien, 1972. Ed. Josef METZLER. I/1. 79–111.

PIZZORUSSO 2000

PIZZORUSSO, Giovanni: Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII-XIX secolo) In: *Roma, la*

città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo de Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła. Ed. Luigi FIORANI–Adriano PROSPERI. Storia d'Italia. Annali 16. Torino, 2000, 479–518.

PROSPERI 1991

PROSPERI, Adriano: Il missionario In: *L'uomo barocco.* Ed. Rosario VILLARI. Roma-Bari, 1991.

SCHMIDT 1984

Peter SCHMIDT: *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker.* Tübingen, 1984.

SZAKÁLY 1991

SZAKÁLY Ferenc: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: *Egyházak a változó világban.* Szerk. BÁRDOS István–BEKE Margit. Esztergom, 1991, 245–249.

TÓTH 1994

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707). Ed. István György TÓTH. Roma-Budapest, 1994.

TÓTH 1996

TÓTH István György: Pannonhalmi bencés misszió 1658-ban. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok.* Budapest, 1996/1-2, 287–294.

TÓTH 1997

TÓTH István György: Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele) *Történelmi Szemle* 1997/1, 119–131.

TÓTH 1998

TÓTH István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). *Történelmi Szemle* 40 (1998) 61–85.

TÓTH 2001

TÓTH István György: A remeterend vándormisszionáriusa. Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei. (1642-1677). *Levéltári Közlemények* 72 (2001) 1-2. 187–245.

TÓTH 2002-2005

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572-1717). Ed. István György TÓTH. Roma-Budapest, 2002-5. I-IV.

TÖRÖK 1990

TÖRÖK József: *Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon.* Budapest, 1990.

VERESS 1938

VERESS, Andrei: *Documente privitoare la isoria Ardealului, Moldovei si Tarii-Romanesti.* X. Bucuresti, 1938.

WILTGEN

WILTGEN, Ralph: Propaganda is placed in charge of the Pontifical Colleges. In: *Memoria rerum* I/1. 483–506.

MISSIONS AND MISSIONARYS IN THE TRANSILVANIAN PRINCIPALITY

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

Examining the personal composition of the 17. century's missions we can use the documents of the collection of the *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvanis*. The *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, founded in 1622, ordered the missionaries' activity, which especially from 1601 aimed the Transilvanian region also. The Congregation sent to Transilvania mainly the new orders' members, which were founded after the catholic renewal, because of their relative independence. But in Transilvania the catholic orders were prohibited as by law enacted, which created a special situation in the Principality. For this reason Benedictines, Carmelites and Dominicans couldn't appear in this area. And the single Hungarian founded order, the Paulines failed to settle down successfully, however in the Partium and Northern Hungary they worked effectively. The Capucines also didn't manage to settle to Csíksomlyó. In spite of this the Bosnian Franciscans founded a house in Mikháza and with the Hungarian Franciscans they managed to create a custodia in the 1640's and their activity was admitted by the Congregation. These circumstances changed when with the appearance of the Habsburg armies the Italian Conventual Franciscans turned up in the court of the Transilvanian catholic families and the Paulines could begin their successful work.

SZERZŐINKNEK

Minden tanulmányhoz bibliográfiát kérünk csatolni az alábbi formai követelmények szerint. A hivatkozásokat lábjegyzetes formában kérjük a bibliográfiában jelzett módon.

Könyvre történő hivatkozás

ZOVÁNYI 1977

ZOVÁNYI¹ Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.*²
Budapest, Akadémiai, 1977, 430.

Több szerzős mű esetén:

BENKŐ–DEMÉNY–VEKOV 1979

BENKŐ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly (szerk.): *A székely felkelés 1595–1596.* Bukarest, Kriterion, 1979, 320.

Külföldi mű esetén:

BIRELEY 1999

BIRELEY, Robert: *The Refashioning of Catholicism 1540-1700.*
Washington, DC, Catholic University of America Press, 1999, 20

Tanulmánykötetben megjelent tanulmányra történő hivatkozás

TÓTH 2001

TÓTH István György: A missziós faházból az érseki trónra. (Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról.) In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 164–227.

Folyóiratcikkre történő hivatkozás

TUSOR 2000

TUSOR Péter: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia.
Századok 134. 2000, 431–457.

¹ A vezetékneveket kiskapitális betűtípussal kérjük.

² A címetek minden esetben döntve kérjük.

Internetes lelőhelyre történő hivatkozás

LATZKOVITS Miklós: *Inscriptiones alborum amicorum*. <http://susu.cs.jgytf.u-szeged.hu/~latzkovits/index2.php?search=1&lang=hu> (2008.02.12).

Forrásokra történő hivatkozás

B-A-Z. m. Lt. IV. 501/a.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, IV. 501/a. Borsod vármegye levéltára: Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Jegyzőkönyvek.

A kéziratokat az alábbi címre kinyomtatva és elektronikus úton is kérjük a szerkesztőségbe eljuttatni: postai cím: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, dr. Horváth Zita egyetemi adjunktus, 3515 Miskolc-Egyetemváros; bolcsek@uni-miskolc.hu; tel.: 46/565-230.

Honlap: www.uni-miskolc.hu/~philos.